КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ПРАВОСУДДЯ

РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ

Навчальний посібник

За ред. д-ра юрид. наук, проф. М. А. Погорецького,
д-ра юрид. наук, с.н.с. Д. Б. Сергєєвої

ПРАВОВА ЄДНІСТЬ
ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ ВИДАВЦІВ

Київ • 2015

УДК 343.3+343.4+343.5+343.6+343.7+343.9
Р64

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 10 від 18.05.2015 р.)

Рецензенти:

Берназ Василь Дмитрович **–** доктор юридичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, член-кореспондент НАПрНУ (Міжнародний гуманітарний університет);

Лук'янчиков Євген Дмитрович **–** доктор юридичних наук, професор (Національний технічний університет України «КПІ»);

Чернявський Сергій Сергійович – доктор юридичних наук, професор (Національна академія внутрішніх справ).

Автори:

Бишевець О.В., канд. юрид. наук – т. 2 розд. 4; т. 2 розд. 6; т. 2 розд. 11;

Дунаєвська Л.Г., канд. юрид. наук, доц. – розд. 2; розд. 10.

Клименко Н.І., доктор юрид. наук, проф. – т. 1, 2 розд. 5 (у співавт. з Топорецькою З.М.);

Набруско М.С., канд. юрид. наук – розд. 3 (у співавт. з Сергєєвою Д.Б.);

Паламарчук Л.П., канд. юрид. наук, доц. – т. 3 розд. 5; розд. 8; розд. 13;

Погорецький М.А., доктор юрид. наук, проф. – передмова, розд. 1 (у співавт. з Сергєєвою Д.Б. та Топорецькою З.М.); т. 2 розд. 9 (у співавт. з Сергєєвою Д.Б.); т. 1 розд. 11 (у співавт. з Сергєєвою Д.Б.);

Сергєєва Д.Б., доктор. юрид. наук, с.н.с. – розд. 1 (у співавт. з Погорецьким М.А. та Топорецькою З.М.); розд. 3 (у співавт. з Набруско М.С.); т. 1 розд. 4; розд. 7; т. 2 розд. 9 (у співавт. з Погорецьким М.А.); т. 1 розд. 11 (у співавт. з Погорецьким М.А.);

Скригонюк М.І., канд. юрид. наук, доц. – т. 1 розд. 9; розд. 12;

Топорецька З.М., канд. юрид. наук – розд. 1 (у співавт. з Погорецьким М.А. та Сергєєвою Д.Б.); т. 1, 2 розд. 5; т. 1 розд. 6; розд. 14.

Р64 **Розслідування окремих видів злочинів**: навч. посібник / О.В. Бишевець, М.А. Погорецький, Д.Б. Сергєєва та ін.; за ред. М.А. Погорецького та Д.Б. Сергєєвої. – К.: Алерта, 2015. – 536 с.

ISBN 978-617-566-347-9

На підставі результатів аналізу наукових джерел з кримінального права, кримінального процесу, криміналістики, кримінології, теорії ОРД та інших галузей знань, правових актів та матеріалів вітчизняної судово-слідчої практики в навчальному посібнику розкриваються особливості розслідування окремих видів злочинів, надаються науково обґрунтовані рекомендації щодо підвищення ефективності досудового розслідування злочинів, що можуть бути використані як в навчальному процесі, так і в практичній діяльності суб'єктів кримінального провадження.

Для студентів, науковців та практиків, а також тих, хто цікавиться проблемами досудового розслідування.

УДК 343.3+343.4+343.5+343.6+343.7+343.9

ISBN 978-617-566-347-9

© Кафедра правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2015,
© Видавництво «Алерта», 2015.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....10

РОЗДІЛ 1. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ

§ 1. Поняття й сутність криміналістичної методики 12
§ 2. Поняття, види та структура окремих криміналістичних методик 17
§ 3. Криміналістична характеристика злочинів 25
Питання для самоконтролю: 29
Список використаних та рекомендованих джерел:.....30

РОЗДІЛ 2. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

Тема 1. Особливості розслідування вбивств

§ 1. Криміналістична характеристика вбивств.....32
§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування вбивств.....41
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування вбивств.....43
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування вбивств.....53
Питання для самоконтролю: 58
Список використаних та рекомендованих джерел.....59

Тема 2. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником 62
§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником.....65
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником.....70
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником 79
Питання для самоконтролю: 83
Список використаних та рекомендованих джерел:.....84

РОЗДІЛ 3. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

Тема 1. Особливості розслідування торгівлі людьми

§ 1. Криміналістична характеристика торгівлі людьми 87

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування торгівлі людьми 105
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування торгівлі людьми 111
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування торгівлі людьми 116
Питання для самоконтролю: 119
Список використаних та рекомендованих джерел: 119

РОЗДІЛ 4. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ

Тема 1. Особливості розслідування згвалтувань

§ 1. Криміналістична характеристика згвалтувань 122
§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування згвалтувань 125
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні згвалтувань 131
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування згвалтувань 135
Питання для самоконтролю: 137
Список використаних та рекомендованих джерел: 137

Тема 2. Особливості розслідування розбещення неповнолітніх

§ 1. Криміналістична характеристика розбещення неповнолітніх 138
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування розбещення неповнолітніх 142
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування розбещення неповнолітніх 146
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування розбещення неповнолітніх 151
Питання для самоконтролю: 155
Список використаних та рекомендованих джерел: 155

РОЗДІЛ 5. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

Тема 1. Особливості розслідування крадіжок

§ 1. Криміналістична характеристика крадіжок 157
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування крадіжок 161
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування крадіжок 165
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування крадіжок 167
Питання для самоконтролю: 169
Список використаних та рекомендованих джерел: 169

Тема 2. Особливості розслідування грабежів та розбоїв
§ 1. Криміналістична характеристика грабежів та розбоїв 171
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування грабежів та розбоїв 175
§ 3. Тактика провадження окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування грабежів та розбійних нападів 176
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування грабежів та розбоїв 183
Питання для самоконтролю: 185
Список використаних та рекомендованих джерел: 185

Тема 3. Особливості розслідування шахрайств
§ 1. Криміналістична характеристика шахрайств 187
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування шахрайств 193
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування шахрайств 195
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування шахрайств 201
Питання для самоконтролю: 205
Список використаних та рекомендованих джерел: 205

РОЗДІЛ 6. ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Тема 1. Особливості розслідування зайняття гральним бізнесом
§ 1. Криміналістична характеристика зайняття гральним бізнесом 207
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування зайняття гральним бізнесом 211
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування заняття гральним бізнесом 214
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування заняття гральним бізнесом 221
Питання для самоконтролю: 225
Список використаних та рекомендованих джерел: 226

Тема 2. Особливості розслідування контрабанди 228
§ 1. Криміналістична характеристика контрабанди 228
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування контрабанди 233
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування контрабанди 237
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування контрабанди 242
Питання для самоконтролю: 245
Список використаних та рекомендованих джерел: 246

РОЗДІЛ 7. ЕКОНОМІЧНІ ЗЛОЧИНИ

Тема 1. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства 247
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства.....259
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства 266
Питання для самоконтролю:.....277
Список використаних та рекомендованих джерел:.....277

Тема 2. Особливості розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, отриманих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи

§ 1. Криміналістична характеристика легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи 279
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи 288
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи 294
Питання для самоконтролю: 298
Список використаних та рекомендованих джерел:.....298

РОЗДІЛ 8. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

Тема 1. Особливості розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель

§ 1. Криміналістична характеристика забруднення атмосферного повітря, вод та земель 301
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель 306
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель308
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель.....314
Питання для самоконтролю: 319
Список використаних та рекомендованих джерел:.....319

РОЗДІЛ 9. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

Тема 1. Особливості розслідування бандитизму
§ 1. Криміналістична характеристика бандитизму 321
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування бандитизму .. 326
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування бандитизму 328
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування бандитизму 334
Питання для самоконтролю: 336
Список використаних та рекомендованих джерел: 336

Тема 2. Особливості розслідування терористичних актів
§ 1. Криміналістична характеристика терористичних актів 337
§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування терористичних актів 348
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні терористичних актів 352
§ 4. Використання спеціальних знань при розслідуванні терористичних актів 359
Питання для самоконтролю: 364
Список використаних та рекомендованих джерел: 364

РОЗДІЛ 10. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ БЕЗПЕКИ РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ

Тема 1. Особливості розслідування злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху
§ 1. Криміналістична характеристика злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху 366
§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху 373
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху 376
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху 387
Питання для самоконтролю: 393
Список використаних та рекомендованих джерел 394

РОЗДІЛ 11. ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА МОРАЛЬНОСТІ

Тема 1. Особливості розслідування масових заворушень
§ 1. Криміналістична характеристика масових заворушень 396

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування масових заворушень 407
§ 3. Організація й тактика провадження окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування масових заворушень....410
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування масових заворушень 420
Питання для самоконтролю: 422
Список використаних та рекомендованих джерел:....423

Тема 2. Особливості розслідування хуліганств
§ 1. Криміналістична характеристика хуліганств 424
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування хуліганств 429
§ 3. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування хуліганств 432
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування хуліганств 437
Питання для самоконтролю: 440
Список використаних та рекомендованих джерел:....441

РОЗДІЛ 12. ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ ТА ІНШІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ

Тема 1. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів
§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним обігом психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів 442
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів 447
§ 3. Тактика провадження окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів....449
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів 455
Питання для самоконтролю: 456
Список використаних та рекомендованих джерел:....457

РОЗДІЛ 13. ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ МАШИН (КОМП'ЮТЕРІВ), СИСТЕМ ТА КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ І МЕРЕЖ ЕЛЕКТРОЗВ'ЯЗКУ

Тема 1. Особливості розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій 458
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій....465
§ 3. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій467
§ 4. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій....475
Питання для самоконтролю: 479
Список використаних та рекомендованих джерел:....480

РОЗДІЛ 14. ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З НАДАННЯМ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ

Тема 1. Особливості розслідування службових злочинів

§ 1. Криміналістична характеристика службових злочинів....482
§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування службових злочинів 491
§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування службових злочинів....493
§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування службових злочинів 500
Питання для самоконтролю: 502
Список використаних та рекомендованих джерел:....502

Загальний список використаних та рекомендованих джерел....504

ПЕРЕДМОВА

Криміналістика відіграє провідну роль у системі правових наук кримінального циклу. Методика розслідування окремих видів злочинів – заключний розділ науки криміналістики, в якому розкриваються питання організації розслідування, розкриття та профілактики окремих видів злочинів, акумулюються наукові рекомендації техніко-криміналістичного й тактико-криміналістичного характеру, що мають практичне спрямування для підготовки слідчих, прокурорів, адвокатів, суддів, оперативних співробітників правоохоронних органів та інших фахівців у сфері кримінального судочинства.

Навчальний посібник «Розслідування окремих видів злочинів» підготовлений авторським колективом кафедри правосуддя юридичного факультету відповідно до програм навчальних дисциплін «Криміналістика» та «Розслідування окремих видів злочинів».

Усвідомлюючи, що викласти докладно усі елементи криміналістичної методики розслідування усіх видів злочинів в одному навчально-науковому виданні є не можливим, у представленому читачеві навчальному посібнику «Розслідування окремих видів злочинів» викладені лише найбільш суттєві елементи методики розслідування окремих видів злочинів, які є найбільш поширеними в Україні, а також розкриті ті елементи методики їх розслідування, що викликають труднощі у правозастосовній діяльності. Акцентується увага лише на їх особливостях.

Автори, з урахуванням обсягу годин, що відводяться на проведення лекційних, семінарський та практичних занять з вище наведених навчальних дисциплін, а також потреб практики щодо підготовки юридичних кадрів, намагалися висвітлити основні положення криміналістичної характеристики певного виду злочинів, типових слідчих ситуацій, що виникають на початковому етапі розслідування злочинів та слідчих версій, що висуваються та перевіряються у цих ситуаціях, організаційні й тактичні аспекти провадження слідчих (розшукових) дій та особливості використання спеціальних знань в ході розслідування відповідних видів злочинів.

Представлений навчальний посібник, з урахуванням його актуальності та спрямованості, сподіваємося, буде ефективним засобом впливу на правосвідомість адресата, його методологічну та методич-

ну орієнтацію. Логічність, ясність і простота викладення матеріалу, а також його практична спрямованість, чого намагалися дотримуватися автори, дають підстави цій праці служити навчальним посібником не лише для студентів, курсантів та слухачів, але й для аспірантів, ад'юнктів, докторантів і викладачів спеціалізованих навчальних закладів СБ, МВС, ДПС України, для юридичних факультетів та вузів Міністерства освіти і науки України, бути практичним порадником для правозастосовців – оперативних співробітників, слідчих, прокурорів, суддів, адвокатів та ін.

Авторський колектив висловлює щиру подяку рецензентам – професорам, докторам юридичних наук Берназу Василю Дмитровичу, Лук'янчикову Євгену Дмитровичу та Чернявському Сергію Сергійовичу, колективу кафедри правосуддя юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка за слушні зауваження та поради, які з вдячністю сприйняті та враховані при підготовці навчального посібника до друку, а також усім, хто сприяв виходу цього навчального видання у світ.

Особливу вдячність авторський колектив висловлює старшому лаборанту кафедри правосуддя Старенькому Олександру Сергійовичу за технічне, методичне, організаційне та інформаційне забезпечення роботи з підготовки навчального посібника до друку.

Усі зауваження та побажання щодо удосконалення цього навчального посібника авторський колектив з вдячністю сприйме та врахує у наступному його виданні.

Зауваження та побажання просимо надсилати на адреси: kafedra_pravosuddya@i.ua; npogoretsky@gmail.com; diana0443@yandex.ru.

РОЗДІЛ 1.
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ

§ 1. Поняття й сутність криміналістичної методики

Криміналістична методика є самостійним заключним розділом науки криміналістики, присвяченим питанням організації розкриття, розслідування та попередження злочинів.

Криміналістична методика грунтується на наукових положеннях попередніх розділів криміналістичної науки, у ній акумулюються наукові положення та практичні рекомендації, розроблені криміналістичною технікою та криміналістичною тактикою. Тому цей розділ вважається ключовим у криміналістиці. Так, предметом криміналістичних техніки й тактики є загальні рекомендації з використання науково-технічних засобів, криміналістичного версіювання та планування розслідування, провадження слідчих (розшукових) дій тощо. Предметом методики розслідування злочинів є конкретні рекомендації щодо практичного застосування наукових положень криміналістичної техніки та тактики у розслідуванні конкретних видів злочинів (особливі рекомендації). Так, зокрема, немає слідчого огляду чи допиту взагалі, є огляд місця події в ході розслідування крадіжки чи вбивства, допит свідка чи підозрюваного у вчиненні грабежу тощо.

Криміналістична методика, ґрунтуючись на загальних положеннях криміналістичної техніки й тактики, фактично «осмислює» та «пристосовує» ці положення до процесу розслідування різних видів злочинів. Сутністю криміналістичної методики є рекомендації щодо практичної реалізації в діяльності органів досудового розслідування засобів криміналістичної техніки й криміналістичної тактики, направлені на розкриття, розслідування та попередження злочинів.

Поряд з терміном «криміналістична методика» використовується також термінологічне словосполучення «методика розслідування окремих видів злочинів», що є тотожним за значенням.

Криміналістична методика розглядається у трьох значеннях:

- як розділ науки криміналістики;
- як методика розслідування певної групи (виду) злочинів (методика розслідування вбивств, методика розслідування злочинів проти громадського порядку та моральності тощо);
- як методика розслідування конкретного злочину.

Криміналістична методика як розділ криміналістики – це система наукових положень та розроблених на їх основі практичних рекомендацій, що забезпечують оптимальну організацію розслідування, розкриття та попередження окремих видів злочинів.

Принципами криміналістичної методики є керівні засади, вихідні положення, що лежать в основі методичних рекомендацій з розкриття та розслідування окремих видів злочинів, і керуючись якими правоохоронні органи забезпечують цілеспрямоване, раціональне та ефективне досягнення завдань кримінального провадження.

У криміналістиці виділяють від трьох до десяти й більше принципів криміналістичної методики, проте основними є чотири:

- ***законність*** – наукові положення та рекомендації з розкриття та розслідування злочинів повинні базуватися на положеннях закону, не суперечити йому. В ході розслідування слідчий повинен суворо дотримуватися вимог закону, застосувати всі необхідні заходи для розкриття та розслідування злочину, викриття винуватих, захисту як суспільства та держави в цілому, так і окремих осіб від кримінальних правопорушень;
- ***наукова обґрунтованість (науковість)*** – наукові положення та практичні рекомендації, що розробляються, повинні базуватися на використанні даних і новітніх досягнень науки й техніки, науково обґрунтованих і досліджених явищах. В ході розслідування злочинів та розробки наукових рекомендацій дозволяється застосовувати науково-технічні засоби, методи й прийоми, правомірність, достовірність, ефективність використання яких підтверджена та науково обґрунтована. Крім того, принцип науковості означає, що наукові рекомендації із розкриття та розслідування злочинів повинні ґрунтуватися на накопичених знаннях, вивченому та узагальненому до-

свіді, закономірностях розслідування фактів попередження, розкриття та розслідування злочинів. Науковість передбачає також прогнозування можливих негативних наслідків у вигляді вчинення нових злочинів, появі їх нових видів, що дозволяє заздалегідь забезпечити насамперед органи досудового розслідування сучасними методичними рекомендаціями профілактичного характеру. Принцип науковості дозволяє формувати методику розслідування злочинів з урахуванням розвитку науки не лише через пізнання фактів, що відбулися, але й з урахуванням виявлення перспектив і тенденцій розвитку явищ, які досліджуються;

- ***планомірність та поетапність розслідування*** означає, що при розробці методики розслідування злочинів необхідне складання загального плану розслідування, виділення в ньому етапів, а також детальне планування всіх слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій на цих етапах із врахуванням особливостей кожного з них. Ретельна організація розслідування злочину значно підвищує його ефективність;
- ***ситуативність*** – означає розробку методик розслідування злочинів в кожному випадку з урахуванням розроблених типових слідчих ситуацій та із врахуванням їх можливої варіативності й необхідності коригування плану розслідування відповідно до їх зміни.

Об'єктом криміналістичної методики є діяльність уповноважених органів з розкриття, розслідування та попередження злочинів (діяльність органів розслідування), а також закономірності злочинної діяльності.

Вивчення практичної діяльності відповідних суб'єктів кримінального провадження дозволяє систематизувати, узагальнити практичний досвід розслідування певного виду злочинів та розробити рекомендації (узагальнену модель) розслідування злочинів певного виду. Вивчення злочинної діяльності певного виду забезпечує встановлення її закономірностей, що дозволяє на основі накопичених знань криміналістичної техніки й криміналістичної тактики розробити криміналістичну характеристику та рекомендації щодо розслідування злочинів певного виду, спрогнозувати тенденції розвитку способів їх вчинення та розробити рекомендації «на майбутнє».

Предметом криміналістичної методики є вчення по криміналістичну характеристику злочинів, класифікацію злочинів, криміналіс-

тичну профілактику, а також сукупність загальних положень окремих криміналістичних методик.

Система криміналістичної методики.

Як і інші розділи криміналістики, криміналістична методика має свою систему, яку утворюють два самостійних підрозділи:

- загальні положення криміналістичної методики;
- окремі криміналістичні методики або методики розслідування окремих видів злочинів.

Підрозділ загальні положення криміналістичної методики у своєму предметі охоплює: поняття, систему й завдання криміналістичної методики; її генезис; місце методики в системі криміналістики, її зв'язок з криміналістичною технікою й тактикою, іншими галузями знань; принципи криміналістичної методики; джерела криміналістичної методики; структуру окремих криміналістичних методик; поняття та сутність криміналістичної характеристики злочинів; поняття обставин, які підлягають встановленню; поняття етапів розслідування та їх завдання, загальну характеристику кожного етапу розслідування; окремі криміналістичні вчення (криміналістична класифікація злочинів, криміналістична профілактика, інформаційне забезпечення досудового розслідування, форми і методи використання ЗМІ та допомоги громадськості в ході розслідування) тощо.

Предмет дослідження другого підрозділу криміналістичної методики складають окремі криміналістичні методики або методики розслідування окремих видів злочинів.

Джерелами криміналістичної методики є: закон; наука та практика.

Норми права є основним джерелом формування криміналістичної методики. Так, норми кримінального права, крім класифікаційного значення для формування окремих криміналістичних методик, є основою для визначення предмету та меж доказування у кримінальному провадженні, а отже для визначення меж розслідування (які обставини необхідно встановити, які докази отримати, якими засобами тощо), оскільки розслідування злочину спрямоване не на встановлення фактів в цілому, а на встановлення фактів, які мають кримінально-правове значення (встановлення в діянні особи складу злочину, обставин, які пом'якшують чи обтяжують кримінальну відповідальність, підстав для звільнення від кримінальної відповідальності тощо).

Норми кримінального процесуального законодавства є основою для формування конкретних методичних рекомендацій з проведення розслі-

дування, оскільки вони регламентують порядок всього процесу розслідування, а отже є основою для розроблення структури окремих криміналістичних методик, визначають часові межі розслідування тощо.

Нормами кримінального процесуального права визначається також загальна модель предмету доказування, вказуються обставини, що підлягають встановленню в цілому в кримінальному провадженні, та в окремих видах кримінальних проваджень зокрема.

Норми кримінального процесуального законодавства також визначають коло слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, за допомогою яких здійснюватиметься процес розслідування, що є процесуальною діяльністю слідчого, а тому може здійснюватися лише у спосіб, передбачений КПК України.

Джерелом формування криміналістичної методики є також норми адміністративного права, які мають важливе значення для криміналістичної характеристики окремих видів злочинів. Вони є джерелом формування криміналістичних методик розслідування злочинів, пов'язаних з порушенням правил дорожнього руху, порушенням правил зберігання вибухових та небезпечних речовин, порушенням правил зберігання та використання зброї тощо. Наприклад, в ході розслідування цих видів злочинів для встановлення того, чи мало місце порушення правил дорожнього руху чи правил носіння зброї, та кваліфікації діяння, слідчий повинен керуватися не лише нормами КК України, але й нормами адміністративного права (підзаконними актами, якими затверджені правила дорожнього руху, правила зберігання та використання зброї тощо).

Під наукою як джерелом формування криміналістичної методики слід розуміти, в першу чергу, положення криміналістики, зокрема, її попередніх розділів: техніки й тактики, що є основою для формування наукових положень криміналістичної методики. Криміналістична методика також використовує дані інших наук, які необхідні для розкриття та розслідування злочинів: біології, медицини, фізики, хімії, психології, кібернетики, економіки тощо.

Слідча практика є джерелом формування рекомендацій криміналістичної методики та критерієм їх ефективності. Вона є джерелом інформації про те, як діяв слідчий у певній ситуації під час розслідування певного виду злочинів, які слідчі (розшукові) чи інші процесуальні дії проводив, якою була їх ефективність і які з них найбільш сприяли розкриттю і розслідуванню злочинів. Узагальнення цих да-

них дозволяє виокремити й удосконалювати найбільш ефективні криміналістичні рекомендації з розслідування певного виду злочинів. Узагальнені дані практики також є джерелом інформації про механізм вчинення злочинів, інші елементи злочинної діяльності, вивчення закономірностей яких є необхідним для розроблення окремих криміналістичних методик.

Таким чином, криміналістична методика є найважливішим розділом криміналістичної науки. Базуючись на правових, наукових та практичних положеннях, вона розробляє спеціальні наукові положення та практичні рекомендації, спрямовані на розкриття, розслідування та попередження злочинів.

§ 2. Поняття, види та структура окремих криміналістичних методик

Окрема криміналістична методика – це система наукових положень та розроблених на їх основі практичних рекомендацій, що покликані сприяти підвищенню ефективності розслідування, розкриття та профілактики злочинів певної групи, виду.

Окремі криміналістичні методики поділяються на види за різними критеріями.

За кримінально-правовою класифікацією злочинів виділяють: групові, видові, особливі (окремі) методики.

Групові криміналістичні методики формуються відповідно до розділів особливої частини КК України (методика розслідування злочинів проти основ національної безпеки України; методика розслідування злочинів проти власності; методика розслідування злочинів проти життя та здоров'я особи тощо).

Видові методики формуються за видами злочинів, визначених КК України (методика розслідування вбивств; крадіжок; шахрайств; вимагань; згвалтувань тощо).

Особливі (окремі) методики розслідування формуються за певними підставами (ознаками), визначеними в КК України, в межах певного виду злочинів (методика розслідування вбивств, вчинених на замовлення; методика розслідування крадіжок з проникненням в житло тощо).

Криміналістичні методики, що формуються за певними спільними криміналістичними ознаками, притаманними злочинам різного виду,

називаються ***позавидовими методиками***. Так, за криміналістичними ознаками, що характеризують *особу злочинця* сформовано методики розслідування злочинів, вчинених жінками, неповнолітніми, іноземцями, організованими групами тощо; *за часом вчинення* відносно до розслідування: методика розслідування злочинів «за гарячими слідами», методика розслідування злочинів минулих років; *за місцем вчинення злочину*: методика розслідування злочинів, вчинених на транспорті; методика розслідування злочинів, вчинених в міській чи сільській місцевості; методика розслідування злочинів, вчинених в курортних зонах чи в місцях масового відпочинку тощо; *за особою потерпілого:* методика розслідування злочинів проти іноземців, неповнолітніх, жінок, осіб з фізичними чи психічними вадами тощо.

Для формування структури окремої криміналістичної методики важливо враховувати, що процес розслідування поділяється на певні етапи. В криміналістиці прийнято виділяти такі ***етапи розслідування злочину:*** початковий; подальший; заключний.

На ***початковому етапі*** розслідування слідчий оцінює отриману інформацію про злочин, визначається зі слідчою ситуацією, що склалася, висуває версії та складає план розслідування. На цьому етапі проводяться першочергові слідчі (розшукові) дії, що носять, перш за все, пошуково-розшуковий та пізнавальний характер. Найчастіше це – огляд місця події, допити потерпілих та свідків, за наявності відповідних фактичних підстав – негласні слідчі (розшукові) дії тощо.

На ***подальшому етапі*** розслідування слідчий здійснює оцінку зібраної на початковому етапі інформації, з урахуванням якої корегує розроблений план розслідування, висуває додаткові слідчі версії чи відкидає частину з висунутих, які не підтвердилися на початковому етапі. На цьому етапі слідчим також проводяться інші слідчі (розшукові) та процесуальні дії, які мають переважно перевірочний характер (спрямовані на перевірку отриманої на початковому етапі розслідування інформації) або спрямовані на встановлення досі невідомих обставин. Зазвичай на цьому етапі проводяться обшуки, слідчі експерименти, допити підозрюваного, призначаються різні види експертиз тощо. На цьому етапі слідчий, як правило, завершує формування доказової бази обвинувачення.

Виділення ***заключного етапу*** у розслідуванні має виключно процесуальне, а не криміналістичне значення, тому не розглядається окремо в криміналістиці. На цьому етапі слідчий оголошує стороні за-

хисту про завершення досудового розслідування та надання доступу до матеріалів досудового розслідування, а також проводить остаточну оцінку отриманих доказів на предмет їх достатності для звернення до суду, складає обвинувальний акт (чи клопотання про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру) та передає його на затвердження прокурору. Прокурор, в свою чергу, затверджує обвинувальний акт та передає його до суду.

Враховуючи наведені вище етапи розслідування, можемо виділити ***типову структуру окремої криміналістичної методики,*** яка включає такі елементи:

- криміналістична характеристика злочину;
- особливості початку кримінального провадження та обставини, які підлягають встановленню під час розслідування;
- типові слідчі ситуації та типові слідчі версії, що висуваються та перевіряються у цих ситуаціях на початковому та подальшому етапах розслідування та відповідні їм алгоритми розслідування;
- організаційно-тактичні засади проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій на початковому та подальшому етапах розслідування;
- особливості використання спеціальних знань в ході розслідування;
- особливості взаємодії слідчого з правоохоронними та іншими державними органами, підприємствами, установами, організаціями та громадянами при розслідуванні.

Криміналістична характеристика злочину є інформаційною моделлю типових ознак певного виду (групи) злочинів, яка відображає закономірні зв'язки між ними та дозволяє обрати необхідну методику та засоби розслідування. Криміналістична характеристика злочину буде розглянута окремо далі у цьому параграфі.

Особливості початку кримінального провадження та обставини, які підлягають встановленню під час розслідування. Цей елемент криміналістичної характеристики злочинів охоплює опис найбільш характерних приводів та підстав для початку кримінального провадження та визначення обставин, які підлягають встановленню при розслідуванні конкретного виду (групи) злочинів.

Чинний КПК України у ст. 214 передбачає, що слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше 24 годин після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним з будь-якого джерела обставин, що можуть

свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР) та розпочати розслідування. Водночас у вказаній нормі приводи та підстави для початку кримінального провадження чітко не визначаються.

Привід для початку досудового розслідування – це передбачений кримінально-процесуальним законом акт вольової дії особи, адресований уповноваженим органам, чи вольовий акт уповноваженого органу, спрямований на реалізацію ним своїх повноважень, що є юридичним фактом, у результаті якого уповноважений орган отримує відомості про обставини, які можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, що є підставами для формування у нього внутрішнього переконання для внесення таких відомостей до ЄРДР та про необхідність початку досудового розслідування. Отже, приводами для початку кримінального провадження є: подання заяви чи повідомлення про вчинення кримінального правопорушення або ж самостійне виявлення слідчим чи прокурором з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення.

Щодо підстав для початку кримінального провадження за чинним КПК України, то єдність точок зору у розумінні цього поняття також відсутня, хоча в ч. 6 ст. 214 КПК України прямо вказується на необхідність наявності таких підстав. У КПК України вживаються словосполучення «виявлення ознак кримінального правопорушення», «обставин, що можуть свідчити про кримінальне правопорушення» тощо, які мають неідентичне кримінально-правове значення і вимагають різного рівня обгрунтованості отриманих даних.

Підставою для внесення відомостей до ЄРДР і початку досудового розслідування слід вважати наявність у приводі достатніх даних, що вказують на ознаки злочину (суспільна небезпечність, протиправність, винуватість та караність). На підставі цієї інформації вносяться відомості до ЄРДР та здійснюється попередня правова кваліфікація кримінального правопорушення. Відповідно для кожного окремого виду (групи) злочинів така інформація не є ідентичною, а тому повинна визначатися та оцінюватися суб'єктом при внесенні даних до ЄРДР.

Проведення будь-яких слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, спрямованих на перевірку інформації, викладеної в при-

воді для початку кримінального провадження, до внесення відомостей до ЄРДР заборонено. Виняток встановлено лише для огляду місця події, який може бути у невідкладних випадках проведений до внесення даних до ЄРДР (ч. 3 ст. 214 КПК України).

Обставини, які підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, визначені й закріплені у ст. 91 КПК України й становлять предмет доказування. До них належать:

1) подія кримінального правопорушення (час, місце, спосіб та інші обставини вчинення кримінального правопорушення);

2) винуватість обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення, форма вини, мотив і мета вчинення кримінального правопорушення;

3) вид і розмір шкоди, завданої кримінальним правопорушенням, а також розмір процесуальних витрат;

4) обставини, які впливають на ступінь тяжкості вчиненого кримінального правопорушення, характеризують особу обвинуваченого, обтяжують чи пом'якшують покарання, виключають кримінальну відповідальність або є підставою для закриття кримінального провадження;

5) обставини, що є підставою для звільнення від кримінальної відповідальності або покарання;

6) обставини, які підтверджують, що гроші, цінності та інше майно, які підлягають спеціальній конфіскації, одержані внаслідок вчинення кримінального правопорушення та/або є доходами від такого майна, або призначалися (використовувалися) для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення чи винагороди за його вчинення, або є предметом кримінального правопорушення, у тому числі пов'язаного з їх незаконним обігом, або підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення;

7) обставини, що є підставою для застосування до юридичних осіб заходів кримінально-правового характеру.

При розробці методики розслідування для конкретного злочину слідчий повинен правильно визначити не лише предмет, але й межі доказування, тобто те коло обставин, за допомогою яких достовірно встановлюються обставини, які входять до предмету доказування. Методика розслідування окремих видів злочинів розробляє рекомен-

дації щодо правильного визначення меж розслідування, не допускаючи при цьому як безпідставного розширення кола обставин, які необхідно встановити, так і необґрунтованого їх звуження, що може призвести до порушення вимог щодо всебічності, повноти і неупередженості дослідження обставин кримінального правопорушення (ст. 94 КПК України).

Таким чином, визначений у ст. 91 КПК України перелік обставин підлягає деталізації при розробці типової (загальної) методики розслідування злочину, оскільки в ході досудового розслідування слідчий повинен встановити не лише обставини, що становлять предмет доказування, але й проміжні факти й обставини. Коло обставин, що підлягають встановленню, залежить від типової слідчої ситуації, яка складається на початковому етапі розслідування.

Типові слідчі ситуації та типові слідчі версії, що висуваються та перевіряються у цих ситуаціях на початковому та подальшому етапах розслідування та відповідні їм алгоритми розслідування. Оцінивши отриману на початку кримінального провадження інформацію та встановивши, які докази необхідно отримати під час розслідування, слідчий повинен скласти план (алгоритм) розслідування. В подальшому цей план коригується слідчим з урахуванням слідчої ситуації, яка складається та змінюється в процесі розслідування.

При розробці методики розслідування для окремого виду злочинів враховуються типові слідчі ситуації, які можуть виникати на різних етапах розслідування, відповідно до них висуваються типові слідчі версії. На підставі цього складаються типові плани (алгоритми) розслідування.

Нагадаємо, що під типовою слідчою ситуацією слід розуміти сукупність інформаційних даних про подію злочину і обставини, які характеризують обстановку його розслідування на конкретному етапі та обумовлюють вибір засобів та методів розслідування та спрямованість розслідування в цілому. У вузькому розумінні слідча ситуація визначається як сукупність умов, у яких у певний момент здійснюється розслідування.

Криміналістична версія визначається як логічно побудоване та засноване на фактичних даних обґрунтоване припущення про обставини злочину, що потребує відповідної перевірки.

Під планом (алгоритмом) розслідування розуміють визначення послідовності слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, які

повинні бути проведені в ході розслідування окремого виду злочинів. Запропоновані при цьому слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії можуть бути згруповані в окремі тактичні операції.

Проведення визначених в плані розслідування слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій спрямоване на перевірку висунутих слідчих версій, поки не залишиться одна, та на встановлення обставин, які підлягають доказуванню в конкретному кримінальному провадженні.

Особливого значення алгоритми розслідування набувають на початковому етапі розслідування для визначення першочергових слідчих (розшукових) дій, які необхідно провести невідкладно, коли слідчому необхідно діяти максимально швидко в умовах браку часу для складання окремого детального плану розслідування. Відомо, що зволікання з проведенням першочергових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій може призвести до втрати доказової інформації, унеможливлення встановлення певних обставин кримінального правопорушення та, відповідно, зниження ефективності боротьби зі злочинністю й притягнення винуватих до кримінальної відповідальності.

Організаційно-тактичні засади проведення слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій на початковому та подальшому етапах розслідування. Початковий етап розслідування злочинів потребує максимальної оперативності дій слідчого з тим, щоб зібрати максимально можливу інформацію про подію злочину, максимальну кількість слідів злочину та уникнути втрати чи знищення окремих об'єктів, які можуть мати значення для розслідування події злочину.

Саме тому на початковому етапі планується проведення першочергових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, спрямованих на розкриття злочину «за гарячими слідами», а також на дослідження матеріального середовища місця події, пошуку й фіксації (вилучення) доказової інформації. Зазвичай на цьому етапі слідчим планується проведення огляду місця події, обшуку, допиту потерпілого (заявника) та проведення окремих негласних слідчих (розшукових) дій, якщо розслідується кримінальне правопорушення відповідного ступеня тяжкості.

Оскільки слідчий повинен діяти оперативно, що інколи не дозволяє складати детальний план розслідування, то використовуються формалізовані програми (плани) діяльності слідчого на місці події на початковому етапі розслідування. Інколи їх виготовляють на карт-

ках та забезпечують ними слідчо-оперативну групу, яка виїздить на місце події.

На подальшу етапі розслідування повинні проводитися слідчі (розшукові) та інші процесуальні дії, спрямовані на отримання нових доказів та перевірку раніше отриманих, на встановлення тих обставин предмету доказування, які не були встановлені раніше. На цьому етапі слідчий оцінює отримані на початковому етапі докази, визначає, яких доказів бракує для встановлення всіх обставин кримінального провадження.

На подальшому етапі слідчим зазвичай проводяться пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент, допити підозрюваного, одночасні допити двох чи більше вже раніше допитаних осіб, повторні обшуки, слідчі огляди, призначаються експертизи (у тому числі й повторні), за наявності відповідних підстав проводяться негласні слідчі (розшукові) дії, здійснюються повідомлення про підозру, проводяться інші процесуальні дії.

Особливості використання спеціальних знань. Слідчий не є універсальним спеціалістом, тому ефективність розслідування значно підвищується за умов використання допомоги фахівців у певних галузях знань.

В ході розслідування спеціальні знання можуть використовуватися в процесуальній та непроцесуальній формі. Проте, результати використання спеціальних знань у непроцесуальній формі не мають доказового значення у розслідуванні, містять лише орієнтуючу інформацію для слідчого щодо подальшого вибору засобів розслідування.

Отже, слідчий, перш за все, повинен використовувати спеціальні знання у процесуальній формі, оскільки результати такого використання мають доказове значення у кримінальному провадженні.

Спеціальні знання можуть використовуватися такими процесуальними способами: залучення спеціаліста до участі у проведенні слідчих (розшукових) дій (ст. 71 КПК України), залучення експерта та проведення судової експертизи (ст. 242–245 КПК України), допит експерта (ст. 95, 101 КПК України).

Для використання спеціальних знань слідчий повинен насамперед правильно визначити, допомога фахівця якої галузі знань йому потрібна та для встановлення яких саме обставин. Слідчий повинен чітко визначити завдання, що повинні бути вирішені шляхом проведення експертизи, вид експертизи, що необхідно провести, а також питання, що повинні бути поставлені на вирішення експерту тощо.

Особливості взаємодії слідчого з правоохоронними та іншими державними органами, підприємствами, установами, організаціями та громадянами. Суб'єктом розслідування у кримінальному провадженні є слідчий. Проте багато кримінальних проваджень є складними, багатоепізодними, а також з інших причин потребують більшої витрати сил, засобів та інших ресурсів. Часто слідчий фізично неспроможний сам оперативно здійснити всі заплановані слідчі (розшукові) чи інші процесуальні дії. В такому випадку слідчий організовує та керує розслідуванням, залучаючи для проведення окремих слідчих (розшукових) дій, оперативні підрозділи.

Слідчий також може використовувати допомогу ЗМІ, громадськості, інших органів та установ в розслідуванні та встановленні невідомих йому обставин кримінального провадження, що дозволяє як підвищити ефективність розслідування злочинів, так і здійснювати діяльність із їх попередження. Використовуючи ЗМІ, слідчі проводять інтерв'ю, прес-релізи, опубліковують звіти, виступи тощо, в яких інформують про певні кримінальні правопорушення, що перебувають у провадженні, оприлюднюють інформацію про особу злочинця, якого потрібно встановити (публікують фоторобот злочинця), співучасників, транспорт, що розшукується тощо. Таким чином, залучення цих суб'єктів допомагає встановити свідків злочину, розшукати особу злочинця, засоби вчинення злочину та іншим чином сприяти розслідуванню.

§ 3. Криміналістична характеристика злочинів

Криміналістична характеристика злочинів – це інформаційна модель типових ознак певного виду (групи) злочинів, яка відображає закономірні зв'язки між цими ознаками та дозволяє обрати необхідну методику та засоби розслідування.

Криміналістична характеристика злочинів є сукупністю криміналістично значимої інформації про ознаки злочинів у їх тісному взаємозв'язку та взаємодії. Так, всі ознаки злочинів, які становлять криміналістичну характеристику певного виду злочинів, є взаємопов'язаними між собою, а тому встановлення однієї з них дозволяє встановити іншу. Наприклад, після встановлення «слідової картини» злочину може бути висунута версія про особу злочинця та спосіб вчинення злочину, маючи інформацію про предмет злочин-

ного посягання можна припустити які сліди повинні залишитися в результаті вчинення злочину злочинці та їх локалізацію тощо.

Практичне значення криміналістичної характеристики злочинів полягає у тому, що за наявності одних ознак злочину слідчий може висунути версії щодо сутності інших ознак та провести необхідні дії для їх встановлення.

Криміналістична характеристика злочинів відрізняється від інших характеристик притаманною їй сукупністю ознак. Так, кримінально-правова характеристика злочинів формується на основі аналізу ознак, що мають значення для вирішення питання про наявність складу злочину, для правильної кваліфікації злочину. Кримінологічна характеристика складається з сукупності кримінологічно значущих ознак злочинів, а саме стану, структури, динаміки злочинності певного виду, причин та умов злочинності й заходів щодо її попередження.

Криміналістична характеристика злочинів має свою систему. Виділяють від 4 до 10 елементів, які складають криміналістичну характеристику злочинів. Елементи криміналістичної характеристики злочинів фактично є тими ознаками, даними, обставинами злочинів, які необхідно описати. Найбільш поширеним є визначення у структурі криміналістичної характеристики таких її елементів:

- предмет безпосереднього злочинного посягання;
- спосіб вчинення злочину;
- типова «слідова картина»;
- особа злочинця;
- особа потерпілого.

Предмет безпосереднього злочинного посягання – це найрізноманітніші фізичні тіла органічного та неорганічного походження, на які було спрямоване злочинне посягання і які зберегли на собі сліди злочину. Часто предмет злочинного посягання розуміють як результат, кінцевий продукт злочинної діяльності. Криміналістика досліджує, перш за все, тверді, рідкі, газоподібні тіла з точки зору їх взаємодії та слідоутворення для проведення криміналістичної ідентифікації.

Досить часто в літературі предмет злочинного посягання ототожнюють з такими кримінально-правовими поняттями, як предмет чи об'єкт злочину, хоча ці поняття не збігаються. Об'єктом злочину є ті блага, цінності, які охороняються кримінальним законом і яким злочином заподіюється чи створюється загроза заподіяння шкоди. Під предметом злочину розуміють матеріальні об'єкти зовнішнього сві-

ту, на які безпосередньо впливає злочинець, здійснюючи посягання на відповідний об'єкт злочину. Іноді предмет злочинного посягання та предмет злочину (але не об'єкт) можуть частково чи повністю збігатися. Наприклад, при крадіжці з сейфу об'єктом злочину є право власності (відносини власності), предметом злочину – гроші та цінності, які знаходилися в сейфі, а предметом безпосереднього злочинного посягання є як сейф, так і гроші та цінності, які в ньому знаходяться.

Вивчення предмета безпосереднього злочинного посягання дає змогу отримати інформацію про особу злочинця, спосіб вчинення злочину та сліди, які повинні залишитися в результаті його вчинення.

Спосіб вчинення злочинів як елемент криміналістичної характеристики злочинів традиційно в криміналістиці розглядається в широкому розумінні як спосіб підготовки, вчинення та приховання злочинів. Спосіб вчинення злочинів визначається також обставинами їх вчинення: обстановкою, місцем, часом, засобами та знаряддями вчинення злочинів.

Спосіб вчинення злочину – це послідовність дій суб'єкта, спрямована на досягнення поставленої мети (певного злочинного результату), це усе те, що характеризує дії злочинця при підготовці (підшукання місця, вибір предмета посягання, готування знарядь і засобів, необхідних для здійснення злочинної цілі тощо), вчиненні злочину й прихованні його слідів.

Ознаки способу вчинення злочину дозволяють отримати інформацію про певні ознаки особи злочинця, його «професіоналізм», навички, наявність певних фізичних вад чи особливостей («лівша», відсутність пальців тощо).

Обстановка вчинення злочину – це система взаємодіючих між собою об'єктів, явищ і процесів, що характеризують місце, час, матеріальні, природно-кліматичні, виробничі, побутові й інші умови навколишнього середовища й інші фактори об'єктивної реальності, що визначають умови й інші обставини вчинення злочину.

Місце вчинення злочину – ділянка місцевості чи приміщення, де вчинено злочин або настали його суспільно-небезпечні наслідки. Місце злочину слід відрізняти від місця події, яким є приміщення чи ділянка місцевості, де вчинений злочин або де виявлені матеріальні сліди, пов'язані з подією злочину.

Час вчинення злочину – проміжок часу, впродовж якого особа вчиняє дії з підготовки, вчинення та приховання злочину.

Засоби вчинення злочину – це предмети матеріального світу, які застосовуються злочинцем під час вчинення злочину. Вони поділяються на знаряддя та інші засоби вчинення злочину (підроблені документи, формений одяг тощо).

Знаряддя вчинення злочину – це предмети, використовуючи які особа вчиняє фізичний вплив на матеріальні об'єкти.

Типова «слідова картина» є збірним поняттям, яке включає в себе сліди злочину у широкому та вузькому їх розумінні.

Сліди злочину у широкому розумінні визначаються як будь-які зміни в навколишньому середовищі, які відбулися в результаті вчинення злочину. Слідами злочину у вузькому розумінні є матеріально-фіксовані сліди.

Вивчення «слідової картини» злочину дозволяє слідчому намалювати уявну «картину» події, сформувати уявну модель вчинення злочину та сприяє виявленню інформації про особу злочинця, особу потерпілого, «негативних обставин» та слідів приховання злочину.

Характеристика ***особи злочинця*** містить опис людини як соціально-біологічної системи, властивості та ознаки якої відображаються у матеріальному середовищі та використовуються для розкриття та розслідування злочину, пошуку злочинця, його ідентифікації й викриття у вчиненому злочині.

Криміналістична характеристика особи злочинця зазвичай здійснюється за такими ознаками й властивостями: а) соціальними – соціальне становище, освіта, національність, сімейний стан, професія і т.п.; б) психологічними – світогляд, переконання, навички, звички, емоції, відчуття, темперамент тощо; в) фізіологічними – анатомічні й функціональні ознаки, біохімічні особливості тощо.

Особа злочинця визнається сполучним елементом для всіх інших елементів криміналістичної характеристики будь-якого виду злочину, оскільки предмет злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, залишені сліди тощо завжди обумовлені особистісними якостями злочинця, а дії, які він реалізовує під час вчинення злочину, є взаємозалежною системою внутрішніх (психічних) і зовнішніх (динамічних) проявів. Наприклад, в криміналістиці виділяють такі взаємозв'язки особи злочинця з іншими елементами криміналістичної характеристики:

- спосіб вчинення – потерпілий – злочинець;
- типова слідова картина – спосіб вчинення – злочинець;
- спосіб вчинення – злочинець;
- предмет безпосереднього злочинного посягання – злочинець.

Особа потерпілого характеризується за такою системою ознак, як: демографічні дані, спосіб життя, риси характеру, звички, зв'язки, стосунки (ворожі, дружні), ознаки віктимності (аморальна, ризикова поведінка, непередбачуваність) тощо.

Відомості про особу потерпілого нерідко вказують на особу злочинця, оскільки стосунки та зв'язок злочинця та потерпілого нерідко відображаються у діях злочинця; наявність і характер стосунків між потерпілим і злочинцем впливають на мету, мотив, місце, час, спосіб вчинення і приховування злочину. Тому вивчення особи потерпілого дозволяє висунути версії про особу злочинця та мотиви вчинення злочину.

Таким чином, у комплекс ознак криміналістичної характеристики злочину входять такі елементи і такі ознаки, що допомагають визначити ефективні шляхи розслідування, розкриття та попередження злочинів й методи встановлення, розшуку і викриття злочинця.

Питання для самоконтролю:

1. *Що таке криміналістична методика?*
2. *Назвіть види криміналістичних методик.*
3. *Назвіть принципи криміналістичної методики.*
4. *Якою є структура окремої криміналістичної методики?*
5. *Назвіть етапи розслідування злочину.*
6. *Що таке криміналістична характеристика злочинів?*
7. *Яка структура криміналістичної характеристики злочинів?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

8. *Белкин Р. С.* Принципы формирования частных криминалистических методик / Р. С. Белкин; под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. – М.: Новый юрист, 1997. – 400 с.
9. *Бишевець О. В.* Психологічний вплив у кримінальному провадженні: теорія і практика: монографія / О. В. Бишевець – К.: Істина, 2013. – 152 с.
10. *Бишевець О. В.* Тактико-психологічне забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій: навч посібник / О. В. Бишевець / За ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Алерта, 2015. – 140 с.
11. *Васильев А. Н.* Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений / А. Н. Васильев. – М.: ЛексЭст, 2002. – 76 с.
12. *Весельський В. К.* Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. для студ ВНЗ / О. О. Алєксєєв, В. К. Весельський, В. В. Пясковський // МВС України. НАВС. – Київ: ЦУЛ, 2013. – 277 с.
13. *Весельський В. К.* Сучасні можливості використання даних про спосіб вчинення злочину в боротьбі зі злочинністю / В. К. Весельський, С. М. Зав'ялов, В. В. Пясковський. – К.: КНТ, 2009. – 160 с.
14. Експертизи в судовій практиці / Т. М. Арсенюк та ін.; за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.
15. *Журавель В.* Принципи формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів / В. Журавель // Вісник Національної академії правових наук України зб. наук. пр. – Харків, 2011. – № 1 (64). – С. 173–183.
16. *Журавель В. А.* Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія / В. А. Журавель. – Х.: Апостіль. – 2012. – 304 с.
17. *Когутич І. І.* Використання знань та засобів криміналістичної тактики і методики під час розгляду кримінальних справ у суді: моногр. / І. І. Когутич; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: Тріада плюс, 2009. – 446 с.
18. *Колесниченко А. Н.* Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений: текст лекции / А. Н. Колесниченко. – Харьков: Юрид. ин-т, 1976. – 28 с.
19. *Корж В. П.* Розслідування окремих видів злочинів: навч. – метод. посіб. / В. П. Корж; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 507 с.
20. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / В. П. Бахін, В. К. Весельський, В. С. Кузьмічов, Д. Б. Сергєєва та ін.; за ред. О. М. Джужі. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2010. – 524 с.
21. Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів: курс лекцій / В. К. Весельський та ін.; Нац. акад. внутр. справ, каф. криміна-

лістики та суд. медицини. – К.: ХмЦНІІ, 2011. – 177 с.
22. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія / Є. Д. Лук'янчиков. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 360 с.
23. Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / О. В. Батюк, Р. І. Благута, О. М. Гумін та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 324 с.
24. Настільна книга слідчого // М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова. – К., 2003. – 720 с.
25. Настільна книга слідчого: Наук. – практ. Видання для слідчих і дізнавачів / М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова. – К.: Вид. Дім ІнЮре, 2007. – 728 с.
26. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: наук. – практ. посібник / В. П. Бахін та ін.; за ред. Н. І. Клименко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.
27. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / О. О. Алєксєєв, В. К. Весельський, В. В. Пясковський. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 278 с.
28. *Сергєєва Д. Б.* Співвідношення організації розслідування злочину та криміналістичної методики / Д. Б. Сергєєва // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право». – 2012. – № 1000. – С. 216–220.
29. Справочная книга криминалиста / Под. ред. Н. А. Селиванова. – М., 2000. – 234 с.
30. *Старушкевич А. В.* Криміналістична характеристика злочинів: навч. посібник / А. В. Старушкевич. – К., 1997. – 44 с.
31. *Тіщенко В. В.* Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія / В. В. Тіщенко. – Одеса: Фенікс, 2007–260 с.
32. *Чаплинський К. О.* Тактика проведення окремих слідчих дій: Монографія / К. О. Чаплинський. – Д.: Дніпроп. держ. ун–т внутр. справ, 2006. – 308 с.
33. *Шепитько В. Ю.* Проблемные лекции по криминалистике: учеб. пособие / В. Ю. Шепитько. – Х.: Видавнича агенція «Апостіль», 2012. – 152 с.
34. *Щур Б. В.* Структурні елементи у методиці розслідування окремих видів злочинів / Б. В. Щур // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – № 4 (51). – Ч. 1. – С. 168–175.
35. *Щур Б. В.* Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: монографія / Б. В. Щур. – Х.: Харків юридичний, 2010. – 320 с.

РОЗДІЛ 2.
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЖИТТЯ ТА ЗДОРОВ'Я ОСОБИ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ

§ 1. Криміналістична характеристика вбивств

Життя і здоров'я людини є не дише особистими, а й суспільними благами, а тому їх охорона передбачена як актами міжнародного права так і національним законодавством. Зокрема, у ст. 27 Конституції України закріплено: «Кожна людина має невід'ємне право на життя. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини. Кожен має право захищати своє життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Залежно від причин настання смерті, у медико-біологічному аспекті смерть поділяють на природну та неприродну. Природною є смерть, яка зумовлена фізіологічними причинами, що роблять неможливим існування цілісного живого організму (від повного вичерпання фізіологічних ресурсів організму в глибокій старості, від нестатку фізіологічних ресурсів молодого організму в результаті недоношеності плоду та несумісних з життям пороків анатомічного розвитку). Неприродною – смерть, яка настає раніше фізіологічної межі. Висновок про причини смерті базується на результатах судово-медичного або патологоанатомічного дослідження трупа.

Залежно від обставин настання смерті, у соціально-правовому аспекті смерть може бути насильницькою та ненасильницькою. Насильницька смерть – це смерть, що зумовлена вбивством, самогубством чи випадком. Ненасильницька смерть – це смерть, яка не є наслідком порушення будь-яких правових норм (смерть від захворювання або природна смерть).

Природна смерть може бути лише ненасильницькою, а неприродна – як насильницькою, так і ненасильницькою.

Будь-яке посягання на життя є злочином і суворо карається. Кримінальним законодавством передбачена відповідальність за такі вбивства: умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, в тому числі, за обтяжуючих обставин (ст. 115 КК України); вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України); вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів (ст. 117 КК України); умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця (ст. 118 КК України); вбивство через необережність (ст. 119 КК України).

Швидкому та ефективному розслідуванню злочинів сприяє з'ясування даних, які складають криміналістичну характеристику вбивств. В основі криміналістичної характеристики вбивств лежать об'єктивні процеси вчинення та приховання таких злочинів, що визначають закономірності відображення ознак вчиненого в реальності. До елементів криміналістичної характеристики вбивств належать: 1) спосіб вчинення злочину; 2) обстановка вчинення злочину; 3) типова слідова картина; 4) особа злочинця; 5) особа потерпілого.

До ***способу вчинення злочину*** відносяться: спосіб підготовки, спосіб вчинення протиправних дій, спосіб приховування слідів вбивства. Не кожне вбивство вчиняється способом, що включає всі перераховані види умисних дій. Можливе вбивство без попередньої підготовки та без приховування слідів вбивства.

Характерним для підготовки вбивства є: спостереження за потерпілим – встановлення місця проживання та режиму дня, місця роботи та займаної посади, маршруту пересування, наявності транспортних засобів та особистої охорони; складання неправдивого алібі – визначення місця перебування під час вчинення злочину, підшукування осіб, які б це підтвердили та детальний їх інструктаж; розроблення плану вбивства; підбір співучасників; підшукування знарядь злочину; вибір місця та часу його вчинення; визначення умов, необхідних для реалізації злочинного задуму тощо.

До типових способів вчинення вбивства можна віднести:

- застосування вогнепальної та холодної зброї;
- побутових інструментів (молоток, сокира);
- випадкових об'єктів (камінь, палиця);

- тупих та гострих предметів;
- вибухових пристроїв та вибухових речовин;
- радіоактивних матеріалів;
- транспортних засобів (наїзд);
- електричних приладів та електричного струму;
- високих температур (нагрівання, спалення) або низьких температур;
- уведення в організм жертви отруйних речовин;
- викидання жертви з висоти, з транспортного засобу, що рухається;
- закопування в землю;
- утоплення;
- задушення (руками, зашморгом тощо) та інші.

Залежно від характеру злочинних дій вбивства можуть бути: відкритими (вчиняються в присутності очевидців); таємними (вчиняються без очевидців).

Способи вчинення вбивств можуть бути класифіковані за різними підставами. Зокрема, залежно від того, чи застосовувалися при вчиненні вбивства будь-які знаряддя й засоби чи ні. До способів вбивств, пов'язаних із застосуванням знарядь і засобів, належать: побиття (з використанням різних предметів для нанесення ударів – арматури, пляшок тощо), нанесення колото-різаних та вогнепальних тілесних ушкоджень тощо. Вбивства без застосування знарядь та засобів можуть бути вчиненні шляхом нанесення потерпілому смертельних ударів руками, ногами, задушення руками, утоплення, скидання жертви з висоти, позбавлення харчування (новонародженого, хворого) тощо.

Серед способів вчинення вбивств виділяють активні та пасивні. До активних належать: здавлювання мотузкою чи рукою, перекриття дихальних шляхів, утоплення, нанесення травм тупими чи гострими предметами та інші способи. До пасивних віднесенні такі способи, як охолодження, позбавлення їжі тощо.

Засоби, що застосовуються для позбавлення життя, поділяють на:

- фізичні (ушкодження тупими, твердими, колючими, ріжучими знаряддями, удушення за допомогою петлі або закриття отворів рота й носа);
- термічні (використання високих або низьких температур);
- хімічні (застосування отруйних речовин, занурення потерпілого в активні розчини).

З метою уникнення відповідальності дії злочинця направленні на приховання: події злочину, слідів злочину, злочинного характеру своїх дій, своєї участі та зацікавленості у події. Залежно від змісту виконаних дій щодо приховання злочину виділяють утаювання, знищення, маскування, фальсифікацію інформації.

Типовими способами приховування вбивств є:

- знищення або приховання трупа (закопування, замуровування у бетонні споруди, утоплення, спалювання, розчинення у кислоті тощо);
- розчленування або спотворення трупа (знівечення обличчя);
- переміщення трупа з місця вчинення злочину в інше місце;
- знищення слідів злочину;
- знищення або приховання знарядь та засобів вчинення вбивств;
- забезпечення алібі;
- поширення неправдивої інформації (незадовго до вбивства поширюється інформація, наприклад, про від'їзд потерпілого);
- інсценування вбивства під нещасний випадок (необережне поводження зі зброєю), самогубство (падіння з висоти), ненасильницьку смерть (від захворювання) тощо.

На інсценування вбивства під нещасний випадок, самогубство, ненасильницьку смерть можуть вказувати такі «негативні обставини»: неможливість вчинення потерпілим дій, на які посилається злочинець або свідок; наявність слідів боротьби на місці події та слідів самооборони на одязі та трупі; протиріччя в поясненнях заінтересованих осіб щодо поведінки потерпілого або причин його смерті; зміни в обстановці місця вчинення злочину; невідповідність пози трупа пошкодженням на трупі та одязі, а також інші обставини.

Обстановка вчинення злочину (місце і час, знаряддя і засоби). Місцем вчинення вбивства є певна територія або інше місце, де відбулося суспільно небезпечне діяння і настав суспільно небезпечний наслідок – смерть потерпілого. Безпосереднім місцем учинення злочину може бути житловий та не житловий будинок, квартира, зруйновані будинки або ті, що будуються, вулиця, поле тощо. Найбільш поширеним місцем вчинення вбивства є квартира та індивідуальний будинок потерпілого (69% від загальної кількості кримінальних проваджень). На відкритій місцевості вбивства, в більшості випадків, вчиняються в недостатньо освітлених і малолюдних місцях.

Важливе значення має місце, де відбувалися підготовчі дії до вчинення злочину; місце вчинення вбивства; місце, де залишені сліди злочинного посягання; місце приховування слідів злочину, знарядь і засобів його вчинення. При визначені місця вчинення злочину слідчий вивчає матеріальні сліди (сліди транспортних засобів, рук, ніг тощо), шляхи підходу злочинців до місця події та напрямок, у якому вони покинули місце події. Місце вчинення вбивства дозволяє визначити обстановку, виявити і зафіксувати сліди, що вказують на механізм його вчинення, знаряддя й особу злочинця, виявити «негативні обставини».

Під часом вчинення вбивства необхідно розуміти певний відрізок (проміжок) часу, протягом якого відбувається суспільно небезпечне діяння і настають суспільно небезпечні наслідки у вигляді смерті потерпілого.

В ході розслідування вбивств слідчий повинен визначити час події злочину; встановити часові зв'язки між обставинами вчинення злочину та іншими; з'ясувати черговість вчинення певних дій та їх тривалість; час утворення слідів тощо. Інформацію про час вчинення злочину можна отримати в ході дослідження трупа потерпілого; фізичних слідів, які залишені потерпілим та злочинцем (сліди рук, ніг тощо); виділень людського організму (крові, слини); предметів, що належали злочинцеві та потерпілому. Слідчий самостійно або за допомогою фахівця може встановити час вчинення злочину. Зокрема, судово-медичний експерт або лікар під час огляду трупа на місці його виявлення за характером трупних явищ може визначити давність настання смерті потерпілого.

Під час підготування до вбивства злочинець обирає пору року, місяць, день тижня та години дня. Статистика показує, що частіше вбивства вчиняються у вечірній та нічний час. За даними, які наводить у своєму дослідженні Синчук В.Л., вбивства вчиняються у ранкові години (з 6–00 до 10–30 години) – 8,91%, вдень (з 10–30 до 18–00 години) – 26,55%, у вечірні години (з 18–00 до 23–00 години) – 36,18%, вночі (з 23–00 до 6–00 години) – 29,36%. Встановлення часу вчинення вбивства необхідне для організації заходів із виявлення та затримання злочинця, пошуку очевидців, перевірки алібі підозрюваних осіб тощо.

З метою досягнення бажаного результату злочинець застосовує знаряддя і засоби вбивства: холодну зброю (ножі, кинджали, шаблі, бритви, заточки, кастети, бити тощо); вогнепальну зброю (пістолети,

автомати, обрізи тощо); вибухові речовини та пристрої (гранати, міни, вибухові пакети тощо); випадкові предмети (камінці, палиці тощо); транспортні засоби; сильнодіючі, отруйні та легкозаймисті речовини (синильна кислота, бензин, природний газ тощо); засоби для задушення (петлі, подушки тощо), наркотичні речовини тощо.

Найбільш поширеними знаряддями вчинення вбивств є: побутовий ніж (52,60%), сокира (10,21%), молоток (3,54%), інша холодна зброя (7,60%), вогнепальна зброя (3,65%).

Типова «слідова картина». Сліди вбивств у криміналістичному розумінні поділяють на:

- сліди людини:
  1) ідеальні сліди (показання свідків, підозрюваного);
  2) матеріальні сліди: сліди-відображення (рук, ніг, зубів тощо); сліди-речовини: а) речовини-частки (крові, волосся, нігтів, шкіри тощо); б) речовини-виділення (слини, потожирові тощо);
- знаряддя вчинення вбивств та їх сліди: випадкові предмети (палиця, камінь, шматок арматури); спеціально виготовлені та пристосовані знаряддя (пістолет, загострена арматура тощо); побутові предмети (ніж, сокира, викрутка тощо);
- засоби, що використовуються під час вчинення вбивств: транспортні засоби; засоби, що застосовуються при мордуванні потерпілого тощо;
- предмети, які викрадаються вбивцею (гроші, вироби із дорогоцінних металів (ювелірні прикраси тощо), годинники тощо);
- інші матеріальні сліди (ґрунтового, рослинного походження тощо).

Для з'ясування обставин вбивства, особи злочинця і потерпілого важливе значення має допит очевидців вчинення злочину, також інших свідків, що виявили труп або знаряддя вбивства, випадково опинилися на місці події, знали особисто потерпілого, його спосіб життя, коло знайомих тощо. Такі особи можуть повідомити інформацію про зовнішність злочинця, напрями його пересування, місця знаходження в певний час та характер його дій, які знаряддя використовував злочинець, чи чинив потерпілий опір та інші важливі для кримінального провадження обставини.

Типовими слідами вбивств є:

- труп потерпілого;

- тілесні ушкодження на ньому;
- стан одягу трупа;
- знаряддя та засоби злочину (їх частини);
- сліди крові, рук, ніг, зубів злочинця і потерпілого;
- сліди боротьби, що виявлені на місці події та на тілі, одязі потерпілого;
- сліди транспортних засобів, знарядь вчинення злочину;
- частини одягу;
- мікрооб'єкти тощо.

Конкретний спосіб вчинення вбивств породжує характерні (типові) для нього сліди. Зокрема, вбивства, вчиненні шляхом нанесення потерпілому смертельних ударів руками і ногами залишають на тілі потерпілого садна, подряпини, крововиливи, переломи кісток тощо. У більшості випадків смерть настає від ушкоджень внутрішніх органів і крововиливів через деякий час після вчинення злочину.

В результаті спричинення тілесних ушкоджень тупими предметами (палицею, пляшкою, шматком арматури тощо) на тілі потерпілого залишаються садна, синці, відкриті рани, порушення цілісності внутрішніх органів та кісток. Залежно від механізму дії спостерігаються типові ушкодження: при ударах характерними є забиті рани, синці, вдавлені переломи; при стисненні – розчавлення, сплющення тіла чи його частини; при розтягуванні – відшарування шкіри, рвані рани; при терті – масивні садна.

При вчиненні вбивств за допомогою гострих предметів (колючих, ріжучих тощо) на тілі потерпілого залишаються характерні сліди: колото-різані рани, значні виділення крові, що знаходяться на тілі та одязі трупа, а також на місці події. За ушкодженнями на шкірі, кістках та внутрішніх органах можна встановити вид знаряддя, форму і розміри його гострих частин (наприклад, клинка), напрям, силу й кількість ударів, що наносилися, а також особистісні риси злочинця (його певні фізичні дані, психічний стан в момент вбивства, наявність або відсутність певних навичок тощо).

У разі заподіяння смертельної травми шляхом наїзду автомобілем локалізація ушкоджень залежить від типу автотранспортного засобу, а ступінь ушкоджень – від маси й швидкості руху автомобіля. Ушкодження спричиняються ударами бампера, фар, підфарників, облицювання радіатора, переднього краю капота та інших деталей, в результаті чого на тілі потерпілого утворюються синці; садна; подряпини на ниж-

ній поверхні тіла і сліди тертя на одязі чи взутті; забиті рани; відшарування м'яких тканин у вигляді «кишень», заповнених кров'ю; переломи кісток тощо. Після падіння тіла на покриття дороги або ґрунт може відбутися його ковзання, внаслідок чого утворюються великі садна відкритих частин тіла з численними паралельними подряпинами на поверхнях саден, які відповідають напрямку ковзання вказаних частин тіла по нерівній поверхні. Синці та садна часто мають форму деталей автомобіля, від зіткнення з якими вони утворилися. На шкірі, взутті чи одязі від тиску колеса часто утворюється відбиток малюнка протектора у вигляді візерунчастих крововиливів відповідно до заглибин протектора або як нашарування бруду з опуклих частин протектора. Візерунок протектора – специфічна ознака переїзду колесом. Важливе значення набуває осколковий перелом трубчастих кісток (великої гомілкової, стегнової). Осколок з боку має форму трикутника, основа якого є місцем прикладання сили (найчастіше – дія бампера), а вершина вказує напрямок, в якому рухався автомобіль відносно тіла потерпілої особи.

У разі вчинення вбивства шляхом викидання жертви з висоти або з транспортного засобу, що рухається характер ушкоджень залежить від маси тіла людини та висоти, з якої вона впала; властивостей поверхні, на яку впало тіло; наявності й властивостей одягу; частин тіла, що контактували з поверхнею. На тілі потерпілого залишаються характерні сліди: садна, подряпини, синці (на передніх поверхнях обличчя, грудної клітини, живота, таза, нижніх кінцівок), потертості одягу, взуття тощо. Внаслідок ударів і загального струсу тіла, крім зовнішніх ушкоджень, виникають ушкодження внутрішніх органів, зокрема, численні переломи кісток скелета, розриви та відриви внутрішніх органів, ушкодження головного мозку (від поверхневих осередків забою до цілковитого його руйнування).

У разі застосування вогнепальної зброї під час вчинення вбивств на місці події виявляються такі сліди: зброя, боєприпаси, гільзи, пижі, супутні до зброї предмети (кобура, пакувальний матеріал тощо); частинки речовин, що виникають при згорянні пороху, які викидаються з каналу ствола; сліди, що утворюються на стріляних кулях та гільзах; сліди-ушкодження від снаряда на ураженому об'єкті (на предметах – пробоїни, вм'ятини тощо; на тілі та одязі людини – вогнепальні ушкодження, рани, опіки тощо).

Вчинення вбивства з використанням вибухових пристроїв є причиною утворення різноманітних слідів – від незначних крововили-

вів і саден, до великих ран із втратою частин тіла, переломів кісток, відкритих та закритих травм порожнин тіла аж до розривання його на частини, бризки крові та частини тканин тіла на оточуючих предметах, осколки оболонки вибухового пристрою або інші його елементи.

Вчинення вбивства способом механічної асфіксії (повішання, задушення зашморгом або руками, закриття отворів рота і носа, закриття дихальних шляхів чужорідними предметами, утоплення тощо) також тягне за собою утворення специфічних слідів. З метою виявлення ушкоджень, характерних для удавлення руками чи петлею, необхідно ретельно оглянути шию потерпілого. При удавленні руками садна й синці можуть бути виявленні не тільки на шиї, а й у ділянці підборіддя, губ, щік, носа, оскільки стискання шиї часто поєднується із закриттям отворів носа й рота. Характерною ознакою задушення петлею є странгуляційна борозна, значна кількість крововиливів на обличчі та слизовій оболонці очей, часто виникають переломи під'язикової кістки та хрящів гортані потерпілого.

Знання видів слідів, особливостей механізму їх слідоутворення та ймовірної локалізації має суттєве значення для розуміння процесів підготовки, вчинення та приховування вбивств. На підставі дослідження виявлених слідів вирішуються питання щодо необхідності застосування пошукових засобів для виявлення знарядь вчинення злочину та інших засобів, залучення спеціалістів, оперативних працівників, визначення кола першочергових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Особа потерпілого. При вивчені особи потерпілого необхідно зібрати таку інформацію: біографічні дані на особу; його службову, суспільну та побутову характеристику; дані про спосіб його життя; риси характеру; відомості про стан здоров'я; наявність судимостей; коло зв'язків (родинні, службові, побутові, особисті тощо) та інші обставини. В сукупності такі дані дозволяють визначити віктимну поведінку потерпілого, оскільки значна кількість вбивств спровоковані антисоціальним способом життя або поведінкою самих потерпілих.

Відомості щодо потерпілого дозволяють висунути версії щодо мотиву вчинення вбивства, особи злочинця та інших обставин вчинення злочину.

Особа злочинця. Вбивцями можуть бути як чоловіки так і жінки, дорослі та неповнолітні. При вивчені особи злочинця необхідно зі-

брати відомості про його спосіб життя, ставлення до роботи, особисті якості, коло знайомих, зв'язки та стосунки з потерпілим тощо. Залежно від того, чи є злочин умисним або вчиненим з необережності, соціальний та психологічний портрет вбивці має різні риси.

Особу, яка вчинила вбивство умисно, як правило, характеризують аморальні схильності, егоцентризм, агресивність, грубість, жорстокість, неповага до оточуючих, зухвала й цинічна поведінка в побуті та на роботі. Часто такі особи є наркоманами, зловживають алкоголем та мають психічні відхилення, переконані в допустимості застосування насилля, раніше, як правило, притягувалися до кримінальної відповідальності.

Зазначені риси, в більшості випадків, не є характерними для осіб, що вчинили вбивство з необережності. Частіше такі особи не пов'язані із злочинним середовищем, а в ряді випадків, позитивно характеризуються. За загальним правилом, такі особи на допитах дають правдиві показання й не чинять протидії розслідуванню.

§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування вбивств

Залежно від вихідних даних, на підставі яких розпочате кримінальне провадження, на початковому етапі розслідування вбивств можуть виникнути такі ***типові слідчі ситуації***:

- виявлено труп людини з ознаками насильницької смерті;
- виявлена частина розчленованого трупа;
- є відомості про зникнення людини;
- особа звернулася до правоохоронних чи інших органів із заявою про вчинення нею вбивства;
- надійшло повідомлення від закладу охорони здоров'я про смерть особи (за наявності ознак насильницької смерті) та інші.

Залежно від умов вчинення вбивства виділяють такі типові слідчі ситуації:

- вбивство вчинене в умовах очевидності: особа потерпілого та особа злочинця встановлені; є свідки вчинення злочину;
- вбивство вчинене в умовах неочевидності: особа потерпілого та особа злочинця не встановлена;

- особа потерпілого встановлена, а особа злочинця не відома, свідки події відсутні.

На початковому етапі розслідування вбивств «без трупа», залежно від обставин зникнення потерпілого, можливо виділити такі типові слідчі ситуації:

- потерпілий пішов з дому і не повернувся;
- потерпілий виїхав у відрядження (на заробітки) і не повернувся;
- потерпілий пішов (виїхав) до родичів, друзів, знайомих і не повернувся;
- потерпілий разом з іншими особами покинув місце перебування і не повернувся;
- потерпілий зник у дорозі;
- потерпілий виїхав з будинку, прибув до місця призначення, але додому не повернувся.

Первинної інформації, якою володіє слідчий на початку досудового розслідування вбивств, як правило, є достатньо для висунення слідчих версій.

Загальними версіями щодо усієї події, що сталася, є такі:

- було вчинено злочин – вбивство;
- не було вчинено злочину – сталося самогубство, нещасний випадок або природна смерть;
- було вчинено інший злочин – заподіяно тяжкі тілесні ушкодження, що спричинили смерть тощо.

Типовими окремими версіями, що пояснюють окремі обставини вчинення злочину, є такі:

- вбивство вчинене з метою: усунення конкурента, заволодіння майном, приховання іншого злочину тощо;
- вбивство вчинене з мотивів: корисливих, хуліганських, помсти, ревнощів тощо);
- за особою злочинця: злочин вчинила одна особа, група осіб, група за попередньою змовою, група без попередньої змови, раніше судима особа, раніше не судима особа тощо.

В ході розслідування вбивств «без трупа» висуваються типові слідчі версії стосовно: місця вчинення злочину; способу вчинення та приховування злочину; особи, яка вчинила злочин; мотиву злочину.

Комплекс оперативно-розшукових заходів (відповідно до ст. 6 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», однією з підстав для проведення оперативно-розшукової діяльності є наявність

достатньої інформації, одержаної в установленому законом порядку, що потребує перевірки за допомогою оперативно-розшукових заходів і засобів, про осіб безвісно відсутніх) та слідчих (розшукових) дій повинен бути спрямований на виявлення трупа зниклої особи, виявлення особи, яка вчинила вбивство, виявлення та фіксацію слідів злочину, що могли бути втрачені або навмисно знищені злочинцем. Правильне визначення змісту слідчої ситуації та висунення всіх необхідних слідчих версій є вирішальним у розслідуванні та розкритті вбивств. Слідчі версії перевіряються у процесі розслідування. Неприпустимо перебувати у полоні однієї версії. При вирішенні питань про послідовність слідчих (розшукових) дій важливо, насамперед, планувати невідкладні слідчі (розшукові) дії, а потім – дії, якими одночасно перевіряються декілька версій.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування вбивств

Огляд місця події. Огляд місця події є невідкладною слідчою (розшуковою) дією, яка може проводитися ще до внесення відомостей про злочин до ЄРДР, під час якої необхідно: виявити та вилучити сліди й предмети, що можуть бути джерелами доказової інформації у кримінальному проваджені; у повному обсязі, точно відобразити в протоколі огляду й додатках до нього всю обстановку місця події; побудувати версії, за якими буде спрямоване слідство.

Умовою успішного проведення огляду місця події є належна підготовка до нього. Зокрема, до виїзду на місце події слідчий вживає заходів для його охорони; перевіряє готовність науково-технічних засобів для виявлення і фіксації слідів на місці події; визначає коло осіб, які будуть брати участь в огляді. Відповідно до ч. 7 ст. 223 КПК України слідчий, прокурор зобов'язаний запросити не менше двох незаінтересованих осіб (понятих) для огляду трупа, винятком є випадки застосування безперервного відеозапису ходу проведення зазначеної слідчої (розшукової) дії. Також відповідно до характеру злочину необхідно вирішити питання щодо залучення відповідного спеціаліста.

Після прибуття на місце події необхідно зібрати попередні відомості про подію; здійснити оперативно-розшукові заходи щодо

переслідування по «гарячих слідах» та встановлення очевидців; роз'яснити права й обов'язки учасникам слідчої (розшукової) дії; провести загальний огляд місця події для орієнтування в обстановці.

Перш ніж перейти до безпосереднього огляду місця події необхідно встановити межі досліджуваної території та обрати відповідний метод огляду (концентричний, ексцентричний, фронтальний, секторний, змішаний). Вибір методу огляду місця події залежить від обстановки на місці події.

Робочий етап огляду місця події складається зі статичної (загальний огляд) та динамічної (детальний огляд) стадії. Під час загального огляду слідчий досліджує об'єкти в статичному стані, проводить вимірювання, фотографування, звуко- чи відеозапис, складає плани й схеми, виготовляє графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, оглядає, описує та вимірює місце події і об'єкти, які мають значення для кримінального провадження.

Детальний огляд передбачає глибоке і всебічне дослідження місця події та об'єктів з метою виявлення слідів злочину. В ході огляду місця події слідчий переміщує предмети з метою детального їх дослідження, виготовляє відбитки та зліпки, також фіксує і вилучає матеріальні сліди та упаковує їх.

У ході огляду місця події слідчий може встановити: місце де знаходяться сліди проникнення та відходу злочинця від місця події; сліди, які виникли та залишилися в результаті вчиненого злочину; сліди, які вказують на боротьбу між злочинцем та потерпілим; різні предмети, перешкоди, на яких залишилися сліди застосування знарядь злочину; місця знаходження окремих предметів, які мають або можуть мати безпосереднє відношення до вчиненого вбивства або виявленого трупа.

Фіксація результатів огляду місця події є заключним етапом, який полягає в узагальненні та аналізі зібраної інформації, а також у встановленні об'єктів, які необхідно додатково оглянути та вилучити. Основним способом фіксації результатів огляду місця події є складання протоколу відповідно до вимог ст. 104 КПК України.

Огляд трупа. Відповідно до ч. 1 ст. 238 КПК України, огляд трупа проводиться слідчим, прокурором за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря. Слідчий на місці події за допомогою судово-медичного експерта або лікаря повинен, перш за все, з'ясувати живий чи мертвий потерпілий. Якщо ж потерпілий живий, то судо-

во-медичний експерт чи лікар повинен надати невідкладну медичну допомогу. Якщо ж потерпілий мертвий, то слідчий шляхом опитування очевидців, збирає відомості про те, ким, коли та за яких обставин виявлений труп, чи відома особа вбитого, з'ясовує хто та при яких обставинах вчинив вбивство. Одночасно необхідно встановити, чи не зазнала обстановка місця події яких-небудь змін.

Під час огляду трупа, в першу чергу, необхідно встановити: що сталося на місці події (вбивство, самогубство, нещасний випадок або природна смерть); чи вчинене вбивство на місці виявлення трупа; особу вбитого (прізвище, ім'я, по батькові, дата та місце народження, місце постійного проживання); спосіб, знаряддя та засоби вбивства (сліди на тілі від знаряддя вбивства); свідків злочину; кількість злочинців; шляхи підходу та відходу злочинців з місця події; зміни, які злочинці внесли в обстановку на місці події; що злочинці залишили на місці події та які речі забрали; сліди, які б могли залишитися на тілі та одязі злочинця, а також безпосередньо на місці події злочину; фізичні властивості злочинця.

Там, де місце події має центр, зокрема виявлений труп або його частини, рекомендується застосовувати ексцентричний метод огляду (від центру до периферії). Огляд місця події в ході розслідування вбивства починається з огляду трупа. При загальному огляді досліджується: розташування трупа на місці події та його поза; зовнішній стан одягу на трупі; знаряддя заподіяння смерті, що знаходяться на трупі. При детальному огляді особлива увага звертається на одяг трупа; тіло трупа та ушкодження на ньому; ложе трупа.

Перш за все необхідно оглянути місце та поверхню, на якій лежить труп. При цьому необхідно звертати увагу на розташування трупа відносно найближчих предметів, а також на сліди та різні об'єкти, які знаходяться неподалік. Потім досліджується поза трупа, яка може вказати на спосіб вбивства та інсценування нещасного випадку або самогубства.

Звертають увагу також на предмети, які знаходяться на трупі або в його руках. Спочатку детально оглядається одяг на трупі в тому стані та положенні, в якому він виявлений. Потім необхідно провести огляд тієї частини одягу, який при першочерговому положенні трупа залишався невидимим.

Під час огляду одягу рекомендується уважно досліджувати металеві та поліровані пряжки, лаковані пояси, великі ґудзики із металу, скла, пластмаси, оскільки на них можуть залишатися відбитки

пальців. За станом одягу можна встановити положення потерпілого в момент вбивства, факт боротьби потерпілого зі злочинцем, зміни початкового положення трупа. Особливо уважно необхідно дослідити пошкодження на одязі, характер яких може вказати на знаряддя злочину та спосіб його застосування. На одязі можуть бути виявлені різноманітні сліди у вигляді плям крові, пилу, бруду, частинок ґрунту, листя тощо. Залежно від обставин провадження вони можуть бути використані для ідентифікації, встановлення злочинця та особи вбитого.

Після огляду одягу приступають до огляду трупа з метою встановлення трупних явищ або початкових ознак смерті та виявлення на трупі пошкоджень. Трупні явища, за часом виникнення, поділяються на ранні та пізні. До ранніх трупних явищ відносять: охолодження трупа, трупні плями, трупне заклякання, трупне висихання. Пізні трупні явища поділяються на руйнівні та консервуючі. До руйнівних трупних явищ належить гниття, пошкодження трупа рослинами й тваринами. До консервуючих – жировіск, муміфікація, торф'яне дублення, штучне консервування та збереження трупа в певних середовищах. Комплекс зазначених ознак має суттєве судово-медичне та криміналістичне значення. Аналіз трупних плям під час проведення зовнішнього огляду, дозоляє встановити: факт смерті; давність настання смерті; початкове розташування трупа після смерті; переміщення та змінення початкового положення трупа.

При огляді пошкоджень необхідно звертати увагу на їх локалізацію, форму, розмір, глибину, стан країв, колір та взаємне розміщення.

Часто на місці вбивства або знаходження трупа виявляються сліди крові у вигляді краплин, плям, помарок, мазків, потьоків, калюж, «замитих вод», а інколи відбитків закривавлених пальців. Їх виявляють на предметах обстановки місця події, на знаряддях злочину, на тілі та одязі вбитого. В одних випадках виявлення слідів не є складним, в інших, застосовуються спеціальні методи для їх виявлення.

Сліди крові мають судово-медичне та криміналістичне значення. Судово-медичне дослідження об'єктів зі слідами, схожими на кров, проводиться з метою встановлення наявності крові, з'ясування її видової та групової належності, а також давності утворення слідів. Криміналістичне значення таких слідів полягає в тому, що за їх формою та локалізацією можна робити припущення про положення потерпілого в момент отримання ним пошкодження та в наступний період. За формою краплин крові та потьоків можна припустити, в якому на-

прямку переносили пораненого або труп. Кількість та розмір плям і краплин крові можуть свідчити про ступінь тяжкості нанесених пошкоджень та інколи дозволяє встановити місце й позу потерпілого в момент поранення. Помарки та мазки нерідко вказують на характер дій злочинця або потерпілого.

При огляді приміщення сліди крові необхідно шукати на підлозі (між дошками), стінах, підвіконні, дверних та віконних ручках, меблях та інших предметах обстановки. Під час пошуку таких слідів на відкритій місцевості необхідно детально оглядати ґрунт, асфальт, стовбури дерев, кущі та траву. Сліди крові можуть бути виявлені на знаряддях злочину, які залишив злочинець на місці вбивства. Виявлені на місці події сліди, перш за все, необхідно сфотографувати, а потім вилучити з метою їх дослідження.

В результаті огляду трупа і одягу на ньому, а також місця його виявлення, шляхом аналізу обстановки події та відповідності її місцезнаходженню й позі трупа, нерідко можна зробити висновок про те, чи є місце виявлення трупа місцем вчинення вбивства, а також про те, чи переміщався труп, якщо так, то яким чином.

Результати огляду місця події та трупа детально описуються в протоколі. Труп описується в такій послідовності: голова, обличчя, шия, груди, живіт, спина, руки, ноги. Значна увага повинна бути приділена опису слідів і предметів, виявлених під час огляду. Необхідно зазначити де вони знаходяться, характер та властивості поверхні на якій вони виявлені, їх кількість та взаємне розташування, їх розміри, прийоми та засоби, які використані для їх виявлення та фіксації. Під час опису одягу та взуття на трупі звертається увага на те, що саме одягнуто та в якій послідовності, стан одягу та взуття, ушкодження, забруднення, вміст кишень. До протоколу повинні бути додані фотографії, які засвідчують: територіальне розташування місця події щодо оточуючої місцевості; безпосереднє місце події; окремі його вузли; положення трупа відносно оточуючих предметів; поза трупа; початкове положення та стан одягу; окремі частини тіла, що мають пошкодження, а також фотознімки окремих слідів та предметів. Окрім фотографування складають плани, схеми, креслення, відбирають зразки для проведення експертиз тощо.

Після огляду труп підлягає обов'язковому направленню для проведення судово-медичної експертизи для встановлення причин смерті (ч. 3 ст. 238 КПК України).

Допит свідків. Для з'ясування обставин вбивства, особи злочинця і потерпілого важливе значення має допит очевидців злочину, а також інших свідків, які виявили труп або знаряддя вбивства, знали особисто потерпілого, його спосіб життя, коло знайомих, або володіють іншою, важливою для розслідування інформацією. Їх рекомендується виявляти серед родичів, друзів, колег, сусідів та інших знайомих потерпілого. Якщо місце події знаходиться в межах населеного пункту, свідками можуть бути жителі сусідніх будинків, працівники підприємств, установ, організацій, відвідувачі магазинів, кафе тощо, які знаходяться неподалік від місця події. Якщо місце події знаходиться на автодорозі або біля неї – водії, працівники автопідприємств, власники автомашин, пасажири міського чи міжміського транспорту. При вчинені вбивства в лісі, свідків необхідно шукати серед лісників, заготівельників дров, грибів, ягід тощо.

До числа свідків, у першу чергу, належать очевидці злочину й особи, які виявили труп. Очевидців злочину необхідно детально допитати та з'ясувати: хто вчинив вбивство; яким чином злочинець та потерпілий опинились на місці події; де знаходився та що робив очевидець під час вчинення злочину; чи бачив злочинець очевидця; чи бачив очевидець кого-небудь підозрілого в районі місця події до або після вбивства; за яких обставин відбулося вбивство; що робив потерпілий та вбивця до моменту нападу; де та в якому положенні знаходився потерпілий під час нанесення йому поранень; які знаряддя злочину використовувалися вбивцею; що залишив злочинець на місці вбивства; чи чинив потерпілий опір; коли настала смерть потерпілого – миттєво чи через деякий час; чи була надана потерпілому допомога; якими були дії вбивці після вчиненого злочину; чи був він затриманий, чи вдалося йому зникнути, як саме (чи використовувався транспортний засіб, його номер) та в якому напрямку; які предмети мав потерпілий та чи не взяв злочинець що-небудь із речей потерпілого; чи знає свідок злочинця; де, коли, та при яких обставинах він з ним зустрічався; чи може він детально описати зовнішність вбивці; чи знає свідок потерпілого, його ім'я, прізвище, місце роботи, проживання та інші важливі для кримінального провадження обставини.

Під час допиту осіб, які першими виявили труп, доцільно встановити: ким, коли та за яких обставин було виявлено труп; чи були біля трупу які-небудь сліди, речі, предмети, де вони знаходилися; чи була змінена обстановка місця події; чи змінювалося положення трупа та стан його одягу; чи змінювалося положення та стан предметів

і речей, які знаходилися поблизу трупа; чи бачили особи, які першими виявили труп, кого-небудь поблизу місця події; кому та коли було повідомлено про виявлений труп.

На допиті родичів та близьких убитого важливо отримати відомості про спосіб життя потерпілого; про його постійні зв'язки та випадкових знайомих; з'ясувати все, що пов'язано з поведінкою, діями і настроєм потерпілого напередодні та в день вбивства; чи не помітили яких-небудь особливостей в поведінці потерпілого в останні дні життя; де та за яких обставин останній раз бачили потерпілого живим; кого підозрює свідок у вчиненні злочину та на якій підставі. Якщо злочинець відомий, необхідно з'ясувати взаємовідносини між ним та потерпілим. Якщо злочинець не відомий, то під час допиту зазначених осіб необхідно встановити, чи не підозрюють вони кого-небудь у вчиненні злочину, якщо підозрюють, то кого і на якій підставі.

Якщо вбивство вчинене поза місцем проживання потерпілого, то під час допиту членів його сім'ї або осіб, які з ним проживали, доцільно детально з'ясувати обставини, за яких він пішов в останнє з дому, чи взяв з собою які-небудь речі, чи були при ньому документи, гроші, інші цінності тощо.

Пред'явлення для впізнання. Встановлення особи потерпілого є першочерговим завданням у тих випадках, коли в результаті огляду місця події не впізнана особа потерпілого або дані про особу викликають сумнів, а також у випадку виявлення частин трупа. Особа потерпілого може бути встановлена шляхом проведення оперативно-розшукових заходів або слідчих (розшукових) дій. Для встановлення особи потерпілого необхідно детально оглянути одяг з метою відшукання важливих речей, документів (наприклад, на клаптику паперу, у пам'яті мобільного телефону можуть бути виявлені записи номерів телефонів, прізвищ, адрес, що сприятимуть встановленню осіб, які знали вбитого і можуть його впізнати). При виявленні трупа невідомої особи, перш за все, його необхідно пред'явити для впізнання тим особам, які опинилися на місці події під час його огляду. Також необхідно встановити, хто із осіб, що проживає в даній місцевості, зник напередодні. Найбільш простим способом встановлення особи вбитого є впізнання трупа рідними та близькими. Проте це складно реалізувати, коли труп виявлено далеко від місця мешкання вбитого та його рідних. В таких випадках впізнання проводиться в морзі. Якщо особу вбитого не встановлено, то в майбутньому позитивний

результат можуть дати такі заходи, як детальний опис трупа, дактилоскопіювання, пізнавальна фотозйомка (фіксування обличчя у фас і профіль), збереження одягу, взуття та інших речей, що знайдені біля трупа (частин трупа).

Пред'явлення трупа для впізнання як слідча (розшукова) дія проводиться з дотриманням вимог ч. 1, 8 ст. 228 КПК України. З метою встановлення особи потерпілого труп пред'являють для впізнання близьким родичам або іншим особам, які добре знали не лише загальні риси зовнішності померлого, а й особливі прикмети. При пред'явленні трупа для впізнання можуть бути залучені спеціалісти для фіксування впізнання технічними засобами, психологи, педагоги та інші. Пред'явлення проводиться на місці події або в морзі. У випадку необхідності, перед пред'явленням, проводиться «туалет» обличчя потерпілого, щоб він мав прижиттєвий вигляд. Впізнання може проводитися не лише за обличчям, але й за особливими прикметами цієї особи. В кожному випадку необхідно детально з'ясувати індивідуальні ознаки, за якими встановлюють особу потерпілого. Якщо вбитого не вдалося встановити, то відбувається поховання трупа. Впізнання в подальшому відбувається за фотографіями. В кримінальному проваджені зберігається план місця захоронення трупа, щоб за необхідності, можна було провести ексгумацію.

Допит підозрюваного. Тактичні прийоми проведення допиту підозрюваного залежать від об'єму й характеру інформації, якою володіє слідчий щодо обставин вбивства, особи підозрюваного, підстав затримання та особливостей його поведінки.

В більшості випадків, на момент першого допиту підозрюваного, слідчий ще не володіє повною інформацією про обставини вбивства та його учасників. У зв'язку з цим, під час допиту підозрюваного не потрібно поспішати з використанням таких даних. Частіше за все допит доцільно починати із запитання – що допитуваний може пояснити з приводу підозри його у вчиненні злочину.

У тому випадку, коли підозрюваний визнає себе винуватим і дає правдиві показання про обставини вбивства та про особисту участь у ньому, необхідно використовувати тактичний прийом деталізації показань. Рекомендується з'ясувати у підозрюваного, як давно він знайомий з потерпілим; які між ними стосунки; при яких обставинах, в який час і де вони зустрілись в день убивства; як проводили час; чи не виникла між ними сварка, якщо так – її причини; які пошкодження

і чим були спричиненні потерпілому чи підозрюваному; в якій позі знаходився потерпілий в момент спричинення йому смертельного поранення; де відносно потерпілого знаходився підозрюваний. Бажано отримати якомога детальніші показання щодо обстановки та обставин злочину, окремих фактів, які можуть бути відомі лише особі, що вчинила злочин. Також необхідно з'ясувати у підозрюваного, яким шляхом він пішов з місця події; кого зустрів; чи чистив свій одяг та взуття й чим; де в даний час знаходиться одяг та взуття; знаряддя злочину; які заходи з метою приховування злочину він здійснив; кому розповів про вчинений злочин.

Якщо є підстави вважати, що підозрюваний дає неправдиві показання, то для викриття неправдивості показань застосовуються різні тактичні прийоми допиту, зокрема, необхідно поставити прямі питання про головні факти кримінального провадження. Такі питання повинні базуватися на безумовно достовірних доказових матеріалах, щоб переконати підозрюваного у тому, що немає сенсу вводити слідство в оману. Якщо є підстави вважати, що декілька підозрюваних попередньо змовилися давати одинакові неправдиві показання, то необхідно використовувати прийом детального допиту. Неправдиві показання підозрюваного також викриваються шляхом послідовного пред'явлення доказів під час допиту. Зокрема, доцільно використати на початку допиту менш важливі докази, продовжуючи допит з наступним пред'явленням більш важливих доказів. У деяких випадках доцільно використовувати й інший тактичний прийом – допит почати з пред'явлення найважливіших доказів. Такий прийом застосовується тоді, коли слідчий на підставі особистого спостереження за поведінкою підозрюваного доходить висновку, що неочікуване пред'явлення підозрюваному важливого доказу буде спонукати його давати правдиві показання.

Необхідно детально перевіряти показання підозрюваного, який зізнався у вчиненні злочину, оскільки, відомі випадки, коли підозрюваний бере всю вину на себе і приховує співучасників. В такому випадку, під час допиту підозрюваного, важливо конкретизувати окремі факти та отримати пояснення з тим, щоб в майбутньому можна було перевірити такі показання. Показання підозрюваного можуть бути перевірені шляхом співставлення з даними огляду місця події, слідчого експерименту, з висновками експерта та іншими доказами, що є у кримінальному провадженні.

Якщо на тілі підозрюваного є синці, рани, подряпини, необхідно, щоб він пояснив, де, коли та за яких обставин вони отримані. В таких випадках доцільно провести освідування підозрюваного для того, щоб встановити при яких обставинах були отриманні пошкодження та чи відповідає їх характер поясненням підозрюваного.

Обшук може проводитися як за місцем проживання та роботи підозрюваного, так і в інших осіб, якщо у слідчого є достатньо підстав вважати, що предмети і речі, які мають відношення до вчиненого злочину, знаходяться у них. Результати обшуку можуть бути використані на допитах, під час пред'явлення для впізнання, слідчого експерименту та інших процесуальних дій.

При розслідуванні вбивства дії слідчого направлені на те, щоб знайти знаряддя та засоби злочину, предмети, на яких залишені сліди злочину, речі та цінності, які добуті шляхом вчинення злочину, труп або частини розчленованого трупа, документи та переписку, що допоможе пояснити окремі обставини вчиненого злочину, фотокартки, які можуть бути використані для розшуку злочинця.

Під час проведення обшуку необхідно детально оглянути предмети одягу підозрюваного, оскільки на них можуть бути виявлені сліди крові потерпілого, бруд (залишки ґрунту, рослин з місця вчинення злочину), фарба, інші мікросліди або порушена цілісність одягу (відірваний ґудзик, вирваний шматок тканини). Часто злочинець при виявлені у нього одягу зі слідами крові заявляє, що це кров тварини, птахів тощо. Такі пояснення необхідно перевірити шляхом проведення експертизи. Аналогічні сліди можуть бути виявлені на знаряддях злочину і на транспортних засобах, якими користувався підозрюваний.

Під час розслідування вбивств часто виникає необхідність в перевірці показань свідків, пояснень підозрюваного за допомогою слідчого експерименту.

Слідчий експеримент проводиться з метою перевірки можливості сприйняття якого-небудь факту чи явища, встановлення окремих деталей способу вчинення вбивства, механізму утворення слідів, а також можливості виконання підозрюваним тих чи інших дій. В результаті перевірки показань підозрюваного, свідка можна отримати нові докази, перевірити та уточнити раніше встановлені у провадженні факти та обставини, а також усунути протиріччя в показаннях.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування вбивств

У процесі розслідування вбивств спеціальні знання застосовують під час проведення слідчих (розшукових) дій та проведення експертизи.

Відповідно до кримінального процесуального законодавства спеціаліста обов'язково залучають при проведені огляду трупа (ст. 238 КПК України); огляду трупа, пов'язаного з ексгумацією (ст. 239 КПК України); освідування підозрюваного (ст. 241 КПК України).

Судово-медичний експерт або лікар в ході огляду трупа допомагає слідчому, прокурору виявити та правильно зафіксувати сліди злочину на тілі трупа, а також попередньо встановити час, причину настання смерті, природу ушкоджень, спосіб та механізм утворення слідів тощо. Під час ексгумації судово-медичним експертом можуть бути вилучені зразки тканини і органів або частини трупа. Для успішного огляду суттєве значення має застосування слідчим сучасних засобів криміналістичної техніки з метою виявлення, фіксації та вилучення слідів, а також для фіксації обстановки місця події. Значну допомогу в цьому може надати спеціаліст-криміналіст.

Освідування підозрюваного здійснюється за участю судово-медичного експерта або лікаря у тому випадку, якщо для його проведення потрібні спеціальні знання в галузі медицини. Зокрема, в ході огляду тіла живої особи судово-медичний експерт або лікар звертає увагу слідчого, прокурора на наявні на тілі сліди злочину та особливі прикмети; дає характеристику виявлених на тілі ушкоджень; допомагає правильно описати їх, вказати локалізацію у відповідності з анатомічними даними будови тіла людини; допомагає визначити форму ушкоджень, їх розміри, властивості, колір; вилучає виявлені сліди злочину біологічного походження (кров, слина, сперма); консультує слідчого щодо слідів кримінального правопорушення та особливих прикмет з точки зору медичних знань; висловлює припущення про спосіб, механізм та час виникнення виявлених слідів, про можливе розташування потерпілого і злочинця в момент утворення на тілі обстежуваної особи тих чи інших ушкоджень, а також про сліди кримінального правопорушення, які можуть бути виявлені на тілі інших учасників злочину або на місці події.

Спеціаліст може бути залучений також для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складання схем, планів, креслень, відібрання зразків для проведення експертизи тощо (ч. 2 ст. 71 КПК України)), а також для розширення пізнавальних можливостей слідчих (розшукових) дій.

Зокрема, спеціаліст в галузі біології може сприяти у виявленні мікрочастинок або мікрослідів сторонніх матеріалів і речовин, попередньо визначити їх рід, вид, джерело походження тощо.

Спеціаліста з пожежної техніки залучають з метою попереднього встановлення осередку пожежі, часу і шляхів поширення горіння, обставин, що сприяли виникненню та розвитку пожеж тощо.

Спеціаліст з вибухової техніки може допомогти попередньо встановити механізм події, розташування людей щодо вибухового пристрою на момент вибуху, технічну можливість приведення в дію вибухового пристрою за певних обставин тощо.

Спеціаліст-криміналіст, якого залучають під час проведення слідчих (розшукових) дій, допомагає у дослідженні: слідів людини (рук, зубів, вух, чола, носа, взуття тощо), за допомогою яких можна визначити її зріст, вагу, стать, особливості ходи тощо; слідів транспортних засобів, що дозволяє встановити деякі обставини розслідуваної події (напрямок руху, довжину шляху гальмування, механізм і характер ушкоджень тощо), групову належність (тип, марку, модель) транспортного засобу; слідів знарядь злому та інструментів, що дає змогу з'ясувати механізм злому, навички злочинця, встановити групову належність знаряддя, яке було застосовано, або ідентифікувати його; слідів застосування вогнепальної зброї на підставі яких встановлюють відстань з якої стріляли, напрямок пострілу, взаємне розташування зброї та перешкоди, кількість пострілів тощо.

Із врахуванням обставин під час розслідування вбивств можуть залучатися й інші спеціалісти.

Слідчий або прокурор в ході розслідування вбивств зобов'язаний звернутися до експерта для проведення експертизи щодо встановлення причин смерті; визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; встановлення віку особи, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення її до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості (ч. 2 ст. 242 КПК України).

Під час розслідування вбивств обов'язково призначається ***судово-медична експертиза трупа*** (ч. 2 ст. 242 КПК України). Експертиза трупа проводиться з метою встановлення причин смерті та часу її настання; характеру та послідовності нанесення тілесних ушкоджень; прижиттєвості або посмертності ушкоджень тощо.

Питання, які ставляться перед експертом, повинні бути сформульовані ясно та чітко й не повинні виходити за межі спеціальних знань експерта. В кожному конкретному випадку питання обумовлюються фактичними даними про обставини смерті потерпілого, отриманими під час огляду місця події та інших слідчих (розшукових) дій. При виконанні судово-медичної експертизи трупа, можуть вирішуватися питання загального та спеціального характеру.

Перелік загальних питань є наступним: Коли настала смерть? Що є причиною смерті? Які ушкодження є на трупі, їх характер, розміщення та походження (чим вони нанесені)? Які з ушкоджень прижиттєві, які – посмертні? Чи міг потерпілий сам нанести собі смертельні ушкодження? У якому положенні знаходився потерпілий в момент нанесення йому ушкоджень? Чи міг потерпілий після одержання ушкоджень вчинити певні цілеспрямовані дії (кричати, пересуватися тощо)? Чи настала смерть негайно після ушкоджень, якщо ні, то через який проміжок часу? Чи змінювалася поза трупа? Чи вживав потерпілий безпосередньо перед подією алкоголь, наркотики? Якщо так, то за який час до смерті та в якій кількості? Чи вживав потерпілий перед смертю їжу? Якщо так, то за який час до смерті та яку? Яка група крові потерпілого?

Окрім загальних питань перед судово-медичним експертом необхідно ставити питання, які є специфічними для того чи іншого способу вбивства.

Порядок проведення судово-медичної експертизи трупів регламентують Правила проведення судово-медичної експертизи (дослідження) трупів у бюро судово-медичної експертизи, затверджені наказом МОЗ України від 17 січня 1995 року № 6. Судово-медична експертиза трупа включає такі дії експерта: з'ясування питань та визначення достатності матеріалів для відповідей на них; складання плану експертизи; вивчення медичної документації та матеріалів провадження; огляд одягу трупа; зовнішнє дослідження трупа; внутрішнє дослідження трупа; вилучення, упаковка та направлення матеріалу для додаткових досліджень у відповідні відділення судово-медичної

лабораторії експертної установи; вивчення результатів додаткових досліджень; аналіз та синтез результатів усіх досліджень; складання висновку згідно з поставленими питаннями.

За допомогою ***судово-медичної експертизи речових доказів*** встановлюється наявність, походження, конкретна чи групова належність виділень організму людини, виявлених на місці події, на знаряддях вбивства, тілі та одязі потерпілого, підозрюваного, на інших об'єктах. Експертиза речових доказів досліджує об'єкти біологічного походження: кров, потожирові виділення, сперму, слину, волосся, кістки, органи, тканини тощо та небіологічного походження: одяг, знаряддя злочину тощо. Експертизи проводяться з метою встановлення патологічних та травматичних змін у надісланих об'єктах на підставі знань патологічної анатомії, судової медицини, а також з використанням спеціальних гістологічних методів дослідження.

При проведенні судово-медичної експертизи речових доказів отримуються відповіді на такі питання: Чи є на об'єктах дослідження кров? Кому належить кров: людині чи тварині? Яка група крові? Яка давність плям крові? Чи можливе походження крові від конкретної людини? Яка природа плями (сперма, сеча тощо)? Чи можливе походження виділень від конкретної людини? Чи є наданий об'єкт волоссям? Чи має волосся ознаки хімічної або термічної дії? Чи відповідає волосся волоссю конкретної особи? тощо.

Відповідно до ч. 2 ст. 242 КПК України ***судово-психіатрична експертиза*** належить до експертиз, які обов'язково мають бути призначені для визначення психічного стану підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності.

Питання, що вирішуються судово-психіатричною експертизою: Чи страждав підозрюваний під час вчинення інкримінованого йому діяння психічним розладом, внаслідок якого не міг усвідомлювати свої дії або керувати ними? Чи здатний свідок за своїм психічним станом правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання про них? Чи міг потерпілий за своїм психічним станом розуміти характер і значення протиправних дій, вчинених проти нього, та чинити опір? тощо.

Трасологічна експертиза встановлює: тотожність людини за залишеними слідами рук, зубів та інших частин тіла; тотожність взуття слідам на ґрунті, підлозі; тотожність знарядь та інструментів за залишеними слідами (удару, розрізу, розпилу тощо).

Експертизою механічних пошкоджень одягу (підвид трасологічної експертизи) встановлюються характер пошкоджень та механізм їх утворення, вирішуються питання, пов'язані з ідентифікацією (ототожненням) знаряддя за пошкодженнями, що є на одязі тощо. Окрему групу становлять питання, що пов'язані з установленням належності єдиному цілому частин одягу, що досліджуються.

Орієнтовний перелік вирішуваних питань є таким: Чи є на одязі, що наданий для дослідження, пошкодження? Який механізм утворення пошкоджень на одязі? Чи є пошкодження на одязі розривом, розрізом, розрубом тощо? Знаряддям (предметом) якого виду утворені пошкодження одягу? Чи є сліди тертя, тиску, волочіння тощо на одязі, що наданий для дослідження? Чи утворені пошкодження на одязі предметами, що надані для дослідження? Чи належать одному цілому частини одягу, що надані для дослідження? тощо.

Дослідження пошкоджень одягу, пов'язаних з одночасним спричиненням тілесних ушкоджень людині, які спричинили смерть, належить до компетенції судово-медичної експертизи.

Якщо стосовно одягу проводилися судово-хімічні, судово-біологічні, судово-медичні та інші експертизи, треба про це вказувати під час залучення експерта, а за необхідності, надавати результати досліджень експерту.

Одяг, що надається для дослідження, повинен знаходитися в сухому стані. Потрібно вказувати, чи піддавався одяг, що наданий для дослідження, після події пранню, ремонту, чищенню тощо.

За допомогою ***балістичної експертизи*** за слідами на перешкодах, кулями і гільзами визначають систему, модель, зразок, напрямок і дистанцію пострілу, можливість або неможливість самовільного (без натискання на спусковий гачок) пострілу при певних умовах, ототожнюють конкретний екземпляр зброї, використаний злочинцем.

На вирішення експертизи можуть бути поставлені наступні питання: Чи вистріляна куля (шрот, картеч) з представленого на дослідження екземпляра зброї (пістолета, рушниці, обріза тощо)? Чи відстріляні гільзи зі зброї, наданої для дослідження? Чи вистріляні кулі (гільзи) з одного екземпляра зброї? Чи справна зброя, що надана для дослідження? Якщо ні, то які вона має несправності? Чи виключають ці несправності можливість пострілу? Чи були куля й гільза до пострілу частинами одного патрона? Чи є вогнепальною зброєю предмет, вилучений у підозрюваного? Яким способом (промисловим чи

саморобним) виготовлено предмет (зброя, патрон), що вилучений у підозрюваного? До якого виду, системи, моделі, калібру належить вогнепальна зброя, що представлена на дослідження? Яким було положення зброї відносно потерпілого (перешкоди)? тощо.

Питання відносно вогнепальних пошкоджень на одязі, пов'язаних з одночасним спричиненням тілесних ушкоджень людині, належить до компетенції відділень медичної криміналістики бюро судово-медичної експертизи. В окремих випадках (коли визначаються дистанція, напрямок пострілу тощо) такі питання вирішуються комплексною судово-медичною та судово-балістичною експертизою.

Під час розслідування вбивств можуть призначатися й інші види експертиз з врахуванням обставин конкретного кримінального провадження.

Питання для самоконтролю:

1. Які елементи містить криміналістична характеристика вбивств?

2. Охарактеризуйте спосіб вчинення вбивства як елемент криміналістичної характеристики.

3. Розкрийте типову «слідову картину» як елемент криміналістичної характеристики вбивства.

4. Назвіть типові слідчі ситуації, що виникають в ході розслідування вбивств.

5. Назвіть типові слідчі версії, що висуваються при розслідуванні вбивств.

6. Які слідчі (розшукові) дії проводяться в ході розслідування вбивств?

7. В чому полягають особовості огляду місця події при розслідуванні вбивств?

8. Охарактеризуйте особливості використання спеціальних знань при розслідуванні вбивств.

9. Які типові питання вирішує судово-медична експертиза у ході розслідування вбивств?

10. Назвіть криміналістичні експертизи, що призначаються при розслідуванні вбивств.

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.01.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98/page2.
2. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0254–95.
3. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98/page2.
4. Порядок взаємодії між органами внутрішніх справ, закладами охорони здоров'я та прокуратури України при встановленні факту смерті людини: затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Генеральної прокуратури України від 28.11.2012 № 1095/955/119. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TM046056.html.
5. Правила проведення судово-медичної експертизи (досліджень) трупів у бюро судово-медичної експертизи: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0257–95.
6. *Андрєєв О. О.* Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. О. Андрєєв; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 20 с.
7. *Антощук А. О.* Початковий етап розслідування вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. О. Антощук; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 18 с.
8. *Бояров В. І.* Особливості методики розслідування вбивств, скоєних в умовах протистояння злочинних угруповань: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. І. Бояров; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 16 с.
9. Вбивства на замовлення: попередження та розкриття: курс лекцій / Д. Й. Никифорчук та ін. – К.: КНТ, 2009. – 160 с.
10. *Здоровко С. Ф.* Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції): монографія / С. Ф. Здоровко. – Харків: «Гриф», 2004. – 176 с.

11. *Комаринська Ю. Б.* Методика розслідування навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Ю. Б. Комаринська; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 16 с.
12. *Коновалова В. О.* Вбивство: мистецтво розслідування: монографія / В. О. Коновалова. – Х.: Факт, 2001. – 311 с.
13. *Кунтій А. І.* Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. І. Кунтій; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2015. – 18 с.
14. *Кубарєв І. В.* Проблеми організації розслідування вбивств, що вчиняються групою осіб в умовах неочевидності: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. В. Кубарєв; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 19 с.
15. Методичні рекомендації щодо кваліфікації та розслідування злочинів проти життя та здоров'я (умисне вбивство та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень) для працівників дізнання та досудового слідства / О. В. Авраменко та ін. – Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 80 с.
16. *Одерій О. В.* Основи методики розслідування вбивств на замовлення та вбивств, учинених під час здійснення релігійних ритуалів: монографія / О. В. Одерій, А. О. Шульга; Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. – 326 с.
17. *Польщиков В. В.* Особливості криміналістичної характеристики нерозкритих вбивств та їх розслідування: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. В. Польщиков; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – К., 2011. – 18 с.
18. *Саінчин О. С.* Розкриття і розслідування умисних убивств: концептуальні і практичні основи: монографія / О. С. Саінчин. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – 408 с.
19. *Семеногов В. В.* Методика розслідування вбивств, прихованих інсценуванням: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. В. Семеногов; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.
20. *Синчук В. Л.* Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. Л. Синчук; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.
21. *Січковська І. В.* Початковий етап розслідування сексуальних вбивств: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. В. Січковська; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – 20 с.

22. Судова медицина: Підручник. – Вид. 3-тє, доп. та перероб. / А. С. Лісовий та ін.; за заг. ред. А. С. Лісового, Л. Л. Голубовича. – К.: Атіка, 2008. – 484 с.
23. *Тимчишин Д. М.* Використання науково-технічних засобів у розслідуванні вбивств: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д. М. Тимчишин; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
24. *Чорний А. М.* Особливості розслідування вбивств з корисливих мотивів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. М. Чорний; Акад. адвокатури України. – К., 2010. – 20 с.
25. *Шеремет А. П.* Розслідування та запобігання вбивствам: навчальний посібник / А. П. Шеремет. – Чернівці: ТОВ «Вид-во «Наші книги», 2007. – 248 с.
26. *Шульга А. О.* Основи методики розслідування вбивств на замовлення: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. О. Шульга; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 20 с.
27. *Яковчук С. В.* Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час розслідування серійних вбивств: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. В. Яковчук; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕНАЛЕЖНИМ ВИКОНАННЯМ ПРОФЕСІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ МЕДИЧНИМ ПРАЦІВНИКОМ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником

Життя та здоров'я людини є не тільки особистими, а й суспільними благами, а тому їх охорона передбачена як національним законодавством, так і актами міжнародного права. Зокрема у ст. 49 Конституції України закріплено право громадян на охорону здоров'я, медичну допомогу й медичне страхування. Особливі вимоги у зв'язку з цим висуваються до медичних працівників, діяльність яких безпосередньо пов'язана з реалізацією цього права. Саме тому, відповідно до ст. 80 Основ законодавства України про охорону здоров'я, медичні та фармацевтичні працівники, які під час надання медичної допомоги порушили покладені на них професійні обов'язки, підлягають дисциплінарній, цивільній, адміністративній та кримінальній відповідальності згідно із законодавством.

Особливе місце серед порушень, які вчиняються при наданні медичної допомоги, займають діяння, що мають ознаки злочину. Під професійними медичними злочинами необхідно розуміти невиконання чи неналежне виконання медичними або фармацевтичними працівниками своїх професійних обов'язків внаслідок недбалого чи несумлінного до них ставлення, якщо це спричинило тяжкі наслідки для хворого.

Кримінальним законодавством передбачена відповідальність за такі «медичні» злочини: неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 131 КК України), розголошення відомостей про проведення медичного огляду

на виявлення зараження вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 132 КК України), незаконне проведення аборту (ст. 134 КК України), ненадання допомоги хворому медичним працівником (ст. 139 КК України), неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником (ст. 140 КК України), порушення встановленого законом порядку трансплантації органів або тканин людини (ст. 143 КК України), незаконне розголошення лікарської таємниці (ст. 145 КК України), незаконне поміщення в психіатричний заклад (ст. 151 КК України), порушення права на безоплатну медичну допомогу (ст. 184 КК України), незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 319 КК України).

Елементами криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником є: 1) спосіб вчинення злочину, 2) обстановка вчинення злочину, 3) типова «слідова картина», 4) особа потерпілого, 5) особа злочинця.

Спосіб вчинення злочину. Виділяють такі способи вчинення злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками:

- ненадання медичної допомоги;
- неналежне надання медичної допомоги.

Способами ненадання медичної допомоги є:

- відмова з'явитися до хворого (наприклад, за викликом або запрошенням);
- відмова прийняти хворого до лікувально-профілактичного закладу, коли його було доставлено або він з'явився сам для надання йому першої невідкладної допомоги у разі нещасного випадку чи гострого захворювання;
- ненадання невідкладної допомоги хворому, який перебував у лікувальному закладі.

Способами неналежного виконання професійних обов'язків медичним працівником є:

- здійснення протипоказаних заходів;
- надання медичної допомоги несвоєчасно, не в повному обсязі чи з порушенням чинних вимог, або не у відповідності з встановленим діагнозом тощо.

Обстановка вчинення злочину. В ході розслідування «медичних злочинів» важливе значення має місце його вчинення, яке визначає

поведінку медичного працівника, способи надання медичної допомоги і, відповідно, способи вчинення злочину. Залежно від того, де була надана медична допомога, оцінюється її характер і об'єм, а також локалізація слідів злочину та факт приховання злочину. Медична допомога може бути надана в місцях, призначених для її надання – лікувально-профілактичних установах (медичних пунктах, поліклініках, лікарнях тощо) і в місцях, не призначених для її надання (місце проживання хворого, вулиця тощо).

Встановленню також підлягає проміжок часу – від звернення хворого за наданням медичної допомоги до настання несприятливих наслідків, що дозволяє встановити, коли особа звернулася за наданням медичної допомоги, час виконання тих чи інших медичних заходів, коли з'явилися та були виявлені тяжкі наслідки у хворого, час виконання медичних заходів для усунення цих наслідків.

До знарядь і засобів вчинення «медичних» злочинів належать: вироби медичного призначення (вата, марля, бинт тощо); медична техніка (апаратура, обладнання, прилади, пристрої тощо); медичні інструменти (скальпель, ножиці, затискач, хірургічний пінцет тощо); фармацевтичні препарати (лікарські засоби) тощо.

Типова «слідова картина». Джерелами, з яких можна отримати інформацію про обставини вчинення, злочину, є: медичні документи (медична картка стаціонарного хворого, медична картка амбулаторного хворого, журнал запису оперативних втручань у стаціонарі тощо); предмети (медичні інструменти); речовини (лікарські засоби); приміщення; транспортні засоби (автомобіль швидкої допомоги); електронні носії інформації (системні блоки комп'ютерів, носії комп'ютерної інформації тощо); показання потерпілих, свідків, підозрюваних (ідеальні сліди).

Особа потерпілого. Для криміналістичної характеристики злочинів, вчинених при наданні медичної допомоги, важливе значення мають загальні відомості про потерпілого (хворого), його поведінку та дані про стан здоров'я потерпілого до та після надання йому медичної допомоги. Поведінка потерпілого, яка сприяє настанню негативних наслідків для здоров'я, характеризується: несвоєчасним зверненням до лікувального закладу; приховуванням даних анамнезу або неповним чи неправильним їх викладенням; відмовою або несвоєчасною згодою, за необхідності, його транспортування або направлення до лікувального закладу; відмовою від запропонованого методу лікування; відмовою або несвоєчасною згодою на хірургічне втручання;

порушення режиму, дієти; самолікування, перебування у стані алкогольного, наркотичного або токсичного сп'яніння тощо. В таких випадках у хворого може виникнути розлад здоров'я або прогресуватиме захворювання, що вже існує. Відомості про такі обставини можна отримати з показань потерпілих, свідків, підозрюваних, а також з медичних документів, наприклад, з історії хвороби.

Особа злочинця. Для з'ясування характеру причин ненадання або неналежного надання медичної допомоги доцільно проаналізувати усю професійну діяльність медичного працівника. Необхідно визначити його спеціальність, стаж роботи, кваліфікацію, кількість проведених операцій, їх наслідки, затребувати характеристики з місця роботи, з'ясувати ставлення до роботи, колективу, проаналізувати його моральні якості тощо. Також потрібно зібрати дані про фізичний та психічний стан медичного працівника (втомленість, хворобливий стан, хвилювання, душевне переживання через збіг тяжких особистих або сімейних обставин тощо) під час неналежного надання медичної допомоги.

§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником

Під час розслідування злочинів, вчинених медичними працівниками, виникають ***типові слідчі ситуації***, які можуть бути класифіковані за різними підставами.

За джерелом інформації про кримінальне правопорушення, вчинене медичним працівником під час надання медичної допомоги:

- кримінальне провадження розпочате за заявою хворих або їх представників; повідомленням засобів масової інформації;
- кримінальне провадження розпочате за повідомленням закладів охорони здоров'я, у тому числі й судово-медичних експертів, патологоанатомів.

Різниця в змісті зазначених слідчих ситуацій, а, відповідно, і в завданнях, що стоять перед слідчим, обумовлена, перш за все, різним обсягом криміналістично значимої інформації, якою володіє слідчий.

Перша ситуація характеризується незначним обсягом інформації, що надходить від хворих, їхніх близьких та родичів і часто має характер припущення. У таких заявах лікарів звинувачують у помилковій діагностиці захворювань, несвоєчасному чи неправильному наданні медичної допомоги тощо. Причиною таких скарг є психологічна реакція хворого на результат лікування, родичів хворого у випадку несподіваної його смерті під час операції чи від хвороби, яка рідним не здавалася небезпечною тощо. У таких випадках виникають сумніви в тому, що лікар своєчасно та правильно надав медичну допомогу та зробив усе необхідне для лікування хворого. Перевагою даної слідчої ситуації є те, що для зацікавлених осіб є неочікуваним початок досудового розслідування й, відповідно, такі особи вчасно не можуть застосувати заходи для приховання криміналістично значимої інформації. Тому необхідно, в першу чергу, оглянути та вилучити медичну документацію з метою уникнення перекручення фактів шляхом підробки (зміни записів) чи заміни документів зацікавленими особами.

Для другої слідчої ситуації характерним є те, що слідчий володіє достовірнішою та більшою за обсягом інформацією, зокрема у розпорядженні слідчого знаходитися історія хвороби, амбулаторна картка; протокол патологоанатомічного дослідження або висновок судово-медичної експертизи трупа (у випадку смерті потерпілого); протокол клініко-анатомічної конференції або лікувально-контрольної комісії; матеріали відомчої перевірки.

Узагальнюючи практику розслідування кримінальних проваджень щодо звинувачення лікарів у неналежному наданні медичної допомоги, необхідно зазначити, що в одних випадках про подію злочину свідчить поведінка медичного працівника (а саме бездіяльність) (ст. 139 КК України), а в інших випадках – наслідок (кінцевий результат неналежного надання медичної допомоги). Відповідно, залежно від способу вчинення злочину (дія чи бездіяльність) виділяють такі слідчі ситуації:

- вчинене ненадання медичної допомоги;
- вчинене неналежне надання медичної допомоги.

У слідчих ситуаціях, коли злочин вчинено шляхом ненадання медичної допомоги, спочатку необхідно з'ясувати, чи потребував хворий лікування і чи звертався до медичного закладу, якщо так, то необхідно встановити, в чому безпосередньо виявилася протиправна бездіяльність конкретного медичного працівника (не з'явився за викликом чи не прийняв доставленого в лікарню хворого тощо). Розслідування

повинно розпочинатися з перевірки цих відомостей та встановлення причинового зв'язку між бездіяльністю медичного працівника та настанням негативного наслідку для здоров'я потерпілого.

Шляхом проведення судово-медичної експертизи необхідно з'ясувати, які медичні заходи повинен був здійснити медичний працівник щодо даного хворого (застосувати медичні препарати, здійснити хірургічне втручання тощо). Тобто бездіяльність медичного працівника повинна бути чітко встановлена й конкретизована судово-медичною експертизою, що дозволить перейти до вирішення наступного завдання: встановлення причинного зв'язку між конкретною бездіяльністю медичного працівника й шкідливим наслідком. Якщо шкідливий наслідок для життя й здоров'я потерпілого настав (хворий помер, отримав інвалідність тощо), то для з'ясування питання про причинний зв'язок достатньо перевірити таку версію: чи могли конкретні медичні заходи, від надання яких ухилився медичний працівник, відвернути несприятливий наслідок для потерпілого, чи такий наслідок настав в результаті будь-яких інших причин, на які не могли вплинути упущені заходи.

Розслідування у слідчих ситуаціях, коли медичний працівник неналежно виконав професійні обов'язки, необхідно проводити від з'ясування наслідку вчиненого до визначення неправильних дій (бездіяльності) медичного працівника та причинового зв'язку між суспільно небезпечними наслідками й злочинно-неналежним наданням медичної допомоги.

Залежно від характеру вихідної інформації, якою володіє слідчий, виділяють такі слідчі ситуації:

- злочин вчинений медичним працівником в умовах очевидності: факт вчинення злочину встановлено, особа, що вчинила злочин, відома; факт вчинення злочину встановлено, наявна орієнтуюча інформація щодо підозрюваної особи;
- злочин вчинений медичним працівником в умовах неочевидності (зокрема, під час розслідування іншого злочину виявляють ознаки злочину, пов'язаного із неналежним виконанням професійного обов'язку медичним працівником; факт вчинення злочину встановлено, особа, що вчинила злочин, невідома).

Типові слідчі ситуації в залежності від позиції сторін кримінального провадження щодо неналежного здійснення медичним працівником професійних обов'язків є:

- безконфліктними (підозрюваний співпрацює зі слідством, повідомляє достовірну інформацію);
- конфліктними (особа, що володіє інформацією, не бажає її повідомляти або повідомляє завідомо неправдиву інформацію).

На основі аналізу конкретної слідчої ситуації, що склалася на початковому етапі розслідування «медичних злочинів», можна висунути ***типові слідчі версії*** та кваліфіковано підійти до організації й планування розслідування, визначити доцільність й послідовність провадження слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, а також визначити їх організаційно-тактичні засади.

Підставою для висунення версій про можливі безпосередні причини настання несприятливого наслідку лікування можуть бути не лише показання медичних працівників, що надавали медичну допомогу хворому й безпосередньо зацікавлені в результатах розслідування, а й пояснення інших медичних працівників (учасників відомчих перевірок, керівників лікувальних закладів тощо). Для перевірки слідчих версій важливе значення мають також показання осіб, які проводили розтин трупа потерпілого.

Залежно від етапу надання медичної допомоги, під час якого вчинено «медичний» злочин, висувають такі типові слідчі версії:

- злочин вчинено на достаціонарному етапі надання медичної допомоги;
- злочин вчинено на стаціонарному етапі надання медичної допомоги.

Процес надання медичної допомоги (лікувальний процес) охоплює стандартні етапи: збирання інформації про пацієнта; встановлення діагнозу; вибір методики лікування; визначення місця й часу надання допомоги; проведення лікування; спостереження за хворим після проведених необхідних медичних заходів (наприклад, у післяопераційний період). Відповідно, неналежне надання медичної допомоги можливе на кожному з цих етапів, що необхідно враховувати в ході розслідування.

Під час висунення версії щодо кола осіб, які неналежно надали медичну допомогу необхідно враховувати, що на етапах лікувального процесу допомогу можуть надавати різні медичні працівники й, відповідно, необхідно встановити чиї дії або бездіяльність зумовили настання шкідливого наслідку для здоров'я хворого. У тих випадках, коли той або інший медичний захід один медичний працівник розпочав, а інший завершив, або його провели декілька медичних працівників, то виникає

необхідність у висуненні й перевірці відповідних слідчих версій щодо встановлення винуватого у настанні несприятливого наслідку.

Залежно від місця неналежного надання медичної допомоги висувають такі слідчі версії:

- неналежне виконання професійних обов'язків медичним працівником здійснено в місцях, спеціально призначених для надання медичної допомоги (медичних пунктах, поліклініках, лікарнях тощо);
- неналежне виконання професійних обов'язків медичним працівником здійснено в місцях, не призначених для надання медичної допомоги (місце проживання хворого, вулиця тощо).
- Залежно від місця настання негативних наслідків для здоров'я хворого висувають наступні слідчі версії:
- негативний наслідок для здоров'я хворого настав у місці неналежного надання медичної допомоги;
- негативний наслідок для здоров'я хворого настав у іншій лікувально-профілактичній установі;
- негативний наслідок для здоров'я хворого настав за місцем проживання або перебування хворого.

В ході надання медичної допомоги ведеться медична документація (медична картка стаціонарного хворого, медична картка амбулаторного хворого, журнал запису оперативних втручань у стаціонарі тощо), в якій може міститися криміналістично значима інформація, що необхідно враховувати при висуненні версій щодо того, в яких медичних документах міститься відповідна інформація, а також де та в кого вони можуть та повинні знаходитися.

Відповідно до переліку неправомірних дій медичних працівників виділяють такі слідчі версії щодо способу вчинення злочину:

- невиконання або неналежне виконання діагностичних заходів:

а) неповне обстеження, яке полягає в неналежному проведенні кожного із заходів або всіх заходів одночасно: неповний збір анамнезу (відомості про умови життя хворого, які передували даному захворюванню, а також вся історія розвитку хвороби тощо); непроведення або проведення неповного огляду; непроведення або проведення неповного обстеження; неповне спеціальне дослідження або його відсутність;

б) неправильна оцінка лікарем ознак хвороби (внаслідок обстеження не виявлено хворобу або не виявлено ознак хвороби);

- невиконання або неналежне виконання медичним персоналом лікувальних заходів:

а) неправильне проведення лікувальних заходів: здійснення протипоказаних заходів; проведення лікувальних заходів, які не є необхідними; порушення техніки хірургічної операції; неправильне виготовлення лікарських речовин; уведення в організм хворого замість одних лікарських речовин, інших, уведення лікарських речовин не за призначенням; перевищення дози введеної лікарської речовини;

б) не проведення або несвоєчасне проведення необхідних лікувальних заходів, несвоєчасна госпіталізація хворого;

в) залишення в організмі хворого під час хірургічної операції чужорідних тіл (інструментів, серветок, тампонів).

Відповідно до знарядь і засобів вчинення «медичних» злочинів виділяють такі слідчі версії:

- злочин вчинено із застосуванням медичної техніки;
- злочин вчинено за допомогою медичних інструментів;
- злочин вчинено шляхом використання фармацевтичних препаратів.

Щодо злочинів, вчинених медичними працівниками, загальні вимоги висунення й перевірки версій зводяться до такого: необхідно паралельно перевірити наявні версії про можливі безпосередні причини несприятливого наслідку при лікуванні хворого та з'ясувати чи існують інші причини, які могли призвести до такого наслідку. Крім того, необхідно з'ясувати як підстави для подібного припущення, так і дані, що підтверджують ці пояснення. Отримані відомості можуть бути підставою для внесення відповідних коректив до обраного напрямку розслідування.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником

Слідчий огляд. Така слідча (розшукова) дія, як огляд місця події, є найбільш інформативною залежно від способу надання медичної допомоги та часу, що пройшов з моменту надання медичної допомоги до проведення досудового розслідування щодо неналежно-

го виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником. У відповідних випадках доцільно проводити одночасно слідчий огляд приміщення та документів, оскільки на всіх етапах надання медичної допомоги передбачено ведення необхідної медичної документації. Правила ведення медичної документації регламентується відомчими нормативними правовими актами: наказами Міністерства охорони здоров'я України: від 29.05.2013 р. № 435 «Про затвердження форм первинної облікової документації та інструкцій щодо їх заповнення, що використовуються у закладах охорони здоров'я, які надають амбулаторно-поліклінічну та стаціонарну допомогу населенню, незалежно від підпорядкування та форми власності», від 14.02.2012 р. № 110 «Про затвердження форм первинної облікової документації та Інструкції щодо їх заповнення, що використовуються у закладах охорони здоров'я незалежно від форми власності та підпорядкування», від 17.11.2010 р. № 999 «Про затвердження форм звітності та медичної облікової документації служб швидкої та невідкладної медичної допомоги України», від 29.12.2000 р. № 369 «Про затвердження форм медичної облікової документації, що використовуються в стаціонарах і поліклініках (амбулаторіях)», від 27.12.1999 р. № 302 «Про затвердження форм облікової статистичної документації, що використовується в поліклініках (амбулаторіях)» та іншими.

Значення медичної документації не обмежується суто медичними аспектами, оскільки встановлення факту порушення правил надання медичної допомоги здійснюється на підставі послідовного виконання наступних завдань. Зокрема, необхідно з'ясувати, як повинна бути надана медична допомога відповідно стандарту (встановлення нормативної моделі); встановити, як медична допомога була надана в даному випадку; зіставити нормативну модель надання медичної допомоги з фактично наданою, виявити розбіжності та з'ясувати в чому полягає неналежне надання медичної допомоги.

На початку розслідування слідчий повинен визначити, які документальні матеріали йому необхідно оглянути, вилучити, залучити до матеріалів кримінального провадження, вивчити, а потім використати в роботі. Такими документами можуть бути: «Відомість обліку відвідувань до середнього медичного персоналу здоровпунктів, фельдшерсько-акушерських пунктів» (форма № 039–1/о); «Журнал реєстрації амбулаторних хворих» (форма № 074/о); «Зошит запису вагітних, які знаходяться під наглядом фельдшерсько-акушерського пункту» (фор-

ма № 075/о); «Журнал обліку прийому хворих і породіль у стаціонарі фельдшерсько-акушерського пункту» (форма № 098/о); «Картка виклику швидкої медичної допомоги» (форма № 109/о); «Картка виїзду швидкої медичної допомоги» (форма № 110/о); «Супровідний листок станції швидкої медичної допомоги» (форма № 114/о); «Журнал запису звернень про невідкладну медичну допомогу» (форма № 115/о); «Журнал реєстрації прийому викликів та їх виконання відділенням екстреної та планово-косультативної допомоги» (форма № 117/о); «Завдання на санітарний виїзд» (форма118/о); «Завдання лікарю-консультанту та довідка про виконання завдання» (форма № 119/о); «Журнал реєстрації планових виїздів» (форма № 120/о) тощо. Для визначення переліку та подальшого вивчення таких документів слідчий може скористатися допомогою незацікавленого спеціаліста-медика, який перед початком слідчої (розшукової) дії може надати консультаційну допомогу щодо визначення переліку медичних документів, які необхідно виявити й вивчити, а за необхідності, вилучити. Під час вивчення медичних документів необхідно звернути увагу на наявність протиріч у їх змісті, що може свідчити про спробу приховати сліди злочину.

Огляд та вилучення медичних документів проводиться як під час проведення огляду місця події, із занесенням їх опису до протоколу огляду місця події, або вході проведення окремої слідчої (розшукової) дії. У разі наявності відповідних фактичних та правових підстав, може здійснюватися також тимчасовий доступ до медичних документів. Огляд медичних документів проводиться з метою виявити й зафіксувати такі їх ознаки, які надають документам значення речових доказів, а також встановити засвідчені ними або викладені в них обставини і факти, що мають значення для кримінального провадження.

Про окремі факти події злочину можна дізнатися під час ознайомлення з «Медичною карткою стаціонарного хворого» (форма № 003/о) (або історія хвороби), яка повинна містити всі дані щодо стану здоров'я хворого протягом усього періоду перебування в стаціонарі, організації та проведення лікування, а також дані рентгенологічних, лабораторних та інших методів обстежень. Історія хвороби є своєрідним протоколом надання медичної допомоги та ведеться з метою контролю правильності організації лікувально-діагностичного процесу. Якщо потерпілому надавалася швидка медична допомога, необхідно провести огляд «Картки виклику швидкої медичної допо-

моги» (форма № 109/о); у випадку смерті потерпілого в медичному закладі необхідно оглянути «Акту констатації біологічної смерті» (форма № 017/о), «Протоколу (картки) патологоанатомічного дослідження» (форма № 013/о); якщо він знаходився у відділенні (палаті) анестезіології й інтенсивної терапії необхідно оглянути «Лист основних показань стану хворого» (форма № 011/о) та «Журнал запису оперативних втручань у стаціонарі» (форма № 008/о), якщо стосовно хворого проводилися дослідження та аналізи, то в такому випадку необхідно провести огляд «Направлення на аналіз» (форма № 200/о) та «Результат аналізу» (форма № 209/о) тощо.

Залежно від виду, змісту й значення документи можуть долучатися до кримінального провадження в оригіналах, в копіях та у випсках. В оригіналі мають бути такі медичні документи: історія хвороби, амбулаторна картка, операційний журнал, лабораторні, рентгенологічні, електрокардіологічні дані, а у випадку смерті хворого – висновок судово-медичного або патологоанатомічного дослідження трупа, а також висновки патологогістологічного та інших спеціальних досліджень тощо. Такі матеріали, як протоколи клініко-анатомічних і клінічних конференцій, а також акти комісії органів охорони здоров'я, що досліджували обставини справи, можуть подаватися в копіях.

Історія хвороби є основним медичним документом, на підставі якого можна зробити висновки про правильність проведеного діагностично-лікувального процесу, встановити динаміку стану здоров'я пацієнта. Нерідко саме відомості, отримані під час дослідження медичної документації, можуть бути підставою для встановлення правопорушення. На підставі цих документів можна встановити не лише діяння лікаря, але й іншого медичного персоналу, а також поведінку самого хворого.

Вилучені медичні документи слідчий має детально оглянути, звертаючи увагу на фактичні дані, а також форму та порядок їх викладення, на терміни призначення та проведення тих або інших лікувальних заходів. Щоб уникнути відповідальності, деякі лікарі підчищають, виправляють, доповнюють, а іноді навіть повністю переписують історію хвороби. Тому під час огляду медичних документів необхідно звертати увагу на те, чи не містять вони слідів зміни тексту (підчистки, травлення, змивання тексту, дописки, виправлення записів). Доцільно зауважити, що під час огляду та попереднього дослідження не варто застосовувати методи, засоби й прийоми, які призводять до змін зо-

внішнього вигляду та стану документа. Для виявлення ознак підробки застосовуються спеціальні методи огляду, зокрема: в косопадаючому та проникаючому світлі, за допомогою оптичних збільшувальних приладів, в ультрафіолетових та інфрачервоних променях, за допомогою електронно-оптичного перетворювача тощо. Повне й всебічне технічне дослідження медичних документів здійснюється під час проведення їх технічної експертизи, тобто техніко-криміналістичного дослідження. Причини змін тексту повинні бути з'ясовані у осіб, які відповідають за складання та збереження цих документів. Зокрема необхідно з'ясувати: чи забирав хто-небудь ці документи зі сховища; якщо так, то хто саме і з якою метою; чи мають інші працівники доступ до медичних документів.

Доцільно зазначити, що денні записи в історії хвороби робить лікуючий лікар (ординатор, старший ординатор). Під час медичного обходу записи щоденного спостереження зі слів лікаря може робити й медична сестра, яка бере участь в обході. Лікар у таких випадках зобов'язаний перевірити й підписати зроблені записи. Контроль за ведення історії хвороби здійснює завідувач відділення, а загальну відповідальність за правильне ведення історії хвороби (медичних карт) та іншої медичної документації, а також за збереження її у встановленому порядку несе головний лікар лікарні (завідуючий поліклініки).

Під час висування версій про причини несприятливого наслідку лікування важливу роль можуть відіграти матеріали відомчих перевірок, клініко-анатомічних і клінічних конференцій. Оглянувши документи та проаналізувавши зафіксовані в них фактичні дані, слідчий може встановити не тільки певну доказову інформацію, але й визначити важливих у справі свідків, яких в подальшому необхідно допитати.

При огляді слідчий, прокурор або за їх дорученням залучений спеціаліст має право проводити вимірювання, фотографування, звуко чи відеозапис, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, виготовляти відбитки та зліпки, оглядати й вилучати речі і документи, які мають значення для кримінального провадження (ч. 7 ст. 237 КПК) щодо неналежного надання медичної допомоги, про що зазначається у протоколі, який складається відповідно до вимог ст. 104–106 КПК України.

Огляд тіла потерпілого (освідування), огляд трупа. Сліди злочину на тілі живої людини чи трупа знаходяться в прямому зв'язку з агрегатним станом лікарських речовин (тверді, рідкі, газоподібні

речовини), із способом їх потрапляння до організму, стадією їх руху в організмі та дозою речовини. До організму речовини можуть надходити інгаляційним (через органи дихання), пероральним (через шлунково-кишковий тракт), перкутальним (через кров) способом. У медицині виділяють такі стадії просування лікарської речовини в організмі: всмоктування (абсорбція), розподіл у кров'яному річищі або тканинах організму, біотрансформація (метаболізм), виділення з організму (елімінація), які необхідно враховувати під час пошуку слідів злочину. При вживанні лікарських препаратів на (в) тілі пацієнта можуть залишатися як зовнішні (внутрішні) сліди, для виявлення яких необхідно провести детальний огляд тіла та спеціальні медичні дослідження. Огляд трупа проводиться слідчим, прокурором за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря (ч. 1 ст. 238 КПК), огляд тіла потерпілого пацієнта (освідування) здійснює слідчий, прокурор, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря (ч. 1, 2 ст. 241 КПК).

Допит потерпілого. Допит потерпілого є однією із невідкладних слідчих (розшукових) дій. Це пояснюється необхідністю використання показань потерпілого в ході проведення огляду медичних документів, матеріалів відомчих перевірок, клініко-анатомічних і клінічних конференцій, інструментів, медикаментів, упаковок ліків, які застосовувалися під час лікування; проведення судово-медичної експертизи; висунення й перевірки слідчих версій. За своєю процесуальною природою, предметом, особливостями формування показання потерпілого близькі до показань свідків.

Допит свідків. Вибір тактики допиту свідків насамперед залежить від професії допитуваної особи та від того, чи має свідок медичні знання, які впливають на зміст його показань. Безперечно, особа, яка не має таких знань, значною мірою обмежена в сприйнятті подробиць щодо професійної діяльності медичних працівників. Відповідно до цього, свідків можна поділити на дві групи: 1) свідки, що не мають медичних знань: родичі потерпілого, сусіди по палаті, за місцем проживання та інші; 2) свідки, що мають медичні знання: медичні працівники, які безпосередньо спостерігали дії підозрюваних та брали участь у лікуванні потерпілого; спеціалісти, що проводили відомчу перевірку.

Показання осіб першої групи про ознаки захворювання та дії медичних працівників часто мають загальний, неконкретний харак-

тер. Від цих свідків можна отримати такі відомості: час захворювання та самопочуття хворого, час звернення за медичною допомогою та час її надання, хто із медичних працівників у цьому брав участь, загальний характер проведених ними лікувально-діагностичних заходів. Свідок у вільній розповіді про самопочуття хворого повідомляє про те, що хворий себе почував погано або дуже погано, після відвідування лікаря йому стало краще або навпаки тощо. У цьому випадку немає потреби у володінні медичними знаннями для того, щоб повідомити, що у хворого були блювання, кашель, судоми, підвищена температура тіла, та назвати ту частину тіла, на біль в якій скаржився хворий.

До проведення допиту свідків другої групи слідчий має ознайомитися з медичною термінологією, яка зустрічається в матеріалах кримінального провадження, що сприятиме встановленню психологічного контакту з допитуваним. Одним із тактичних прийомів допиту учасників надання допомоги потерпілому є використання записів у медичних документах. Для того, щоб мати загальне уявлення про відомості, які містяться в записах, слідчий повинен проконсультуватися у спеціаліста. Це сприятиме тому, що слідчий зможе визначити питання, які повинні не лише доповнити записи в медичних документах, а й пояснити, а головне, оцінити дії учасників, які надавали медичну допомогу.

Допит свідків, які були присутніми при здійсненні підозрюваним лікувально-діагностичних заходів, є особливо цінними. По-перше, особи медичного персоналу спостерігали діяння, що перевіряються, безпосередньо, а по-друге, оскільки вони мають медичні знання, то в змозі найповніше висвітлити всі сторони розслідуваної події. Зміст показань таких свідків залежить не лише від належності їх до певної професійної групи (лікар, медична сестра та інші), але й від умов конкретної обстановки, в якій вони спостерігали певні обставини.

У тих випадках, коли допитуються члени операційної бригади або, наприклад, медичні працівники, які разом із підозрюваним приймали хворих в одному приміщенні, рекомендується запропонувати свідкам скласти схеми, які пояснюють взаєморозташування учасників хірургічного втручання, хворого, самого допитуваного, місцезнаходження апаратури й окремих її частин, робочих місць лікарів та медсестер, які знаходилися в одній кімнаті тощо. Це допоможе свідкові згадати по-

дробиці події та дотримуватися певної послідовності у її викладені. Зазначений прийом є водночас своєрідним методом контролю за повнотою показань, оскільки за допомогою схеми легко з'ясувати, наскільки відповідає дійсності твердження допитуваного про те, що він не міг чогось бачити або, навпаки, бачив і чув.

Джерелом інформації про злочин може бути також молодший медичний персонал, знайомий із порядком оформлення та проведення деяких лікувальних заходів, що прибирає приміщення, в тому числі й операційну, і має безпосередній контакт з хворими.

Роль свідків, показання яких можуть допомогти у з'ясуванні нових фактичних даних, виконують також медичні працівники, які надавали допомогу хворому-потерпілому на всіх етапах його лікування або обстеження. До цієї категорії належать: медичні працівники, що починали лікувати потерпілого ще до факту неналежного надання медичної допомоги; консультанти, які надавали консультацію підозрюваному стосовно хвороби потерпілого; лікарі, що надавали медичну допомогу потерпілому і в такий спосіб виправляли недоліки неналежного надання медичної допомоги підозрюваним; особи, які проводили розтин трупу потерпілого. Визначити таких свідків можна за допомогою медичних документів: історії хвороби, амбулаторної картки, протоколу патологоанатомічного або судово-медичного акту розтину трупа, книги реєстрації викликів невідкладної або швидкої допомоги, реєстраційної картки, журналу чергувань у лікарні або відділенні тощо.

Свідків, які проводили відомчу перевірку, допитують з метою отримання пояснень про сутність і значення проведених або непроведених потерпілому лікувально-діагностичних заходів, оцінки дій учасників лікувального процесу тощо.

Під час визначення тактики допиту необхідно мати на увазі, що свідки та підозрювані можуть давати неправдиві показання, оскільки вони можуть бути членами одного колективу й добре знати один одного, пов'язані не лише службовими, але й особистими стосунками. У зв'язку з цим названі особи не є зацікавленими в об'єктивному висвітленні відомих їм обставин, які мають значення для провадження, не бажаючи скомпрометувати себе, колег, керівництво, погіршити становище інших та своє.

В ході допитів таких свідків не можна обмежуватися вільною розповіддю, після якої перед ними необхідно поставити доповнюючі,

уточнюючі, нагадуючі, контрольні запитання. До прийомів викриття неправдивих показань належить також оголошення матеріалів кримінального провадження (показань інших свідків, зокрема таких, які викривають неправдивість показань); пред'явлення доказів, що суперечать показанням допитуваного тощо.

Допит підозрюваного. До допиту підозрюваного слідчий повинен належним чином підготуватися: детально вивчити всі матеріали кримінального провадження, показання свідків, потерпілих, протоколи клініко-анатомічних конференцій, нормативні акти та спеціальні літературні джерела, які стосуються предмета допиту, медичну документацію, отримати консультацію від фахівця, зібрати відомості про особу допитуваного, продумати тактику допиту, скласти його план та сформулювати питання, які слід з'ясувати на допиті.

Під час підготовки до допиту важливе значення має вивчення матеріалів кримінального провадження, що дозволяє встановити коло осіб, які підлягають допиту, визначити предмет допиту, сформулювати запитання допитуваному. Вивчення матеріалів кримінального провадження передбачає аналіз даних, які містяться у протоколах слідчих (розшукових) дій, що дає можливість виявити суперечності або прогалини з деяких обставин, висунути версії про механізм вчиненого злочину й осіб, що його вчинили.

Використання записів медичних документів, що належать підозрюваному,– це важливий тактичний прийом для підготовки допиту. При цьому необхідно враховувати те, що записи можуть бути неповними. Не виключено й те, що підозрюваний може вдатися до надання неправдивий показань і, виправдовуючи свою поведінку, заявить, що не всі лікувально-діагностичні заходи він відтворив в історії хвороби або іншому медичному документі. З огляду на це, рекомендується в усіх випадках попередньо отримати показання підозрюваного щодо повноти зроблених ним записів у медичних документах.

Під час підготовки до допиту та під час його проведення потрібно враховувати дані про підозрюваного: його освіту, кваліфікацію, досвід роботи за спеціальністю, посадове становище, наявність чи відсутність службової залежності між допитуваними. Для ефективного допиту медичного працівника необхідно попередньо скласти план допиту та сформулювати питання. З тактичних міркувань допит доцільно проводити у два етапи: вільна розповідь про обставини, які належать до предмету допиту, і відповіді на запитання слідчого.

В ході допиту застосовуються різні тактичні прийоми, зокрема важливе значення має психологічний контакт слідчого з допитуваним. Встановлення психологічного контакту – це створення сприятливої психологічної атмосфери під час проведення слідчої (розшукової) дії, при якій допитувана особа внутрішньо та психологічно налаштована брати участь у діалозі, слухати допитуючого, сприймати його доводи, аргументи та докази, які він пред'являє, навіть в умовах конфліктної ситуації, коли допитуваний прагне приховати правду, дати неправдиві показання, завадити слідчому у встановлені всіх обставин кримінального провадження.

Дача неправдивих показань в ході розслідування таких злочинів має досить розповсюджений характер. Причиною є небажання брати участь у розслідуванні, страх помсти, незацікавленість у результатах розслідування, підозрюваного – намір уникнути відповідальності, зменшити свою провину. Неправдиві показання підозрюваних можна встановити за допомогою таких тактичних прийомів: розпочати допит з обставин (епізодів), найбільш відомих слідчому й підкріплених доказами; деталізувати показання, які можна перевірити; провести повторний допит, що дозволить виявити розбіжності у показаннях; пред'явити докази в ході допиту тощо.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником

Під час розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником часто виникають суттєві труднощі в кримінально-правовій оцінці протиправних дій медичного персоналу. Зокрема, при вирішені таких питань, як характер і особливості патологічного процесу в пацієнта; своєчасність, повнота й правильність у наданні медичної допомоги конкретними медичними працівниками; причинно-наслідковий зв'язок між конкретними діями медичного персоналу у вигляді дії чи бездіяльності, які призвели до важких наслідків для пацієнта; встановлення причини смерті або ступеня тілесних ушкоджень; встановлення можливості запобігання таким наслідкам за умови належного

надання медичної допомоги тощо. Для вирішення таких питань необхідні спеціальні знання, які під час розслідування застосовують в процесуальній та непроцесуальній формі.

В ході розслідування зазначених злочинів слідчими (розшуковими) діями, до проведення яких залучають спеціалістів (процесуальна форма), як правило є: огляд місця події, огляд медичної документації, освідування, допит, обшук, пред'явлення для впізнання, залучення експерта, отримання зразків для експертизи тощо.

Залучення спеціаліста можливе на різних стадіях слідчої (розшукової) дії, при підготовці до якої спеціаліст надає допомогу в плануванні найбільш доцільного використання техніко-криміналістичних засобів і методів. Під час проведення слідчих (розшукових) дій він може застосовувати ці засоби й методи або разом зі слідчим, або самостійно. Спеціаліст може надати допомогу слідчому й після завершення слідчої (розшукової) дії стосовно оцінки її результатів, визначення напрямків дослідження й використання вилучених речових доказів та іншої інформації. Пріоритетними спеціальними знаннями, якими доводиться оперувати під час розслідування неналежного виконання професійних обов'язків медичними працівниками є знання в галузі судової медицини.

Для підвищення ефективності огляду в ході розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником, спеціаліст може вказати слідчому в яких медичних документах (медична картка стаціонарного хворого, медична картка амбулаторного хворого, журнал запису оперативних втручань у стаціонарі тощо) міститься інформація про особу, якій надавалася медична допомога; допомогти визначити тих медичних працівників, що повинні були б надати медичну допомогу при певній хворобі; звернути увагу в ході огляду місця події на лікарські препарати (таблетки, ампули, рідину в флаконах тощо), медичні інструменти (скаль, пінцет, ножиці тощо), медичні відходи (серветки, тампони тощо), які могли бути застосовані під час лікування хворого; визначити місця можливого знаходження окремих біологічних слідів (слини, крові, тканин тіла тощо); в ході допиту допомогти викрити неправдиві показання, що стосуються спеціальних медичних питань тощо.

Під час розслідування «медичних» злочинів ***судово-медична експертиза*** призначається обов'язково для встановлення причин смерті, тяжкості та характеру тілесних ушкоджень (п. 1, 2 ч. 2 ст. 242 КПК

України). Відповідно до п. 2.4 Інструкції про проведення судово-медичної експертизи, експертизу в справах про притягнення до кримінальної відповідальності медичних працівників за професійні правопорушення повинна проводити комісійна судово-медична експертиза.

Питання, що вирішуються судово-медичною експертизою є наступними: Чи правильно було встановлено діагноз хворого? Якщо ні, то які причини й наслідки цього? Чи в повному обсязі проведено обстеження хворого? Чи відповідало проведене лікування хворого встановленому діагнозу? Чи в повному обсязі надано медичну допомогу? Якщо ні, то чим пояснюється недостатня медична допомога і які заходи необхідно було ще провести? Чи не було шкідливим лікування, яке застосовувалося до даного хворого? Чи не було проведене лікування хворого причиною погіршення стану його здоров'я або причиною смерті? Що було основним у наслідку захворювання – характер і тяжкість самого захворювання або лікарські помилки, які допущено під час лікування? Чи своєчасно було надано медичну допомогу хворому? Якщо ні, то які були наслідки цього? Яку допомогу за наявних умов повинен був надати лікар при виявленні у хворого ознак захворювання? Чи зобов'язаний був лікар при виявленні у пацієнта ознак хвороби виконати певні медичні заходи і які саме? Чи необхідний був терміновий огляд хворого? Якщо так, то чи зобов'язаний був лікар за наявних умов оглянути хворого зразу ж після його надходження до стаціонару (при зверненні до лікаря)? Чи були порушення чинних інструкцій про лікування? Якщо так, то які саме порушення були, до якого наслідку вони привели і хто за них повинен нести відповідальність? Чи була науково обґрунтованою методика, яка застосовувалася при лікуванні? Чи правильно було вибрано методику оперативного втручання і чи правильно її було проведено? Чи належно було проведено післяопераційний догляд і лікування хворого? Чи існує причиновий зв'язок між неналежним наданням медичної допомоги і несприятливими наслідками?

У кримінальних провадженнях щодо ненадання допомоги хворому медичним працівником на вирішення судово-медичної експертизи можуть бути поставлені наступні питання: Чи потребував стан хворого термінового медичного втручання, зважаючи на дані, які були відомі на той момент особі, яку звинувачують в ненаданні допомоги? В чому конкретно повинна була проявлятися швидка медична допомога, яку необхідно було б надати хворому? Які необхідні умови для

надання швидкої медичної допомоги? Чи можна було надати таку допомогу за відсутності належних умов? Чи існує причиновий зв'язок між бездіяльністю медичного працівника і станом хворого?

Фармацевтична та фармакологічна експертизи. При розслідуванні злочинів, вчинених медичними працівниками в ході професійної діяльності виникає необхідність провести дослідження тих чи інших фармацевтичних препаратів (таблеток, драже, капсул, ампул, свічок, гранул, порошків, рідини у флаконах, мазей). На вирішення експертизи можуть бути поставлені такі питання: Чи є представлена речовина фармацевтичним препаратом (лікарським засобом)? Якщо так, то яке його найменування? Чи є у представленому фармпрепараті сторонні домішки і якщо є, то які саме? Яка кількість цих домішок, і чи не є вони отруйними? Чи є на медичному шприці, ін'єкційних голках залишки фармацевтичних (лікарських) засобів? Якщо так, то яких саме? Чи належать надані на дослідження фармпрепарати до однієї партії?

Експертиза речових доказів. В ході судово-медичної експертизи речових доказів досліджуються різні об'єкти: біологічного походження – кров, слина, сеча, кал, жіноче молоко, кістки, органи та тканини; небіологічного походження – одяг, знаряддя травми тощо.

В ході розслідування зазначених злочинів поряд з медичними, часто виникає потреба в знаннях хімічних, технічних, психологічних тощо. При аналізі тих чи інших лікарських засобів кваліфікованими мають бути відомості, надані спеціалістом-хіміком, у випадках аналізу причин несправності того чи іншого технічного пристрою – спеціалістом-техніком, при аналізі психологічного стану лікаря й потерпілого – спеціалістом-психологом тощо. Залежно від обставин провадження, під час розслідування «медичних» злочинів, можуть призначатися такі комплексні експертизи, як хіміко-біологічна, медико-біологічна; біологічні та криміналістичні експертизи.

До непроцесуальної форми використання спеціальних знань в ході розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками, належить: отримання консультації у спеціаліста поза слідчими (розшуковими) діями; безпосереднє ознайомлення слідчого зі спеціальною літературою та нормативними актами, які стосуються розслідуваної події тощо.

Непроцесуальна форма застосування спеціальних знань (поза межами слідчих (розшукових) дій) полягає в тому, що слідчий звертається до відповідних фахівців для отримання консультацій з тих чи

інших питань, які виникають у нього в ході розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником. Консультативна допомога спеціаліста застосовується для підготовки до допиту, обшуку та вилучення медичних документів, призначення судово-медичної експертизи та оцінки її результатів тощо. Зокрема, спеціаліст може допомогти отримати різного роду відомості (щодо медичної термінології, медичної документації, стандартів надання медичної допомоги тощо); вдосконалити план допиту, зробити в ньому відповідні корективи щодо послідовності поставлених перед допитуваним питань, про характер і формулювання самих питань; правильно та повноцінно підібрати необхідні матеріали та об'єкти для експертного дослідження, вирішити питання про час призначення експертизи, сформулювати питання, які необхідно поставити перед судово-медичним експертом, а також рекомендувати призначення певного виду судових експертиз.

Безпосереднє ознайомлення слідчого зі спеціальною літературою та нормативними актами, які стосуються виконання професійних обов'язків медичними працівниками, щодо розслідуваної події, також є непроцесуальною формою застосування спеціальних знань. Таке ознайомлення дає можливість слідчому орієнтуватися в медичній термінології, самостійно оцінювати певні дії медичних працівників, усвідомити умови й методи проведення експертних досліджень, що сприятиме кваліфікованій оцінці висновку експерта, поліпшить спільну роботу слідчого та спеціаліста під час проведення слідчих (розшукових) дій.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть елементи криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником.

2. Охарактеризуйте спосіб вчинення злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником.

3. Розкрийте типову «слідову картину» як елемент криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником.

4. Наведіть типові слідчі ситуації, що виникають в ході розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником.

5. Назвіть типові слідчі версії, що висуваються під час розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником.

6. Які слідчі (розшукові) дії проводяться на початковому етапі розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником?

7. В чому полягають особливості огляду при розслідуванні злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником?

8. Охарактеризуйте особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником.

9. Які типові питання вирішує судово-медична експертиза у ході розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником?

10. Назвіть види судових експертизи, що найчастіше призначаються під час розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичним працівником. На вирішення яких питань вони направлені?

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2801–12/page3.
2. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині: Закон України від 16 липня 1999 року № 1007-XIV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1007–14.
3. Про проведення судово-медичної експертизи: Інструкція, затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0254–95.
4. Правила проведення комісійних судово-медичних експертиз в бюро судово-медичної експертизи: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0256–95.
5. *Балабко В.В.* Кримінальна відповідальність медичних працівників за злочини проти життя та здоров'я особи: автореф. дис. … канд. юрид.

наук: 12.00.08 / В. В. Балабко; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. – К., 2013. – 20 с.
6. *Гурочкин Ю. Д.* Проблемные вопросы производства судебно-медицинских экспертиз по поводу профессиональных правонарушений медицинских работников / Ю. Д. Гурочкин, В. В. Кокутин, Ю. И. Соседко // Вестник криминалистики – М.: Спарк, 2003. – Вып. 2 (6). – С. 67–69.
7. *Дунаєвська Л. Г.* Особливості початкового етапу розслідування злочинів, скоєних при наданні медичної допомоги: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л. Г. Дунаєвська; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2006. – 18 с.
8. *Дунаєвська Л. Г.* Проведення огляду в кримінальних провадженнях щодо неналежного виконання професійних обов'язків медичними або фармацевтичними працівниками / Л. Г. Дунаєвська // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2014. – № 2. – С. 31–36.
9. *Дунаєвська Л. Г.* Розслідування злочинів, вчинених під час надання медичної допомоги: монографія / Л. Г. Дунаєвська. – К.: АДС УМКЦентр, 2012. – 168 с.
10. *Дунаєвська Л. Г.* Тактика проведення окремих слідчих дій на початковому етапі розслідування злочинів, вчинених під час надання медичної допомоги / Л. Г. Дунаєвська // Сучасне українське медичне право: монографія / За заг. ред. С. Г. Стеценка. – К.: Атіка, 2010. – С. 153–178.
11. Експертизи в судовій практиці / Т. М. Арсенюк та ін.; за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.
12. *Капустіна М. В.* Криміналістична класифікація злочинів, що вчиняються медичними працівниками / М. В. Капустіна // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ХНДІ судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса, Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х.: Право, 2010. – Вип. 10. – С. 93–100.
13. *Омельчук Л. В.* Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л. В. Омельчук; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2013. – 18 с.
14. *Пашинян Г. А.* Профессиональные преступления медицинских работников против жизни и здоровья / Г. А. Пашинян, И. В. Ившин. – М.: Медицинская книга, 2006. – 196 с.
15. *Редько Ю. А.* Напрямки використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними та фармацевтичними працівниками / Ю. А. Редько // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 603–606: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_3_105.pdf.

16. *Сухарникова Л. В.* Особенности расследования неосторожного причинения вреда жизни и здоровью граждан медицинскими работниками в процессе профессиональной деятельности: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л. В. Сухарникова; Санкт-Петербургский юридический институт генеральной прокуратуры Российской Федерации. – Санкт-Петербург, 2006. – 20 с.
17. *Тарасевич Т. Ю.* Медичний працівник як спеціальний суб'єкт злочину: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Т. Ю. Тарасевич; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 18 с.
18. *Томилин В. В.* Судебно-медицинская экспертиза по делам о нарушении медицинским персоналом своих профессиональных и должностных обязанностей // Судебная медицина: Учебник для вузов / Под. общ. ред. В. В. Томилина. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд. НОРМА, 2001. – С. 313–328.
19. *Цимбал П.* Взаємодія слідчого та спеціаліста при розслідуванні злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками / П. Цимбал, В. Бондик, Л. Омельчук // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний, господарсько-правовий журнал / Наук. – дослід. ін-т приватного права і підприємництва НАПрН України; ТОВ «Гарантія». – Київ, 2012. – № 11 (203). – С. 134–137.
20. *Чеботарьова Г. В.* «Поважні причини» як ознака, що виключає злочинність ненадання допомоги хворому медичним працівником / Г. В. Чеботарьова // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім. Корецького В. М. НАН України. – Київ, 2010. – Вип. 50. – С. 530–536.
21. *Шайтуро О. П.* Криміналістична характеристика неналежного виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником: автореф. дис…. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. П. Шайтуро; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2013. – 20 с.

РОЗДІЛ 3.
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВОЛІ, ЧЕСТІ ТА ГІДНОСТІ ОСОБИ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

§ 1. Криміналістична характеристика торгівлі людьми

Торгівля людьми як у світі, так і в Україні є поширеним злочином, об'єктом якого є суспільні відносини, які забезпечують особисту волю людини. Зважаючи на суспільну небезпеку цього явища, міжнародна спільнота приділяє багато уваги боротьбі з ним. Заборона торгівлі людьми передбачена, зокрема, в таких міжнародно-правових актах, як Загальна декларація прав людини (1948 р.), Конвенція про заборону торгівлі людьми та експлуатації проституції третіми особами (1949 р.), Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.), Додаткова Конвенція про скасування рабства, работоргівлі й інститутів та звичаїв, подібних до рабства (1956 р.), Протокол про попередження та припинення торгівлі людьми, особливо жінками та дівчатами, і покарання за неї, який доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.) та ін. Відповідно до цих міжнародних документів та у зв'язку з необхідністю посилення боротьби з торгівлею людьми в Україні було затверджено низку нормативно-правових актів, зокрема, відповідно до Закону України від 12 січня 2006 р. № 3316-IV в новій редакції було прийнято ст. 149 Кримінального кодексу України «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини».

Реалізація в Україні комплексу організаційно-правових заходів щодо боротьби з торгівлею людьми призвела до зниження показників

вчинення цього виду злочинів. Так, якщо в 2006 р. було вчинено 376 злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми, у 2007 р. – 359, у 2008 р. – 322, то у 2013 р. – 131, у 2014 р. – 118, що свідчить про певну динаміку зниження кількості зареєстрованих на території України злочинів цього виду.

Разом з тим, виходячи з результатів аналізу статистичних даних, практики виявлення, розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень про торгівлю людьми, боротьба з цим суспільно небезпечним явищем є недостатньо ефективною. Так, у 2013 р. розкрито лише 79 злочинів вказаної категорії, до суду направлено – 58 матеріалів відповідних кримінальних проваджень, у 2014 р. – 77 та 55 відповідно. На низьку ефективність розкриття та досудового розслідування торгівлі людьми вказують також опитані практичні працівники.

Результати емпіричних досліджень вказують на те, що торгівля людьми вчиняється переважно в умовах неочевидності, організованими злочинними угрупуваннями, які мають транснаціональний характер, що суттєво ускладнює, а іноді й унеможливлює розкриття й розслідування цих злочинів.

Отже, структура криміналістичної характеристики є такою: 1) спосіб вчинення злочину (у широкому розумінні); 2) типова «слідова картина»; 3) особа злочинця й 4) особа потерпілого.

У структурі ***способу вчинення торгівлі людьми*** необхідно виділити такі етапи: 1) планування та підготовка до вчинення торгівлі людьми; 2) вербування особи; 3) переміщення потерпілої особи; 4) передача-одержання особи; 5) переховування та експлуатація потерпілої особи. Розглянемо кожен з етапів детальніше.

Планування та підготовка до вчинення торгівлі людьми виявляється в тому, що вчиненню цього злочину передує виникнення наміру, оцінка наявних можливостей щодо його реалізації та перша стадія вчинення злочину – готування. У процесі готування відбувається підшукування співучасників, змова на вчинення злочину, а також інше умисне створення умов для вчинення торгівлі людьми (наприклад, створення фіктивної туристичної фірми, агенції з працевлаштування, шлюбного агентства, встановлення контактів з можливими закордонними «покупцями» тощо). Переважно цей етап триває від одного до трьох місяців і більше.

Способами підготовки, що найбільш часто використовуються, є такі:

- створення підприємства для прикриття злочинної діяльності,

- налагодження зв'язків з потенційним покупцем (покупцями),
- вибір жертви та встановлення з нею знайомства,
- попереднє вивчення шляхом «співбесід» звичок, слабких місць, особливостей характеру жертви тощо.

Практиці відомі такі способи, як оренда приміщення для утримування жертви. Окремо виділяється така група дій із підготовки до вчинення торгівлі людьми, як підроблення особистих документів, документів щодо діяльності фірми з працевлаштування тощо. Підроблення документів на конкретну особу здійснюється безпосередньо за наявності останньої.

Необхідно розмежовувати дії з підготовки до вчинення злочину, передбаченого ст. 149 КК України, вперше та вчинених повторно. У першому випадку під час підготовки здійснюється також підшукування співучасників злочину, створення підприємств для прикриття злочинної діяльності або залучення до такої вже існуючих. В подальшому пошук і підбір співучасників злочину здійснюється рідко, що зумовлено стійкістю організації груп, згуртованістю дій їх членів, високим рівнем підготовки при вчиненні злочинів, у результаті чого відпадає необхідність пошуку нових співучасників для вчинення конкретного злочину. У цьому суттєву роль відіграють сімейні, товариські та інші стосунки учасників. Нові співучасники найчастіше наймаються як фотографи, водії, або люди, що мають зв'язки у правоохоронних органах тощо. В ході підготовки до вчинення повторних злочинів оренда приміщення для жертви також зустрічається рідше, оскільки активно використовуються власні або раніше орендовані приміщення.

Вербування є типовим елементом торгівлі людьми та має кримінальний характер, оскільки здійснюється з метою примусу й експлуатації. При цьому людей можуть вивозити за кордон або перевозити в інші райони країни проживання. Характерною рисою вербування є обман або зловживання довірою. Процес вербування не обов'язково здійснюється до виїзду за кордон чи в інший регіон. Іноді люди стають об'єктами вербування, перебуваючи вже за кордоном. При цьому злочинцями застосовуються різні прийоми, серед яких: переконання; посилення емоційної реакції (честолюбство, самоствердження, романтичні почуття та ін., формування й розвиток реакції); шантаж; підкуп; погроза фізичного впливу; застосування особливих прийомів і засобів (наркотики, медикаменти та ін.) На сьогодні в Україні най-

більш поширеними прийомами вербування є переконання, шантаж із застосуванням насильства чи погроз його застосування та підкуп.

Особливістю вербування у контексті торгівлі людьми є обман, наприклад щодо країни призначення, виду та умов праці, проживання, розміру заробітної плати тощо. Саме за для цього використовується прийом переконання, визначальну роль в якому відводиться вербувальнику-жінці. Вона на власному прикладі має змогу переконати майбутню жертву про необхідність пропонованого працевлаштування, зокрема – при наданні сексуальних послуг. Зважаючи на те, що потерпілі особи не можуть реалізувати себе в Україні, подібні аргументи діють на них досить влучно

Шантаж найчастіше застосовують у разі примусу до проституції або використання в порнографії, тобто тоді, коли дії, вчинювані потерпілою, можуть бути засуджені суспільством. Також застосовуються демонстративні побої, зґвалтування, при цьому все це фотографується, застосовуються погрози розголосити ці дані в місці проживання жертви, відправити знімки її родичам. Під шантажем мається на увазі психічне насильство, що полягає у погрозі розголосити відомості, які потерпілий чи його близькі бажають зберегти у таємниці.

Підкуп є залученням жертви у боргову кабалу та поєднується, переважно, з переконанням. Механізм боргової кабали формується ще на території країни походження «живого товару» у процесі вербування. Як правило люди, які мають бажання виїхати за кордон із метою працевлаштування, не мають коштів на оформлення відповідних документів та придбання квитків. Тому вербувальник надає їм таку можливість «у кредит» для того, щоб після працевлаштування вони протягом найближчого часу повернули борг. На ці витрати часто встановлюють надмірні та кумулятивні відсоткові ставки, потім додають вимоги оплачувати часто завищені суми за житло й транспортні витрати, що нескінченно збільшує борг. Зрештою, боргова кабала є одним із методів контролю над жертвою.

Найпоширенішими шляхами (методами) вербування в Україні є:

- розміщення оголошення в друкованих (газети, журнали) та електронних засобах масової інформації (мережа Інтернет);
- створення чи використання агенцій, які пропонують подорожі, роботу чи навчання за кордоном,
- використання особистих зв'язків (через неформальні мережі сімей, друзів та знайомих);

- створення або використання модельних структур, які організовують та проводять конкурси «Міс року», фотомоделей тощо;
- створення або використання шлюбних агентств, фіктивне одруження або шлюб за домовленістю;
- діяльність окремих вербувальників, які шукають необхідних осіб у барах, кафе, клубах, на дискотеках тощо;
- діяльність кінокомпаній, які під виглядом кінопроб та зйомок фільму за кордоном можуть вивезти потерпілих з країни, де їх завербовано, до країни призначення;
- діяльність недержавних освітніх закладів, що практикують проведення семінарів в різних регіонах, в тому числі й за кордоном;
- діяльність релігійних організацій сектантського типу тощо.

Заслуговує на увагу спосіб, коли з метою легального вивозу завербованих осіб отримуються, так звані, артистичні або спортивні візи, внаслідок чого до відомих творчих колективів (ансамблів, груп та ін.) або спортивних команд, що часто виїжджають за кордон, включаються сторонні особи. У низці випадків, за сприяння різноманітних чиновників, створюються фіктивні творчі об'єднання, єдиною метою яких є отримання легальних віз. Такі афери звичайно вчинюються високоорганізованими групами злочинців, які контролюються «злодіями у законі» або іншими кримінальними авторитетами.

Залежно від ступеня відкритості діяльності злочинців для доступу ззовні при підшукуванні ними жертв торгівлі людьми, а також користувачів їх послугами, розмежовують торгівлю людьми, що здійснюється у гласній та негласній формах.

Під час торгівлі людьми у гласній формі, з метою підшукування жертв, а також користувачів їх послугами використовуються різноманітні прийоми рекламування, торгівці людьми практично відкрито (гласно) звертаються з відповідними пропозиціями до великої кількості громадян. У багатьох випадках таке рекламування набуває публічного характеру, коли відповідні рекламні оголошення розміщуються у ЗМІ та звернені до необмеженої кількості потенційних жертв чи осіб, які користуються їх послугами. З метою приховування злочинного характеру гласної торгівлі людьми чи окремих її елементів гласного характеру, суб'єктами такої діяльності можуть використовуватись різноманітні прийоми інсценування.

Однією з криміналістично значущих особливостей торгівлі людьми, що здійснюється у відкритій формі, є те, що такі дії зумовлюють

появу великої кількості так званих «ідеальних» слідів у свідомості потенційних жертв та споживачів їх послуг. Більше того, враховуючи, що суб'єкти, які здійснюють гласну торгівлю людьми, готові завербувати будь-яку особу, яка звернулась до них через рекламу або іншим шляхом, та відповідає заявленим вимогам, або продати послуги таких осіб будь-якому бажаючому, вбачається можливим і тактично обґрунтованим проведення оперативно-розшукових заходів, що передбачають негласне, легендоване впровадження оперативних співробітників чи конфідентів у таку діяльність в якості потенційних жертв чи споживачів їх послуг з метою її оперативного документування.

За негласної (прихованої) форми вчинення злочину підшукування потенційних жертв злочинцями здійснюється без будь-якого рекламування, зазвичай у середовищі, де можуть перебувати чи збиратись потенційні жертви, наприклад у базах даних чи картотеках лікувальних закладів, інтернатів, пологових будинків, агентств з працевлаштування, серед осіб, які займаються проституцією, бродяжництвом, пошуком роботи тощо. В багатьох випадках пошук таких жертв здійснюється за попереднім замовленням посередників чи експлуататорів. При цьому осіб здебільшого викрадають, а їх експлуатація відбувається негласно, серед обмеженого кола осіб.

Характерною особливістю сьогоденної торгівлі людьми є те, що характер вербування змінився: вербувальники переважно діють прямо, без використання оголошень – через знайомства, особисті зв'язки. Завдяки цьому злочинці намагаються уникнути розголосу своєї діяльності та привернення уваги з боку правоохоронних органів.

Невеликий відсоток займає вербування та вивезення молодих дівчат через модельні агентства, проте, наявні відомості не відповідають сучасним реаліям через високий рівень латентності та небажання дівчат звертатися до правоохоронних органів.

Для оперативних підрозділів, до завдань яких відноситься виявлення розглядуваного злочину, не менш важливою є інформація щодо найбільш розповсюджених сфер діяльності та пропонованих видів робіт. Так, пропонованими сферами та видами діяльності, які найбільш ефективно використовують злочинці з метою вербування в Україні на сьогодні є: сфера розваг (танцівниці) та сфера обслуговування (офіціантки, покоївки, продавці). Проте, досить високий показник в цьому мають: консумація – послуга, яка полягає у підході стриптизерки після закінчення номеру до столика клієнта й неформальна

розмова з ним для того, щоб клієнт зробив якомога більше замовлень і залишив у закладі щонайбільше грошей; секс-бізнес та інші.

Отже, не зважаючи на активну інформаційно-пропагандистську діяльність державних урядових та неурядових організацій з попередження торгівлі людьми, українські жінки продовжують виїжджати за кордон, свідомо погоджуючись надавати сексуальні послуги. Серед такої категорії жінок близько третини працюють повіями в Україні, тому вербувальники часто прямо пропонують таким особам працевлаштування та високі прибутки за кордоном.

За характером діяльності фірми, які злочинці використовують для вербування людей, поділяються на ті, що: 1) забезпечують отримання легальних туристичних віз, страховок й інших виїзних документів; 2) забезпечують отримання легальних віз та організують нелегальні робочі місця за кордоном; 3) забезпечують підробленими документами або організують нелегальні робочі місця за кордоном; 4) спеціалізуються на торгівлі молодими жінками та забезпечують виїзні документи, транзит і працевлаштування за кордоном; 5) спеціалізуються на шахрайствах, обіцяючи дістати виїзні документи, забезпечити високооплачуваною роботою за кордоном, але не виконують свої зобов'язання.

Окрім вербування, існують й інші способи контролю над особою, зокрема, викрадення або незаконне позбавлення волі людини, на що потрібно звертати увагу в процесі виявлення цього злочину, адже близько 4% випадків торгівлі людьми було вчинено саме в такий спосіб.

Після вербування настає етап переміщення (перевезення), який може включати приховування та утримання потерпілих, зокрема початкове утримання і переміщення в межах країни. Серед етапів торгівлі людьми переміщення є однією з найбільш ризикованих для злочинців стадій вчинення злочину.

Переміщення людини через кордон здійснюється різноманітними способами залежно від легальності його перетину. Існує декілька видів переміщення, які згруповано за критеріями, пов'язаними зі:

а) ставленням потерпілої особи до її переміщення в іншу країну;

б) способами перетину потерпілими державного кордону та законністю такого перетину.

Переміщення потерпілої особи з метою її експлуатації може відбуватися як за добровільної згоди, так і без неї.

Особливість торгівлі людьми полягає в тому, що вербування та переміщення звичайно відбувається добровільно внаслідок взаємної

домовленості, і лише в країні призначення вони стають жертвами насильства та експлуатації. При цьому більшість потерпілих здогадуються про можливі негативні наслідки, проте легковажно розраховують уникнути їх або ж не мають іншого вибору.

Існує декілька способів переміщення залежно від конкретного маршруту потерпілої особи. Так, переміщення може бути здійснено всередині національних кордонів України та за їх межами. У першому випадку йдеться про кримінальну експлуатацію у межах державних кордонів країни постійного проживання потерпілої особи.

Спосіб, за допомогою якого здійснюється переміщення потерпілої особи через державний кордон, може бути законним й не законним, про що зазначається у всіх без винятку дослідженнях з цієї тематики.

Як свідчить практика, для забезпечення легального чи нелегального переміщення за кордон нерідко використовуються корумповані зв'язки, пособники. Так, більшість фірм, що займаються торгівлею людьми, мають певні зв'язки з посадовими особами, які можуть сприяти переміщенню людини через кордон. Корумповані пособники допомагають у оформленні документів на виїзд або навіть у підробці таких документів. За даними Всесвітньої мережі за виживання, опитані «торгівці живим товаром» говорили, що вони можуть купити підроблені або підправлені паспорти у співробітників Міністерства закордонних справ або у компаній, які мають зв'язки з Інтерполом, для того, щоб змінити ім'я, громадянство чи вік людини, яка переправляється через кордон.

На сьогодні переважна більшість випадків перетину кордону відбувається легально. Це є цілком зрозумілим, адже здебільшого виїзд здійснюється на добровільних засадах, під певним приводом з працевлаштування, тому жертви не чинять опору.

Законний перетин державного кордону здійснюється відповідно до встановлених правил та законодавчих інструкцій, з оформленням всіх необхідних документів. Злочинці використовують закордонні паспорти потерпілих або ж займаються їх оформленням. До цього можуть залучатися корумповані співробітники паспортних та візових служб, а також працівники цих служб, які не обізнані з кінцевою метою злочинців.

Незаконний перетин державного кордону може бути двох видів: за підробленими документами та без документів.

Перетин державного кордону за підробленими документами є на сьогодні менш використовуваним, оскільки цей спосіб є ризико-

ваним, для підробки документів або віз потрібні спеціальні знання, тому злочинці застосовують його лише у випадках вивезення неповнолітніх або раніше депортованих осіб, а також з метою приховування факту виїзду за кордон конкретних осіб. У окремих випадках, підробляються громадянські паспорти, які передаються корумпованим особам з метою оформлення виїзних документів, або ж використовується схожа зовнішність і особа вивозиться за чужим закордонним паспортом.

У випадку перетину кордону без документів жертва переходить на нелегальне становище та може бути піддана кримінальній відповідальності за незаконний перетин кордону. Саме цим користуються у подальшому експлуататори, унеможливлюючи наміри жертви на втечу. Сьогодні такі способи є поодинокими, проте мають бути враховані під час розслідування фактів торгівлі людьми.

У низці випадків, коли жертву складно прямо вивезти до країни призначення через суворий паспортно-візовий контроль, а суміжний кордон між країною походження та країною призначення відсутній, використовують так зване комбіноване переміщення, коли потерпілу особу легально вивозять до сусідньої країни, а потім через «вікна» у кордонах переправляють вже нелегально до країни призначення.

Передача-одержання людини відбуваються, зазвичай, за кордоном. Оплата переданої людини не завжди відбувається на місці. Частіше людей без пояснень передають замовникові, після чого їм стає зрозуміло, роботу якого характеру доведеться виконувати. Окрім того, гроші можуть передаватись через посередників або банківськими розрахунками. Такі факти досить детально описані на шпальтах юридичних друкованих та електронних видань, зокрема, на сторінках офіційного сайту МОМ в Україні. Аналіз наявних у юридичній літературі досліджень свідчить, що часто застосовуваним способом оплати за «поставлений товар» є використання банківських мереж «Western Union», «Web Money», «Money Gram» та інші.

Переховування та експлуатація. На цьому етапі відбувається безпосередньо експлуатація жертви, яка поєднується з її переховуванням. Етап експлуатації відбувається переважно за кордоном, проте, як свідчить судово-слідча практика, приклади якої нами наводилися вище, іноді й Україна є країною призначення живого товару.

Сфери експлуатації людей є досить різноманітними. Для жінок це можуть бути вимушений шлюб, примусова праця, використан-

ня у домашньому господарстві, промисловому або сільськогосподарському секторах, примусове сурогатне материнство, сексуальна експлуатація. Чоловіків переважно використовують на будівництві, у промисловості, сільському господарстві, дітей – у жебрацтві й порнобізнесі. Зафіксовано випадки примусу людей до участі у збройних конфліктах, примусової трансплантації органів. Людей також використовують як наркокур'єрів та перевізників фальшивих грошей. Найпоширенішими формами експлуатації є трудова та сексуальна.

Характерною рисою торгівлі людьми є обов'язкове приховування слідів злочину. Приховування за своїм криміналістичним змістом є перешкоджанням встановленню обставин, доказування яких необхідне для притягнення до кримінальної відповідальності винуватих у вчиненні злочину.

Важливою особливістю приховання цієї групи злочинів є те, що при вчиненні торгівлі людьми, як правило, особа вербувальника потерпілому відома, проте відомості щодо інших учасників ретельно приховуються. Окрім того, через страх настання тяжких наслідків щодо себе особисто чи своїх близьких родичів, невіри у можливість правоохоронних органів попередити їх настання, має місце приховання факту вчинення злочину з боку самого потерпілого.

Окремі способи приховання злочину є одночасно і етапами вчинення торгівлі людьми, як то, наприклад, на етапі підготовки та вербування до таких способів відносяться створення фірми для прикриття злочинної діяльності, виготовлення підроблених документів, оренда квартири чи підшукання іншого приміщення для подальшого утримання жертви, вибір місця і часу вербування, маскування дій під приводом випадкового знайомства у кафе, барі, дискотеці, використання окремих послуг туристичних фірм, зокрема, оформлення виїзних документів за кордон, придбання авіаквитків, доставка пасажирів в аеропорт, на залізничний вокзал тощо. Після прибуття до країни призначення та продажу потерпілої особи покупцеві вона ізолюється від зовнішнього світу та відбувається її експлуатація (трудова, сексуальна) тощо.

Типова «слідова картина». Доцільним є угрупування слідів вчинення торгівлі людьми в залежності від етапів вчинення злочину. Такий поділ сприятиме розумінню того, які саме сліди злочину свідчать про реалізацію злочинцями свого наміру, чим саме характеризується особа злочинця на певному етапі вчинення торгівлі людьми та ін.

Так, якщо *етап підготовки та планування* передбачає підшукування учасників, змову щодо вчинення злочину, то доказового значення можуть набути відомості, отримані від осіб, які співпрацюють з оперативними підрозділами на засадах добровільності, гласних та негласних штатних та позаштатних працівників. Саме залучення осіб до співробітництва сприятиме встановленню оперативного контролю за злочинною діяльністю, результати здійснення якого можуть бути використані в подальшому як докази у кримінальному провадженні.

У випадку заснування фіктивного туристичного, шлюбного, модельного агенства, агенства із працевлаштування тощо, то слідами, що свідчать про підготовку до такої злочинної діяльності можуть бути реєстраційні документи, відповідні дозволи (ліцензії) на посередництво у працевлаштуванні або інші види діяльності, зі змісту яких можна отримати інформацію про осіб, причетних до підготовки реалізації злочинного наміру, що можуть бути як достовірними, як і містити ознаки підробки – як часткової, так і повної. Про причетність такого підприємства до злочинної діяльності, а саме як засобу прикриття злочинної діяльності свідчить також відсутність у легально зареєстрованого підприємства належної кількості виконаних договорів, угод, інших документів, які б свідчили про реальність вчинення підприємницької діяльності.

На етапі вербування через агенства з працевлаштування за кордоном, шлюбні або модельні агентства, як правило використовуються оголошення у друкованих та електронних ЗМІ про пропозиції високооплачуваної роботи за кордоном, в яких запрошуються на роботу відповідні категорії населення –молоді жінки та дівчата, чоловіки для роботи на будівництві тощо. Під час безпосереднього спілкування із потенційною жертвою їй можуть демонструватись підроблені або справжні установчі документи, що засвідчують легітимність діяльності вказаних агенств, знімаються копії громадянських та закордонних паспортів, укладаються фіктивні трудові угоди або угоди про надання послуг з працевлаштування, складаються анкети для оформлення виїзних документів тощо, які у випадку їх виявлення та вилучення, також можуть бути доказами причетності агенства до злочинної діяльності – торгівлі людьми.

Слідами такої злочинної діяльності є всі перераховані документи – ліцензії, договори, анкети, копії та оригінали паспортів, угоди на надання послуг, квитанції про оплату авіа-, з/д квитків та інші.

До того ж, у пам'яті комп'ютерів та інших комп'ютерних пристроїв, телефонів, а також на носіях комп'ютерної інформації, що можуть бути виявлені у приміщеннях вказаних фірм, а також у окремих осіб, причетних до злочинної діяльності з торгівлі людьми можуть міститися зразки зазначених документів, відомості щодо інших осіб, завербованих злочинцями, дані щодо оплати за продаж та іншу незаконну угоду щодо «живого товару» та інші відомості, що можуть мати доказове значення. В залежності від виду носія інформації, такі відомості можуть мати процесуальне значення документу або речового доказу.

Етап переміщення на сьогодні характеризується переважно законністю перетину державного кордону України при повному дотриманні пропускних правил, із оформленням всіх необхідних, справжніх документів. За таких обставин це переміщення стає легальним внаслідок формальної відповідності закону. При переміщенні на законних підставах матеріальними слідами такої діяльності є вилучені у відповідних відділах анкети-заяви та інші документи, які слугували підставою для оформлення та видачі закордонного паспорту, візи, а також показання співробітників відповідних відділів та установ.

У разі переміщення потерпілих за підробленими закордонними паспортами, найчастіше оформлюються паспорти на знайомих (за їхньою згодою або навіть без їх відома), інших громадян, чиї документи випадково або ні опинилися у володінні осіб, причетних до торгівлі людьми (загублені, викрадені тощо).

Як свідчить практика розкриття та розслідування торгівлі людьми, у переважній більшості випадків затримання злочинців здійснюється саме на етапі переміщення «живого товару», під час якого вилучаються такі документи: паспорти потерпілих (закордонні та громадянські); паспорти перевізників (закордонні), у яких проставлені візи та відмітки про перетин кордонів різних держав; квитки; записи (на паперових носіях та електронні); мобільні телефони, у пам'яті яких можуть зберігатися анкетні дані, прізвиська, адреси, номери телефонів як спільників і посередників, так і великої кількості жінок, що стали жертвами торгівлі людьми, а також іноземних громадян, банківських рахунків, маршрутів пересування, місць зустрічей та інша важлива для розслідування інформація.

У вітчизняній практиці правоохоронних органів використано досвід іноземних правоохоронців, а саме – залучення в якості доказів відеозаписів, зафіксованих камерами зовнішнього спостереження, що

використовуються різноманітними підприємствами, фірмами, банками, супермаркетами, розважальними закладами, автозаправками та ін. При цьому може бути зафіксована важлива доказова інформація на підтвердження переміщення злочинців разом із жертвами, придбання ними різноманітних товарів, продуктів харчування тощо.

Типова слідова картина етапу передачі живого товару характеризується здебільшого лише можливістю отримати показання потерпілих, підозрюваних, а також результати проведених в момент передачі оперативно-розшукових заходів (відео-, звукозаписи, фотозображення тощо). Окрім цього, у випадку використання злочинцями безготівкових форм розрахунків існує можливість витребування необхідних документів від банківських установ. Якщо ж грошові кошти перевозяться злочинцями безпосередньо, доказового значення можуть набувати митні декларації про вивезення (ввезення) іноземної валюти на територію України.

У подальшому, під час проведення обшуків, тимчасового доступу до речей та документів у приміщеннях фіктивних підприємств (агенцій, фірм тощо), у житлі або іншому володінні злочинців, у інших приміщеннях, що використовувались ними зі злочинною метою, можуть бути виявлені оригінали або копії квитанцій на міжнародні поштові відправлення, документи про надходження та одержання грошових переказів тощо. Враховуючи необхідність злочинців постійно підтримувати зв'язок між собою, суттєвого значення набувають дані операторів стільникового зв'язку про з'єднання з мобільних терміналів підозрюваних у причетності до злочинної діяльності.

Зважаючи на те, що на етапі експлуатації жертви піддаються не лише психологічному, а й фізичному насильству, вони можуть звернутися по медичну допомогу до лікувальних закладів, де залишаються відповідні документи (реєстраційні журнали, амбулаторні картки, історії хвороб тощо), а працівники таких установ можуть надати відомості з приводу таких звернень та процесу лікування.

У місцях безпосереднього насильницького утримування потерпілих під час експлуатації (спеціально відведені приміщення розважальних закладів, нічних клубів, приватні готелі, сауни, приватні будинки тощо), то в ході огляду цих місць можуть бути вилучені як традиційні сліди, що залишаються людиною: сліди рук, взуття, біологічні сліди, так і сліди, що підтверджують показання потерпілого про обставини його добровільного або насильницького утримування. До них від-

носяться: 1) умови проживання чи експлуатації жертви; 2) предмети, притаманні місцю насильницького утримування (наручники, шнури, провід, липуча стрічка і т.п.); 3) сліди крові, сперми, презервативи та інші сліди, характерні для зайняття проституцією (сексуальна експлуатація); 4) речі потерпілих; таємні записи, що вели потерпілі, знаки, мітки та ін.; 5) облікові записи на паперових носіях (записні книжки, зошити тощо), інформація в електронному вигляді (в пам'яті комп'ютерів та іншої техніки, мобільних телефонів підозрюваних), пов'язані із вчиненням злочинної діяльності (дати надходження живого товару, установчі дані потерпілих, розрахунки, відомості про постачальників товару тощо); 6) банківські рахунки, документи про надходження та одержання грошових переказів; 7) безпосередньо грошові суми, інші цінності та інші предмети та документи, у тому числі, заборонені у обігу.

Знання типової «слідової картини» торгівлі людьми надає можливість оперативним співробітникам та слідчим висунути типові версії щодо особи злочинця, способів вчинення та приховування цього злочину, а також сприяє виявленню кореляційних зв'язків цього елементу з іншими структурними елементами криміналістичної характеристики торгівлі людьми.

Особа злочинця як елемент криміналістичної характеристики торгівлі людьми характеризується, як правило, наявністю злочинної групи, до якої входять:

- організатори, в функції яких входить вирішення фінансових питань, зв'язок з корумпованими співробітниками місцевої поліції, участь в торгах привезеного живого товару, постачання в публічні будинки жінок. Часто організаторами є громадяни інших країн, як правило, країн призначення живого товару;
- помічники, основними функціями яких є налагоджування зв'язків, розміщення замовлень, зустріч жертв з подальшим «працевлаштуванням», організація процесу вербування. Як правило, це жінки віком від 20 до 40 років, які були у свій час в ролі жертви, але усвідомивши прибутковість цього бізнесу, почали займатися ним самі (у літературі це явище отримало назву «друга хвиля»);
- вербувальники, функціями яких є «обробка жертви», вербування для вивозу, а сам – надання неправдивої інформації щодо місця і умов роботи, проведення співбесід. Працівники

правоохоронних органів часто стикаються з такою ситуацією, коли функцію вербувальників виконують матері жінок «другої хвилі» (віком 42–57 років);

- кур'єри – особи, які перевозять живий товар та гроші. Іноді функції кур'єра виконує помічник або сам організатор.

Існування споріднених зв'язків в злочинному ланцюзі, таких, як дочка – мати, чоловік – дружина, є дуже характерним для цього виду злочину. Така сімейність підвищує рівень організованості цих груп, додає їм велику оперативність при вирішенні поточних завдань і збільшує рівень конспірації.

На практиці найбільш складним завданням правоохоронних органів є виявлення особи «керівників». За різними даними в одній групі може бути від 1 до 5 учасників, які представляють «керівний» склад – лідер (керівник), організатор злочину, організатор групи, замовник (замовники), та ін. Саме на виявлення керівників злочинної групи повинні бути направлені зусилля як представників правоохоронних органів, так і науковців, що розробляють науково обґрунтовані рекомендації щодо розкриття й розслідування злочинів у сфері торгівлі людьми.

На сьогодні у віковій структурі переважна кількість керівників організованих груп представлена особами від 35 до 45 років. Це свідчить про те, що торгівля людьми вчиняється, як правило, сформованими особистостями, тобто найбільш небезпечним із кримінологічних позицій контингентом.

За рівнем освіти торгівці людьми, які беруть участь в організованій групі, мають досить високий рівень, зокрема – близько 55% з вищою чи середньою базовою освітою.

За соціальним статусом керівники, як найбільш небезпечні категорії злочинців, мають досвід роботи у комерційних та силових структурах (колишні співробітники туристичних, рекламних агенств, фірм із працевлаштування, підрозділів охорони, а також колишні співробітники правоохоронних органів).

Так, серед представників групи «керівників» переважна більшість – чоловіки. Середній вік цієї групи значно більший, ніж у загальній частці учасників (більше половини керівників представлені особами старшими за 35 років, а 20% з них – старше 55 років).

Серед групи «виконавців» кількість чоловіків та жінок приблизно однакова. Середній вік «виконавців» – 25–35 років, із середньою

освітою, не одружені (не заміжні), без певного виду занять, раніше не засуджені.

До викриття злочинної діяльності, вона тривала в середньому не менше 6 місяців, а найбільш небезпечні групи діяли протягом 2–3 років. Специфічною особливістю таких груп є їх вузька специфіка роботи, тобто більшість з них спеціалізується виключно на цьому виді злочину.

Отже, злочинна діяльність із часом перетворюється фактично на спосіб життя учасників групи, безкарність сприяє вчиненню дедалі більш тяжких злочинів, зокрема вбивств непокірливих жертв.

У переважній більшості виявлені правоохоронними органами організовані групи у своєму складі мають не більше 6 учасників. При цьому близько 70% з них мають у своєму складі від трьох до п'яти осіб, решта – п'ять-шість і більше. Отже, більшість організованих груп мають просту структуру – організатор/керівник та виконавці.

Однак, наведені дані можуть бути не точними, оскільки часто поза полем зору правоохоронних органів залишаються організатори, підбурювачі й пособники, які в матеріалах кримінальних проваджень та розшукових справ часто визначені як «не встановлені під час розслідування особи», або ж оголошені в розшук. В поле зору правоохоронців, й відповідно за кримінальними провадженнями та оперативними матеріалами часто «проходять» не всі співучасники вчинених злочинів. Отже, кількісний склад груп, які вчиняють торгівлю людьми, значно більший.

Окрім вищезазначених членів організованої групи, що займається торгівлею людьми, окремими фахівцями виділяються зв'язкові, або «диспетчери»; посередники або «жокеї», закордонні «покупці» чи сутенери (займаються безпосереднім «працевлаштуванням» отриманих жінок), або «хазяїн» чи «хазяйка». Додатково виділяють ролі: повій, бойовиків-охоронців, водіїв, спостерігачів, орендодавців та доглядачів цих приміщень, а також покровителів (осіб, які забезпечують так званий «дах» або захист від державних та правоохоронних структур). Окрему групу пособників складають фотографи, які виготовляють фотознімки для закордонних паспортів та інших документів, портфоліо завербованих для продажу жінок, що використовуються для показу іноземним покупцям; а також «провідники», які займаються незаконним переміщенням жінок через державний кордон України (без будь-яких документів).

Необхідно враховувати, що окремі рольові функції, що не потребують спеціальних знань або навичок, можуть змінюватися, тобто один учасник групи може виконувати декілька функцій, а їх перелік не є вичерпним. Ця обставина має бути врахована під час планування проведення оперативно-розшукової діяльності, а також досудового розслідування злочинів про торгівлю людьми.

Криміналістична інформація про ***особу потерпілого*** у провадженнях про торгівлю людьми дозволяє висунути версії щодо мотиву вчинення злочину, кола осіб, причетних до цього злочину, планувати пошукові заходи, спрямовані на встановлення обставин, що необхідно з'ясувати у кримінальному провадженні.

Через високу латентність торгівлі людьми, неможливість отримати вірогідні статистичні дані, не можна сказати, який тип потерпілих зустрічається найчастіше. Проте, узагальнення наявних теоретичних досліджень з цього питання, а також відповідні матеріали слідчо-судової практики дозволяють визначити типові відомості про особу потерпілого у кримінальних провадженнях цієї категорії. Такі відомості мають принципово важливе значення для побудови версій щодо способу вчинення торгівлі людьми, адже злочинець завжди враховує особистісні якості майбутньої жертви, спосіб її життя, матеріальні статки, соціальні потреби. Нарешті, відомості про потерпілих можуть сприяти розробці заходів профілактики торгівлі людьми.

У більшості випадків потерпілі хоча б у загальних рисах усвідомлюють, чим їм доведеться займатися. Особливо це стосується випадків продажу жінок з метою сексуальної експлуатації. Найчастіше до тенет вербувальників потрапляють дівчата з невеликих міст, неблагополучних родин, дитячих будинків. Вони керуються бажанням побачити світ, заробити гроші, вийти заміж.

Відповідно, у переважній більшості випадків потерпілими є особи жіночої статі віком від 14 до 25 років, що відповідає періоду найбільшої зовнішньої привабливості. При цьому майже 75% повій, які експлуатуються – у віці до 30 років. Останнім часом збільшується кількість дітей віком від 13–14 років та навіть 10–12 років, втягнутих у заняття проституцією, причому на професійній основі. Серед них є і ті, що позитивно характеризуються, і ті, що займалися проституцією до цього. Експлуатація жінок віком від 45 до 60 років поширена у галузі домашнього та побутового обслуговування.

Вік чоловіків, які постраждали від торгівлі людьми, становить у середньому від 25 до 45 років, тобто у період максимальної працездатності для людини, і відповідно, вербування цих осіб проходить легше, а прибуток від їх експлуатації більший.

Проте основну категорію потерпілих від торгівлі людьми становлять жінки. На сьогодні це переважно особи з середньою та середньою базовою освітою, не заміжні або розлучені.

Певні особливості спостерігаються під час дослідження виду занять потерпілих. Так, більшість із них взагалі ніде не працюють, мають низькооплачувану роботу не за спеціальністю або раніше працювали у сфері надання сексуальних послуг. Отже, значну частку потерпілих можна віднести до осіб із низьким матеріальним статком та таких, які потребують працевлаштування. Вони перебувають у постійному пошуку роботи, беруться за будь-який оплачуваний вид діяльності не за спеціальністю, тощо.

У літературі виділено характерні загальні ознаки потерпілих від торгівлі людьми з метою сексуальної експлуатації: це найчастіше жінки; вони зазвичай молодше, аніж інші мігранти; переважно не заміжні, розлучені чи мешкають окремо від чоловіків; не мають досвіду перебування за кордоном; часто повністю довіряють недобросовісним брокерам; переважно мешканки з регіонів, особливо сільської місцевості; часто мають більш низький рівень освіти та гірше обізнані про свої права, аніж інші мігранти.

Негативну роль у процесі вербування людей відіграє також їх непоінформованість. Багато з них, виїжджаючи за кордон, не знають ані мови, ані законів та звичаїв країни, куди направляються, ані тим більше місця (організації), куди можна звернутися у надзвичайній ситуації. Без знання мови та правил життя у чужій країні необізнані особи швидко потрапляють у ситуацію залежності – у кращому випадку часткової, у гіршому – повної, доведеної до рабського існування.

Незнання мови потерпілими є дуже вигідним для роботодавців, оскільки це призводить до повної ізоляції працівників від навколишнього світу та, відповідно, до залежності.

У правничій літературі громадян, які потрапляють до рук торговців людьми, розподіляють на такі категорії:

- які виїхали за кордон за власним бажанням з метою працевлаштування, і здогадувалися, що будуть займатися проституцією чи іншим видом робіт;

- які виїхали за кордон за власним бажанням, із надією працевлаштуватися у сфері послуг або розваг тощо;
- які виїхали за кордон за власним бажанням, але, будучи ошуканими ще на території України, надалі стали жертвами торговців людьми, потрапивши в кабальні умови праці та життя;
- які стали жертвами торгівлі людьми на території своєї країни і були вивезені за кордон проти своєї волі, шляхом залякування тощо.

Отже, знання та врахування віктимологічної складової у механізмі вчинення злочину, передбаченого ст. 149 КК України дозволить найбільш повно та якісно здійснювати профілактичну роботу, та не лише знизити питому вагу даного виду злочинів, але й «мінімізувати бажання» ставати його добровільними жертвами.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування торгівлі людьми

Типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування торгівлі людьми є такі:

- наявні ознаки торгівлі людьми і відома особа (особи), яка її вчинила;
- наявні ознаки торгівлі людьми, особа (особи), яка її вчинила, невідома;
- наявні ознаки торгівлі людьми і є відомості про злочинця, але місцезнаходження останнього невідоме.

Перша типова слідча ситуація характеризується наявністю достатньої кількості ознак, що вказують на торгівлю людьми й особу (осіб), яка її вчинила. Залежно від змісту й обсягу вихідних (початкових) даних, за якими починається кримінальне провадження, можуть виникати такі конкретні ситуації: інформацію про вчинення торгівлі людьми отримано в результаті проведення оперативно-розшукових заходів; початкові дані про підготовчу або вчинену торгівлю людьми отримано із заяв, повідомлень громадян, а також з інформації, що надійшла від інших правоохоронних органів; інформацію про ознаки вчинення торгівлі людьми отримано в ході розслідування інших злочинів.

Відмінною рисою таких ситуацій є раптовість проведення комплексу оперативно-розшукових заходів, організаційних та слідчих (розшукових) дій, спрямованих на процесуальне закріплення отриманої доказової інформації та пошук нових джерел фактичних даних. У цій слідчій ситуації до переліку невідкладних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів слід включати: затримання, особистий обшук затриманих; допит підозрюваних; допит свідків і потерпілих; тимчасовий доступ, а в необхідних випадках обшук у приміщеннях державних органів, організацій та установ, причетних до оформлення необхідних для виїзду документів, з метою виявлення та вилучення всіх наявних примірників, копій, що пов'язані з їх оформленням та подальшим використанням, і, в разі необхідності, призначення експертиз; обшуки за місцем роботи, проживання осіб, які причетні до вчинення вказаних злочинів, у тому числі й посадовців державних органів, організацій та установ; тимчасовий доступ та за необхідності виїмка комп'ютерних носіїв інформації за місцем роботи та проживання підозрюваного та інші.

Друга типова слідча ситуація виникає, коли особа, яка вчинила злочин, є невідомою. Такі ситуації, як правило, складаються у випадках звернення потерпілого від торгівлі людьми або його родичів до правоохоронних органів із заявою про вчинення відносно нього злочину. При цьому, як правило, особу, яка схилила його до поїздки за кордон, а потім продала замовнику, потерпілий знає тільки за іменем. Однак, як показує практика, у більшості випадків це ім'я є вигаданим.

Для вказаної слідчої ситуації певної визначеної системи слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних та організаційних заходів немає. У випадках, коли потерпілі вказують, що до країни призначення їх супроводжував один із злочинців, однак назвати його анкетні дані вони не можуть, з метою встановлення особи-конвоїра в одних випадках в авіаційній компанії здійснюють доступ до списків пасажирів рейсу, яким летіли потерпілі, в інших – допити співробітників відділів у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, які здійснювали оформлення закордонних паспортів потерпілим, але в усіх випадках розслідування починається з допиту потерпілих.

У третій типовій слідчій ситуації, як правило, вихідними даними для пошуку та встановлення особи, яка вчинила торгівлю людьми, виступають відомості про злочинця. До них належать: 1) установочні дані (ім'я, місце народження, місце проживання, місце роботи, назва-

ні злочинцем при свідках-очевидцях або відомі з інших джерел); 2) відомості про ознаки зовнішності; 3) дані, що дозволяють припустити про фахові навички, захоплення і вміння; 4) відомості про речі, що належали злочинцю (одяг, транспортні засоби тощо); 5) сліди рук, ніг, взуття, транспортних засобів, документи особи, яка вчинила торгівлю людьми.

Найбільш оптимальний комплекс початкових слідчих (розшукових) дій у цій ситуації може бути наступним: допити потерпілих, свідків, співучасників (якщо такі є); допит осіб, що можуть надати відомості про злочинця та його спосіб життя (родичів, товаришів по службі, знайомих); затримання й особистий обшук підозрюваного; допит підозрюваного; обшук за місцем роботи, проживання підозрюваного (підозрюваних) і за місцем його «зв'язків»; тимчасовий доступ та огляд документів за місцем роботи та проживання підозрюваного і, за необхідності, призначення щодо них експертизи тощо.

В залежності від етапу здійснюваної злочинної діяльності на момент виявлення ознак злочину або (й) затримання підозрюваних можна виокремити наступні типові слідчі ситуації:

- здійснено лише підготовку до вчинення торгівлі людьми,
- здійснено вербування осіб,
- здійснено або здійснюється транспортування осіб до пункту призначення живого товару (місця його продажу),
- відбувся продаж людини або інша незаконна угода, людина передана (передається) покупцеві,
- людина знаходиться в трудовій, сексуальній або іншій експлуатації,
- потерпілий звільнився від експлуатації (внаслідок втечі, викупу тощо).

В залежності від джерела інформації про торгівлю людьми типовими слідчими ситуаціями є такі:

- інформація отримана від потерпілого,
- інформація отримана від родичів (знайомих) потерпілого,
- інформація отримана оперативним шляхом,
- інформація отримана внаслідок розслідування іншого злочину,
- інформація отримана з інших джерел (ЗМІ, служби митного контролю тощо).

Типові слідчі ситуації, що складаються на початковому етапі розслідування торгівлі людьми обумовлюють необхідність висунення й

перевірки певного кола слідчих версій, що є одним зі способів одержання достовірної інформації в ході досудового розслідування.

У криміналістиці запропоновано виділяти такі загальні версії у справах про торгівлю людьми:

- мала місце торгівля людьми (ст. 149 КК України);
- мала місце торгівля людьми та пов'язані з нею інші злочини (ст. 149 і ст.ст. 332, 358 КК України тощо);
- мав місце інший злочин, а торгівля людьми відсутня (ст. ст. 302, 303 КК України);
- факт торгівлі людьми відсутній, заяву зробила особа з метою уникнення кримінальної відповідальності за заняття проституцією, незаконний перетин державного кордону або ж для отримання допомоги від неурядових громадських організацій.

З огляду на те, що торгівля людьми вчиняється переважно організованими злочинними групами, перелік вказаних версій потрібно доповнювати першочерговою та обов'язковою для всіх кримінальних проваджень з ознаками торгівлі людьми – *має місце торгівля людьми, вчинена організованою злочинною групою*. Лише за такої умови, від моменту надходження інформації про торгівлю людьми зусилля оперативних та слідчих підрозділів будуть зосереджені на виявленні всіх ознак цього злочину та затриманні усіх причетних до цього осіб із метою їх притягнення до кримінальної відповідальності.

Якщо у якості стратегічної мети не ставитиметься розкриття і розслідування злочинної діяльності усієї організованої групи, викриття її лідерів, таке розслідування, у кращому випадку, завершиться притягненням до кримінальної відповідальності лише окремих учасників ОЗГ, а остання продовжить своє подальше функціонування.

Загальні слідчі версії знаходять своє підтвердження шляхом побудови та перевірки версій щодо юридично важливих обставин події, яка перевіряється.

У ході розслідування цієї категорії справ важливими для слідства є типові слідчі версії щодо способу вчинення злочину, адже саме він є найскладнішим для доведення елементом предмету доказування.

Враховуючи те, що існує багато способів вчинення торгівлі людьми, їх аналіз дозволяє висунути такі версії:

- мали місце використання обману, шантажу, уразливого стану особи, підкупу, застосування фізичного насильства;
- існувала загроза застосування фізичного насильства;

- здійснювався психологічний тиск на потерпілих;
- застосовувалось поєднання психічного й фізичного насильства, тобто поєднання зазначених вище способів.

У зв'язку з тим, що злочинним є кожен акт висловлювання погроз, фізичного примусу тощо, вчинення злочинних дій (а відповідно, і версій) можна класифікувати як дії, які: а) вчиняються одноразово; б) вчиняються багаторазово.

Окрім того, елементами предмету доказування, що потребують встановлення у провадженнях про торгівлю людьми, є місце вчинення злочину, відомості про суб'єкт злочину та потерпілого. Перераховані невідомі обставини також з'ясовуються слідством за допомогою перевірки версій.

А тому можуть бути висунуті такі типові слідчі версії щодо:

- *місця вчинення злочину:* а) країна перебування потерпілої особи (Україна чи інша країна); б) громадські місця (кафе, бари, вулиці тощо); в) місця насильницького утримання (квартири, інші жилі та нежилі приміщення, діючі місця для розпусти та ін.);
- *невідомих слідству суб'єктів злочину:* а) співмешканці, родичі, подружжя, батьки; б) знайомі, подруги, друзі; в) раніше не знайомі особи; г) особи, які використовували своє службове становище або від яких потерпілий був у матеріальній чи іншій залежності;
- *кількості осіб, які займалися організацією та/або вчиненням злочину:* а) однією особою; б) групою осіб за попередньою змовою; в) організованою групою; г) злочинною організацією.

Окремою підставою висунення версій щодо потерпілих за ч. 2 та 3 ст. 149 КК України є їх віковий критерій. У зв'язку з цим можна висунути версії про те, що потерпілі є: а) малолітніми (до 14 років); б) неповнолітніми (від 14 до 18 років); в) повнолітніми.

Для кримінальних проваджень про торгівлю людьми взаємообумовленими є обставини, і, відповідно, й версії щодо суб'єктів злочину, потерпілих, способів вчинення. Зокрема це пов'язано зі злочинами, які є супутніми торгівлі людьми, а саме: створення або утримання місць розпусти чи звідництво, втягування у заняття проституцією тощо. Означена їх зумовленість викликає формування таких типових версій:

- ненасильницькі (обман, навіювання, погрози та ін.) дії, пов'язані з вербуванням особи здійснювались близькими родичами (батьками, братами, сестрами) за місцем проживання протягом тривалого часу;

- насильницькі дії з вербування, примусу особи здійснювались близькими родичами за місцем проживання протягом тривалого часу;
- ненасильницькі (обман, навіювання, погрози та ін.) чи насильницькі дії з вербування або примусу особи здійснювали знайомі (подруги, які займаються проституцією, старші друзі, сутенери та інші особи, які працюють у галузі секс-бізнесу) за місцем спільного проживання під час їх насильницького утримання у місцях для розпусти, за місцем спільного проведення дозвілля;
- ненасильницькі дії з вербування, примусу особи здійснювались незнайомими раніше особами у громадських місцях чи інших місцях проведення дозвілля, переважно, у вечірній і нічний час;
- ненасильницькі чи насильницькі дії з вербування або примусу особи здійснювались членами організованої групи, що займаються торгівлею людьми та ін.

Типовими версіями про осіб, які вчинили торгівлю людьми, є наступні:

- злочин вчинено однією особою;
- злочин вчинено за попередньою змовою групою осіб;
- злочин вчинено організованою групою.

Щодо членів злочинної групи, можна запропонувати наступні типові версії:

- проживання в одному районі;
- спільне місце роботи або навчання;
- загальні інтереси або заняття;
- земляцтво (вихідці з одного населеного пункту, району тощо);
- колишні злочинні зв'язки (раніше разом вчиняли злочини, відбували покарання в одному виправно-трудовому закладі тощо);
- спільне проведення вільного часу (систематичне відвідування одних і тих же місць громадського відпочинку – ресторанів, нічних клубів, казино тощо);
- родинні зв'язки (більшість членів групи складають близькі або далекі родичі).

Таким чином, система типових слідчих версій у справах про торгівлю людьми знаходяться у прямій залежності від слідчої ситуації як динамічної інформаційної системи, що відображає співвідношення між установленими і ще не відомими обставинами вчиненого злочину.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування торгівлі людьми

Огляд місця події є досить інформативною слідчою (розшуковою) дією, а у злочинах, які посягають на волю людини, він, до того ж, є невідкладним. При розслідуванні торгівлі людьми огляд місця події дає можливість отримати важливу доказову інформацію і тим самим визначити хід розслідування. В якості місць події можуть виступати не тільки просторові ділянки, де сталася кримінальна подія, але й прямо чи побічно пов'язані з поведінкою злочинця, перебуванням жертв торгівлі, знаходженням речових доказів.

Викрадення та утримування жертв торгівлі частіше відбуваються на вулицях, біля гаражів, будівель, автостоянок. Рідше захоплення потерпілих здійснюється у житлових та службових приміщеннях. А тому при проведенні оглядів місць події важливо враховувати обставини, пов'язані з конкретним часом вчинення злочину та утримання потерпілих у певному місці, а також проміжок часу між моментом отримання повідомлення про злочин і до початку огляду місця події. Крім того, загальною умовою проведення огляду виступають погодні умови, які сприяють чи заважають збиранню криміналістично значущої інформації. Доцільною є рекомендація про необхідність обов'язкового врахування фактора використання зброї (тип, модель, система), автотранспортних засобів, природи протиправних дій, що застосовувалися злочинцями до потерпілих, засоби маскування та прикмети злочинців. Обов'язковому вилученню підлягають «традиційні» сліди: рук, взуття, транспортних засобів, засоби нейтралізації потерпілих, запахові сліди, виділення організму людини, мікрочастинки, предмети насильницького утримання та експлуатації жертви (наручники, наркотичні засоби, засоби зв'язування, шприци, батоги, праски, паяльники, презервативи), особисті речі злочинців та потерпілих, документи та кошти, засоби мобільного та електрозв'язку.

Крім того, іноді потерпілі знаходилися на місці події тривалий час, тому до можливих об'єктів огляду відносять ділянки місцевості з розташованими будівлями, палатками, де утримувалися жертви, ділянки обробки сільськогосподарських культур, догляду за худобою, примі-

щення для проведення вільного часу (розважальні заклади, приватні клуби, сауни, готелі), звичайні квартири. Останні об'єкти можуть бути оснащені засобами відеоспостереження, а тому це слід враховувати під час проникнення до місць події, а також задля подальшого вилучення носіїв відеоінформації.

Допит свідків. Свідків у справах даної категорії можна умовно згрупувати у три групи:

1. До першої групи свідків відносяться особи, які можуть підтвердити вчинення певних дій підозрюваними (обвинуваченими) щодо підготовки або вчинення ними торгівлі людьми. Зокрема, підлягають допиту працівники державних органів, організацій та установ, які причетні до оформлення закордонних паспортів, інших необхідних для виїзду за кордон документів та можуть у зв'язку з цим вказати на осіб, які зверталися до них з цього приводу чи прохали їх про прискорення такого оформлення або у разі використання підроблених документів – про підробку таких документів, і т. ін.

У разі встановлення фактів отримання злочинцями грошей за вивезених за кордон людей через банківські установи, з використанням системи переказів «Western Union» і т. ін., в якості свідків можуть бути допитані з цього приводу працівники вказаних установ.

2. До другої групи належать свідки з числа осіб, які добре знають потерпілих (друзі, знайомі, співробітники, сусіди, деякі з родичів потерпілих тощо). Важливе значення для доказування факту торгівлі людьми можуть мати показання родичів, знайомих потерпілих, яким зі слів останніх може бути відомо про те, що вони були вивезені за кордон обманним шляхом (наприклад, під виглядом працевлаштування), що їх примушували займатися проституцією шляхом застосування насильства, погроз, залучення до боргової кабали. Не виключена наявність у таких осіб переданих у зв'язку з цим потерпілими листів, записок з проханням про допомогу у поверненні в Україну, відшуканні коштів на погашення боргу тощо.

3. Третя група – свідки з числа осіб, які добре знають підозрюваних. При допиті свідків цієї категорії варто враховувати деякі фактори, що негативно впливають на об'єктивність свідчень: родинні стосунки з підозрюваним (подружжя, батьки, брат, сестра та ін.); небажання псувати дружні стосунки (сусід, колега по роботі, близький знайомий); підкуп свідків; їх безпосереднє сприяння підозрюваному при підготовці до вчинення злочину.

Питання, що з'ясовуються при допитах осіб, які добре знають підозрюваних, мають бути спрямовані на отримання відомостей про подію злочину, дії підозрюваного, що передували вчиненню торгівлі людьми, особу підозрюваного. Вказані обставини з'ясовуються за допомогою таких основних питань: 1) у яких відносинах знаходиться свідок з підозрюваним (родичі, сусіди, товариші по службі); 2) дані про особу підозрюваного: анкетні; фізичні (ріст, вага, особливі прикмети); психологічні (нахили, навички, характер); інтереси та спосіб життя; 3) взаємовідносини свідка з підозрюваним (дружелюбні, довірливі, неприязні та ін.); 4) що свідку відомо про характер вчинених дій підозрюваним; звідки це стало йому відомо; 5) період злочинної діяльності підозрюваного; 6) що свідкові відомо про коло осіб, які брали участь на всіх етапах злочинної діяльності; 7) чи збиралися в помешканні його товариші, обговорюючи при цьому плани і масштаби злочинних операцій; 8) з якими абонентами підозрюваний вів міжнародні телефонні переговори; як часто; 9) чи має підозрюваний приятельські, ділові зв'язки з працівниками відділів у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб, правоохоронних органів, прикордонниками; якщо так, то які і з ким; 10) чи траплялися випадки давання будь-якій посадовій особі хабара для сприяння у вчиненні торгівлі людьми.

Допит вказаної категорії свідків сприяє повному і всебічному з'ясуванню як позитивних, так і негативних сторін особи підозрюваного, його способу життя, нахилів та інтересів. При цьому отримані відомості дозволяють встановити психологічний контакт з підозрюваним.

Допит потерпілих. Під час проведення допиту потерпілих необхідно враховувати їх психологічний стан і акцентувати увагу не тільки на обставинах вчинення злочинів відносно тих потерпілих, які допитуються, але й інших осіб, про яких їм відомо, що вони також постраждали внаслідок торгівлі людьми або іншої злочинної діяльності, зокрема, їх разом вивозили за кордон, примушували до зайняття проституцією тощо.

Під час допиту потерпілих необхідно з'ясовувати:

- яким чином та за яких обставин вони познайомилися з організаторами виїзду за кордон, з ким вони спілкувалися з цього приводу, які висловлювалися пропозиції щодо характеру їх роботи за кордоном, її умов та платні (зокрема, чи йшлося про надання сексуальних послуг, якщо так – то за яких умов), яка

була досягнута домовленість, у тому числі щодо оплати послуг посередників за «працевлаштування», оформлення документів, придбання квитків тощо;

- як вирішувалося питання про оформлення необхідних для виїзду за кордон документів, хто саме цим займався, що їм відомо з цього приводу;
- за яких обставин здійснювався виїзд за кордон, зокрема, перетинання державного кордону України, інших країн (час, місце, спосіб, інші обставини), хто саме супроводжував їх, чи спілкувалися вказані особи з працівниками Держкомкордону, що їм відомо з цього приводу;
- які події відбувалися після виїзду за кордон – куди саме вони прибували, хто їх там зустрічав, як вирішувалося питання з їх працевлаштуванням, що їм пояснював новий «хазяїн», чи сповіщав при цьому останній на вже існуючу домовленість з українськими організаторами виїзду за кордон, з оформленням документів щодо їх перебування на території цієї країни, якими були умови їх «праці»;
- чи заперечували вони проти зайняття проституцією або іншими видами роботи, якщо так – яким чином їх примушували до цього, чітко визначивши характер погроз, насильства або зловживання довірою, чи зверталися вони до правоохоронних, інших державних органів іноземної країни, до представництв України, якщо ні – то чому,
- що їм відомо про членів злочинної групи, інших осіб, з якими вони спілкувалися під час вказаних подій (вербувальники, кур'єри, фотографи, працівники паспортних установ тощо), а також про потерпілих, які опинилися разом з ними за кордоном за аналогічними обставинами.

Допит підозрюваних. Перед проведенням допиту підозрюваного необхідно вивчити особу підозрюваного методом ознайомлення з наявними у кримінальній справі матеріалами: характеристиками з місця роботи, навчання, показаннями свідків, потерпілих; даними, отриманими в ході проведення оперативно-розшукових заходів, результатами спостереження за ним тощо; матеріалами кримінальних справ у тому випадку, коли особа раніше притягувалася до кримінальної відповідальності (якщо це можливо). Отримана слідчим інформація дозволяє встановити психологічний контакт з допитуваним, обрати найбільш

раціональну систему тактичних прийомів допиту, визначити характер і стан можливого та найбільш ефективного психологічного впливу і прогнозувати можливі способи протидії з боку допитуваного.

Під час допиту підозрюваного необхідно детально з'ясувати всі обставини по кожному з відомих слідству епізодів злочинної діяльності, зокрема:

- коли, де, з ким за чиєю ініціативою та за яких обставин була досягнута домовленість про продаж людей іноземним «партнерам», які умови з цього приводу були узгоджені та яким чином вони виконувалися, яким чином підтримувався зв'язок з останніми, як здійснювалася оплата за вивезених за кордон людей;
- коли, де, ким та яким чином здійснювалося «вербування» потерпілих, які саме способи при цьому ним використовувалися;
- як здійснювалося вивезення людей за кордон, починаючи з оформлення необхідних для цього документів (хто їх оформлював, за яких обставин, якщо при цьому вказані документи підроблялися – то ким саме та за яких умов) та закінчуючи переміщення через державний кордон України (час, місце, спосіб, якщо мало місце незаконне перетинання кордону – то за яких обставин, з чиєю допомогою і т. ін.);
- яким чином здійснювалося «працевлаштування» потерпілих за кордоном (хто, коли і де їх зустрічав, де саме та в якості кого вони «працювали», що їм відомо про обставини їх подальшого перебування за кордоном і т. ін.);
- хто входив до складу злочинної групи та як здійснювався розподіл ролей між її учасниками.

Обшуки. До першочергових слідчих дій у справах про торгівлю людьми також відносяться обшуки за місцем проживання осіб, які причетні до вчинення вказаних злочинів, у тому числі і посадових осіб державних органів, організацій та установ з тією ж метою, а також з метою відшкодування у подальшому шкоди, заподіяної злочином.

В процесі обшуку виявляються і вилучаються, передусім, трудові договори (контракти) з потерпілими та іншими особами, боргові розписки, закордонні та громадянські паспорти потерпілих та інших осіб тощо, а також інші предмети і документи, що можуть служити речовими доказами і будуть використані для встановлення істини у справі.

Найчастіше виїмці підлягають такі документи: анкети для отримання закордонних паспортів; митні декларації; трудові договори (контракти); копії квитанцій на міжнародні поштові відправлення та переводи; установчі документи, що підтверджують право на заняття туристичною діяльністю, діяльністю з працевлаштування (в тому числі і за кордоном); проїзні квитки, білети; списки пасажирів; довідки з МТС про телефонні переговори торгівців та їх співучасників, включаючи і мобільний зв'язок; банківські дозволи на вивіз валюти; відомості про проживання в готелях і т. ін.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування торгівлі людьми

В ході розслідування торгівлі людьми проводяться такі види експертиз, як техніко-криміналістична експертиза документів, почеркознавчі експертизи, трасологічні, судово-медична експертиза потерпілих, судово-психологічна, психолого-психіатрична та інші.

Шляхом проведення **техніко-криміналістичної експертизи документів** встановлюються обставини виготовлення документів, що були засобами вчинення торгівлі людьми. Як правило, на цей вид експертних досліджень надаються документи, що посвідчують особу потерпілого та/або надають йому право виїзду за кордон: паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, свідоцтво про народження неповнолітнього, проїзний документ дитини для виїзду за кордон, заяви батьків про дозвіл дитині виїзду за кордон без їх супроводу та інші.

Об'єктами техніко-криміналістичного дослідження цих документів є бланки цих документів, відбитки печаток та штампів, текстові записи (машинописні, виконані засобами малої поліграфії тощо), візи та ін. Завданнями, що вирішуються в ході дослідження є такі: 1) яким способом нанесене: зображення відтиску печатки або штампу; текст; віза та ін. в документі; 2) чи не є зображення в досліджуваному документі: а) відбитком друкованої форми; б) мальованим; в) перекопійованим з іншого документа; 3) чи не виготовлений документ шляхом використання переклеювання фрагментів інших аналогічних документів та ін. Разом з досліджуваним документом експертові мають бути направлені зразки подібних документів, надрукованих у період,

найбільш близький до моменту виконання досліджуваного документа або тим самим способом.

Під час розслідування шахрайських посягань може бути проведена ***судово-почеркознавча експертиза,*** головним завданням якої є встановлення виконавця рукописного тексту й підписів, а також вирішуються неідентифікаційні завдання (встановлюється факт виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, з наслідуванням (імітацією) почерку іншої особи, визначається стать виконавця, а також належність його до певної вікової групи тощо).

Почеркознавча експертиза проводиться у випадках, коли у особи, підозрюваної у вчиненні торгівлі людьми вилучені рукописні документи, розписки, а також не рукописні документи, які містять підписи осіб, наприклад, потерпілого, інших осіб. На вирішення судово-почеркознавчої експертизи ставляться такі питання: 1) чи виконано рукописний текст особою, зразки почерку та підписів якої надані на дослідження; 2) чи виконано рукописний текст навмисно зміненим почерком; 3) особою якої статі виконано рукописний текст; 4) чи виконано підпис особою, від імені якої він зазначений, чи іншою особою; 5) чи перебувала особа, яка виконала рукописний текст, у особливому фізіологічному стані (наркотичного, алкогольного сп'яніння, втоми тощо).

На вирішення ***дактилоскопічної експертизи*** необхідно ставити наступні питання: чи є на предметах, вилучених із місця вчинення злочину (місця незаконного перетину кордону, незаконного утримання потерпілого та ін.) сліди рук, якщо так, то чи придатні вони для ідентифікації особи, що їх залишила; якою рукою, якими пальцями залишені сліди рук; чи не залишені сліди рук, вилучені у різних місцях події злочину, однією й тією самою особою; які особливості мають руки людини, що залишила сліди (відсутність пальців, наявність шрамів, мозолів, каліцтво тощо); в результаті якої дії залишено сліди; чи не залишені сліди рук, вилучені на місці події, конкретною особою, дактилокарта якої надана на дослідження тощо.

Шляхом проведення ***судово-медичної експертизи*** потерпілої особи встановлюються наступні обставини: а) наявність тілесних пошкоджень, їх характер та давність; б) чи відповідає характер виявлених ушкоджень обставинам, які викладені петерпілою та підозрюваною особою, свідками; в) чи є на тілі потерпілої особи плями крові, сперм-

ми, їх група та походження; г) чи є у потерпілої ознаки будь-якої венеричної хвороби, давність її виникнення; е) чи вагітна потерпіла особа, термін вагітності та інші.

Якщо потерпіла особа внаслідок вчинення щодо неї злочину отримала тяжкі тілесні ушкодження та госпіталізована, то судово-медична експертиза проводиться в лікувальному закладі за місцем її перебування. У випадках, коли місцеві умови не дозволяють своєчасно провести судово-медичну експертизу, проводять освідування потерпілої.

Відповідно до ст. 241 КПК України освідування може бути проведене слідчим, прокурором, за необхідності за участю судово-медичного експерта або лікаря з метою виявлення на тілі особи слідів злочину або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

Під час розслідування зґвалтувань часто призначаються ***дослідження матеріалів, речовин та виробів з них***, об'єктами яких є мікрооб'єкти, вилучені з місця події, одягу потерпілої та підозрюваного, з інших об'єктів (підногтьова речовина тощо). На вирішення даного виду досліджень можуть бути поставлені такі питання: а) чи є на одязі потерпілої особи нашарування у вигляді волокон тканини (якщо так, то не мають вони спільної групової належності із волокнами одягу підозрюваного); б) чи є на одязі підозрюваного волокна одягу потерпілої особи; в) чи мав місце факт контактної взаємодії одягу підозрюваного та потерпілої особи; г) чи є на їх одязі мікрооб'єкти, що мають загальну групову належність; ґ) чи є на знаряддях злочину мікрооб'єкти (якщо так, то яка їх групова належність); д) чи є в підніггьовому в місті підозрюваного текстильні волокна (якщо є, то чи мають вони спільну групову належність з волокнами одягу потерпілої особи).

Судово-біологічна експертиза може бути призначена у випадках необхідності дослідити одяг потерпілої особи або підозрюваного для виявлення групової належності плям крові, слини та інших виділень людського організму.

Судово-психологічна експертиза призначається для вирішення питань, що стосуються психологічної характеристики потерпілої особи. За її допомогою можна визначити: а) здатність особи правильно сприймати обставини, які мають значення для провадження, та давати про них показання; б) можливість запам'ятати в конкретній ситуації прикмети зовнішності людини, предметів, ділянок місцевості тощо;

в) наявність або відсутність стану фізіологічного афекту або іншого емоційного стану; г) психологічні особливості особи (темперамент, характер, потреби, інтереси тощо), чи могла потерпіла особа усвідомлювати характер дій, які вчиняли з нею, та інші питання.

Щодо неповнолітніх судово-психологічна експертиза призначається для з'ясування: а) рівня розумового розвитку та його відповідності фізіологічному віку; б) найбільш яскравого виявлення психічних властивостей особи, які можуть впливати на її поведінку (запальність, замкненість, надзвичайна обережність тощо); в) чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати характер і значення своїх дій або дій, вчинених щодо нього; г) чи властива йому схильність до навіювання та фантазування, г) чи здатна неповнолітня особа до логічного мислення, розповіді та ін.

Проведення цього виду експертизи доручається спеціалістам з дитячої та юнацької психології (психологу, педагогу).

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики торгівлі людьми.*
2. *Розкрийте спосіб вчинення торгівлі людьми як елемент криміналістичної характеристики.*
3. *Назвіть типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування торгівлі людьми.*
4. *У чому полягають особливості провадження огляду місця події, інших слідчих (розшукових) дій під час розслідування торгівлі людьми?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Весельський В. К.* Торгівля людьми в Україні (проблеми розслідування): навчальний посібник / В. К. Весельський, В. В. Пясковський. – К.: КНТ, 2007. – 268 с.
2. *Глонти Г.* Торговля людьми с целью сексуальной эксплуатации: Реалии и Перспективы (криминологический анализ проституции, порнобизнеса и трефикинга): монография / Г. Глонти: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.traccc.cdn.ge.

3. *Горбасенко П. В.* Загальні положення методики розслідування торгівлі людьми: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. С. Горбасенко; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – К., 2013. – 22 с.
4. Діяльність органів внутрішніх справ по запобіганню торгівлі людьми: навч. посібник / ред. О. М. Бандурка. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 244 с.
5. *Журавлев С. Ю.* Торговля людьми: механизм преступной деятельности, методика расследования: научно-практическое пособие / С. Ю. Журавлев, А. М. Пигаев. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 216 с.
6. *Казначеєв Д. Г.* Правові й організаційні основи попередження та розкриття оперативними підрозділами ОВС торгівлі людьми: автореф. дис….канд. юрид. наук: спец. 27.00.04 / Д. Г. Казначеєв. – Дніпропетровськ, 2007. – 19 с.
7. *Карпов Н. С.* Криміналістична характристика торгівлі людьми / Н. С. Карпов // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 268–273.
8. *Козаченко А. В.* Незаконная миграция и торговля людьми на юге Украины: уровень распространенности и способы противодействия / А. В. Козаченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: www. inter.criminology.org.ua.
9. *Корж В. П.* Окремі проблеми розслідування злочинів про торгівлю жінками, вчинених організованими транснаціональними групами / В. П. Корж // Право України. – 2001. – № 4. – С. 78–80.
10. *Набруско М. С.* Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі розслідування торгівлі людьми: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М. С. Набруско; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 20 с.
11. Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті: у 2-х кн. / ред. Ю. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Нац. акад. внутр. справ України, 2001. – Кн. 1. – Ч. 2. – 1012 с.
12. *Погорецький М. А.* Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності для порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми / М. А. Погорецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук. – практ. журнал.; Міжвід. наук. – досл. центр з проблем б-би з орг. злоч. при РНБО України. – 2011. – № 24. – С. 175–185.
13. Посібник для співробітників правоохоронних органів з питань виявлення, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми / авт. Пол Холмс; ред. рада: Л. Б. Ільковець (голова) та ін. – К.: Тютюкін, 2009. – 512 с.

14. Противодействие торговле людьми: учебное пособие / А. М. Бандурка, В. М. Куц (рук. авт. кол-ва), Е. Б. Левченко и др.; под ред. А. М. Бандурки. – Х.: Консум, 2003. – 312 с.
15. *Пясковський В. В.* Методика розслідування торгівлі людьми: дис. …канд. юр.наук: спец. 12.00.09 / В. В. Пясковський. – К., 2004. – 225 с.
16. Розслідування торгівлі людьми: навч. посіб. / М. І. Андрієнко та ін.; за ред. П. В. Коляди. – К.: Конус-Ю, 2009. – 190 с.
17. Розслідування торгівлі дітьми: навч. – практ. посіб. / О. В. Бардацька та ін.; за ред. І. М. Осики; Нац. акад. прокуратури України. – К.: б. в., 2011. – 236 с.
18. *Санакоєв Д. Б.* Розслідування торгівлі людьми, вчиненої організованими групами: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д. Б. Санакоєв; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.
19. Трудова міграція та протидія торгівлі людьми: законодавчі та нормативні акти: інформ. – аналіт. довідник / уклад. М. В. Губко, М. В. Євсюкова; ред. О. М. Бандурка, К. Б. Левченко; М-во праці та соц. політики України, М-во закорд. справ України, Орг. з безпеки та співробітництва в Європі, Міжнар. орг. праці. – 2-е вид., доп. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 350 с.
20. *Філашкін В. С.* Криміналістичне забезпечення розслідування торгівлі людьми (міжнародне співробітництво): автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. С. Філашкін; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2012. – 16 с.
21. *Холмс П.* Найкращі зразки міжнародної практики боротьби з торгівлею людьми: методичні рекомендації для співробітників правоохоронних органів України з питань виявлення, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми / П. Холмс. – К.: МОМ, 2003. – 210 с.
22. *Черечукіна Л. В.* Виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми: метод. рек. для практ. працівників / Л. В. Черечукіна, М. О. Яковенко; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 135 с.
23. *Шваб І.* Питання розслідування та розгляду в судах справ з торгівлі людьми: аналіз вибр. справ / І. Шваб. – К.: Видавництво ФОП *Купріянова О. О.,* 2007. – 157 с.
24. *Щербаковська К. О.* Криміналістична характеристика та основні положення розслідування торгівлі дітьми: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / К. О. Щербаковська; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2013. – 20 с.

РОЗДІЛ 4.
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ СТАТЕВОЇ СВОБОДИ ТА СТАТЕВОЇ НЕДОТОРКАНОСТІ ОСОБИ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗҐВАЛТУВАНЬ

§ 1. Криміналістична характеристика зґвалтувань

Зґвалтування, тобто статеві зносини із застосуванням фізичного насильства, погрози його застосування або з використанням безпорадного стану потерпілої особи, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 152 КК України, є найбільш тяжким злочином проти статевої свободи особи.

Специфіка розслідування цих злочинів полягає у необхідності детального вивчення не тільки обставин самої події, але й різноманітних сторін особистого, у тому числі інтимного життя потерпілої особи, підозрюваного та інших осіб. Потерпіла особа, як правило, заперечує проти розголошення факту згвалтування, й у зв'язку з цим подає клопотання про зберігання таємниці слідства від близьких та інших осіб (членів родини, подруг, колег тощо). Таке клопотання, в більшості випадків є досить обґрунтованим, проте воно в цілому ускладнює процес розслідування.

Складність розслідування цих злочинів обумовлюється й тим, що потерпіла особа, як правило, психологічно не готова до викладення подробиць зґвалтування, на її поведінку часто впливають такі чинни-

ки, як сором, страх, що, в свою чергу, потребує особливого підходу до встановлення психологічного контакту між нею та слідчим.

Часто потерпіла особа тривалий час після зґвалтування не звертається із заявою до правоохоронних органів. Несвоєчасність подання заяви суттєво ускладнює розшук злочинця та встановлення факту й обставин злочину. Разом з тим, відразу після зґвалтування (внаслідок психічного чи фізичного стану) участь потерпілої особи у деяких слідчих (розшукових) діях, важливих для з'ясування обставин вчиненого злочину, проте пов'язаних зі спілкуванням з підозрюваним (пред'явлення для впізнання, одночасний допит двох чи більше осіб та інших), як правило, також викликає суттєві складнощі.

Необхідно також враховувати, що після початку досудового розслідування нерідко підозрюваний або його родичі здійснюють психологічний вплив (умовляння, обіцянка одружитися, пропонування грошей, подарунків тощо) на потерпілу особу. Внаслідок цього можливими є випадки, коли потерпіла на стадії досудового розслідування викриває підозрюваного, дає показання про факт зґвалтування, його обставини, а на стадії судового розгляду, під впливом обвинуваченого, його родичів чи інших заінтересованих осіб, відмовляється від показань, наданих раніше.

Криміналістична характеристика зґвалтувань містить наступні елементи: а) спосіб вчинення злочину (у широкому розумінні); б) типова «слідова картина»; в) особа злочинця; г) особа потерпілого (потерпілої).

Спосіб вчинення зґвалтувань визначений у диспозиції ст. 152 КК України. Вибір злочинцем конкретного способу зґвалтування часто залежить від його особистих якостей, від того, вчиняє він злочин сам чи в групі осіб, чи знайомий він із потерпілою тощо. Спосіб зґвалтування визначається також місцем, часом, іншими обставинами його вчинення. В залежності від того, чи використав злочинець вже існуючі обставини для реалізації посягання, чи створив для цього сприятливі умови, зґвалтування можна поділити на вчинені: 1) раптово (у малолюдних місцях, на вулиці тощо), 2) з використанням обману, коли потерпіла заманюється у малолюдне місце або ж злочинець проникає у таке, де знаходиться майбутня жертва.

Найбільш поширеним способом приховання зґвалтування є маскування насильника, замовчування інформації про себе чи повідомлення неправдивих відомостей, вбивство потерпілої особи, а іноді, навпаки, прагнення надати потерпілій особі першу допомогу.

Місцем вчинення зґвалтувань найчастіше є паркові зони, відкрита малолюдна місцевість, підсобні приміщення, покинуті будинки, підвали, горища та під'їзди багатоповерхових будинків, квартири, куди потерпіла особа потрапила внаслідок обману з боку насильника, готелі, пустирі та інші місця, де немає сторонніх.

Дані про спосіб вчинення злочину дозволяють припустити з певним ступенем ймовірності про деякі особливості особи, яка вчинила зґвалтування (її вік, психічні аномалії, злочинний досвід тощо).

Типову «слідову картину» складають найбільш характерні сліди зґвалтування, якими є розірваний одяг потерпілої особи, сліди боротьби на тілі як потерпілої особи, так і підозрюваного (подряпини, укуси, гематоми на шиї, обличчі, стегнах). Як правило, на одязі потерпілої особи та підозрюваного залишаються сліди виділень людського організму (сперми, крові, слини), а на місці вчинення злочину – окремі елементи одягу: гудзики, заколки, нижня білизна, а інколи – документи (перепустки, залізничні квитки).

Особа злочинця у цій категорії злочинів суттєво різниться за віком, освітою, соціальним станом. Криміналістичне значення має виділення двох основних груп: 1) осіб із різними аномаліями психіки, патологічними проявами статевого потягу (садизм, фетишизм, ексгібіціонізм тощо); 2) особи, що не мають таких розладів.

Серед злочинців значна кількість неповнолітніх, які в якості потерпілих також нерідко обирають малолітніх та неповнолітніх. При вчиненні злочину неповнолітніми у групі, потерпілими можуть бути дорослі жінки, а також особи похилого віку. Зґвалтування групою неповнолітніх часто відрізняються особливою жорстокістю, цинізмом, здійсненням статевого задоволення неприродним шляхом.

Поведінка злочинця під час вчинення зґвалтування є неоднозначною: вона може бути агресивною, коли особа спричиняє тілесні ушкодження, висловлює цинічні образи, знущається, принижує честь і гідність потерпілої тощо. Інколи злочинець після вчинення зґвалтування допомагає привести в порядок одяг потерпілої, зовнішній вигляд, проводжає її, вживає заходів щодо встановлення місця проживання, навчання або роботи, складу родини, намагається призначити зустріч тощо.

Потерпілою особою від зґвалтування може бути як жінка, так і чоловік. Разом з тим, переважна більшість потерпілих від цього виду злочину є особи жіночої статі, які суттєво різняться як за віком,

так і за проявами віктимної поведінки. Часто потерпіла особа знайома із ґвалтівником. Особливо важливо з'ясувати поведінку потерпілої особи, що передувала зґвалтуванню. Іноді, у випадках існування реальної можливості сексуального нападу, потерпіла поводиться необережно, розв'язно. Така поведінка може бути активною (вживання спиртного, усамітнення з насильником, прояви пестощів тощо) і пасивною (недостатньо активна протидія), що вводить насильника в оману щодо бажання потерпілої вступити з ним в статеві зносини.

Значну частину потерпілих від даного виду злочину складають неповнолітні, у тому числі й чоловічої статі, серед яких значна кількість виховуються у несприятливих сімейно-побутових умовах. Непоодинокими є випадки, коли потерпілими від зґвалтування є неповнолітні, а насильниками – особи, які проживають в одній з ними родині, де стосунки між дорослими, а також між дорослими й дітьми є надзвичайно складними.

Результати аналізу статистичних даних свідчать, що близько третини всіх потерпілих (дорослих і неповнолітніх) в момент статевого посягання перебували в тому чи іншому ступені алкогольного сп'яніння.

Всі елементи криміналістичної характеристики зґвалтувань взаємопов'язані. Поєднання цих елементів у конкретних ситуаціях не однакове, а тому й значення їх для розслідування неоднозначне у кожному окремому випадку.

§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування зґвалтувань

Відповідно до п. 1, 2 ч. 1 ст. 477 КПК України кримінальні провадження про зґвалтування, передбачені ч. 1 ст. 152 КК України (зґвалтування без обтяжуючих обставин), а також ч. 2 ст. 152 КК України (зґвалтування, вчинене повторно або особою, яка раніше вчинила будь-який злочин, передбачений ст. ст. 153–155 КК України), якщо воно вчинене чоловіком (дружиною) потерпілої (потерпілого), іншим близьким родичем або членом сім'ї потерпілої (потерпілого), можуть бути розпочаті слідчим, прокурором лише на підставі заяви потерпілої особи.

Відповідно до ч. 4 ст. 26 КПК України відмова потерпілої від обвинувачення є безумовною підставою для закриття кримінального провадження.

За наявності обтяжуючих обставин, передбачених ч. ч. 2–4 ст. 152 КК України, кримінальне провадження починається незалежно від наявності заяви потерпілої особи.

Визначивши приблизне коло обставин, які підлягають з'ясуванню, слідчий розпочинає проведення першочергових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. Їх перелік та послідовність визначається конкретною слідчою ситуацією, що склалася на початку розслідування.

Типовими слідчими ситуаціями у кримінальних провадженнях про зґвалтування є наступні:

- потерпіла знайома з насильником (зустрічалася з ним, знає його в обличчя);
- потерпіла не знайома з насильником, але запам'ятала його зовнішність і зможе його впізнати;
- потерпіла не знайома з насильником та внаслідок раптовості нападу або вжитих ним заходів маскування не запам'ятала його зовнішності й впізнати його не зможе;
- потерпіла особа знає одного із учасників злочину, а інших – ні (у випадку зґвалтування групою осіб);
- один з учасників зґвалтування, вчиненого групою осіб, залишившись віч-на-віч з потерпілою особою, відмовився від вчинення злочину, виявив почуття жалю, намагався надати допомогу;
- потерпіла добровільно погодилася на статеву близькість зі знайомим, але він, скориставшись цим, привів її в місце, де чекала група осіб, які вчинили групове зґвалтування та інші.

Початок розслідування ситуаційно залежить від попередніх стосунків між потерпілою особою та насильником. Якщо особа, про яку йдеться в заяві про вчинення злочину, знайома потерпілій, то першочерговими є слідчі (розшукові) дії, спрямовані на встановлення факту вчинення злочину саме цією особою. Якщо ґвалтівник потерпілій особі не знайомий, то перш за все, проводяться слідчі (розшукові) дії, які сприятимуть його встановленню.

Типовими слідчими версіями у кримінальних провадженнях про зґвалтування є наступні:

- мало місце зґвалтування з використанням фізичного або психічного насильства, погрози його використання;
- статевий акт відбувся за добровільної згоди заявниці;
- заява про зґвалтування є неправдивим повідомленням про вчинення злочину;

- мало місце задоволення статевої пристрасті неприродним способом;
- злочин не був закінчений (потерпіла особа зуміла захиститися), вчинено лише спробу зґвалтування.

Слід також висунути й перевірити версії про вчинення зґвалтування конкретною особою або групою осіб, на яку вказує потерпіла. Причому, якщо підозрюваних декілька, то версії висуваються й перевіряються щодо кожного з них окремо. Типовими версіями щодо «відомого» суб'єкта вчинення злочину є наступні:

- зґвалтування вчинено особою, на яку вказала потерпіла особа;
- потерпіла особа помиляється щодо особи, яка вчинила зґвалтування;
- потерпіла особа обмовляє конкретну особу.

При перевірці версій про причетність до зґвалтування конкретної особи, перш за все повинні бути проведені допити різних категорій осіб (потерпілої, свідків, підозрюваного тощо), освідування, пред'явлення для впізнання та інші слідчі (розшукові) дії.

Слід враховувати, що поведінка підозрюваного може бути різноманітною. В одних випадках, підозрюваний з метою захисту повністю заперечує факт статевих зносин із заявницею, заявляє про своє алібі, у інших – не заперечуючи факту статевих зносин, посилається на їх добровільний характер. Повинна бути відпрацьована версія й про те, що недостатньо активний опір з боку потерпілої особи міг бути сприйнятий підозрюваним як удаваний.

У випадку заявлення підозрюваним про наявність в нього алібі, передусім має бути з'ясований факт його перебування на місці події. З цією метою необхідно перевірити: чи саме підозрюваний залишив сліди, виявлені на місці події, одязі та на тілі потерпілої особи; чи йому належать речі або їх фрагменти, виявлені на місці події; чи має підозрюваний речі, що потерпіла особа бачила у ґвалтівника, а також ті, що належали потерпілій особі; чи є на підозрюваному сліди, які свідчать про його перебування на місці події. Одночасно перевіряється версія підозрюваного про вчинення ним статевого акту за добровільною згодою потерпілої особи.

Далі встановлюється, чи застосовував підозрюваний насильство, для чого перевіряється наявність на його тілі та одязі слідів боротьби. З цією метою проводиться освідування, огляд одягу, а у разі необхідності призначаються відповідно судово-медична, криміналістична або інші види експертиз.

В ході перевірки версії про застосування щодо потерпілої насильства або погрози його застосування, необхідно встановити, яким способом і як довго чинила опір потерпіла особа, якими були її поведінка та стан після статевого акту, характер та локалізація пошкоджень на одязі й тілі підозрюваного та потерпілої особи.

Аналогічним чином перевіряється версія про те, що недостатньо активний опір з боку потерпілої особи міг бути сприйнятий як удаваний, а не як реальний. З метою перевірки цієї версії необхідно встановити, чи надавала обстановка вчинення зґвалтування підстави потерпілій розраховувати на допомогу з боку перехожих, інших осіб, чи сподіватися на таку допомогу було марно (вчинення зґвалтування у безлюдних місцях тощо). При перевірці цієї версії слід з'ясувати, чи вчинив підозрюваний дії, спрямовані на створення у потерпілої особи уявлення про реальність погрози, чи застосовував які-небудь знаряддя для погрози, де вони знаходяться.

При перевірці версії про завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину необхідно встановити наступні обставини:

- як стало відомо про зґвалтування: чи добровільно подана заява (якщо ні, то з чиєї ініціативи), кому та за яких обставин став відомим факт зґвалтування (іноді з'ясування цих обставин дозволяє зробити висновок про те, що зґвалтування не було, а мали місце добровільні статеві зносини);
- чи дозволяли об'єктивні умови вчинити зґвалтування (обстановка вчинення злочину та інші чинники іноді можуть вказувати на неправдивість заяви);
- чи є на тілі потерпілої особи та її одязі сліди насильства: синці, садна та інші пошкодження;
- в яких стосунках перебував підозрюваний із заявницею до подання заяви про зґвалтування (особистих, службових, сімейних, майнових та інших), чи могли вони бути підставою для завідомо неправдивого повідомлення про вчинення злочину.

Крім вищевказаних обставин, при перевірці версії про завідомо неправдиве повідомлення про вчинення зґвалтування можуть з'ясовуватися й інші питання, які сприяють встановленню обставин кримінального провадження.

Типовими слідчими ситуаціями початкового етапу розслідування, що виникають у спілкуванні слідчого й особи, що ймовірно вчинила зґвалтування, пов'язані з тим, що особа:

- визнає зустріч з потерпілою особою та факт статевих зносин з нею, але заперечує їх насильницький характер;
- заперечує зустріч з потерпілою особою, посилаючись на алібі.

У першій слідчій ситуації завдання слідчого полягають у тому, щоб на підставі зібраних фактичних даних побудувати версії, перевірка яких дозволить встановити:

- з якою метою та з чиєї ініціативи зустрілись потерпіла особа та підозрюваний на місці події, чи приховували вони цю зустріч від інших;
- чи мали місце насильство з боку підозрюваного та опір потерпілої особи;
- чи міг мати місце добровільний статевий акт між заявницею та підозрюваним, виходячи із характеру їх знайомства та стосунків до події, що розслідується тощо.

Для перевірки цих версій необхідно детально проаналізувати стосунки та обставини зустрічі потерпілої особи з підозрюваним. З цією метою слідчий шляхом допиту підозрюваного, потерпілої особи та свідків, на яких вони посилаються, встановлює: як давно вони знайомі та за яких обставин відбулося їх знайомство; чи виявлялася у кого-небудь з них схильність до зближення стосунків; як поводила себе потерпіла особа з підозрюваним серед інших осіб, з іншими чоловіками та ін. Важливо також з'ясувати, з якою метою та з чиєї ініціативи відбулася зустріч на місці події, хто знав про цю зустріч та бачив заявницю та підозрюваного до неї.

Перевірка версій та пояснень потерпілої та підозрюваного потребує ретельного аналізу слідів насильства на їх тілі та одязі, перевірки їх показань про природу виникнення цих слідів, їх відповідність висновкам судово-медичної та криміналістичних експертиз.

Необхідно також проаналізувати, співставити показання потерпілої та свідків, які могли чути заклики потерпілої про допомогу або бачити її з підозрюваним на місці події. У випадку виявлення суттєвих розбіжностей в їх показаннях необхідно, якщо дозволяють умови, провести слідчий експеримент.

Встановлення обставин кримінального провадження повинно бути спрямоване на всебічне вивчення обстановки події, що розслідується. Іноді при цьому з'ясовується, що потерпіла особа, йдучи на зустріч з підозрюваним в обумовлене місце, припускала можливість статевих зносин з останнім. При цьому також слід з'ясувати можливість виникнення

конфлікту, інших дій чи подій, внаслідок яких могли виникнути виявлені пошкодження на одязі та тілі потерпілої особи й підозрюваного.

Під час допиту ймовірного ґвалтівника необхідно з'ясувати, чим він може пояснити заяву потерпілої особи про її зґвалтування. З метою перевірки пояснень підозрюваного щодо його попереднього знайомства із заявницею, наявності інтимних стосунків між ними та добровільних статевих зносин, необхідно провести тимчасове вилучення та огляд листів до потерпілої особи, іншої кореспонденції, перевірити іншу інформацію, на яку він посилається (фотокартки, щоденники, подарунки тощо), допитати осіб, які добре знають заявницю та підозрюваного та стосунки між ними протягом всього періоду знайомства. Встановлення факту інтимного зв'язку з підозрюваним, який раніше приховувала потерпіла особа, може стати важливим підтвердженням правдивості його показань про добровільний характер статевого акту та підставою для висунення версій про обмову потерпілою особою підозрюваного, а також мотиви цього.

У другій слідчій ситуації (підозрюваний заперечує факт зустрічі з потерпілою особою, посилаючись на алібі) необхідно ретельно, критично перевірити посилання на алібі, підтвердити або спростувати показання про його перебування на місці події та факт статевих зносин з потерпілою особою із застосуванням насильства. Перевірка посилань на алібі в цих випадках має схожість з перевіркою алібі при розслідуванні інших злочинів. Шляхом зіставлення показань підозрюваного та потерпілої особи з результатами огляду місця події та інших слідчих (розшукових) дій повинна бути перевірена версія про перебування підозрюваного на місці події. У цьому випадку важливе значення може мати проведення одночасного допиту між ними, а також перевірка їхніх показань на місці події (із кожним окремо).

У системі першочергових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій у кримінальних провадженнях про зґвалтування рекомендується проводити без зволікання: допит потерпілої особи, огляд місця події, огляд та тимчасовий доступ до одягу потерпілої особи та тимчасове вилучення одягу підозрюваного, призначення судово-медичної експертизи або освідування потерпілої особи та підозрюваного та інші дії.

Початковий етап розслідування зґвалтування завершується тоді, коли зібрано достатньо доказової інформації про обставини вчиненого злочину та особу злочинця.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні зґвалтувань

Допит потерпілої особи є першочерговою слідчою (розшуковою) дією, що має важливе значення, оскільки саме потерпілій, як правило, відомі важливі подробиці вчиненого щодо неї зґвалтування та інформація про особу ґвалтівника.

Допит потерпілої повинен бути докладним, необхідно з'ясувати якомога більше обставин вчиненого злочину, оскільки саме вони, як правило, мають значення для виявлення злочинця, а також для подальшої перевірки показань потерпілої. Часто із почуття сорому, потерпіла особа не повідомляє подробиці вчиненого щодо неї злочину. Слідчий повинен роз'яснити, що детальне викладення обставин зґвалтування є необхідним для встановлення об'єктивних обставин злочину, а також те, що в ході розслідування зберігатиметься таємниця одержаних даних, а судові засідання щодо даної категорії проваджень, як правило, є закритими.

При допиті необхідно з'ясувати наступні питання: де, коли, у якій обстановці мало місце зґвалтування; як потерпіла особа опинилася на місці події, якою була поведінка злочинця до та після вчинення злочину; чи мало місце фізичне або психічне насильство та в чому воно виявлялося; чи застосовував при цьому злочинець які-небудь засоби, якщо так, то які саме.

Якщо потерпіла особа повідомляє, що вона перебувала у момент зґвалтування у безпорадному стані, необхідно з'ясувати, у чому саме виявлявся її безпорадний стан, які його причини. Якщо, наприклад, потерпіла особа пояснює безпорадний стан алкогольним сп'янінням, то слід докладно з'ясувати: коли, що і в якій кількості вона вживала, який вплив на неї раніше мав алкоголь.

Необхідно також з'ясувати, чи чинила потерпіла особа опір насильнику, у якій формі він відбувався, чи могли залишитися сліди (на одязі й тілі злочинця); як вона була одягнена у момент зґвалтування, де цей одяг знаходиться, чи підлягав він пранню або хімічному впливу, чи є сліди боротьби та насильства на її тілі та одязі; які предмети, що належать їй або злочинцю, могли залишитися на місці події; як був одягнений ґвалтівник.

Якщо потерпілій особі ґвалтівник не відомий, то при допиті найдокладніше слід з'ясувати ознаки зовнішності злочинця, які сприятимуть

його розшуку. Не всі потерпілі особи однаковою мірою можуть відтворити ознаки зовнішності злочинця, що залежить від суб'єктивних та об'єктивних чинників, що мають вплив на сприйняття. Потерпіла особа, яка має аналітичний тип сприйняття, може докладно повідомити прикмети злочинця, хоча бачила його недовго. Особи з синтетичним типом сприйняття уявно запам'ятовують образ у цілому. Вони не здатні відтворити особливості зовнішності злочинця, однак можуть його впізнати. У цих випадках для надання допомоги потерпілій у описанні ознак зовнішності доцільно використовувати криміналістичні атласи елементів зовнішності, комп'ютерну програму «Фоторобот» та інші.

Якщо потерпілій відома особа, яка вчинила злочин, слід з'ясувати все, що стосується характеру стосунків між нею та підозрюваним (чи не було підстав у підозрюваного вважати, що опір потерпілої особи був удаваним).

В ході допиту необхідно з'ясувати, чи добровільно потерпіла особа подала заяву про зґвалтування, а також хто може підтвердити її показання. Якщо потерпілу особу допитують через значний проміжок часу після зґвалтування, необхідно встановити наявність чи відсутність вагітності, а також ознак венеричного захворювання.

Також з'ясовується віктимність поведінки потерпілої до вчинення щодо неї злочину, оскільки сукупність особистих, професійних, соціально-психологічних властивостей, що взаємодіють у певній ситуації з факторами зовнішнього порядку, можуть призвести до того, що особа стає потерпілою від певного виду злочину.

Огляд місця події під час розслідування зґвалтувань, як правило, також проводиться за участю потерпілої особи. Особливу увагу при цьому приділяють виявленню та фіксації місця зґвалтування, його розташуванню щодо інших об'єктів (дороги, житлових будинків, квартир у під'їзді тощо). Важливо оцінити, чи збігається обстановка місця події з отриманими раніше показаннями заявниці, виявити сліди, що вказують на факт зґвалтування, речі, що належать злочинцю чи потерпілій особі (окуляри, ґудзики, хусточка тощо).

В ході огляду необхідно звернути увагу на ймовірність забруднення одягу, взуття та тіла злочинця фрагментами ґрунту, пилу, рослин тощо, вилучити їх зразки з місця події для подальших експертних досліджень.

Під час огляду місця події необхідно спрямовувати зусилля слідчого, спеціалістів та інших осіб на пошук макро- та мікрооб'єктів (слідів сперми, слини, крові, волокон одягу тощо), а також слідів рук, ніг, зубів, фрагменти волосся, деталі або фрагменти одягу тощо. При цьому

необхідно суворо дотримуватись заходів запобігання втраті слідів, а також привнесення учасниками огляду сторонніх об'єктів або слідів. Для цього заздалегідь слід підготувати необхідні технічні засоби виявлення, фіксації, вилучення й упакування слідів: лупи, ліхтарі, джерела УФП, пінцети, паперові пакети тощо. Здійснювати пошук мікрооб'єктів та інших слідів рекомендується при достатньому освітленні, оглядаючи при цьому об'єкти-носії як у прямому, так і в косопадаючому освітленні.

Обшук та тимчасове вилучення майна. У випадку встановлення та затримання підозрюваного проводяться такі види обшуку: а) особистий; б) обшук за місцем проживання; в) обшук за місцем роботи. Метою обшуку є виявлення та вилучення об'єктів, що знаходились у підозрюваного в момент зґвалтування або раніше належали потерпілій особі, знарядь фізичного насильства, що застосовувалося, об'єктів, що містять на собі сліди зґвалтування та інших.

Вилучення майна здійснюють, як правило, на початку розслідування в більшості кримінальних проваджень про зґвалтування, оскільки на одязі підозрюваного майже завжди залишаються сліди насильства (плями крові, сперми та ін.), які можуть бути доказами у кримінальному провадженні. Вилучається одяг, що був на підозрюваному в момент події.

Одяг потерпілої вилучається шляхом добровільного надання потерпілою або тимчасовим доступом до речей.

Огляд одягу. Предмети одягу, на яких могли залишитися сліди зґвалтування (біологічні виділення людини, сліди ґрунту, волокон тощо) необхідно просушити в умовах приміщення, уникаючи дії прямих сонячних променів та опалювальних пристроїв. Слідчий оглядає вилучені предмети одягу самостійно або за участю спеціаліста-криміналіста. Послідовно, спочатку при природньому освітленні, потім із використанням джерел УФП (наприклад, УФО-4) оглядаються внутрішня та зовнішня сторони одягу, кишені, манжети, застібки, шви та інші елементи. Якщо в результаті огляду предметів одягу не виявлено слідів зґвалтування, але є підстави вважати, що на ньому можуть бути присутні сліди злочинця або фрагменти обстановки місця події, його необхідно направити на експертне дослідження. Для цього одяг упаковують, розклавши на папері, перекладають білим чистим папером та згортають всередину стороною, на якій найбільш вірогідно містяться сліди злочину.

Вилучені в ході огляду мікрооб'єкти упаковують окремо для запобігання їх втрати та пошкодження при транспортуванні та направляють на експертизу.

Допит підозрюваного належить до першочергових слідчих (розшукових) дій. Однак при розслідуванні зґвалтувань його проводити доцільно після допиту потерпілої особи, використовуючи повідомлену нею інформацію. Завданням допиту підозрюваної особи є встановлення не лише її причетності до вчинення розслідуваного злочину, але й з'ясування її стосунків з потерпілою особою, обставин та мотивів вчинення зґвалтування.

До допиту підозрюваного слід ретельно підготуватися, проаналізувати показання потерпілої особи, результати огляду місця події та її одягу, результати судово-медичної експертизи, ознайомитися з характеристикою та іншими документами, які дозволяють скласти уявлення про особу підозрюваного, її спосіб життя та можливу лінію поведінки під час розслідування.

На початку допиту підозрюваному повідомляється, у вчиненні якого злочину він підозрюється, та роз'яснюються його права. Далі пропонується дати показання про обставини вчинення злочину, а також про інші відомі йому обставини кримінального провадження.

Оскільки підозрюваний не попереджається про відповідальність за відмову давати показання та за давання неправдивих показань, на початку допиту слід роз'яснити йому доцільність давання повних та правдивих свідчень. Під час допиту неповнолітніх підозрюваних необхідно додержуватися вимог, передбачених статтями 433, 437 та 438 КПК України.

Під час розслідування зґвалтувань ефективним є проведення повторних допитів підозрюваного, потерпілої особи на місці події, що є по суті перевіркою показань на місці. Під час такої перевірки пояснення потерпілої особи або підозрюваного співвідставляють з раніше отриманими від них показаннями, а також з фактичною обстановкою місця злочину. Таким способом можна виявити суперечності в отриманих показаннях, тобто встановити неправдиві показання, нові об'єкти, що можуть набути значення речових доказів у кримінальному провадженні (наприклад, дрібні предмети, які належали потерпілій особі або підозрюваному тощо). Перевірка показань на місці важлива й тим, що вона сприяє пожвавленню асоціативних зв'язків, особа одержує можливість повніше і точніше згадати та відтворити окремі обставини події.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування зґвалтувань

Для встановлення факту статевих зносин, що мали місце, а також встановлення наявності тілесних ушкоджень, що вказують на насильницьке вчинення статевого акту, призначається ***судово-медична експертиза*** потерпілої особи. За її допомогою визначають: а) наявність факту статевих зносин; б) наслідки зґвалтування (зараження венеричною хворобою, вагітність, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень).

Шляхом проведення судово-медичної експертизи встановлюються наступні обставини: а) наявність тілесних пошкоджень, їх характер та давність; б) чи порушена дівоча пліва (якщо так, то коли, а якщо ні, то чи був можливим статевий акт без її пошкодження); в) чи відповідає характер виявлених ушкоджень обставинам, які викладені заявницею; г) чи є на тілі потерпілої особи плями крові або сперми, їх група та походження; ґ) чи жила потерпіла особа раніше статевим життям; д) чи є у потерпілої ознаки будь-якої венеричної хвороби, давність її виникнення; е) чи вагітна заявниця, термін вагітності та інші.

Якщо потерпіла особа внаслідок зґвалтування отримала тяжкі тілесні ушкодження та госпіталізована, то судово-медична експертиза проводиться в лікувальному закладі за місцем її перебування. У випадках, коли місцеві умови не дозволяють своєчасно провести судово-медичну експертизу, проводять освідування потерпілої.

Відповідно до ст. 241 КПК України освідування може бути проведене слідчим, прокурором, за необхідності за участю судово-медичного експерта або лікаря з метою виявлення на тілі особи слідів злочину або особливих прикмет, якщо для цього не потрібно проводити судово-медичну експертизу.

За наявності відповідних підстав, підозрюваний також підлягає освідуванню або направляється на судово-медичну експертизу. У цих випадках на її вирішення можуть бути поставлені такі питання: а) чи є на тілі підозрюваного тілесні ушкодження (якщо так, то які саме, їх локалізація, давність); б) якими об'єктами (предметами) вони спричинені; в) чи є у підозрюваного ознаки венеричної хвороби (якщо так, то якої, терміни її давності) та інші.

Під час розслідування зґвалтувань часто призначаються ***дослідження матеріалів, речовин та виробів з них***, об'єктами яких є мікрооб'єкти, вилучені з місця події, одягу потерпілої та підозрюваного, з інших об'єктів

(підногтьова речовина тощо). На вирішення даного виду досліджень можуть бути поставлені такі питання: а) чи є на одязі потерпілої особи нашарування у вигляді волокон тканини (якщо так, то не мають вони спільної групової належності із волокнами одягу підозрюваного); б) чи є на одязі підозрюваного волокна одягу потерпілої особи; в) чи мав місце факт контактної взаємодії одягу підозрюваного та потерпілої особи; г) чи є на їх одязі мікрооб'єкти, що мають загальну групову належність; ґ) чи є на знаряддях злочину мікрооб'єкти (якщо так, то яка їх групова належність); д) чи є в підніґтьовому в місті підозрюваного текстильні волокна (якщо є, то чи мають вони спільну групову належність з волокнами одягу потерпілої особи).

Судово-біологічна експертиза може бути призначена у випадках необхідності дослідити одяг потерпілої особи або підозрюваного для виявлення групової належності плям крові, слини та інших виділень людського організму.

Судово-психологічна експертиза призначається для вирішення питань, що стосуються психологічної характеристики потерпілої особи та насильника, особливо якщо вони неповнолітні. За її допомогою можна визначити: а) здатність вказаних осіб правильно сприймати обставини, які мають значення для провадження, та давати про них показання; б) можливість запам'ятати в конкретній ситуації прикмети зовнішності людини, предметів, ділянок місцевості тощо; в) наявність або відсутність стану фізіологічного афекту або іншого емоційного стану; г) психологічні особливості особи (темперамент, характер, потреби, інтереси тощо), чи могла потерпіла особа усвідомлювати характер дій, які вчиняли з нею, та інші питання.

Щодо неповнолітніх судово-психологічна експертиза призначається для з'ясування: а) рівня розумового розвитку та його відповідності фізіологічному віку; б) найбільш яскравого виявлення психічних властивостей особи, які можуть впливати на її поведінку (запальність, замкненість, надзвичайна обережність тощо); в) чи міг неповнолітній повністю усвідомлювати характер і значення своїх дій або дій, вчинених щодо нього; г) чи властива йому схильність до навіювання та фантазування, г) чи здатна неповнолітня особа до логічного мислення, розповіді та ін.

Проведення цього виду експертизи доручається спеціалістам з дитячої та юнацької психології (психологу, педагогу). У процесі розслідування зґвалтувань можуть призначатися також комплексні медико-психологічні, психолого-психіатричні експертизи та інші види судових експертиз.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики зґвалтувань.*
2. *Розкрийте спосіб вчинення зґвалтувань як елемент криміналістичної характеристики.*
3. *Назвіть типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування зґвалтувань.*
4. *У чому полягають особливості провадження огляду місця події, інших слідчих (розшукових) дій під час розслідування зґвалтувань?*
5. *Назвіть судові експертизи, що найчастіше призначаються під час розслідування зґвалтувань. На вирішення яких питань вони направлені?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Лісова А. Ю.* Основи методики розслідування зґвалтування: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. Ю. Лісова; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
2. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: Наук. – практ. посібник / за ред. Н. І. Клименко. – Київ: Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.
3. *Пономарева Л. В.* Методика расследования изнасилований / Л. В. Пономарева. – СПб.: Юрлитининформ, 2002. – 152 с.
4. *Разумов Э. А.* Осмотр места происшествия. Методика и тактика / Э. А. Разумов, Н. П. Молибога. – К.: РИО МВД Украины, 1994. – 672 с.
5. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / О. О. Алєксєєв, В. К. Весельський, В. В. Пясковський. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 278 с.
6. *Січковська І. В.* Початковий етап розслідування сексуальних вбивств: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. В. Січковська; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – 20 с.
7. *Хижняк Є. С.* Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Є. С. Хижняк; Міжнар. гуманіт. ун-т. – О., 2013. – 20 с.
8. *Шеремет А. П.* Злочини проти статевої свободи: монографія / А. П. Шеремет. – Чернівці: Наші кн., 2008. – 216 с.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ РОЗБЕЩЕННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

§ 1. Криміналістична характеристика розбещення неповнолітніх

Одним із злочинів, що посягають на статеву недоторканість і негативно впливають на нормальний статевий розвиток неповнолітніх, руйнують усталені в суспільстві традиції та звичаї статевого виховання, є розбещення неповнолітніх. За поширеністю цей злочин займає третє місце серед статевих злочинів, поступаючись лише зґвалтуванню (ст. 152 КК України) та насильницькому задоволенню статевої пристрасті неприродним способом (ст. 153 КК України).

Розбещення неповнолітніх полягає у вчиненні розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ч. 1 статті 156 КК України), чи щодо малолітньої особи або батьком, матір'ю, вітчимом, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування про нього (ч. 2 статті 156 КК України). Усвідомлюючи підвищену суспільну небезпечність цього злочину, законодавець відносить його до злочинів середньої тяжкості та тяжких злочинів. Водночас, розслідування розбещення неповнолітніх супроводжується значними труднощами через високу латентність цього злочину. Адже нерідко потерпілі приховують факт вчинення щодо них розпусних дій і не звертаються до правоохоронних органів, оскільки соромляться і бояться осуду з боку дорослих чи цькування однолітками.

Елементами криміналістичної характеристики розбещення неповнолітніх є: спосіб вчинення злочину (у широкому розумінні); типова «слідова картина»; особа потерпілого; особа злочинця.

Спосіб вчинення розбещення неповнолітніх як елемент криміналістичної характеристики включає в себе підготовку, безпосередньо вчинення злочину та дії з приховання його слідів.

Підготовка до вчинення розбещення неповнолітніх може здійснюватися шляхом:

- вистежування потерпілої особи поблизу місця її проживання або навчання, в місцях проведення нею дозвілля;

- заманювання потерпілої особи у безлюдні місця під пристойним приводом чи з використанням обману;
- приготування злочинцем засобів для маскування своєї зовнішності (маски, окуляри, перуки, одяг тощо), а також засобів вчинення злочину (порнографічних фільмів, порнографічних зображень тощо);
- визначення місця і часу вчинення злочину;
- попереднього приготування злочинцем неправдивого алібі тощо.

Безпосереднє розбещення неповнолітніх здійснюється шляхом вчинення розпусних дій, тобто таких, що мають сексуальний характер і спрямовані на задоволення злочинцем особистої статевої пристрасті або збудження в неповнолітнього статевого інстинкту. Розпусні дії можуть бути як фізичними, так і інтелектуальними.

Фізичні розпусні дії полягають у: оголенні статевих органів злочинця або потерпілої особи; дотиках до статевих органів з метою викликати статеве збудження; навчанні статевим збоченням; імітації статевого акту; вчиненні статевого акту чи акту онанізму в присутності потерпілої особи; схилянні або примушуванні потерпілих до вчинення сексуальних дій чи статевого акту між собою або зі злочинцем.

Інтелектуальні розпусні дії можуть полягати у розмовах з потерпілою особою на сексуальні теми, розповіді їй сексуальних історій, фотографуванні потерпілої особи у відвертих позах, ознайомленні потерпілої особи із порнографічними зображеннями чи демонстрації їй порнографічних фільмів тощо.

Приховування розбещення неповнолітніх здійснюється з метою протидіяти його розслідуванню і найчастіше включає в себе такі дії як:

- знищення злочинцем одягу, його прання, ремонт, викидання на смітник;
- змивання миючими засобами слідів на місці злочину;
- погрози потерпілій особі розповісти знайомим та близьким про її негідну поведінку, у разі якщо вона звернеться до правоохоронних органів;
- повідомлення неправдивої інформації про себе, від'їзд злочинця із місця його проживання на певний період для того, щоб у потерпілої особи зникли з пам'яті ознаки його зовнішності;
- маскування злочинцем його зовнішнього вигляду (зміна зачіски, гоління бороди, вусів чи їх відрощування тощо).

Спосіб вчинення розбещення неповнолітніх обирається злочинцем з огляду на його індивідуально-психологічні особливості, наявність співучасників, характер попередніх стосунків з потерпілою особою, а також визначається місцем, часом та іншими особливостями обстановки його вчинення.

Обстановка вчинення цього злочину у більшості випадків характеризується відсутністю свідків, вибором безлюдного місця. Найбільш типовими місцями вчинення розбещення неповнолітніх є: під'їзди будинків і сходові клітини; підвали й горища будівель; лісові масиви, паркові зони й лісосмуги; квартира потерпілої особи або злочинця; гуртожитки; різні господарські споруди (у сільській місцевості); покинуті будівлі та ін. Батьками, опікунами чи піклувальниками цей злочин, як правило, вчиняється за місцем проживання як потерпілої особи, так і злочинця.

Найчастіше розбещення неповнолітніх вчиняється під час проведення ними дозвілля у вечірні години (18–22 год.) у будні дні, а також вдень у вихідні та святкові дні, чи у дні канікул. Вибір злочинцем часу вчинення даного злочину залежить від його особистісних якостей і вказує на те, чи знайомий він з потерпілою особою. У вечірні години розбещення неповнолітніх вчинюється агресивно налаштованими злочинцями. Вони діють імпульсивно і цинічно. Як правило, з потерпілими вони не знайомі і зв'язків з ними не підтримують. Виняток становлять випадки вчинення розпусних дій батьками, опікунами, піклувальниками неповнолітніх, оскільки такі дії можуть вчинюватися ними і у денний, і у нічний час. Вдень до розпусних дій вдаються особи, які знайомі з потерпілими. В більшості випадків такі злочинці є комунікабельними, обережними і незухвалими. Вони заздалегідь планують свої дії, а інколи для того, щоб викликати до себе позитивне ставлення потерпілого цікавляться його справами, заохочують фінансово (дають гроші, купляють одяг, продукти харчування, поповнюють рахунок мобільного) чи допомагають порадами вирішувати потерпілому конфлікти з однолітками та членами його сім'ї.

Типова «слідова картина». Розбещення неповнолітніх характеризується тим, що в результаті його вчинення, як правило, матеріально-фіксованих слідів не залишається. Основу обвинувачення у даній категорії кримінальних проваджень в переважній більшості випадків становлять показання свідків та потерпілих.

Типовими слідами розпусних дій щодо неповнолітніх можуть бути незначні пошкодження на одязі потерпілих чи злочинця, а також сліди виділень людського організму, а інколи – документи, загублені на місці вчинення злочину, сліди взуття, відбитки пальців рук, сліди транспортних засобів, недопалки тощо. Якщо злочинець притискався до потерпілої особи, то в результаті їх контакту можуть залишатися сліди запаху, волосся, епітелій у піднігтьовому вмісті потерпілого та інші біологічні сліди злочинця, а також волокна його одягу.

Особа потерпілого. Дослідження особи потерпілого як елемента криміналістичної характеристики цього злочину сприяє встановленню причин і умов його вчинення, а, отже, є джерелом інформації про обставини, які підлягають доказуванню в ході розслідування розбещення неповнолітніх.

Потерпілим від розбещення неповнолітніх може бути особа як чоловічої, так і жіночої статі, яка не досягла 16-річного віку. Як правило, потерпілими від цього злочину стають неповнолітні, чия поведінка є провокуючою, тобто викликає у злочинця рішучість щодо вчинення розпусних дій. З криміналістичної точки зору таких потерпілих можна розподілити на три групи: 1) діти у віці 4–6 років, для яких є характерними такі риси, як сміливість і довірливість по відношенню до незнайомих дорослих; 2) діти у віці 7–11 років, які через свою допитливість допустили вчинення щодо себе розпусних дій; 3) підлітки віком 12–15 років, які мають конфліктні стосунки у сім'ях, у зв'язку з чим прагнуть вийти з-під контролю батьків і більшість часу проводять на вулиці.

Особа злочинця. Особою, яка вчинила розпусні дії по відношенню до неповнолітніх, може бути особа як чоловічої, так і жіночої статі, яка досягла 16-річного віку. Злочинець і потерпілий можуть бути особами як однієї, так і різної статі. Вік злочинців варіюється від 16 і старше 60 років, однак найбільш кримінально активними щодо скоєння цього злочину є чоловіки віком від 24 до 54 років. Серед умов, що сприяють вчиненню розбещення неповнолітніх, виділяють такі, як хронічний алкоголізм, різноманітні психічні відхилення (психопатії, психоорганічні синдроми, фобії, неврози тощо), низький рівень життя.

В основі вчинення розбещення неповнолітніх лежать мотиви самоствердження, агресії, домінування. Особистість злочинця наділена такими рисами як занижена самооцінка, закомплексованість, пригніченість, низький рівень культури та моральності, здатність принижу-

вати та ображати оточуючих, схильність до алкоголізму. Як правило, такі особи характеризуються тим, що внаслідок дії на них в минулому певної психотравмуючої ситуації (деспотизм батька чи домінування матері у родині, неправильне виховання, розлучення батьків, зґвалтування) вони не можуть перейти у дорослу стадію психосексуального розвитку, у зв'язку з чим вчиняють розпусні дії по відношенню до неповнолітніх.

З криміналістичної точки зору можуть бути виділені такі типи злочинців:

- гедоністи (розпусні дії вчиняють у зв'язку з тим, що цей процес приносить їм задоволення),
- тирани (розбещення неповнолітніх вчиняють з метою самоствердитися і отримати задоволення від їх приниження та усвідомлення своєї переваги і домінування над ними),
- співмешканці (розпусні дії вчиняють по відношенню до дітей, як рідних, так і усиновлених, користуючись своїм статусом в сім'ї, де мати дитини знаходиться в повній залежності від злочинця).

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування розбещення неповнолітніх

На початковому етапі розслідування розбещення неповнолітніх виникають такі ***типові слідчі ситуації***:

- злочин вчинила знайома потерпілому особа (потерпілий і злочинець зустрічалися раніше, а також у випадках вчинення цього злочину батьками, опікунами, піклувальниками чи особою, на яку покладено обов'язок виховання малолітнього);
- злочинець незнайомий потерпілій особі, але вона запам'ятала його зовнішність і зможе його впізнати;
- потерпіла особа не знайома зі злочинцем і внаслідок вжитих ним заходів маскування не запам'ятала його зовнішності і впізнати його не зможе;
- злочинець затриманий під час злочину чи після його вчинення.

Перша ситуація є сприятливою для розслідування, бо в цьому разі слідчий може отримати від потерпілого інформацію про зло-

чинця, достатню для його встановлення і затримання. Потерпілий може повідомити інформацію про підозрюваного (місце його роботи, ім'я, рід занять). Завданням слідства у такій ситуації є проведення слідчих (розшукових) дій, що спрямовані на встановлення факту вчинення розбещення неповнолітніх саме підозрюваної особою. Типовими джерелами інформації в даній ситуації є показання потерпілого, підозрюваного, їхніх близьких родичів, знайомих. До оцінки показань потерпілої особи слідчий повинен поставитися особливо уважно, звертаючи увагу на наявність суперечностей і неузгодженостей в її показаннях, отриманих у різний час, оскільки у цій ситуації досить поширена така форма протидії розслідуванню, як обмова підозрюваного.

Слідчі ситуації другої і третьої групи є більш поширеними, однак і проблемними тому, що на початковому етапі розслідування відсутня достатня інформація про особу, що вчинила злочин, і, як правило, немає свідків злочину. У слідчій ситуації, коли злочин вчинено невідомим злочинцем, слідчий повинен насамперед визначити коло осіб, серед яких треба вести пошук злочинця, у зв'язку з цим висуваються такі ***слідчі версії***:

- злочин вчинено особою, яка має психічні захворювання або сексуальні розлади;
- злочин вчинено особою, раніше засудженою за аналогічні злочини;
- злочин вчинено особою, що вживає наркотичні засоби чи зловживає алкогольними напоями;
- злочин вчинено неповнолітнім.

Зазвичай потерпіла повідомляє неповні дані про зовнішність, особливості одягу, поведінку злочинця, у зв'язку з чим ускладнюється встановлення його особи та затримання. У такій ситуації доцільним є провести слідчі (розшукові) дії, в процесі яких необхідно з'ясувати прикмети злочинця, отримати інші дані, що дозволяють скласти його словесний портрет та висунути версії про його особу, зокрема допити, пред'явлення для впізнання. З метою встановлення особи невідомого злочинця доцільно вивчити обставини аналогічних нерозкритих злочинів, в результаті чого можливим є доповнити прикмети злочинця, якщо буде з'ясовано, що ці злочини вчинені однією особою.

Четверта слідча ситуація характеризується тим, що діяльність слідчого повинна спрямовуватися на збирання, процесуальне закріплення доказів

про причетність затриманого до вчинення розпусних дій щодо неповнолітніх, уточнення конкретних обставин цього злочину, їх дослідження та використання з метою отримання нових достовірних даних. В цій ситуації слід провести допити осіб, які затримали злочинця, а також свідків з метою з'ясувати обставини події, виявити сліди злочину та речові докази.

Типовими слідчими версіями у кримінальних провадженнях про розбещення неповнолітніх є:

- факт вчинення розпусних дій по відношенню до неповнолітнього мав місце;
- заява про розбещення неповнолітнього є неправдивим повідомленням про злочин.

В ході перевірки версії про вчинення злочину особою, на яку вказує потерпілий, передусім має бути з'ясований факт перебування підозрюваного на місці події, у зв'язку з чим слід встановити: чи саме підозрюваний залишив сліди, виявлені на місці події, на одязі чи на тілі потерпілої особи; чи йому належать речі або їх частини, виявлені на місці події; чи знаходяться у підозрюваного речі, які у нього бачила потерпіла особа; чи є на підозрюваному чи на його одязі сліди, що вказують про його перебування на місці події; чи виявлено у підозрюваного речі, які належать потерпілому.

Під час спілкування слідчого з особою, яка ймовірно вчинила розпусні дії по відношенню до неповнолітнього, можуть виникати такі слідчі ситуації:

- підозрюваний визнає факт спілкування з неповнолітнім у вказаний у заяві час, але заперечує вчинення щодо нього розпусних дій;
- підозрюваний заперечує вчинення інкримінованого йому злочину, посилаючись на алібі.

У першій ситуації слідчому шляхом проведення допитів потерпілого, підозрюваного та свідків, необхідно встановити: чи давно знайомі потерпілий і підозрюваний та за яких обставин відбулося їх знайомство, як поводився підозрюваний в колі своїх близьких та друзів, чи була у підозрюваного схильність до вчинення розпусних дій по відношенню до неповнолітніх, якщо так, то в чому це проявлялося, як часто спілкувалися підозрюваний і потерпілий, з якою метою та з чиєї ініціативи вони зустрілися на місці події, чи приховували вони цю зустріч від інших, як довго спілкувалися та з приводу чого, як поводився потерпілий після зустрічі з підозрюваним, чи був він пригніченим або стурбованим, чи змінювалася поведінка потерпілого

після зустрічі з підозрюваним. Важливим є проаналізувати і зіставити показання потерпілого, підозрюваного та свідків. У випадку наявності розбіжностей у показаннях доцільним буде провести одночасні допити між ними, а якщо дозволяють умови – і слідчий експеримент.

Якщо ж підозрюваний заперечує вчинення розпусних дій по відношенню до неповнолітнього, посилаючись на алібі, то необхідним є провести його допит, після чого ретельно перевірити повідомлену інформацію. Найбільш поширеним прийомом перевірки заяви про алібі є деталізація показань підозрюваного. Спочатку його допитують про всі обставини алібі (чи був підозрюваний у такий-то час у такому-то місці, з якою метою він там був саме в цей час, кого він там бачив, хто його бачив, з ким він спілкувався, скільки часу знаходився у цьому місці, що там відбувалося в цей час і т.д.). Питання, спрямовані на отримання даних, що піддаються перевірці, слід задавати лише після того, як показання зафіксовано в протоколі допиту. Необхідно мати на увазі, що, як правило, злочинець, який заздалегідь підготував показання, краще пригадує минулі події, ніж особа, яка дійсно не причетна до вчинення злочину. З огляду на зазначене в деяких випадках підозрюваному потрібно допомогти пригадати обставини, пов'язані з його алібі шляхом постановки уточнюючих і деталізуючих запитань, наприклад якщо він не пам'ятає прізвищ осіб, на яких він посилається, або не може точно назвати місце, в якому він перебував, слід уточнити деталі та обставини, за якими ці особи або місце можуть бути встановлені.

Перевірка версії про неправдиве повідомлення про вчинення злочину розбещення неповнолітніх здійснюється шляхом з'ясування таких обставин: яким чином стало відомо про злочин (хто, коли або з чиєї ініціативи звернувся до правоохоронних органів); в яких стосунках потерпілий перебував з підозрюваним до моменту подання заяви про вчинення розпусних дій; чи були у заявника підстави та які саме для неправдивого повідомлення про вчинення підозрюваним розпусних дій; коли, де та в якій обстановці було вчинено злочин та чи фактично існували умови для його вчинення, про які йдеться в заяві потерпілого; хто міг бачити потерпілу особу і підозрюваного на місці події, до чи після вчинення злочину.

Після отримання достатньої інформації про обставини події злочину та особу злочинця слідчий переходить до наступного етапу розслідування, завданням якого є з'ясувати причини і умови, що сприяли вчиненню розпусних дій щодо неповнолітніх.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування розбещення неповнолітніх

В ході розслідування розбещення неповнолітніх обов'язковим є проведення таких першочергових слідчих (розшукових) дій, як допит потерпілої, підозрюваної особи та свідків, огляд місця події, освідування, обшук, пред'явлення для впізнання.

Однією із першочергових слідчих (розшукових) дій є ***допит потерпілої особи***. Його проведення слід детально спланувати і продумати, а результати всебічно перевірити, оскільки потерпіла особа може помилятися або навмисно когось обмовляти. Особливістю допиту потерпілої особи при розслідуванні даної категорії злочинів є те, що при його проведенні слідчий має бути тактовним, чуйним, уважним, оскільки нерідко потерпіла особа перебуває в пригніченому психологічному стані, соромиться говорити про подробиці її розбещення, боїться осуду. У зв'язку з цим перед допитом потерпілу особу необхідно заспокоїти, у разі потреби надати їй медичну допомогу, поцікавитися в присутності кого з дорослих (батьків, вчителів, психолога, лікаря) їй буде комфортно розповідати про те, що з нею сталося, а також роз'яснити, що інформація про вчинений щодо неї злочин не буде розголошуватися стороннім особам і є потрібною виключно для швидкого розслідування і покарання винуватого.

Тактика допиту потерпілої особи визначається з огляду на слідчу ситуацію, яка складається на момент його проведення, зокрема:

- потерпіла особа повідомляє правду і бажає викрити злочинця;
- потерпіла особа звертається до правоохоронних органів з неправдивим повідомленням про вчинення щодо неї розпусних дій конкретною особою;
- потерпіла особа заперечує факт вчинення щодо неї розпусних дій, бажаючи приховати цей злочин. Така слідча ситуація найчастіше виникає в тих випадках, коли відкриття кримінального провадження здійснюється з ініціативи органів досудового розслідування, а підозрюваними є батьки, опікуни чи піклувальники.

Незалежно від того, яка саме слідча ситуація складається під час розслідування, в ході допиту потерпілої особи в першу чергу з'ясуванню підлягають такі обставини: чи знайома потерпіла особа

зі злочинцем, в якому місці і в який час щодо неї було вчинено розпусні дії, в чому вони полягали, яким способом злочинець їх вчинював, чи чинила вона опір злочинцю.

Допит потерпілої особи необхідно розпочинати із пропозиції розповісти все, що вона бажає повідомити про обставини вчиненого щодо неї злочину. З метою попередити в майбутньому зміну потерпілою особою показань рекомендується проводити відеофіксацію допиту. Після закінчення розповіді слід перейти до деталізації показань, зокрема щодо обставин, які передували вчиненню злочину, відомостей про особу злочинця, способів вчинення злочину.

Якщо злочинець потерпілій особі невідомий, то необхідним є з'ясувати інформацію про наявність особливих прикмет у зовнішності злочинця, в тому числі щодо особливостей його мови, поведінки, одягу, про тілесні ушкодження, отримані злочинцем в результаті опору потерпілої особи, про транспорт, яким користувався злочинець тощо. Окрему увагу слід приділити отриманню інформації про обставини, що передували вчиненню розпусних дій, а саме: чи вчиняв злочинець спроби познайомитися з потерпілою особою, якщо так, то що повідомив злочинець про себе, яким чином намагався встановити психологічний контакт з потерпілою особою; чи передувало вчиненню злочину вистежування потерпілої особи; якщо так, то в якому місці і в який час потерпілий помітив злочинця; хто, крім потерпілого міг бачити злочинця та ін.

Якщо потерпіла особа знає злочинця, то під час допиту слід з'ясувати такі обставини: прізвище, ім'я, по батькові, вік, місце роботи й проживання злочинця; коли потерпіла особа познайомилася з підозрюваним і за яких обставин; як часто вони зустрічалися; які стосунки між ними склалися; чи були раніше спроби з боку злочинця схилити потерпілу особу до статевого акту; чому потерпіла особа з'явилася на місці злочину; як поводився злочинець до вчинення злочину; хто був разом із ними до вчинення злочину або хто бачив їх разом; чи чинила потерпіла особа опір, якщо чинила, то в чому це виражалося; чи могли залишитися на тілі й одязі підозрюваного сліди опору потерпілої особи, якщо могли, то де саме; чи залишилися сліди злочину на місці події чи на одязі або тілі потерпілої особи і злочинця; чи збереглися вони до моменту допиту потерпілої особи; де знаходиться одяг потерпілої особи, на якому можуть бути сліди злочинця; якою була поведінка підозрюваного після вчинення злочину та ін.

Якщо у слідчого виникають сумніви у правдивості показань потерпілої особи, то не слід одразу ж це їй демонструвати. Після завершення розповіді потерпілого про обставини вчиненого злочину і отримання від нього відповідей на деталізуючі та уточнюючі запитання, необхідно повідомити про їх суперечливість або неузгодженість з іншими наявними у матеріалах провадження доказами, за необхідності, пред'явити їх.

Після допиту потерпілої особи слід негайно провести ***огляд місця події***. З метою точно встановити місце вчинення злочину і в повному обсязі виявити його сліди, доцільним є до проведення цієї слідчої (розшукової) дії залучати потерпілу особу. Виняток становить випадок, коли у слідчого є підстави вважати, що вона умисно обмовляє у вчиненні злочину невинного, оскільки в такому разі присутність потерпілої особи при проведенні огляду місця події може негативно вплинути на його результати.

Особливу увагу в ході огляду місця події слід приділяти пошуку слідів перебування потерпілої і підозрюваної особи в конкретному місці (наявність загублених чи залишених речей, документів, недопалків, відбитків пальців, слідів взуття, волосся, біологічних виділень людського організму), слідів боротьби (зламані гілки, прим'ята трава, пошкоджені меблі).

Результати огляду фіксують в протоколі, а виявлені об'єкти вилучають і, у разі необхідності, направляють для проведення відповідних експертних досліджень.

З метою встановлення наявності на тілі потерпілої особи або підозрюваного тілесних ушкоджень, які виникли в результаті контакту між ними (синців, подряпин, слідів сперми), особливих прикмет або мікрослідів проводиться ***освідування***. Згідно до статті 241 КПК України ця слідча (розшукова) дія здійснюється на підставі постанови прокурора слідчим та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря. В ході освідування фіксуються і вилучаються наявні на тілі потерпілої особи сліди сперми, крові, слини, уламків волосся. З метою виявлення епітеліальних клітин, а також мікроволокон і мікрокрочастинок з одягу злочинця або потерпілої особи у них зістригають нігті й вилучають піднігтьовий вміст. Про проведення освідування складається протокол, а вилучені об'єкти направляються для проведення відповідних експертних досліджень.

У разі, якщо потерпілий чи підозрюваний вказав на осіб, які володіють будь-якою інформацією про обставини, що підлягають дока-

зуванню під час кримінального провадження, то вони ***допитуються в якості свідків***. Під час підготовки до допиту слідчий повинен ретельно продумати його план, щоб уникнути розголошення подробиць про інтимне життя потерпілої особи або підозрюваного. Як правило, в першу чергу допитуються особи, які бачили потерпілого чи підозрюваного до злочину або після його вчинення, а потім їх родичі, знайомі, сусіди, співробітники, а також будь-які інші особи, яким потерпіла розповідала про те, що з нею трапилося.

В ході проведення допитів слідчий повинен з'ясувати наступну інформацію: коли, де і що бачили або чули свідки, який вигляд мала потерпіла особа, що вона говорила, як поводився підозрюваний, як він виглядав, що говорив, якщо ж він зник, то в якому напрямку, на якому транспорті, як був одягнений, чи були в його зовнішності особливі прикмети, чи бачив свідок його раніше, чи зможе його упізнати та ін. Якщо свідки знали потерпілу і підозрювану особу раніше, то слід отримати від них їх особистісні характеристики і з'ясувати які відносини між ними склалися. З цією метою під час допиту свідку можна задати такі запитання: як давно він знає потерпілу та підозрювану особу; де і коли він з кожним із них познайомився; якими особистісними і моральними якостями характеризується потерпілий і підозрюваний; яке у кожного з них коло знайомих, друзів, спосіб життя; які були між ними взаємини до й після злочину; чи давно знайомі потерпілий з підозрюваним, чи часто вони зустрічалися і з яких приводів; в яких стосунках вони перебували; від кого йому стало відомо про злочин тощо.

Негайно після затримання проводиться ***допит підозрюваного.*** Вибір тактики допиту залежить від слідчої ситуації, яка складається в ході його проведення. Якщо підозрюваний заперечує причетність до вчинення розпусних дій щодо неповнолітнього і посилається на алібі, слідчий в ході проведення допиту повинен з'ясувати, де він був і чим займався в той час, коли було вчинено злочин. Для того, щоб можна було перевірити алібі і встановити свідків, які можуть це алібі підтвердити, відповідний проміжок часу деталізується підозрюваним по годинах і хвилинах. Підозрюваний може і не заперечувати факту зустрічі з потерпілою особою, стверджуючи, що жодних розпусних дій щодо неї не вчиняв. У такому разі з'ясовуються наступні обставини: де, коли і з якою метою підозрюваний зустрічався з потерпілою, як довго тривала їх зустріч, чи були вони наодинці, що робили, про що

говорили, хто їх бачив або чув, хто знав про їхню зустріч, коли вони попрощалися та ін. З метою викриття підозрюваного, який дає неправдиві показання, доцільним є застосовувати щодо нього такі тактичні прийоми як непрямого допиту, пред'явлення доказів, роз'яснення положень закону, демонстрація можливостей розслідування тощо.

З метою виявлення і фіксації відомостей про обставини розбещення підозрюваним потерпілої особи та відшукання знарядь вчинення розпусних дій необхідним є проведення особистого ***обшуку*** підозрюваного та його житла чи іншого належного йому приміщення (гаража, дачного будинку тощо) і за місцем його роботи.

Тактика особистого обшуку полягає в тому, що його рекомендується проводити у послідовності «зверху до низу». Спочатку обстежують головний убір, потім верхній одяг (пальто, сукню, піджак, штани тощо), взуття. Окремі предмети одягу знімають з метою обстеження білизни. Особливу увагу при проведенні особистого обшуку слід приділяти кишеням, швам на одязі, підкладці пальто чи піджака. З етичних міркувань цей вид обшуку проводиться особами тієї ж статі.

Обшук у житлі чи іншому володінні підозрюваного, за місцем його роботи проводиться з метою виявити одяг, який був на підозрюваному в момент вчинення злочину, особисті речі потерпілої особи, а також інші знаряддя, які використовувалися ним при вчиненні злочину (фільми, фотографії, відеозаписи тощо). Якщо злочинець відомий потерпілій особі, то, крім зазначених об'єктів, необхідно шукати листи й документи, що свідчать про їх взаємини.

У разі затримання підозрюваного, з яким потерпіла особа чи свідок не знайомі, але стверджують, що можуть його впізнати, необхідним є провести ***пред'явлення для впізнання***. З метою забезпечення високої ефективності цієї слідчої (розшукової) дії вона проводиться лише після попереднього допиту особи, яка впізнає, оскільки, як відомо, через певний час інформація з пам'яті зникає. Цей допит спрямований на з'ясування та фіксацію у протоколі відомостей про обставини і умови, в яких відбувалося сприймання підозрюваного, а також ознак, за якими допитуваний зможе його впізнати. З'ясування цих відомостей є важливим як для вирішення питання про можливість довіряти допитуваному, так і для подальшої оцінки правильності результатів пред'явлення для впізнання.

Водночас при підготовці до пред'явлення для впізання підозрюваного мають враховуватися психологічні особливості та психоемоцій-

ний стан особи, якій підозрюваний буде пред'являтися для впізнання. Одна справа, якщо підозрюваний пред'являється для впізнання свідкові, який бачив його декілька хвилин, і зовсім інша – якщо особою, яка впізнає, буде потерпілий, якому підозрюваний завдав фізичних та моральних страждань. Із психологічної точки зору для потерпілого така ситуація є психотравмуючою, і, як наслідок, вона може негативно вплинути на результати проведення цієї слідчої (розшукової) дії. З огляду на зазначене пред'явлення для впізнання при розслідуванні розбещення неповнолітніх доцільно проводити поза візуальним спостереженням особи, яка пред'являється для впізнання. Також пред'явлення для впізнання може бути проведене за фотознімками або за функціональними ознаками (ходою, голосом та ін.).

За результатами пред'явлення для впізнання складається протокол, в якому детально описуються ознаки, за якими потерпіла особа чи свідок впізнали підозрюваного. Якщо для впізнання пред'являлися фотокартки, то до протоколу в якості додатку долучається фототаблиця, засвідчена підписом слідчого. У тому випадку, якщо проводилося фіксування ходу цієї слідчої дії технічними засобами, до протоколу додаються матеріали відеозапису. У протоколі пред'явлення для впізнання вказується, хто проводив фотозйомку, аудіо-, відеозапис, які об'єкти зафіксовано, зазначаються умови зйомки.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування розбещення неповнолітніх

У кримінальних провадженнях про розбещення неповнолітніх найчастіше призначають судово-медичну, судово-біологічну, одорологічну, трасологічну, судово-психіатричну та судово-психологічну експертизи.

Судово-медична експертиза може призначатися як щодо потерпілої, так і щодо підозрюваної особи. Ця експертиза, як правило, проводиться у випадку, якщо необхідним є перевірити показання потерпілої особи про те, що розпусні дії щодо неї вчинювалися злочинцем із застосуванням фізичного насильства. Також у результаті судово-медичних досліджень роблять висновок про наявність чи відсутність на тілі підозрюваного і потерпілого окремих мікрослідів і виділень людського організму. На вирішення судово-медичної експертизи мо-

жуть бути поставлені такі питання: чи є тілесні ушкодження на тілі потерпілої, якщо так, то який їхній характер, локалізація, механізм утворення, давнина заподіяння? чи допускають характер та локалізація ушкоджень потерпілої заподіяння їх власною рукою? чи є на тілі підозрюваного тілесні ушкодження, якщо так, то які, їх локалізація, механізм та давність утворення? чи могли тілесні ушкодження виникнути на тілі підозрюваного в результаті подолання опору, який чинила потерпіла особа? чи є на статевому органі підозрюваного піхвові виділення, якщо так, то яка їх групова приналежність? чи є на статевому органі підозрюваного волокна тканини одягу, білизни, волосся, чи подібні вони з волоссям потерпілої?

Судово-біологічна експертиза проводиться з метою встановлення наявності і групової належності об'єктів людського походження (крові, виділень, волосся тощо), виявлених на місці події, тілі чи одязі як потерпілої, так і підозрюваної особи. На вирішення цієї експертизи можуть бути поставлені такі питання: чи є на одязі, вилученому у підозрюваного чи потерпілої особи, плями сперми, якщо так, то яка їх групова належність? чи є в плямі сперми домішки піхвового епітелію, якщо так, то яка їх групова належність?

Одним із найефективніших засобів доказування причетності підозрюваного до вчинення розпусних дій, який застосовується при проведенні судово-біологічної експертизи, є метод генотипоскопії або ДНК-аналіз. Цей метод дозволяє встановити, що слід сперми, вилучений з місця події, залишений конкретною особою, а також визначити, чи залишені сліди сперми у різних місцях і в різний час однією особою (під час вчинення аналогічних злочинів).

Якщо в процесі вчинення розпусних дій підозрюваний контактує з потерпілою особою (тримає її за руки, садить на коліна, обнімає), то на її одязі можуть залишатися сліди запаху, виявлення та вилучення яких здійснюється в ході проведення таких слідчих (розшукових) дій, як огляд та обшук. У такому випадку, а також у разі відсутності біологічного матеріалу ефективним є проведення ***одорологічної експертизи***, на вирішення якої можуть бути поставлені такі питання: чи наявні на наданих для дослідження предметах запахові сліди людини? чи наявні у наданих для дослідження запахових зразках запахові сліди людини? однією чи декількома особами залишені запахові сліди на наданих для дослідження предметах? однією чи декількома особами залишені запахові сліди у наданих для дослідження запахових

зразках? особою якої статі залишені запахові сліди на наданих для дослідження предметах? особою якої статі залишені запахові сліди у наданих для дослідження запахових слідах? людиною якого орієнтовного віку (дитячого, середнього, похилого) залишені запахові сліди для наданих на дослідження предметах? людиною якого орієнтовного віку (дитячого, середнього, похилого) залишені запахові сліди для наданих на дослідження запахових зразках? чи міг запаховий слід, вилучений під час огляду місця події, бути залишеним підозрюваним або іншою особою? чи могли запахові сліди (вказати, які конкретно) бути залишені громадянами (зазначити їх перелік) чи кимось із них конкретно? чи належать виявлені на місці події об'єкти біологічного походження (кров, волосся, піт, сперма) конкретній особі? чи могли знаходитись у контакті з підозрюваним об'єкти, які надано для дослідження?

У випадку виявлення на місці події матеріально-фіксованих слідів (слідів рук, ніг людини, її взуття або протекторів коліс транспортних засобів тощо) проводиться ***трасологічна експертиза***, основним завданням якої є ідентифікація слідоутворюючого об'єкта за матеріально-фіксованими відображеннями його будови на слідосприймаючій поверхні. На вирішення трасологічної експертизи можуть бути поставлені такі питання: чи залишено слід на місці події взуттям, вилученим у підозрюваного? чи залишені сліди рук на предметах, що утворюють обстановку місця події, гаманці, сумочці потерпілої особи підозрюваним? чи не залишено слідів на тілі (одязі) підозрюваного потерпілою особою й навпаки?

З метою дослідження мікрооб'єктів, вилучених з місця події, одягу потерпілої особи чи підозрюваної можуть призначатися ***експертизи матеріалів, речовин та виробів***, на вирішення яких можуть бути поставлені такі питання: чи є на одязі потерпілої особи нашарування у вигляді волокон тканини (якщо так, то чи вони не з одягу підозрюваного)? чи є на одязі підозрюваного волокна одягу потерпілої особи? чи мав місце факт контактної взаємодії одягу підозрюваного та потерпілої особи? чи немає на їхньому одязі якихось частинок, що мають загальну групову належність? чи є на знаряддях злочину мікрочастинки (якщо так, то яка їх групова належність)? чи є в піднігтьовому вмісті підозрюваного текстильні волокна (якщо є, то чи мають вони спільну групову належність із волокнами одягу потерпілої особи)?

У кримінальних провадженнях про розбещення неповнолітніх значний відсоток підозрюваних осіб, а іноді й потерпілі, страждають

на психічні розлади, а тому важливим є встановити стан їх психічного здоров'я. На вирішення ***судово-психіатричної експертизи*** можуть бути поставлені такі питання: чи є у підозрюваного чи потерпілого ознаки психічного захворювання, якщо так, то які саме і впродовж якого часу? якщо на момент проведення судово-психіатричної експертизи потерпілий чи підозрюваний є психічно здоровим, то чи знаходилися вони під час вчинення розпусних дій в стані тимчасового розладу психічної діяльності? якщо у підозрюваного є психічне захворювання, то чи міг він усвідомлювати свої дії і керувати ними в момент розбещення потерпілої особи? чи становить підозрюваний небезпеку для суспільства, чи необхідним є застосування щодо нього примусових заходів медичного характеру, а якщо так, то яких саме? якщо потерпіла є психічно хворою, то чи могла вона правильно сприймати дійсність, розуміти, що стосовно неї вчинялися розпусні дії?

З метою встановлення таких, що мають юридичне значення? особливостей психічної діяльності потерпілої і підозрюваної особи, призначається ***судово-психологічна експертиза***. Головним завданням цієї експертизи є визначення індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, закономірностей перебігу психічних процесів у підекспертної особи та з'ясування їх впливу на здатність особи адекватно сприймати і розуміти значення своїх дій та дій інших осіб.

До підстав призначення судово-психологічної експертизи належать:

- наявність особливостей, що свідчать про надмірну неврівноваженість, емоційність, жорстокість, агресивність, покірність, навіюваність, нерішучість;
- тривале перебування у стані тривоги, емоційного напруження, фрустрації;
- відставання рівня психічного розвитку від вікової норми;
- наявність хронічних або невиліковних соматичних захворювань;
- відмінність поведінки особи від традиційної, властивої для відповідної вікової групи людей.

Судово-психологічна експертиза призначається для вирішення таких питань: які індивідуально-психологічні особливості має під експертна особа? чи має підекспертна особа індивідуально-психологічні особливості, які суттєво вплинули на характер її протиправних дій або злочину чи злочинних дій (конкретно зазначається, які особливості необхідно встановити: агресивність, жорстокість, підкореність,

соціальна дезадаптація тощо)? чи могли індивідуально-психологічні особливості під експертної особи суттєво вплинути на її поведінку під час скоєння нею злочину? які особливості мають психологічні чинники сексуально-насильницької поведінки підекспертної особи?

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики розбещення неповнолітніх.*
2. *Розкрийте особу злочинця як елемент криміналістичної характеристики розбещення неповнолітніх.*
3. *Назвіть типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування розбещення неповнолітніх.*
4. *Охарактеризуйте особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування розбещення неповнолітніх.*
5. *Які види судових експертиз призначаються в ході розслідування розбещення* неповнолітніх? Назвіть питання, які виносяться на їх вирішення.

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Антонян Ю. М.* Преступность и психические аномалии / Ю. М. Антонян, С. В. Бородин; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1987. – 298 с.
2. *Гульман Б. Л.* Сексуальные преступления / Б. Л. Гульман. – Харьков, 1994. – 158 с.
3. *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология: научно-практическое издание / А. Ф. Зелинский. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с.
4. *Лісова А. Ю.* Основи методики розслідування зґвалтування: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. Ю. Лісова; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
5. Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / О. В. Батюк, Р. І. Благута, О. М. Гумін та ін.; за заг. ред. Є. В. Пряхіна. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 324 с.
6. *Паляничко Д. Г.* Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією: автореф. дис. … канд. юрид. наук:

спец. 12.00.09 / Д.Г. Паляничко; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Одеса, 2013. – 20 с.
7. *Пономарева Л.В.* Методика расследования изнасилований / Л.В. Пономарева. – СПб.: Юрлитининформ, 2002. – 152 с.
8. *Світличний О.О.* Кримінальна відповідальність за розбещення неповнолітніх: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / О.О. Світличний; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2012. – 20 с.
9. *Хижняк Є.С.* Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / Є.С. Хижняк; Міжнар. гуманіт. ун-т. – О., 2013. – 20 с.
10. *Шеремет А.П.* Злочини проти статевої свободи: монографія / А.П. Шеремет. – Чернівці: Наші кн., 2008. – 216 с.
11. *Яковлев Я.М.* Судебная експертиза при расследовании половых преступлений / Я.М. Яковлев. – Душанбе: Инфон, 1966. – 152 с.

РОЗДІЛ 5.
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖОК

§ 1. Криміналістична характеристика крадіжок

Поняттям «крадіжка» охоплюється значне коло правопорушень, що різняться предметом посягання, способом вчинення й приховування, місцем реалізації злочинного задуму, а саме:

- крадіжки з приміщень – крамниць, магазинів, кіосків, складів, готелів, санаторіїв, гуртожитків, квартир, будинків, дач тощо;
- крадіжки матеріальних цінностей з цехів промислових підприємств, підприємств АПК, комунального господарства й будівельних майданчиків;
- крадіжки вантажів на залізничному, річковому, морському і повітряному транспорті, крадіжки особистих речей громадян на вокзалах, з купе поїздів тощо;
- кишенькові крадіжки (на ринках, у магазинах, у громадському транспорті тощо);
- крадіжки транспортних засобів (автомобілів, мотоциклів, мопедів тощо), їх агрегатів та частин.

Ці злочини мають спільні риси, які дозволяють надати їм узагальнену характеристику й визначити певну специфіку їх розслідування.

Криміналістична характеристика крадіжок включає в себе такі елементи: предмет злочинного посягання; способи вчинення крадіжок; типову «слідову картину»; особу злочинця; особу потерпілого.

Важливим елементом криміналістичної характеристики крадіжок є відомості про ***предмет злочинного посягання***. Так, під час квартирних крадіжок, як правило, викрадаються гроші (в тому числі іноземна валюта), коштовності, антикваріат, предмети релігійного культу,

відео-, аудіо-, теле- і радіоапаратура, персональні комп'ютери, одяг, взуття та інші предмети господарсько-побутового призначення, в тому числі й продукти харчування. Предметом кишенькових крадіжок є гаманці, гроші, а також коштовності, мобільні телефони, інша портативна техніка, які викрадають із сумок, портфелів, кишень одягу тощо.

Предметом крадіжок можуть бути мотоцикли, мопеди, автомобілі та інші засоби пересування або комплекти певних агрегатів та деталей, які можна розібрати (колеса, аудіотехніка та ін.) У сфері комунального господарства предметами крадіжок є електролічильники, колективні телевізійні антени, агрегати ліфтів тощо. Щорічно збільшується кількість крадіжок вогнепальної зброї та вибухових речовин з військових частин, складів та інших сховищ.

Встановлення предмета злочинного посягання під час розслідування конкретного злочину сприяє визначенню інших його елементів: особи злочинця, способу вчинення тощо. Так, орієнтування злочинця на місці крадіжки, швидкість і цілеспрямованість дій щодо пошуку схованок і відбору коштовностей свідчать про достатню поінформованість (обізнаність) злочинця про місце знаходження предметів, які його цікавлять. Викрадення транспортних засобів, крадіжки апаратури, електролічильників, телевізійних кабелів, антен вчиняються, як правило, особами, які мають певні знання й навички, у тому числі й професійного характеру.

Найбільш інформативним джерелом у криміналістичній характеристиці крадіжок виступають відомості щодо ***способів вчинення*** злочинів цього виду. За останні роки крадіжки державного, комунального й приватного майна набули рис організованої й професійної спрямованості, відрізняються кваліфікованими способами їх вчинення, що включають різноманітні дії з підготовки до крадіжки, безпосереднього заволодіння матеріальними цінностями (майном), а також приховування слідів злочинного посягання.

До числа дій злочинців з підготовки до вчинення крадіжок слід віднести такі:

- вибір об'єкта крадіжки;
- вивчення об'єкта крадіжки й обстановки, в якій злочинцю доведеться діяти;
- вибір найбільш ефективного способу безпосереднього заволодіння майном, а також підготовка необхідних технічних засобів, за допомогою яких буде здійснений злочинний намір;

- вибір способу приховання слідів крадіжки, в тому числі приховання чи збут викраденого;
- попередню змову між співучасниками крадіжки, розподіл ролей, а також за необхідності – забезпечення «алібі» та ін.

Серед усіх видів крадіжок найбільш поширеними є квартирні крадіжки і крадіжки майна із зачинених приміщень. Вони мають багато спільного: схожий характер слідів, у тому числі й від знарядь зламу, схожість обставин вчинення тощо.

Певні особливості мають й способи приховування крадіжок. Часто вживаються заходи для знищення, маскування і фальсифікації слідів на місці злочину (покриття долонь рук лаком або знежирюючим розчином, використання рукавичок, зміна зовнішнього вигляду або призначення предмета крадіжки, знищення маркувальних або номерних знаків, обмова співучасників, створення алібі тощо).

Відомості про спосіб вчинення крадіжки дозволяють визначити деякі особливості особи, яка вчинила цей злочин (стать, вік, рід занять тощо). Так, проникнення у житло шляхом «вільного доступу» у квартири родичів, знайомих, друзів, а також з використанням ключів від вхідних дверей, попередньо викрадених у потерпілих або отриманих шляхом обману малолітніх дітей часто здійснюється підлітками; крадіжки із застосуванням різних знарядь (зламу замикаючих пристроїв вхідних дверей, леза або інших спеціально виготовлених засобів для пошкодження сумок, портфелів та інших) вчиняються, як правило, злочинцями-професіоналами, для яких злочинна діяльність є основним джерелом збагачення; «безінструментальний» спосіб проникнення у приміщення для вчинення крадіжки (удар плечем, ногою, рукою, проникнення через відкрите вікно та ін.) притаманний злочинцям, у яких відсутня певна «злочинна кваліфікація».

Крадіжки належать до групи правопорушень, місце вчинення яких локалізується просторово і здебільшого обмежене невеликою площею (ділянкою місцевості, приміщенням тощо).

Елементом криміналістичної характеристики крадіжок є відомості про ***типову «слідову картину» цього злочину***. Механізм утворення слідів під час вчинення крадіжок обумовлюється характером взаємодії злочинця з оточуючою матеріальною обстановкою. На місці події сліди залишають: а) злочинець (сліди рук, ніг, зубів, губ, крові, слини, інших виділень, губної помади, мікрочастинок одягу і взуття, запахові сліди та ін.) та б) знаряддя злочину. Так,

«безінструментальний» спосіб зламу вхідних дверей характеризується значним пошкодженням поверхні дверей та дверної коробки, петель, замків, наявністю відбитків підошов взуття тощо. Характерними ознаками віджиму дверей і дверної коробки є наявність на чільній і засувній планці замка пошкоджень у вигляді вдавлених слідів від робочої частини знаряддя зламу. Застосування злочинцями так званого методу «царської горілки» передбачає наявність слідів кислотної дії у вигляді плавлення і крапель металу (киплячої рідини) у замковій шпарині і відповідних плям безпосередньо під нею, у тому числі й на підлозі під дверима. Сліди свідчать про певні навички, звички та інші якості особи злочинця. Крім того, на самому злочинцеві (на тілі, одязі, взутті) та на використовуваних ним знаряддях також можуть залишитися сліди з місця події і від злочинних дій (пошкодження одягу, нашарування на одязі й відкритих ділянках тіла фарби, штукатурки, ґрунту, металевих ошурків чи дерев'яної тирси, волокон тканини тощо).

У криміналістичній характеристиці крадіжок особливе місце посідають відомості ***про особу правопорушника***. Осіб, які вчиняють крадіжки, умовно можна поділити на дві групи:

- професіональні злочинці, для яких крадіжки є основним джерелом існування. Як правило, такі особи раніше були засуджені за аналогічні злочини і в цьому сенсі їх діяльність – одна з найбільш сталих і «рецидивонебезпечних». Вони ж очолюють злочинні формування і мають певну спеціалізацію («карманники», «техніки»), проникають у приміщення, використовуючи «відмички» або підбираючи ключі, «слюсарі» і «шніфери» – шляхом зламу дверей або їх запираючих пристроїв; «склярі», які виставляють або видавлюють віконне скло);
- особи, які вчинили крадіжку через певні обставини, що склалися (залишені без догляду особисті речі громадян або без належної охорони матеріальні цінності, незамкнені двері квартири чи автомашини тощо). Ці особи викрадають предмети, що перебувають на видному місці й намагаються швидко залишити місце крадіжки.

Дані криміналістичних характеристик крадіжок свідчать про якісні зміни злочинного середовища. Спостерігається значне омолодження квартирних злочинців (середній вік наразі становить 25 років).

Серед засуджених за крадіжки державного і колективного майна вдвічі більше осіб середнього віку (30–49 років). Майже половина крадіжок вчиняється групами з розподілом ролей між їх членами й відповідною «технологією» підготовки, вчинення і приховання крадіжок (наводка, збір інформації, відпрацювання плану, розподіл функцій виконання, збут краденого).

Взаємозв'язок «злочинець – потерпілий» часто посідає ключове місце у виявленні важливих обставин, що підлягають встановленню. У криміналістичній характеристиці крадіжок надається ***інформація про потерпілого*** та його поведінку, що дозволяє дійти висновків про специфіку його взаємовідносин зі злочинцем. Так, важливого значення набувають відомості щодо потерпілого, якими міг скористатися злочинець під час підготовки і вчинення квартирної крадіжки (майнове становище, місця схову грошей чи коштовностей, тривала відсутність тощо) та дані про віктимну поведінку потерпілого (безтурботне ставлення до охорони свого житла від злочинних посягань, нерозбірливість і довірливість до незнайомих людей, демонстрування забезпеченого побуту, систематичне публікування об'яв про купівлю-продаж дорогих предметів чи коштовних речей, звичка мати при собі значні суми грошей тощо).

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування крадіжок

Визначення спрямування розслідування, завдань і засобів їх вирішення багато в чому обумовлене слідчими ситуаціями, які склалися залежно від часу, що минув з моменту крадіжки чи виявлення її слідів, предмета крадіжки, поведінки потерпілих, наявності свідків-очевидців та інших обставин. Найбільш ***типовими слідчими ситуаціями*** початкового етапу розслідування крадіжок є такі**:**

• Факт *крадіжки виявлений, підозрюваний затриманий з речовими доказами або за «гарячими слідами».* Інформування про проникнення злочинця у приміщення здійснюється, як правило, за допомогою заздалегідь установлених у ньому засобів охоронної сигналізації чи інформація надійшла від конкретних очевидців злочину, які часто самостійно або з участю працівників міліції затримують злочинців з краденим. Основне тактичне завдання в цій ситуації – зафіксува-

ти сліди вчинення крадіжки конкретною особою. Типовими версіями у вказаній ситуації є такі: факт крадіжки мав місце, і вчинена вона затриманим; затриманий придбав крадене майно або взяв його для схову та ін.

З метою перевірки цих версій проводяться такі слідчі (розшукові) дії, як особистий обшук, огляд одягу, речей, вилучених у затриманого, а також його допит. Після проведення вказаних слідчих (розшукових) дій слідчий проводить огляд місця події (завчасно забезпечивши його охорону), в тому числі й місця затримання підозрюваного з метою виявлення, фіксації, вилучення інших речових доказів, що підтверджують причетність затриманого до розслідуваної крадіжки. Початковий етап розслідування в цій слідчій ситуації закінчується проведенням обшуку за місцем проживання затриманого; пред'явленням для впізнання потерпілому або матеріально відповідальній особі майна (матеріальних цінностей), вилученого у затриманого; призначенням криміналістичних та інших видів експертиз.

• Факт *крадіжки встановлений, є відомості про ймовірного злочинця (групу осіб), проте нікого не затримано.* У вказаній слідчій ситуації визначальним чинником є час. Дії слідчого мають характеризуватися максимальною оперативністю і спрямованістю на збирання пошукової експрес-інформації шляхом короткого опитування очевидців або інших свідків про кількість злочинців, індивідуальні прикмети їх зовнішності (стать, вік, особливі прикмети, одяг та ін.), в якому напрямку вони зникли, можливі місця їх перебування, а також характер чи специфічні ознаки викраденого ними майна. Після чого негайно здійснюється переслідування злочинця (групи) за «гарячими слідами». Організовуються тактичні операції «Розшук злочинця», «Затримання за «гарячими слідами», «Розшук викраденого майна», «Встановлення свідків», які включають в себе різноманітні слідчі (розшукові) дії та інші процесуальні дії.

Якщо ж підозрювана в крадіжці особа не буде встановлена, в подальшому проводяться огляд місця події, допити свідків-очевидців і потерпілого, судові експертизи, результати яких для встановлення зниклого злочинця і викраденого майна мають важливе значення. Так, завданням огляду місця крадіжки в цій ситуації є виявлення, фіксація і вилучення слідів злочину з метою уточнення і розширення наявних у розпорядженні слідчого даних про особу, яка вчинила крадіжку. Допит потерпілого має бути спрямований на встановлення предмета

крадіжки, визначення розміру збитку, а також виявлення осіб з числа знайомих і родичів (за описаними свідками-очевидцями прикметами зовнішності), можливо причетних до розслідуваної події.

• Факт *крадіжки встановлено (зламані вхідні двері, своєрідний безлад у приміщенні, відсутнє певне майно), але дані про злочинця відсутні.* Така слідча ситуація в інформаційному аспекті є найменш сприятливою, а в організаційному – найскладнішою. Основні завдання, що вирішуються – це встановлення особи, яка вчинила крадіжку, і виявлення викраденого. Для цього можуть проводитися тактичні операції «Збирання відомостей про злочинця» і «Розшук викраденого майна». Реалізація цих тактичних операцій може здійснюватися таким чином: попереднє опитування потерпілого (матеріально відповідальної особи) щодо змін в обстановці місця події (поява невідомих, незвичне розташування або зникнення певних предметів тощо); огляд місця події, який включає дослідження матеріальної обстановки не тільки приміщення, з якого вчинена крадіжка, а й прилеглої місцевості – сходових клітин, горищ і підвалів жилих будинків, дворів, підсобних приміщень та ін.; допит потерпілого та свідків (черговість допиту цих осіб визначається залежно від того, хто з них першим виявив крадіжку і повідомив про неї в міліцію); призначення і проведення судових експертиз; перевірка за криміналістичними обліками (дактилоскопічними, оперативно-розшуковими та ін.); постановка на облік викрадених номерних предметів; вивчення матеріалів раніше не розкритих крадіжок, учинених аналогічним способом.

Одночасно із гласними слідчими (розшуковими) діями здійснюються й негласні слідчі (розшукові) дії, характер яких визначається зібраними даними про злочинця (злочинців) і викрадені цінності.

Для початкового етапу розслідування крадіжок характерні також певні ***типові слідчі версії.*** Типовими слідчими версіями щодо особи злочинця є такі:

- крадіжку вчинила стороння особа;
- крадіжку вчинила стороння особа за сприяння (за наводкою) близької потерпілому особи;
- крадіжку вчинила стороння особа за участю або за сприяння працівника, який не є матеріально відповідальною особою;
- крадіжку вчинив працівник, який не є матеріально відповідальною особою, або особа, яка охороняла відповідний об'єкт;

- крадіжку вчинила стороння особа, але факт крадіжки використано матеріально відповідальною особою для приховання нестачі або присвоєння інших цінностей, що є у її розпорядженні;
- крадіжку вчинила стороння особа за сприяння матеріально відповідальної особи, яка намагається приховати нестачу.

Для початкового етапу розслідування крадіжок майна громадян, які вчинено з квартир, будинків, дач, характерні такі типові версії:

а) щодо події злочину:

- крадіжка дійсно мала місце;
- крадіжки фактично не було, а заявник помиляється стосовно події злочину, або крадіжка інсценована ним самим з метою приховання факту розтрати чи втрати іншим способом грошей, документів, коштовностей, зброї чи інших об'єктів;

б) щодо осіб, причетних до вчинення крадіжки, то вона вчинена:

- однією особою чи злочинною групою;
- особою з числа родичів, знайомих потерпілого;
- особою, обізнаною про місця знаходження викраденого;
- особою, яка має певні навички;
- особою, яка раніше проводила якісь роботи у потерпілого або побувала в його квартирі з іншого приводу;

в) щодо місць можливого перебування злочинця:

- квартири;
- заміські дачі родичів, знайомих;
- готелі;
- вокзали та ін.;

г) щодо місць знаходження викраденого майна:

- сховано за місцем мешкання, роботи злочинця, його знайомих, родичів;
- здано в комісійні крамниці, ломбарди;
- реалізовано іншим способом;
- вивезено (надіслано) за межі населеного пункту, де вчинено крадіжку та ін.

Висунення робочих версій у конкретному випадку розслідування залежить від обсягу зібраної первісної інформації та слідчої ситуації, що склалася.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування крадіжок

Огляд місця події є однією з найбільш інформативних слідчих (розшукових) дій. Результати огляду дозволяють вирішити питання про внесення відомостей про злочин в Єдиний реєстр досудових розслідувань, побудувати версії та скласти план їх перевірки. До виїзду на місце події необхідно забезпечити його охорону з тим, щоб обстановка крадіжки залишилась недоторканою, потім визначити, хто повинен взяти участь в огляді, здійснити фотографування місця події.

Сліди рук необхідно шукати, керуючись версією про дії злочинця: на засувних пристроях, вікнах, дверях, пакувальних матеріалах, пляшках, склі балконів, касових апаратах, сейфах, посуді та інших предметах. Сліди знарядь зламу шукають на замках, петлях дверей, накладках та інших частинах вікон і дверей, а також навколо них. З метою виявлення слідів ніг і транспортних засобів оглядаються ймовірні шляхи зникнення злочинців.

З метою організації розшуку і виявлення злочинця звертається увага на пошук і вилучення мікрослідів, залишених на місці події (частинки бруду, фарби, пилу, крові, волокна рукавичок, одягу та ін.). Іноді з метою ускладнити розслідування злочинці посипають підлогу тютюном, молотим перцем, поливають одеколоном, бензином, сумішшю на ефірній або ацетоновій основі. Під час огляду місця події у цій категорії кримінальних проваджень часто виявляються і фіксуються «негативні обставини», що вказують на можливе інсценування крадіжки.

Допит потерпілих та свідків із числа матеріально відповідальних осіб і керівників підприємств, установ, організацій, де вчинено крадіжку, має на меті встановити певні обставини: що викрадено, кількість вкраденого, прикмети окремих предметів, де вони знаходилися до крадіжки, порядок їх охорони та ін.

Якщо під час огляду або з інших підстав виникла версія про інсценування крадіжки матеріально відповідальною особою з метою приховати факт розтрати чи іншого злочину, при допиті слід з'ясувати: де знаходилась ця особа і чим займалася в період крадіжки; як давно

працює на цьому підприємстві; які зауваження виникали в неї до колег чи керівництва по роботі; чи були раніше нестачі товарно-матеріальних цінностей, якщо так, то які причини їх виникнення, ким вони були виявлені, яких заходів було вжито для відшкодування шкоди; чи підозрює кого-небудь допитуваний у вчиненні крадіжки, на якій підставі. За наявності відповідних фактичних даних, призначається інвентаризація, ревізія чи інший вид перевірки.

Допитом свідків-очевидців встановлюються дані про прикмети зовнішності підозрюваного, час і спосіб вчинення крадіжки, про сліди або предмети, які залишили злочинці на місці злочину, викрадені предмети та їхні індивідуальні особливості, про напрямок, в якому зникли злочинці, ознаки транспортних засобів, що ними використовувалися та ін. Сусіди можуть дати показання про час вчинення крадіжки, про обставини, за яких була виявлена крадіжка, кількість та прикмети підозрюваних, про осіб, які заходили в квартиру або з'являлися поблизу будинку напередодні крадіжки.

Особи, які затримали злочинця на місці злочину, повідомляють, за яких обставин вони його помітили, які дії вжиті ними для затримання, як поводив себе затриманий(ні). Звичайно під час затримання злочинці намагаються викинути викрадені предмети й цінності або передати їх іншим особам.

Працівники комісійних магазинів (ломбардів) можуть повідомити прикмети зовнішності осіб, які здавали викрадені речі на комісію. Допитуючи охоронців, з'ясовують час початку їх чергування, місцеперебування під час чергування, в тому числі в період вчинення крадіжки, коли і ким вона виявлена, чи не відлучалися вони з поста, якщо так, то коли й куди саме.

Допит підозрюваного проводиться після його затримання та особистого обшуку, інколи після обшуку за місцем проживання. Йому ставляться запитання про факт крадіжки, коли, у зв'язку з чим виник намір вчинити крадіжку, чи була здійснена підготовка до неї, хто сприяв вчиненню крадіжки або знав про неї, яким способом вчинена крадіжка, чи використовувалися технічні засоби і які саме, що викрадено, де сховані викрадені об'єкти, якщо щось із викраденого злочинцем вже реалізоване, то через кого, де, на яку суму, чи витрачені ці гроші, чи були спільники, хто саме, їх місцезнаходження тощо.

Метою ***обшуку*** приміщень є виявлення й вилучення речей, одягу тощо, які не належать підозрюваному та членам його сім'ї; предметів,

які злочинець міг використати як знаряддя вчинення злочину. Обшукувати необхідно житлові та підсобні приміщення – сараї, горища, гаражі, де можна виявити важливі для розслідування предмети: етикетки, ярлики, інші об'єкти, що вказують на причетність власників чи володільців житла до вчинення крадіжки (крадіжок).

Під час особистого обшуку необхідно звертати увагу на предмети, що можуть не належати підозрюваному: декілька гаманців, мобільних телефонів, годинників, ключів або документів тощо.

Важливе значення має ***освідування*** (ст. 241 КПК) і ***огляд одягу*** підозрюваного. Якщо крадіжка здійснена шляхом зламу стіни або стелі, то на тілі, одязі, взутті або у волоссі затриманого можуть бути вилучені частинки «зламаної» перепони (крейда, вапно, цегляний пил тощо). Результати порівняльної експертизи цих об'єктів дозволяють спростувати висунуте підозрюваним алібі, обґрунтувати позицію сторони обвинувачення.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування крадіжок

Під час розслідування крадіжок, зазвичай спеціальні знання використовуються шляхом залучення спеціаліста, який здійснює безпосередню допомогу слідчому при проведенні слідчих (розшукових) дій, надає слідчому необхідні консультації з питань, вирішення яких потребує спеціальних знань, а також шляхом залучення експертів та проведення судових експертиз.

Під час розслідування крадіжок призначаються судові експертизи, що можуть бути поділені на дві групи:

а) ті, що призначаються для ідентифікації злочинця та знарядь злочину, взуття та транспортних засобів (трасологічна, дактилоскопічна, криміналістична експертиза матеріалів та виробів з них тощо);

б) ті, що призначаються для дослідження викраденого майна (товарознавча, харчова, хімічна, біологічна експертизи тощо).

Найбільш характерною для розслідування крадіжок є ***трасологічна експертиза*** слідів знарядь зламу. На її вирішення ставляться такі типові питання: яким способом зламана перешкода? з якої сторони, одним чи декількома знаряддями залишені сліди на об'єкті? чи не залишені сліди знаряддям, що надане на дослідження?

При дослідженні запираючого пристрою або його фрагментів з'ясовується, в якому положенні – зачиненому або відкритому, знаходився запираючий пристрій в момент його пошкодження? чи має запираючий пристрій дефекти, й якщо так, то чи не заважають вони його використанню (зачиненню-відчиненню)? чи можна відчинити запираючий пристрій (замок), не порушуючи контрольного прилаштування? чи не відчинявся він конкретним ключем, відмичкою або іншим предметом? яким способом зламаний замок, чи зламано замок знаряддям, вилученим у конкретної особи? тощо.

Криміналістична експертиза пломб, що є видом трасологічної експертизи, призначається, якщо вчинена крадіжка вантажів на транспорті. На вирішення цієї експертизи ставляться такі питання: чи була затиснена пломба наданими експерту пломбувальними лещатами? яким способом і з використанням яких інструментів була розкрита і повторно затиснена пломба? чи затиснена пломба пломбувальними тисками, вилученими у конкретної особи? чи не утворені на пломбі сліди інструментом, вилученим у конкретної особи?

На вирішення ***дактилоскопічної експертизи*** слід ставити наступні питання: чи є на предметах, вилучених із місця крадіжки, сліди рук? якщо так, то чи придатні вони для ідентифікації особи, що їх залишила? якою рукою, якими пальцями залишені сліди рук? чи не залишені сліди рук, вилучені у різних місцях крадіжки, однією і тією самою особою? які особливості мають руки людини, що залишила сліди (відсутність пальців, наявність шрамів, мозолів, каліцтво тощо)? в результаті якої дії залишено слід (захоплення, торкання тощо)? чи не залишено сліди рук, вилучені на місці крадіжки, конкретною особою, дактилокарта якої надана на дослідження?

Судова експертиза речовин, матеріалів і виробів призначається з метою встановлення однорідності складу речовин (часток зламаної перепони, волокон тканини, фарби), які виявлені на тілі підозрюваного або на його одязі з речовинами, вилученими з місця події. Вказані експертизи особливо ефективні під час розслідування кишенькових крадіжок, коли крадій стверджує, що він не торкався потерпілої особи. В цій ситуації виявлення на одязі підозрюваного мікрочастин з одягу потерпілого, і навпаки, має важливе доказове значення.

За допомогою ***судово-товарознавчої експертизи*** з'ясовуються найменування, ціна, артикул, сорт та інші ознаки товарів; чи однорідні предмети, вилучені у підозрюваного, з викраденими.

Інколи у кримінальних провадженнях про крадіжки виникає необхідність проведення ***мистецтвознавчої експертизи,*** за допомогою якої вирішуються наступні питання: чи є твір оригіналом, чи копією? чи має твір образотворчого мистецтва значну художню цінність? до якого періоду часу належить створення цього твору? чи є автором цього твору мистецтва будь-хто з видатних митців та хто саме? до якого напрямку мистецтва (школи) належить твір мистецтва? чи піддавався твір мистецтва реставрації або переробці, якій саме? та інші.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики крадіжок.*
2. *Які є слідчі ситуації початкового етапу розслідування крадіжок?*
3. *Назвіть типові слідчі версії початкового етапу розслідування.*
4. *У чому особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій, що проводяться в ході розслідування крадіжок?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Бондар В. С.* Проблеми теорії і практики використання спеціальних криміналістичних знань в розслідуванні крадіжок з проникненням у житло: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. С. Бондар; Академія адвокатури України. – К., 2008. – 20 с.
2. *Бондар В. С.* Проблеми теорії та практики застосування спеціальних криміналістичних знань у розслідуванні квартирних крадіжок: монографія / В. С. Бондар, М. Я. Сегай; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. – 311 с.
3. *В'юнник Д. Ю.* Методика розслідування крадіжок автотранспортних засобів: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д.Ю. В'юнник; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 19 с.
4. Запобігання, розкриття, викриття та розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті України: метод. посібник / уклад. С. В. Продайко, О. О. Юхно; Одеський юридичний ін-т Харківського національного ун-ту внутрішніх справ. – О.: ОЮІ ХНУВС, 2007. – 173 с.
5. *Капустіна М. В.* Розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті: монографія / М. В. Капустіна. – Х. Право, 2008. – 192 с.
6. *Кудінов А. С.* Особливості початкового етапу розслідування крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів: автореф. дис. …

канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. С. Кудінов; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2013. – 20 с.
7. *Кудлай П. О.* Криміналістична характеристика та особливості розслідування крадіжок вантажів, скоєних неповнолітніми з рухомого складу залізничного транспорту: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. О. Кудлай; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 15 с.
8. Методика розслідування квартирних крадіжок: навч. – метод. посіб. / В. С. Бондар, С. В. Головкін, О. А. Єршов та ін. // МВС України, Луганськ. ДУВС. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2011. – 399 с.
9. *Продайко С. В.* Запобігання, розкриття, викриття та розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті України: методичний посібник / Укл. С. В. Продайко, О. О. Юхно. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. – 174 с.
10. *Татаров О. Ю.* Особливості розкриття та розслідування таємного викрадення майна у пасажирів залізничного транспорту: метод. рек. / О. Ю. Татаров та ін. – Л., 2011. – 56 с.
11. *Твердохліб І. М.* Методика розслідування крадіжок, учинених в умовах надзвичайних ситуацій: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. М. Твердохліб; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К.: б. в., 2008. – 16 с.
12. *Швидкий О. Г.* Планування та організація початкових слідчих дій при розслідуванні квартирних крадіжок: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. Г. Швидкий; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 18 с.
13. *Юхно О. О.* Проблеми запобігання крадіжкам приватного майна громадян на пасажирському залізничному транспорті: сборник научных трудов / О. О. Юхно. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2006. – 201 с.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ГРАБЕЖІВ ТА РОЗБОЇВ

§ 1. Криміналістична характеристика грабежів та розбоїв

Грабежі та розбої є злочинами проти власності. Ці види злочинів мають багато спільних рис в методиці їх розслідування, тому об'єднані нами в один параграф посібника.

Відповідно до ст. 186 КК України ***грабіж*** – це відкрите викрадення чужого майна. Грабіж може бути поєднаний з насильством, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого, або з погрозою застосування такого насильства.

Відповідно до ст. 187 КК України ***розбій*** – це напад з метою заволодіння чужим майном, поєднаний з насильством, небезпечним для життя чи здоров'я особи, яка зазнала нападу, або з погрозою застосування такого насильства.

Методики розслідування цих злочинів суттєво не відрізняються. В своїй більшості грабежі і розбої як корисливі злочини вчиняються з метою заволодіння особистим майном громадян. Однак зустрічаються випадки вчинення цих злочинів із метою заволодіння державним або комунальним майном. Характерною особливістю грабежів і розбоїв, яка відрізняє їх від крадіжок, є відкритий характер дій злочинців, що мають насильницький характер, який оцінюється за способом вчинення і наслідками.

Джерелами відомостей про грабежі і розбійні напади є заяви потерпілих і очевидців, повідомлення лікувальних установ, куди був доставлений потерпілий із тілесними пошкодженнями, а також безпосереднє виявлення ознак грабежу або розбійного нападу правоохоронними органами.

Криміналістична характеристика грабежів і розбоїв включає в себе такі елементи: предмет злочинного посягання; спосіб вчинення; типова «слідова картина»; особа злочинця; особа потерпілого.

Дані про ***предмет безпосереднього злочинного посягання*** є одним із основних елементів криміналістичної характеристики цих злочинів (правопорушень).

Основним предметом безпосереднього злочинного посягання є гроші, цінності та окремі речі, що становлять певну цінність для злочинця. Мають місце випадки грабежів та розбійних нападів на магазини, аптеки, автозаправки, банківські відділення, пункти обміну валют, на працівників укрпошти та соціальних служб, які доставляють пенсію, на інкасаторів, а також на окремих громадян. Так, грабежі та розбої на громадян найчастіше вчиняються з метою заволодіння грошима й цінними речами (телефонами, планшетами, ноутбуками тощо). Мають місце випадки заволодіння не лише грошовими коштами, але й іншими предметами – лікарськими засобами, що містять наркотичні речовини під час нападів на аптеки, медичні пункти, машини швидкої допомоги; коштовними алкогольними напоями та продуктами харчування під час нападів на магазини та автозаправки; ювелірними прикрасами, годинниками, предметами антикваріату тощо під час нападів на ювелірні крамниці.

Додатковим предметом безпосереднього злочинного посягання може бути особа потерпілого (його фізичне здоров'я та/або життя), оскільки грабіж може бути поєднаний з насильством чи погрозою його застосування, але може й не поєднуватися з такими діями. При вчиненні розбійних нападів особа потерпілого є додатковим обов'язковим предметом безпосереднього злочинного посягання, оскільки такий напад завжди поєднаний з насильством, яке є небезпечним для життя чи здоров'я потерпілого.

Спосіб вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики включає сукупність дій з підготовки, вчинення та приховання злочину, а також обстановку його вчинення.

Грабіж зазвичай характеризується раптовістю і не передбачає ретельної підготовки до його вчинення. Серед підготовчих дій злочинця можна виділити обрання ним місця вчинення злочину (тихого безлюдного провулку, переповненого людьми громадського транспорту тощо), обрання потерпілого (більш слабкого, на його думку, який не чинитиме серйозного опору – дитини, підлітка, літньої людини, жінки тощо).

Розбій вимагає ретельної підготовки до його вчинення. Так, приймаючи рішення про напад на інкасатора чи касира, злочинці визначають спосіб вчинення злочину: вивчають маршрути пересування інкасаторів чи касирів з грошовими коштами, старанно аналізують наявність охорони, визначають найбільш зручні ділянки, де можна

вчинити напад, передбачають шляхи відступу чи від'їзду, планують способи приховання й збуту викрадених матеріальних цінностей. Якщо напади вчиняються на власників житлових приміщень, то способи їх вчинення частіше за все пов'язані зі сферою діяльності власників майна (бізнес, торгівля тощо), видом і особливостями предмета посягання, його споживчою вартістю, характерними рисами і кримінальними навичками злочинців.

Грабіж може вчинятися безпосередньо злочинцем шляхом його активних дій без використання засобів вчинення злочину (наприклад, виривання з рук сумки, телефона тощо).

Дії злочинців під час розбійного нападу на потерпілого, як правило, залежать від особливостей майна, яким вони прагнуть заволодіти. Ці дії зазвичай характеризуються великою суспільною небезпекою, оскільки часто пов'язані із застосуванням небезпечних засобів вчинення злочину – холодної чи вогнепальної зброї або схожих на зброю предметів, сипучих, отруйних речовин (пісок, тютюн, кислота), побутових нагрівальних приладів (праска, електроплитка, запальничка), спеціальних засобів (шприц з наркотиками чи вірусом СНІДу, скальпель, щипці тощо). Іноді такі дії супроводжуються погрозами, нанесенням побоїв або мордуванням потерпілого.

Грабежі та розбої мають одномоментний раптовий характер. Наприклад, злочинці з метою пограбування зазвичай проникають до житла громадян під виглядом працівників державних установ чи комунально-побутових служб; знайомляться з жінками, а потім грабують їх в місцях, зручних для нападу; користуються нетверезим станом потерпілого, пропонують відвезти його додому, заводять у безлюдне місце й грабують; побачивши цінну річ (велику суму грошей), знайомляться з її власником та грабують його у зручному місці.

Серед основних способів вчинення розбійних нападів і грабежів виділяють такі:

- напад на відкритій місцевості або в приміщенні, що здійснюється з використанням фактору раптовості, без застосування насильства;
- напад на відкритій місцевості, а також у дворах і під'їздах будинків із застосуванням або погрозою застосування насильства;
- напад на громадян в жилих приміщеннях з проникненням в них під певним приводом або із застосуванням насильства;

- напад на касирів, продавців, співробітників банків, який здійснюється у торгових приміщеннях, фінансових установах, відділеннях зв'язку й інших державних або приватних установах або підприємствах;
- напад на громадян в рухомому складі залізничного, водного або іншого виду транспорту;
- напад на водіїв транспортних засобів з метою заволодіння цим засобом, грошима, цінним вантажем.

Типова «слідова картина» грабежів і розбоїв характеризується наявністю невеликої кількості як ідеальних, так і матеріальних слідів злочину.

На місці події можуть бути виявлені матеріальні сліди рук, ніг, взуття, інструментів, знарядь і засобів, якими користувалися злочинці, загублені ними документи, предмети тощо. Якщо потерпілий в момент нападу чинив опір, на місці події можуть бути виявлені сліди крові, частини одягу, відірвані ґудзики, затоптані рослини, які свідчать про поведінку злочинця й потерпілого. На одязі як злочинця, так і потерпілого можуть бути виявлені волокна з одягу, бруд та інші мікророслини. На місці події або поблизу від нього можуть бути виявлені пляшки від напоїв, недопалки, залишки їжі – важливі доказові джерела інформації про ймовірну кількість учасників грабежу або розбою, місце їх засідки тощо.

Ідеальними слідами є сліди, що залишилися в пам'яті потерпілого та свідків – випадкових очевидців вчинення злочину. Через раптовість цих злочинів, зазвичай потерпілі та свідки надають небагато інформації про обставини злочину та особу злочинця.

Особа злочинця. Грабежі та розбійні напади найчастіше вчиняються особами у віці від 16 до 30 років, які, як правило, не працюють, часто зловживають алкоголем чи вживають наркотики. Серед грабіжників переважають особи з низьким рівнем освіти та культури, які ведуть аморальний спосіб життя. Значну частину з них складають раніше судимі особи.

Розбійні напади найчастіше вчиняються організованими злочинними групами, які очолюють рецидивісти. Такі групи добре організовані і оснащені зброєю, засобами зв'язку, автотранспортом. У них зазвичай діє чіткий розподіл ролей і сувора дисципліна, вживання алкоголю та наркотиків забороняється.

Особам, які вчиняють грабежі й розбої, притаманні цинізм, зухвалий і нахабний характер злочинних дій. Такі злочини звичайно вчиня-

ються в присутності очевидців у парках, на вокзалах, у громадському транспорті, кафе та інших громадських місцях. При цьому злочинці розраховують, що очевидці не перешкоджатимуть злочинові, боячись наразитися на напад.

Потерпілими від грабежів і розбоїв найчастіше є більш слабкі, на думку злочинця, особи – жінки, неповнолітні, пенсіонери. Потерпілими часто стають особи, які знаходяться в стані сп'яніння або в стані, коли вони не можуть чинити активну протидію з причини вікових або інших факторів. Нерідко злочину передують дружні стосунки, знайомство і спільне проведення часу, спільне розпивання спиртних напоїв.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування грабежів та розбоїв

Зміст початкового етапу розслідування грабежів або розбоїв у кожному конкретному випадку визначається слідчою ситуацією, яка складається на цьому етапі.

Слідчий вже на початковому етапі розслідування має певну інформацію про обставини виявленого злочину, а часто й про осіб, які його вчинили. Ця інформація надходить із заяв потерпілих, показань очевидців та інших джерел. Оцінюючи її, слідчий має можливість вже на початковому етапі висувати версії і планувати розслідування.

На початковому етапі розслідування грабежів і розбійних нападів виділяють дві типові слідчі ситуації: 1) особа, яка вчинила злочин, відома, та 2) злочинець невідомий.

Для першої слідчої ситуації можуть бути висунуті такі слідчі версії:

- грабіж чи розбійний напад вчинено підозрюваним;
- злочин вчинено іншою особою;
- злочину не було, має місце неправдиве повідомлення про злочин.

Коли злочинець відомий, перед слідчим стоїть завдання перевірити, насамперед, його причетність до вчинення злочину.

Якщо злочинця затримано на місці вчинення злочину, слід провести такі слідчі (розшукові) дії, як особистий обшук, слідчий огляд (огляд місця події, огляд одягу підозрюваного), допит потерпілого, допит свідків (очевидців та інших осіб). Крім того, у плані необхідно передбачити заходи, спрямовані на перевірку алібі підозрюваного.

Важливо відразу після затримання підозрюваного також провести обшук за місцем проживання і роботи затриманого, де також можна виявити речові докази їх злочинної діяльності.

У вказаній слідчій ситуації можуть бути висунуті такі слідчі версії щодо особи злочинця:

- злочинець раніше не вчиняв грабежів чи розбоїв;
- злочинець раніше вчиняв грабежі чи розбої;
- злочинець неповнолітній;
- злочинець непрацюючий, наркоман чи особа, яка не має постійного місця проживання;
- злочинець є раніше засудженою особою за корисливі злочини;
- злочинець входить до групи «гастролерів».

Коли злочинець невідомий, необхідно перевірити версії про осіб, які могли вчинити грабіж чи розбійний напад, а також версію щодо можливого повідомлення потерпілим неправдивої інформації та інсценування грабежу чи розбійного нападу. У плані розслідування насамперед слідчим повинні бути заплановані проведення таких слідчих (розшукових) дій: слідчий огляд (огляд місця події, огляд одягу потерпілого); допит потерпілого; допит свідків, проведення судових експертиз.

§ 3. Тактика провадження окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування грабежів та розбійних нападів

Під час розслідування грабежів та розбійних нападів, як правило, проводять такі слідчі (розшукові) дії: допит потерпілих та свідків, огляд місця події, освідування потерпілих, пред'явлення для впізнання, слідчий експеримент та судові експертизи. Послідовність проведення вказаних слідчих (розшукових) дій визначається в кожному окремому випадку слідчим в залежності від слідчої ситуації, що склалася та версій, що перевіряються.

У випадках, коли з моменту злочину і до моменту подання заяви чи повідомлення про його вчинення минув незначний проміжок часу, слід негайно оглянути місце події. Якщо ж з моменту нападу вже минув деякий час, доцільніше передусім допитати потерпілого.

Допит потерпілого при розслідуванні грабежів і розбійних нападів – одна з першочергових слідчих (розшукових) дій, необхідних

для отримання відомостей про обставини вчинення злочину, ознаки зовнішності злочинця і викраденого майна, які можуть бути використані для проведення подальших слідчих (розшукових) дій, направлених на виявлення і затримання злочинців.

Якщо дозволяє стан потерпілого, допит проводиться негайно після отримання повідомлення про грабіж або розбій. Із врахуванням психічного стану потерпілого первинний допит може бути нетривалим і стосуватися лише основних обставин злочину, необхідних для побудови версій про подію, особу злочинця, його дії, знаряддя, що застосовувалися, про викрадені предмети і поведінку потерпілого.

Починаючи допит, слідчий повинен з'ясувати стан потерпілого, створити спокійну душевну рівновагу і запропонувати викласти послідовно: коли і де, в яких умовах стався напад, чи запам'ятав він його учасників, насильницькі дії і знаряддя, які застосовувалися, що було предметом посягання.

Після цього слідчому шляхом постановки запитань необхідно усунути можливі неточності, прогалини, протиріччя, з'ясувати дані, що характеризують зовнішній вигляд злочинців: одяг, голос, анатомічні ознаки зовнішності, особливі та помітні прикмети і тому подібне. Також детально з'ясовують дії злочинців, поведінку потерпілого, ознаки викраденого та інші обставини.

У подальшому допит потерпілого (повторний) може проводитися з метою більш повного з'ясування обставин, які підлягають встановленню в кримінальному провадженні: що передувало грабежу або розбою, чому в цей час і в цьому місці опинився потерпілий, звідки з'явився нападаючий і в якому напрямі зник після вчинення злочину, які погрози або насильницькі дії здійснювалися під час нападу, в чому вони виражалися, чи не залишилося на злочинцеві або на його одязі яких-небудь слідів. Якщо нападаючих було декілька, необхідно встановити, в яких місцях вони знаходилися, чим були озброєні; ознаки зовнішності кожного з них, на якій відстані і за яких умов освітлення потерпілий їх бачив, як вони називали один одного, хто з них про що говорив з потерпілим та між собою, що відчував потерпілий у момент нападу (хвилювання, страх).

Проведення допиту оформлюється протоколом допиту, який складається слідчим з дотриманням вимог, передбачених ст. 104 КПК України. Після проведення допиту потерпілий має право ознайомитися зі складеним протоколом. Він може заявляти клопотання про

внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноручно робити такі доповнення і зауваження.

Огляд місця події обов'язково проводиться слідчим при розслідуванні грабежів та розбоїв незалежно від того, де був вчинений напад: на відкритій місцевості або в приміщенні. Він дозволяє відтворити обстановку вчинення злочину, виявити сліди, знаряддя, що застосовувалися, а також викинуті або втрачені злочинцем предмети. Проведення огляду місця події дозволяє також встановити, чи мав місце злочин чи має місце неправдиве повідомлення про його вчинення.

Огляд місця події є складною слідчою (розшуковою) дією, яка складається зі слідчого огляду місцевості (приміщення) та слідчого огляду речей, які залишилися на місці вчинення злочину та зберегли на собі сліди злочину.

Підготовка до проведення огляду місця події проводиться в два етапи: до виїзду на місце події та безпосередньо на місці події. Підготовчий етап до проведення огляду зазвичай, незалежно від виду вчиненого злочину, включає сталий набір підготовчих дій.

При безпосередній підготовці до проведення огляду місця події до виїзду на місце слідчому необхідно, зокрема:

- визначити коло осіб, які повинні взяти участь в огляді, у тому числі співробітників органів внутрішніх справ, технічних помічників для допоміжних робіт, спеціалістів тощо;
- визначити техніко-криміналістичні засоби, які бажано було б використати для пошуку, виявлення й фіксації слідів, обстановки місця події;
- підготувати пакувальний матеріал, засоби для опечатування, пояснювальні бирки;
- за можливості заздалегідь скласти план проведення слідчої (розшукової) дії, визначити завдання кожному з її учасників, попередити про заходи безпеки, вибрати правила й тактичні прийоми огляду.

На місці події слідчий також проводить підготовку до проведення огляду, суть якої полягає у організації огляду: визначення меж огляду, формування завдань та їх розподіл між всіма учасниками огляду. На цьому етапі слідчий визначається з методом огляду, який може бути концентричним, ексцентричним, фронтальним, секторним, вузловим тощо, а також його повнотою (огляд може бути суцільним чи вибірковим). Після цього слідчий переходить до етапу безпосеред-

нього огляду, який складається зі стадій статичного огляду та динамічного огляду.

Під час статичного огляду слідчий знайомиться з обстановкою місця події, визначає межі огляду, висуває початкові типові версії події злочину, способу вчинення злочину. Допоміжні працівники в цей час здійснюють фотографування обстановки місця події. Необхідно ретельно дослідити, чи не потрапляє місце події вцілому або його фрагменти (місце засідки, вхід до під'їзду будинку, де стався напад тощо) до секторів покриття камерами відеоспостереження прилеглих будівель та споруд. Якщо так, то матеріали відеоспростереження вилучаються та ретельно досліджуються слідчим за участю потерпілого або свідків-очевидців.

В ході детального огляду слідчому потрібно також перевірити обставини, що суперечать поясненням потерпілого і свідків, виявити можливі негативні обставини, характерні для інсценування грабежу або розбою.

Огляд місця події може здійснюватися у присутності потерпілого і свідків-очевидців. Вони можуть надати пояснення, показати, де відбувалася подія, звідки з'явилися нападаючі, в якому напрямі сховалися. При цьому можуть бути виявлені найрізноманітніші сліди і предмети (кинуті, забуті або залишені в результаті боротьби), необхідні для встановлення деталей події, кількості нападаючих, організації їх розшуку, ідентифікації злочинців і використаного ними транспорту.

За слідами (утоптана земля, прим'ята трава, поламані кущі, недопалки, залишки їжі та ін.) можна виявити місце засідки. Сліди пострілу, місце і характер розташування стріляних куль, гільз, дробу, пижів дають можливість визначити вогнепальну зброю, що застосовувалася, з якої відстані відбувалася стрілянина, напрям пострілу, місце, де знаходився той, хто стріляв.

При здійсненні нападу, зазвичай, відбувається безпосередній контакт злочинця з потерпілим, в результаті якого на одязі можуть залишатися сліди нашарування (волосся, волокна, забруднення і т.п.). Їх треба виявити, описати в протоколі й долучити до матеріалів кримінального провадження.

Предмети, якими користувалися злочинці (зброя, інструменти і т.п.), також можуть бути джерелами або носіями мікрооб'єктів (мікросліди, мікроволокна, мікроречовини). Вони вилучаються разом з предметом-носієм.

Разом із місцем події оглядають також одяг потерпілого, а за наявності тілесних ушкоджень проводять освідування (ст. 241 КПК України). Якщо злочинець встановлений і затриманий, він також може бути підданий особистому огляду під час затримання з метою виявлення на ньому слідів боротьби або ознак, на які вказав потерпілий.

В ході взаємодії слідчого зі спеціалістом-криміналістом під час огляду місця події вирішуються в основному ті ж задачі, що і під час інших насильницьких злочинів: виявлення і фіксація слідів злочинця і потерпілого (мікрооб'єктів, слідів рук, ніг, запаху). Спеціаліст консультує слідчого і допомагає йому оглянути місце, де відбувався безпосередній контакт злочинця з потерпілим, місце проникнення злочинців в приміщення і виходу з нього. Якщо напад здійснено в салоні машини, оглядається рульове колесо, важіль перемикання передач та інші деталі, на яких можуть бути знайдені сліди рук, оглядається сидіння з метою вилучення мікроволокон одягу злочинців.

Спеціаліст надає слідчому безпосередню технічну допомогу щодо фіксації і вилучення вказаних слідів, застосування технічних засобів, що містяться у спеціальних валізах.

Заключний етап – фіксація результатів огляду місця події – полягає в аналізі зібраної інформації та визначенні того, чи досягнута мета огляду. На цій стадії слідчий визначається, які об'єкти обстановки доцільно оглянути додатково, які об'єкти необхідно вилучити.

Результати огляду місця події фіксуються в протоколі огляду. Протокол повинен містити всі обов'язкові реквізити, передбачені ст. 104 КПК України для протоколів слідчих (розшукових) дій.

Пред'явлення для впізнання особи проводиться згідно загальних процесуальних вимог, передбачених ст. ст. 228, 229, 230 КПК України.

Підготовчий етап передбачає виконання слідчим комплексу дій, спрямованих власне на організацію пред'явлення для впізнання, зокрема: пошук приміщення, в якому буде проводитися впізнання; пошук осіб, серед яких буде проводитися впізнання особи (статистів); пошук понятих; організація участі технічних помічників (працівників ОВС, спеціалістів) тощо. Водночас, переживши потрясіння, потерпілий, зазвичай, знаходиться в стані сильного хвилювання, має почуття страху, що може негативно впливати на хід і результати впізнання. В цих випадках виникає необхідність забезпечити під час впізнання участь лікаря.

Безпосередньо перед пред'явленням особи для впізнання слідчий також виконує комплекс підготовчих дій, передбачених КПК Украї-

ни: роз'яснює учасникам слідчої (розшукової) дії їх права, пропонує особі, яку впізнають, зайняти будь-яке місце серед статистів, просить одягти відповідний одяг чи зняти його тощо. Іноді правопорушники з метою ухилення від відповідальності змінюють свою зовнішність, переодягаються. Тому під час пред'явлення для впізнання необхідно прийняти заходи, щоб підозрюваний мав той же вигляд, що й під час нападу.

Крім того, перед пред'явленням особи для впізнання слідчий допитує потерпілого щодо того, чи зможе він упізнати особу нападника, за якими ознаками тощо.

Власне пред'явлення для впізнання полягає в тому, що потерпілому пропонують впізнати серед пред'явлених осіб нападника та вказати, за якими ознаками він упізнав його.

На заключній стадії слідчим складається протокол пред'явлення для впізнання, в якому фіксується хід упізнання, його результати (чи було упізнано особу) та описується, за якими ознаками потерпілий упізнав особу.

Обшук житла чи іншого володіння підозрюваного проводиться відразу після встановлення особи підозрюваного. Основною його метою є виявлення знарядь вчинення кримінального правопорушення і речей, якими заволодів злочинець під час нападу. Такі речі шукають як безпосередньо в житлі, так і у тайниках, обладнаних у підвіконнях, туалетах, меблях, в сараях, сміттєзбірниках тощо.

Під час обшуку вилучають також саморобні пістолети, ножі, іншу саморобну зброю, майно, що не належить підозрюваному та членам його сім'ї та наявність якого може свідчити про неодноразовість вчинення корисливих або корисливо-насильницьких злочинів підозрюваним. Вилученню також підлягають всі предмети, які могли бути використані як знаряддя злочину (кастети, запальнички у вигляді пістолета, саморобні ножі, стилети тощо).

Слідчий експеримент проводиться з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення (ст. 240 КПК України), перевірки показань потерпілого або підозрюваного про механізм нанесення тілесних ушкоджень, з'ясування взаємного розташування потерпілого й нападника, можливості здійснити дії в конкретних умовах. Слідчий експеримент необхідно проводити також у випадках, якщо на початковому етапі розслідування з якихось причин огляд місця події не проводив-

ся, а обстановка його змінилася. При розслідуванні грабежів та розбоїв проведення слідчого експерименту є ефективним засобом отримання інформації про злочин також у випадку, якщо злочин вчинено групою осіб.

Тактика проведення слідчого експерименту передбачає три етапи його проведення: підготовчий, робочий та заключний. На підготовчому етапі слідчий здійснює комплекс організаційних заходів, зокрема: визначає коло осіб, які прийматимуть участь у проведенні цієї слідчої (розшукової) дії; здійснює пошук понятих або ж організовує безперервну відеозйомку проведення слідчого експерименту; визначається з техніко-криміналістичними засобами, які повинні бути використані під час його проведення; вирішує питання про доставлення на місце події підозрюваного та інших учасників слідчої (розшукової) дії тощо.

Робочий етап передбачає власне проведення слідчого експерименту, який може проводитися шляхом відтворення дій, обстановки і обставин події; проведення необхідних дослідів чи випробувань. Якщо в конкретному кримінальному провадженні є декілька потерпілих та декілька підозрюваних, проведення слідчого експерименту має певні особливості. Зокрема, слідчий експеримент є більш ефективним, якщо він проведений спочатку окремо щодо кожного потерпілого. Після цього слідчий експеримент проводиться окремо щодо кожного підозрюваного. Спочатку він проводиться з тим підозрюваним, який, на думку слідчого, дає правдиві показання. Після цього вказана слідча (розшукова) дія проводиться щодо інших осіб. Водночас вказана слідча (розшукова) дія може бути проведена і з одночасним залученням декількох учасників кримінального провадження, наприклад, підозрюваного та потерпілого.

Заключний етап передбачає оцінку слідчим отриманих в ході проведення слідчого експерименту відомостей та фіксацію його результатів в протоколі слідчого експерименту. На цьому етапі слідчий також визначається, чи досягнуто мету проведення слідчого експерименту, чи вдалося перевірити і уточнити відомості, які мають значення для розслідування. Якщо ж певні обставини залишилися невстановленими, слідчий може провести слідчий експеримент з іншими учасниками кримінального провадження або з декількома учасниками одразу.

Якщо після проведення слідчого експерименту залишилися суперечності в показаннях учасників кримінального провадження щодо певних обставин, і під час слідчого експерименту встановити

їх не вдалося, доцільно провести одночасний допит двох раніше допитаних осіб в порядку ч. 9 ст. 224 КПК України.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування грабежів та розбоїв

Під час розслідування грабежів і розбоїв слідчим можуть бути застосовані всі передбачені КПК України процесуальні форми використання спеціальних знань, зокрема: залучення спеціаліста до участі в проведенні слідчих (розшукових) дій; проведення судової експертизи; допит експерта.

Залучений до участі в проведенні слідчої (розшукової) дії спеціаліст звертає увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та фіксацією доказової інформації під час проведення слідчої (розшукової) дії. Він може звернути увагу слідчого на місця можливого виявлення слідів, на окремі сліди, на основі своїх знань пояснити причиново-наслідковий зв'язок між певними подіями та залишеними слідами. Спеціаліст вправі звертатися з дозволу слідчого із запитаннями до осіб, які беруть участь у проведенні слідчої (розшукової) дії.

Спеціаліст також може залучатися для технічної допомоги слідчому: здійснення фотографування та відеозапису, складення схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи.

Залежно від слідчої ситуації та необхідності встановити конкретні обставини і з'ясувати окремі питання під час розслідування грабежів та розбоїв, якщо для їх встановлення потрібні спеціальні знання, можуть бути залучені експерти для проведення судових експертиз. Типовими судовими експертизами при розслідуванні грабежів і розбоїв є судово-медичні, трасологічні, судово-балістичні, грунтознавчі тощо.

Судово-медична експертиза особи призначається для встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, способу і часу їх нанесення, визначення знаряддя, яким ушкодження були нанесені, а судово-медична експертиза речових доказів – подібності або розбіжності групи крові, інших виділень організму, а також волосся, мікросліді епітелію тощо, вилучених з місця події.

За допомогою ***трасологічної експертизи*** виконуються діагостичні та ідентифікаційні завдання щодо виявлених слідів взуття, протекторів шин автомобіля, знарядь зламу тощо.

Наприклад, на вирішення трасологічної експертизи слідів взуття можуть бути поставлені такі питання: чи придатні для ідентифікації сліди взуття, вилучені з місця події? який механізм утворення слідів взуття? взуттям якого типу (чоловіче, жіноче, фасон, модель), виду залишені сліди на місці події, які його характерні ознаки (розмір, ступінь зношування тощо)? одним чи різним взуттям залишені сліди, вилучені на місці події? який орієнтовно зріст людини, яка залишила сліди взуття? чи не залишені сліди, виявлені на місці події, взуттям, що представлене на дослідження?

За допомогою ***судово-балістичної експертизи*** встановлюють приналежність того чи іншого предмета до вогнепальної зброї, спосіб її виготовлення (заводський або кустарний), чи була стріляна куля чи гільза з конкретного зразка зброї, наданого на дослідження тощо.

Балістична експертиза дає відповіді на питання: чи є наданий на дослідження предмет вогнепальною зброєю? Якщо так, то до якого виду, системи, моделі належить ця зброя? який калібр має ця зброя? який спосіб виготовлення зброї? чи справна ця зброя і чи придатна вона для стрільби? чи можливий постріл з наданої на дослідження зброї без натискання на спусковий гачок? тощо.

Експертиза холодної зброї вирішує такі питання: чи є наданий на дослідження предмет холодною зброєю, якщо так, то до якого виду холодної зброї він належить? яким способом виготовлений цей предмет? чи є предмет, вилучений у конкретної особи, заготовкою до виготовлення холодної зброї? чи залишений слід на об'єкті, представленому на дослідження, холодною зброєю, вилученою у підозрюваного? тощо.

Головними завданнями ***ґрунтознавчої експертизи*** є: виявлення на предметах-носіях мікронашарувань (часток) ґрунтового походження, визначення їх природи, а також встановлення спільної родової (групової) належності з наданими зразками; установлення походження ґрунту на предметах-носіях з певної ділянки місцевості (іншого місця грабежу чи розбою); установлення механізму утворення ґрунтових нашарувань.

Допит експерта є похідною від експертизи процесуальною формою використання спеціальних знань. В ході допиту експерт може давати показання щодо окремих положень висновку: обраної методики дослідження; використання під час проведення експертизи науково-технічних засобів та їх можливостей; критеріїв оцінки, яких дотриму-

вався експерт при дослідженні; окремих термінів і формулювань, що були використані тощо.

Допит може проводитися також і щодо його повідомлення про неможливість вирішення поставлених питань. У такому випадку предмет допиту складають обставини, що перешкоджають одержанню позитивного результату дослідження та умови його досягнення.

Консультативна допомога спеціаліста полягає в усних консультаціях чи письмових роз'ясненнях спеціаліста щодо певних обставин, які цікавлять слідчого. Такими спеціалістами можуть бути лікарі, які пояснять механізм утворення ушкоджень на тілі потерпілого, чи могли такі ушкодження бути завдані під час нападу. Такі консультації потрібні слідчому, коли й нього є сумніви щодо того, чи насправді була подія злочину чи потерпілий надає неправдиву інформацію, проте вони не мають доказового значення.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики грабежів, розбоїв та охарактеризуйте їх.*
2. *Які типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування грабежів і розбоїв?*
3. *Які типові слідчі версії початкового етапу розслідування грабежів і розбоїв?*
4. *Опишіть особливості організації й тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування грабежів та розбійних нападів.*
5. *Які види експертиз призначаються при розслідуванні грабежів і розбоїв? Які завдання ними вирішуються?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Завадський О.М.* Методика розслідування розбійного нападу, вчиненого організованою групою: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.М. Завадський; Акад. адвокатури України. – Київ, 2014. – 23 с.
2. *Колмаков В.П.* Неотложные следственные действия при расследовании разбоев / В.П. Колмаков // Криминалистика и судебная экспертиза: сб. науч. работ. –1950. – Вып. 3. – С. 27–41.

3. *Костира А. М.* Організація і тактика розслідування розбійних нападів на інкасаторів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. М. Костира; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
4. *Круль С. М.* Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування розбоїв: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. М. Круль; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 18 с.
5. *Оперук В. І.* Методика розслідування розбійних нападів на банківські установи: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. І. Оперук; Київ. нац. ун-т внутр. справ України. – К., 2010. – 16 с.
6. *Сабиров К. А.* Допрос потерпевших при расследовании грабежей и разбойных нападений, совершенных на водителей автотранспорта / К. А. Сабиров // Проблемы первоначального этапа расследования: сб. науч. трудов. – Ташкент: Ташк. ВШ МВД СССР, 1986. – 147 с.
7. *Терещук О. Д.* Розслідування розбійних нападів, вчинених на водіїв автотранспортних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. Д. Терещук; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – К., 2011. – 18 с.
8. *Хірсін А. В.* Криміналістичне забезпечення розслідування корисливо-насильницької організованої злочинної діяльності: дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хірсін Андрій Васильович; КНУВС. – К., 2006. – 291 с.
9. *Целищев А. Я.* Расследование грабежей и разбоев в условиях крупного города: лекц. / А. Я. Целищев. – М.: МВШМ МВД СССР, 1986. – 40 с.
10. *Чорний Г. О.* Методика розслідування розбоїв з проникненням у житло: Дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / Чорний Геннадій Олексійович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 168 с.
11. *Чорний Г. О.* Методика розслідування розбоїв з проникненням у житло: Дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / Чорний Геннадій Олексійович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 168 с.
12. *Щербакова Г. В.* Початковий етап розслідування розбоїв, вчинених з метою заволодіння приватним майном громадян: Дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / Щербакова Ганна Володимирівна; КНУВС. – К., 2006. – 200 с.
13. *Яковенко М. О.* Розслідування нерозкритих грабежів та розбоїв минулих років: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М. О. Яковенко; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2011. – 19 с.

ТЕМА 3. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ШАХРАЙСТВ

§ 1. Криміналістична характеристика шахрайств

У нинішній час із розвитком ринкових відносин в Україні шахрайства набувають все більшого поширення й різноманітності форм, пронизуючи більшість сфер суспільного життя. Шахрайства як майновий злочин є продуктом взаємодії певних економічних, соціальних і психологічних факторів, які існують на певному історичному відрізку розвитку суспільства. Саме це й обумовлює різноманітність, динамізм і високу латентність цих злочинів, що сприяє професіоналізації шахрайств і перетворенню їх у найбільш поширений і небезпечний вид організованої злочинної діяльності.

Шахрайства є досить специфічним злочином проти власності, особливість яких полягає в тому, що потерпіла особа, будучи введена в оману, добровільно передає злочинцю майно, кошти тощо, вважаючи що він має право на них. Добровільність передачі предмета шахрайства є обов'язковою ознакою шахрайств, хоча ця добровільність по суті є фіктивною, адже володілець майна діє під впливом обману й легковажної довірливості. У ч. 1 ст. 190 КК України шахрайство визначається як заволодіння чужим майном або придбання права на нього шляхом обману або зловживання довірою.

Криміналістична характеристика шахрайств включає в себе такі елементи: предмет злочинного посягання; спосіб вчинення шахрайств; типову «слідову картину»; особу злочинця; особу потерпілого.

Важливим елементом криміналістичної характеристики є ***предмет злочинного посягання***. Криміналістична значущість вивчення предмета посягання обумовлена насамперед тим, що вплив шахрая на той або інший об'єкт пов'язаний з виникненням різних змін, які локалізуються на: місці вчинення злочину; самому предметі або його частинах; знаряддях вчинення злочину; технічних засобах, що використовував шахрай тощо.

Предметом посягання шахрайств може бути майно та право на майно. Це можуть бути матеріальні цінності, грошові кошти, цінні

папери, вироби з дорогоцінних металів, товари, сировина, квартири та будинки, автотранспорт, сільськогосподарська продукція та інші. Характеристика предмета посягання має важливе значення для встановлення особи злочинця.

Найбільш інформативним джерелом у криміналістичній характеристиці шахрайств є відомості щодо ***способу вчинення*** злочинів даного виду. Вивчення способів шахрайств дозволяє одержати уявлення про можливий механізм його вчинення. У кожному конкретному випадку спосіб шахрайства визначається поставленою метою, специфікою соціального середовища, навичками шахрая та іншими обставинами.

Способи вчинення шахрайств надзвичайно різноманітні, тому їх доцільно класифікувати за різними підставами. Так, залежно від предмету посягання виділяють такі основні способи:

- заволодіння індивідуальним майном або коштами громадян: заволодіння шляхом обману громадян в азартних іграх; збирання пожертвувань на благодійні цілі з подальшим їх присвоєнням; заволодіння матеріальними цінностями громадян, що знаходились на базах, складах за підробленими документами; заволодіння майном, коштами громадян під виглядом збору обов'язкових платежів; заволодіння коштами громадян, внесеними як оплата послуг (за туристичні поїздки, працевлаштування); обманне заволодіння коштами громадян при обміні валюти за більш високим курсом та ін.
- заволодіння державним майном: заволодіння матеріальними коштами шляхом незаконного отримання грошових виплат; отримання пенсій та інших виплат з органів соціального забезпечення шляхом надання підроблених документів про трудовий стаж, розмір заробітної плати та ін.; заволодіння матеріальними коштами підприємств шляхом отримання цих коштів за підробленими документами; привласнення майна, відпущеного у більшій кількості чи кращої якості; продаж виробів більш низької, ніж передбачено угодою, якості тощо.

Сучасні способи шахрайств відрізняються також залежно від сфери суспільного життя, у якій вони вчиняються:

- страхування (обманне залучення клієнтів страховими компаніями з подальшим заволодінням їх внесків; незаконне отримання клієнтами страхових компаній страхових компенсацій;

подвійне страхування та оформлення полісів після настання страхового випадку; незаконне одержання страхового відшкодування шляхом фальсифікації страхового випадку тощо);

- інвестування (незаконне заснування інвестиційних компаній з подальшим заволодінням майна інвесторів тощо);
- обігу цінних паперів (розкрадання цінних паперів з депозитарію шляхом надання фіктивних документів на їх отримання; укладання фіктивних угод на проведення робіт без наміру їх виконання з метою отримання оплати цінними паперами та подальшого їх привласнення та ін.)
- банківської діяльності (заволодіння грошовими коштами клієнтів банку шляхом зняття їх з банківського рахунку на підставі підробленого доручення; заволодіння коштами банку, отриманих за кредитним договором з використанням підроблених документів; заволодіння коштами банку шляхом використання фальшивих платіжних документів; заволодіння грошовими сумами у банківських установах шляхом використання у розрахунках між організаціями (підприємствами) фальшивих чекових документів та ін.);
- інтернет-технологій (заволодіння чужими коштами шляхом використання банківської системи розрахунків за допомогою пластикових платіжних карток; заволодіння грошовими коштами банків через комп'ютерну мережу Інтернет шляхом зламу банківської електронної системи захисту інформації; обманне заволодіння грошовими коштами іноземних громадян шляхом використання шлюбних сайтів; використання послуг Інтернет-кафе та ін.).

Способи шахрайств у сфері господарської діяльності також доцільно класифікувати залежно від взаємовідносин, які виникають між суб'єктами господарювання (підприємствами чи господарськими товариствами):

- фіктивне представництво (використання фіктивних документів про належність до того чи іншого підприємства з метою отримання грошей без поставки товару або одержання товару без належної його оплати);
- фіктивне посередництво (укладення договорів з підприємством на закупівлю в нього, наприклад, сільськогосподарської техніки. Стороною договору виступають особи, які діють від

імені неіснуючої фірми. Шахраї планують одержати від першого матеріальні цінності, а від іншого – гроші);

- отримання кредитів під фіктивні проекти (шахраї для отримання грошей пред'являють документи, які нібито підтверджують його наміри).

Залежно від того, чи володіє шахрай спеціальними навичками, можна виділити такі способи шахрайства: з використанням спеціальних психологічних навичок; із застосуванням гіпнозу; без використання спеціальних навичок.

Способи шахрайств доцільно класифікувати також залежно від відносин особи шахрая з підприємством, на майно якого посягають злочинці: вчинення шахрайства за участі осіб, що перебувають у трудових відносинах з підприємством або сторонньою особою (не працівником підприємства).

Найбільш поширеними способами підробки документів при вчиненні шахрайств є: підробка відбитків печаток і штампів; підробка підпису уповноваженої особи; повна або часткова підробка тексту документа. Оскільки складання підроблених документів є, як правило, складовою частиною способу вчинення шахрайств, знання можливих ознак підробки документів є необхідною умовою ефективного виявлення і розслідування злочинів цього виду.

У криміналістичній характеристиці шахрайств особливе місце посідають відомості про ***особу злочинця***. Для сучасних шахраїв характерним є те, що вони використовують досить витончені способи вчинення шахрайських дій. Більшість шахраїв мають широкий кругозір, високий інтелектуальний рівень, здатність впливу і вміння переконувати, добре орієнтуються в економічних і юридичних питаннях, у сфері психології. Особистими якостями шахрая, як правило, є хитрість, брехливість, уміння увійти в довіру до оточуючих, володіння знаннями щодо способів підробки документів тощо. Вони спостережливі й мають швидку реакцію на зміни обстановки. Шахраї є непоганими психологами, фінансистами, досить легко вступають у контакт із людьми, обирають відповідну манеру поведінки. Найчастіше шахрайські дії вчиняють чоловіки, але останнім часом з появою нових способів шахрайств цим злочинним ремеслом займаються й жінки.

Шахраїв доцільно поділити на такі групи:

- випадкові шахраї, які вчинили злочин вперше з легковажності або під впливом інших осіб чи ситуацій;

- шахраї-гастролери, які постійно змінюють місце перебування й, вчинивши злочинні діяння, зникають з місця події;
- шахраї-гравці, які використовують азартні ігри (карточні шулери, «катали», «червоні валети» та ін.);
- «нові» шахраї, які вчиняють злочини у сфері використання комп'ютерних, інформаційно-комунікаційних та інвестиційних технологій;
- шахраї-професіонали, які систематично вчиняють злочини та використовують у своїй діяльності спеціально розроблені й ретельно підготовлені схеми та набуті навички;
- шахраї, які не мають постійного місця роботи чи проживання, неодноразово судимі за шахрайство та інші злочини;
- шахраї-одинаки й шахраї, які вчиняють злочини у співучасті з чітким розподілом ролей.

Залежно від наявності особистих здібностей сучасних шахраїв також можна класифікувати на:

- шахраїв на ринку нерухомості або цінних паперів;
- «вуличних» шахраїв;
- шахраїв, що репрезентують себе представниками державних, комунальних, соціальних служб, громадських організацій;
- побутових шахраїв, що використовують близькі стосунки для реалізації злочинних задумів;
- посадових осіб органів державної влади та управління.

В структурі криміналістичної характеристики шахрайств важливу роль як джерело фактичної інформації про злочин відіграє ***особа потерпілого***. Потерпілих від шахрайств осіб доцільно поділити на такі групи:

- особи, які перебувають із злочинцем у родинних або інших стосунках;
- особи, які раніше були знайомі із злочинцем: а) за місцем проживання або народження; б) за спільною роботою, навчанням, спільним проведенням відпочинку чи дозвілля; в) за випадковими зустрічами; г) у результаті спільної участі в злочинній діяльності тощо;
- особи, які не були знайомі зі злочинцем і зустрілися з ним безпосередньо перед вчиненням злочину.

Характерними ознаками особи потерпілого є: азарт, жадібність, ритуальні забобони, віра у щасливий випадок, особисті комплек-

си, лінь, неуважність, імпульсивність, підвищена самовпевненість та емоційна неврівноваженість.

Особа потерпілого досить часто вказує на особу шахрая, оскільки стосунки між ними нерідко відображаються у діях злочинця; наявність і характер стосунків між потерпілим і шахраєм впливають на місце, час, спосіб вчинення і приховування злочину. Тому вивчення особи потерпілого дасть можливість висунути версії щодо особи шахрая.

Відомості про ***типову «слідову картину»*** злочину як елемент криміналістичної характеристики шахрайств дають змогу сформувати уявлення про спосіб вчинення злочину, предмет злочинного посягання, особу злочинця, відображають обстановку, в якій вчинявся злочин, тобто вони є носіями різнобічної інформації, до якої може звертатися слідчий у процесі розслідування зазначеного злочину.

Типова «слідова картина» шахрайств включає найбільш традиційні сліди:

- сліди відображення – сліди рук, сліди ніг та взуття; сліди транспортних засобів;
- предмети, залишені шахраями на місці події – знаряддя, які були використані для вчинення злочину (рулетки, карти, майнові та грошові «ляльки»); особисті речі; засоби, використані для приховування злочинної діяльності;
- документи, які використовуються як для вчинення, так і для приховування шахрайства;
- мікросліди;
- одорологічні сліди.

Характерними слідами при вчиненні шахрайств є ідеальні сліди (ті, що збереглися в пам'яті потерпілого, очевидців), оскільки під час підготовки та вчинення шахрайств злочинець і жертва, як правило, спілкуються значний час у спокійний і невимушеній обстановці.

Досить часто в результаті вчинення шахрайств сліди на місці події взагалі відсутні. Здебільшого сліди злочинної діяльності зберігаються в документах та їх реквізитах, вони часто містять відомості, важливі для розслідування. Ці документи використовуються для обману й введення в оману державних службовців, посадових чи матеріально відповідальних осіб, а також громадян, що стають потерпілими від шахрайств.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування шахрайств

Для початкового етапу розслідування шахрайств залежно від обсягу та характеру первинної інформації, наявної в розпорядженні слідчого, можуть виникати такі ***типові слідчі ситуації***:

- факт шахрайства встановлено, підозрюваного затримано з предметом злочинного посягання (майном, грошима тощо). Відповідно до слідчої ситуації, що склалася, необхідно провести такі слідчі (розшукові) дії: особистий обшук, огляд одягу, грошей, речей, документів тощо, вилучених у затриманого, а також його допит та допит потерпілого. Після проведення вказаних слідчих (розшукових) дій слідчий проводить огляд місця події, в тому числі, й місця затримання підозрюваного з метою виявлення, фіксації, вилучення інших речових доказів, що підтверджують причетність затриманого до шахрайства. Початковий етап розслідування в цій ситуації закінчується проведенням обшуку за місцем проживання затриманого, пред'явлення для впізнання потерпілому речей та документів, що були предметом злочинного посягання та вилучені у підозрюваного;
- факт шахрайства встановлено, є відомості про ймовірного злочинця (групу осіб) але нікого не затримано. Дії слідчого повинні бути спрямовані на збирання пошукової інформації шляхом короткого опитування очевидців про кількість злочинців, індивідуальні прикмети зовнішності злочинців (стать, вік, особливі прикмети, одяг та ін.), в якому напрямку вони зникли, можливі місця їх знаходження, а також характер чи специфічні ознаки незаконно привласненого ними майна, встановлення місця шахрайської діяльності злочинної групи і затримання всіх її членів під час вчинення злочинних дій, встановлення інших потерпілих та відповідних епізодів шахрайської діяльності злочинної групи, з'ясування ролі кожного з підозрюваних у вчиненому злочинному діянні тощо.

Якщо підозрювана особа або члени злочинної групи не будуть встановлені, то необхідно допитати свідків-очевидців і потерпілого. Значний обсяг інформації, що має значення для швидкого та ефектив-

ного розслідування шахрайств, органи досудового розслідування одержують від свідків. Допит потерпілого має бути спрямований на встановлення предмета шахрайства, визначення розміру збитків тощо;

- факт шахрайства встановлено, відомий спосіб його вчинення, але особа злочинця не відома. Відповідно до слідчої ситуації, що склалася на початковому етапі розслідування шахрайства, необхідно встановити особу злочинця, його місце проживання та місце роботи, провести огляд місця події, допит підозрюваного, потерпілого та свідків і призначити судові експертизи;
- факт шахрайства мав місце, але механізм вчинення злочину та особа злочинця невідомі. Ця слідча ситуація є найбільш складною. Дії слідчого повинні бути спрямовані на розшук шахрая «за гарячими слідами», для цього необхідно виявити і опитати свідків, скласти словесний портрет підозрюваного, звернутися до даних криміналістичних обліків, засобів масової інформації та громадськості. Також необхідно допитати потерпілого, оглянути місце події, залучити експертів для проведення судових експертиз.

Знання типових ситуацій дозволяє висувати найбільш обґрунтовані слідчі версії і визначати напрями подальшого ходу розслідування; окреслити оптимальний набір слідчих (розшукових) дій та їх черговість з метою належного розвитку ситуації.

Процес розслідування шахрайства передбачає висунення й перевірку ***типових слідчих версій***, які можна класифікувати залежно від різних підстав. Так, залежно від події, що відбулася можна виділити такі типові слідчі версії:

- шахрайство дійсно мало місце;
- мало місце вчинення іншого злочину;
- надійшла неправдива заява (чи повідомлення), шахрайства не було, а заявник добросовісно помиляється щодо події, яка сталася;
- мало місце інсценування шахрайства.

Залежно від поширеності шахрайського посягання, можуть бути висунуті такі типові слідчі версії:

- обмежена кількість жертв шахрайства;
- регіональне поширення шахрайського посягання;
- транснаціональне поширення шахрайства.

Залежно від особи злочинця доцільно висунути такі слідчі версії:

- за кількістю осіб: а) шахрайство вчинила одна особа; б) шахрайство вчинила група осіб; в) шахрайство вчинено організованим злочинним угрупуванням;
- за наявністю рецидиву: а) шахрайство вчинила особа, яка раніше не була засуджена; б) шахрайство вчинила особа, яка раніше була засуджена за інші злочини; в) шахрайство вчинила особа, яка раніше була засуджена за ст. 190 КК України.

Доцільно також виділити типові слідчі версії в залежності від місця знаходження шахрая, що переховується у: 1) місці постійного проживання; 2) близьких родичів; 3) друзів, знайомих; 4) колег по роботі, партнерів по бізнесу; 5) іншому місці.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування шахрайств

Успіх розслідування шахрайств залежить від своєчасного й тактично правильного проведення першочергових слідчих (розшукових) дій, визначення оптимальної їх послідовності та доцільності проведення.

Розслідування шахрайств зазвичай починається з ***допиту потерпілого***, який заявив, що його ввели в оману та заволоділи його грошима, майном тощо. Деякі потерпілі, відчуваючи непристойність свого вчинку (наприклад, стали жертвою власної жадібності, невиправданої довірливості), не звертаються до органів досудового розслідування, а про вчинений злочин стає відомо із засобів масової інформації.

Оскільки потерпілі нерідко відчувають емоційну напругу під час спілкування зі слідчим, то необхідна чітка організація допиту, що відрізняється постановкою коротких, зрозумілих питань, які виключають виникнення пауз в процесі отримання показань.

Потерпілі повинні ретельно допитуватися про: обставини знайомства з шахраєм; чому потерпілий опинився в цьому місці; чи був він один або з ким-небудь з числа своїх знайомих; коли і за яких умов шахрай вчинив обман чи зловживання довірою та заволодів майном; чи були будь-які особи разом з шахраєм; як вони поводилися; який спосіб шахрайства був застосований злочинцем; які предме-

ти чи документи передано шахраю; хто мав відомості про наявність у потерпілого майна; коли і на підставі чого він зрозумів, що став жертвою злочину; які індивідуальні особливості майна, переданого злочинцям; вартість переданого майна; зовнішність злочинця, його особливі прикмети, звички; поведінка шахрая; використання шахраєм транспортних засобів; наявність інформації щодо місця проживання й номерів телефону шахрая; умови передачі та повернення майна; наявність письмової чи усної домовленості про угоду тощо. Під час проведення допиту потерпілих необхідно враховувати той факт, що шахрайство досить часто вчиняють гастролери. Тому у допитуваного необхідно з'ясувати: чи не розмовляли шахраї з акцентом; які анатомічні та функціональні ознаки зовнішності вдалося запам'ятати; чи не згадували вони у розмові про певні регіони країни тощо. Цей перелік є умовним і не охоплює усіх питань, що з'ясовуються при допиті потерпілого під час розслідування різних форм і видів шахрайства.

На початковому етапі розслідування шахрайства важливою слідчою (розшуковою) дією є ***допит свідків***. Своєчасний допит свідків дає можливість слідчому встановити істотні обставини події злочину, отримати доказову інформацію тощо. Нерідко ці особи виступають як заявники про злочини, які вчинені шляхом шахрайства. Повнота відомостей, що повідомляють свідки, залежить від певних обставин, серед яких переважає бажання, продиктоване обов'язками громадян припинити злочинну діяльність певних осіб.

Свідків шахрайств можна поділити на такі групи:

- особи, які несвідомо певним чином сприяли вчиненню шахрайства;
- особи, у віданні яких перебувало майно, що стало предметом шахрайства (продавці магазинів, комірники, охоронці, контролери, працівники бухгалтерій тощо);
- особи, документи яких були використані при вчиненні шахрайства, але вони не вчиняли злочинних дій;
- особи, що стали очевидцями вчинення шахрайської діяльності;
- особи, що перебувають у родинних чи інших зв'язках із шахраєм тощо.

У процесі проведення допиту свідків необхідно з'ясувати: анатомічні та функціональні ознаки зовнішності шахраїв, їх особливі прикмети; характер їх дій; які документи пред'являлися або оформлялися шахраєм; ознаки та вартість переданого майна; інформацію про

режим роботи підприємства та особливості його діяльності, в тому числі охорони майна тощо. З'ясування цих обставин певною мірою сприяє розшуку майна, виявленню кола підозрюваних осіб.

Допит підозрюваного у вчиненні шахрайства є однією з найбільш тактично складних слідчих (розшукових) дій, завданнями якого є отримання, перевірка, уточнення та деталізація інформації щодо події, яка розслідується. Проведення допиту підозрюваного у вчиненні шахрайства передбачає використання тактичних прийомів з урахуванням детального вивчення особи шахрая, його стосунків з потерпілим, використаного способу обману чи зловживання довірою та інших обставин.

Для подолання прагнення підозрюваного повідомляти неправдиві відомості слідчому необхідно використати такі тактичні прийоми як: ведення допиту у формі «питання-відповідь»; формування у підозрюваного уявлення про те, що слідчий має достатній обсяг матеріалів для викриття неправдивих показань; здійснення критичного аналізу показань, які були отримані раніше; припинення спроб давати неправдиві показання шляхом зупинення підозрюваного; багаторазовий повтор раніше заданих питань; застосування прийому непрямого допиту тощо.

Допит зазначених осіб у процесі розслідування шахрайств також може бути проведений у режимі відеоконференції при трансляції з іншого приміщення. Слідчому необхідно підготувати технічні засоби й технології, які б забезпечували належну якість зображення і звуку, а також інформаційну безпеку. Для цього доцільно залучити спеціаліста, який володіє спеціальними знаннями та навичками застосовування відповідних технічних засобів та технологій.

У процесі розслідування шахрайств **обшук** є досить складною слідчою (розшуковою) дією. Найважливішою умовою успішного його проведення є наявність повних і точних відомостей про шукані предмети, а також ретельна підготовка до його проведення. Проведення обшуку при розслідуванні зазначеної категорії злочинів зумовлено досягненням головної мети, виявлення предметів, які можуть у подальшому служити речовими доказами, та знаходження привласненого майна, що дасть можливість в майбутньому відшкодувати збитки потерпілому. Об'єктами обшуку виступають місце проживання та роботи підозрюваного, місце проживання його родичів, близьких, знайомих, у яких ймовірним є відшукання документів, предметів зло-

чинного посягання й слідів, що підтверджують факт вчинення шахрайства підозрюваним.

До проведення обшуку необхідно зібрати орієнтуючу інформацію, яка містить: а) місцезнаходження та планування приміщення, підходи до нього; кількість і склад осіб, які постійно або тимчасово проживають у приміщенні або працюють у ньому; час проведення ремонтів і обсяг виконаних робіт б) відомості про особу, яку потрібно обшукати: професію; її звички; захоплення; спосіб життя; коло друзів і родичів; можливі зв'язки в злочинному середовищі тощо.

Розкриваючи тактичні особливості проведення ***огляду місця події*** у процесі розслідування шахрайств необхідно звернути увагу на зміст його завдань, а саме: виявлення ознак, які вказують на вчинення саме шахрайства; встановлення точного місця та способу вчинення шахрайських дій; виявлення слідів, які можливо залишив злочинець; виявлення можливих свідків тощо.

У процесі проведення огляду місця події необхідно: 1) виявити та вилучити сліди, які підтверджують про присутність шахрая (шахраїв) на місці події (сліди ніг, рук, транспортних засобів тощо); 2) оглянути та за необхідності вилучити бухгалтерські чи інші документи, які засвідчують факт вчинення шахрайства; 3) оглянути комп'ютерну та копіювальну техніку; 4) оглянути та вилучити предмети та знаряддя, що були виявлені на місці події тощо.

Проведення огляду місця події дозволяє вивчити обстановку вчинення шахрайства, зрозуміти, наскільки злочинець був з цією обстановкою ознайомлений, хто міг його бачити, і надалі допитати цих осіб в якості свідків. Також під час огляду можуть бути виявлені викинуті або загублені злочинцем речі, а нерідко і сліди його пальців рук на цих речах або елементах обстановки місця події.

Певну специфіку має огляд місця події в ході розслідування шахрайств, вчинених з використанням комп'ютерних технологій. Об'єктами огляду в таких випадках є комп'ютерна техніка, програмне забезпечення, носії інформації. У процесі проведення огляду місця події необхідно виявити, зафіксувати і вилучити сліди, які в подальшому стануть об'єктами комп'ютерно-технічного чи традиційно-криміналістичного дослідження. Під час огляду комп'ютерної техніки доцільно залучити спеціаліста: програміста, системного аналітика, адміністратора мережі тощо. Участь спеціаліста при проведенні цієї слідчої (розшукової) дії необхідна для: зламування кодів захисту; від-

шукування необхідної інформації в пам'яті комп'ютера; відновлення спеціально чи випадково стертої інформації; консультацій з питань системного та програмного забезпечення.

У процесі розслідування злочинів слідчому доводиться вивчати велику кількість різних документів, які умовно можна поділити на:

- документи із справжніми підписами й рукописними текстами (записами);
- документи, в яких інформація про злочин і злочинця міститься у вигляді різних підробок;
- документи, що засвідчують певні факти своїм змістом.

Проведення огляду документів під час розслідування шахрайства передбачає вирішення таких завдань:

- з'ясовування загальних даних, які характеризують документ;
- встановлення місця розташування тексту, який підлягає дослідженню, його фрагментів, підписів;
- ким і коли виданий або виготовлений документ, кому адресований;
- чи є в документі які-небудь знаки або тексти, нерозривно пов'язані з підписами, що підлягають дослідженню;
- встановлення факту виконання документа або окремих його частин конкретною особою;
- встановлення ознак, що вказують на внесення змін в документ шахраєм;
- встановлення ознак підроблення відбитків печаток, штампів за їх дзеркальним відображенням, а також інші завдання.

В ході огляду документів слідчому необхідно з'ясувати чи: складені вони відповідно до існуючих інструкцій; правильно заповнені реквізити; є документ оригіналом або копією тощо. Також потрібно звертати увагу на наявні підписи та рукописні тексти, оскільки шахраї при заповненні реквізитів документів залишають про себе певні відомості. Злочинці не завжди заповнюють реквізити документів самостійно, іноді вони вдаються до послуг знайомих або родичів.

Досить важливим моментом у процесі розслідування шахрайств є встановлення факту інтелектуальної підробки документів. З цією метою необхідно з'ясувати: чи дійсно існує установа, організація, підприємство, тощо, від імені якого видані документи; чи містить досліджуваний документ усі необхідні реквізити; чи наділена особа, яка підписала документ, таким правом; чи відповідають відбитки пе-

чаток і штампів найменуванню установи, організації, підприємства, від імені якої видано документ; чи придатний для прочитання текст в середині печатки і штампу та чи не містять вони ознак матеріальної підробки (малювання, вирізання на пластичному матеріалі, нанесення з використанням кольорової копіювально-розмножувальної техніки тощо).

Під час розслідування шахрайств огляд місця події проводиться не завжди, так як іноді цей злочин розтягнутий у часі і не зрозуміло в якому місці його вчинено. Тому огляд місця події доцільно проводити після опитування або допиту свідків чи потерпілих. Лише показання зазначених осіб часто дають можливість слідчому визначитися з місцем події, яке необхідно оглянути.

Під час розслідування шахрайства виникає потреба у ***впізнанні*** тих чи інших об'єктів. Об'єктами пред'явлення для впізнання можуть бути живі особи, предмети, речі та документи з метою отримання нових доказів та перевірки раніше отриманих фактичних даних. Достовірність результатів забезпечується правильною організацією і проведенням цієї дії.

Пред'явлення для впізнання проводиться лише після попереднього допиту особи, яка буде впізнавати об'єкт. Крім детального з'ясування прикмет і зовнішніх особливостей об'єкта, слідчий зобов'язаний з'ясувати у допитуваного такі відомості, як: де, коли (по можливості точно день і годину), протягом якого часу, за яких умов (освітлення, погодні умови та т.д.) і за яких обставин, на якій відстані від нього відбувалося спостереження за об'єктом, в якому стані (руху, спокою і т.д.) знаходився об'єкт, хто крім нього бачив об'єкт; чи може хтонебудь підтвердити показання допитуваного.

При пред'явленні підозрюваного для впізнання необхідно враховувати той факт, що шахраї досить часто змінюють свій зовнішній вигляд перед вчиненням злочину, одягають невластивий їм одяг, змінюють зачіску, відпускають бороду чи вуса, одягають окуляри тощо. При підготовці до пред'явлення для впізнання підозрюваного мають враховуватися психологічні особливості та психоемоційний стан особи, якій підозрюваний буде пред'являтися для впізнання. Тому при пред'явленні їх для впізнання потерпілому необхідно дати можливість спокійно й уважно ознайомитися із зовнішністю осіб, яких йому пред'являють. Пред'являються для впізнання також окремі речі чи предмети, що могли належати потерпілому. У разі неможливості про-

ведення пред'явлення для впізнання осіб, речей та предметів в натурі є можливим проведення його за фотознімками та відеозаписом.

Пред'явлення особи для впізнання доцільно проводити, коли потерпілий не досить добре знає шахрая, тобто між ними існують тимчасові відносини, або шахрайство пов'язано із вчиненням шлюбної афери.

У процесі розслідування шахрайств нерідко проводиться ***слідчий експеримент*** для того, щоб перевірити: чи можна було побачити або чути ту чи іншу подію за обставин, на які вказує свідок, підозрюваний (наприклад, чи можна бачити з конкретного місця і за певних умов, чути зміст розмови); спосіб виконання підозрюваним певних дій; який час потрібно затратити для проведення тих чи інших дій.

Щоб підвищити значення результатів слідчого експерименту, необхідно максимально наблизити умови його проведення до тих, в яких відбувалася подія. Доцільно максимально точно відновити обстановку шахрайства, розставивши учасників експерименту у відповідності з показаннями очевидців або учасників злочинного діяння. Бажано повторити експеримент кілька разів і в різних варіантах. У необхідних випадках до протоколу слідчого експерименту повинен бути доданий план (або схема) об'єкта, де проводився експеримент, з зазначенням розмірів і відстаней, а також обстановки та місцезнаходження учасників експерименту.

Одним їх ефективних способів перевірки показань підозрюваного є перевірка показань на місці, особливо при груповому шахрайстві. Збіг показань декількох підозрюваних в даному випадку є важливим засобом перевірки їх достовірності. Такій же перевірці доцільно піддавати і показання потерпілого з метою викриття дачі неправдивих показань або встановлення відповідності їх з показаннями свідків та підозрюваних.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування шахрайств

В ході розслідування шахрайств часто виникає потреба у використанні спеціальних знань (призначенні та проведенні судових експертиз, отриманні консультацій спеціаліста або залучення його до участі в слідчих (розшукових) діях). Це пов'язано перш за все з тим, що шахрайства здійснюються професійними й висококк-

валіфікованими особами в галузі економіки, юриспруденції, а особливо – спеціалістами у сфері Інтернет-технологій та системними адміністраторами. Особливості використання спеціальних знань у формі проведення судових експертиз у процесі розслідування шахрайств залежить від механізму вчинення злочину.

Під час розслідування шахрайських посягань може бути проведена ***судово-почеркознавча експертиза,*** головним завданням якої є встановлення виконавця рукописного тексту й підписів, а також вирішуються неідентифікаційні завдання (встановлюється факт виконання рукопису в незвичних умовах або в незвичайному стані виконавця, навмисно зміненим почерком, з наслідуванням (імітацією) почерку іншої особи, визначається стать виконавця, а також належність його до певної вікової групи тощо).

Почеркознавча експертиза проводиться у випадках, коли у шахрая вилучені рукописні документи, розписки, а також не рукописні документи, які містять підписи осіб, що підозрюються у вчинені злочину. На вирішення судово-почеркознавчої експертизи ставляться такі питання: 1) чи виконано рукописний текст особою, зразки почерку та підписів якої надані на дослідження; 2) чи виконано рукописний текст навмисно зміненим почерком; 3) особою якої статі виконано рукописний текст; 4) чи виконано підпис особою, від імені якої він зазначений, чи іншою особою; 5) чи перебувала особа, яка виконала рукописний текст, у особливому фізіологічному стані (наркотичного, алкогольного сп'яніння, втоми тощо).

Під час розслідування шахрайств часто проводяться ***дослідження матеріалів, речовин та виробів з них,*** що були вилучені з місця події. Основним завданням проведення цієї експертизи під час розслідування шахрайств є встановлення наявності мікрочасток на певному предметі, їх природа, локалізація. На вирішення даного виду досліджень можуть бути поставлені такі питання: а) чи є на представлених об'єктах мікрочастки сторонньої речовини; б) яке їх походження та локалізація; в) чи однорідні ці мікрочастки на всіх представлених об'єктах; г) чи можливо виявити ці частки неозброєним оком; д) за допомогою яких технічних засобів загального користування можливе виявлення цих мікрочасток; ж) чи є на представлених знаряддях злочину певні мікрооб'єкти (якщо так, то яка їх групова належність) тощо.

Шляхом проведення **техніко-криміналістичної експертизи документів** встановлюються наступні обставини: 1) яким способом на-

несене зображення в документі; 2) чи не є зображення в досліджуваному документі: а) відбитком друкованої форми; б) мальованим; в) перекопійованим з іншого документа; 3) чи не виготовлений документ шляхом використання переклеювання фрагментів інших аналогічних документів та ін. Разом з досліджуваним документом експертові мають бути направлені зразки подібних документів, надрукованих у період, найбільш близький до моменту виконання досліджуваного документа або тим самим способом.

На вирішення ***дактилоскопічної експертизи*** необхідно ставити наступні питання: чи є на предметах, вилучених із місця вчинення шахрайства, сліди рук, якщо так, то чи придатні вони для ідентифікації особи, що їх залишила; якою рукою, якими пальцями залишені сліди рук; чи не залишені сліди рук, вилучені у різних місцях шахрайства, однією й тією самою особою; які особливості мають руки людини, що залишила сліди (відсутність пальців, наявність шрамів, мозолів, каліцтво тощо); в результаті якої дії залишено сліди; чи не залишені сліди рук, вилучені на місці шахрайства, конкретною особою, дактилокарта якої надана на дослідження тощо.

Фізико-хімічна експертиза призначається з метою з'ясування таких питань: із якого сплаву чи матеріалу виконані предмети, вилучені у потерпілого (скло замість діамантів; мідь, латунь, олово замість золота, срібла, платини тощо). Найчастіше такі експертизи призначаються для вирішення питань про способи виготовлення різних клейм, фальшивих золотих монет, крапчастих карт тощо.

При використанні шахраями підробленого коштовного каміння (імітація діамантів, рубінів, сапфірів тощо) може бути проведена ***гемологічна експертиза.*** Ця експертиза забезпечує діагностику природних і синтезованих самоцвітів та їх підробок: встановлення природи і назви каміння; факт підміни каміння у ювелірних виробах тощо.

Із поширенням використання комп'ютерної техніки та програмного забезпечення все частіше виникає потреба у залученні експерта для проведення ***комп'ютерно-технічної експертизи.*** Перелік питань, які виносяться на вирішення зазначеної експертизи є таким: чи справний пристрій, представлений на дослідження (ігровий комп'ютер, електронна рулетка тощо); який тип пристрою і які його технічні характеристики; чи має пристрій дефекти, якщо так, то які саме; чи не мають поломки вузли пристрою; чи відповідає комплектація пристрою технічній документації, якщо ні, то які компоненти були

замінені, демонтовані; чи правильно встановлено програмне забезпечення пристрою; чи можливо змінити програмне забезпечення пристрою, якщо так, то яким способом; чи можливо керувати пристроєм на відстані, якщо так, то на якій і яким чином; чи можлива нормальна експлуатація пристрою після внесення змін в програмне забезпечення; як забезпечується та чи надійна система захисту інформації від стороннього доступу; чи можливо на представленому комп'ютері використати програму в обхід автоматичної її реєстрації тощо.

На ***трасологічну експертизу*** для встановлення цілого за частинами направляються виявлені на місці події частини паперу чи інших об'єктів, загублені або кинуті злочинцями. Експертиза частини предметів в основному здійснюється у випадках, коли досліджувані предмети мають одну спільну лінію розриву, розлому або розрізу. Вона може бути призначена і у випадках, коли на місці події виявлена частина предмета, що належить злочинцеві, а під час обшуку вилучено, іншу частину того ж предмета.

Трасологічна експертиза може призначатися також для ідентифікації інструментів, які використовувалися при виготовленні грошових або речових ляльок, фальшивих прикрас тощо.

Товарознавча експертиза може призначатися у випадках продажу недоброякісних, фальсифікованих товарів, виробів кустарного виробництва під виглядом імпортних з використанням чужих емблем, фірмових позначень для визначення факту фальсифікації та дійсної їх вартості.

Мистецтвознавча експертиза проводиться для встановлення художньої, історичної цінності предметів старовини, речей та виробів образотворчого мистецтва, а також для вирішення питання про дійсність об'єкта дослідження, часу його виготовлення, школи майстерності тощо.

Під час розслідування шахрайств характерним є також проведення ***судово-психіатрічної експертизи,*** оскільки шахраям добре відомі способи протидії розслідуванню, а тому вони завчасно стають на облік у районних психіатрів, отримують медичні довідки, інші документи для уникнення в подальшому кримінальної відповідальності.

Розслідування шахрайства неможливе без участі спеціалістів з різних галузей знань. Найчастіше спеціалістів залучають до проведення таких слідчих (розшукових) дій, як обшуки, допити, слідчий огляд документів тощо.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики шахрайств.*
2. *Розкрийте способи вчинення шахрайств як елемент криміналістичної характеристики.*
3. *Охарактеризуйте особу злочинця.*
4. *Назвіть типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування шахрайств.*
5. *Перерахуйте слідчі версії, які висуваються на початковому етапі розслідування шахрайств.*
6. *Розкрийте особливості проведення допиту свідків та потерпілих під час розслідування шахрайств.*
7. *Назвіть експертизи, які призначаються в ході розслідування шахрайств.*
8. *Назвіть перелік питань, які виносяться на вирішення окремих видів експертиз під час розслідування шахрайств.*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Анапольська А. І.* Розслідування шахрайств і пов'язаних із ними злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних розрахунків: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. І. Анапольська; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 18 с.
2. *Головкін С. В.* Криміналістична характеристика шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування: монографія / С. В. Головкін, А. В. Іщенко; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 159 с.
3. *Дехтярьов Є. В.* Особливості розслідування шахрайств, вчинених у сфері виконання господарсько-договірних зобов'язань: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Є. В. Дехтярьов; Акад. адвокатури України. – К., 2011. – 19 с.
4. *Іщук І. В.* Початковий етап розслідування шахрайств у сфері страхування автотранспортних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. В. Іщук; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2010. – 18 с.
5. *Кириленко Н. Ю.* Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н. Ю. Кириленко; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О., 2013. – 20 с.
6. *Коваленко В. В.* Розслідування шахрайств і пов'язаних із ними злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних розрахунків: монографія /

В. В. Коваленко, А. І. Анапольська; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 222 с.

7. *Мусієнко О. Л.* Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. Л. Мусієнко; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 19 с.
8. Особливості розслідування шахрайств, учинених у сфері функціонування електронних розрахунків: метод. рек. / А. І. Анапольська, В. В. Коваленко, Р. В. Корякін, О. І. Сумцов; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка, Наук.-дослід. лаб. криміналіст. дослідж. ф-ту підготов. слідчих. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2010. – 54 с.
9. *Павлова Н. В.* Особливості розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н. В. Павлова; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 21 с.
10. *Пазинич Т. А.* Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т. А. Пазинич; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 20 с.
11. *Попова І. М.* Розслідування шахрайств, пов'язаних із залученням коштів громадян на будівництво житла: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. М. Попова; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 16 с.
12. *Самойлов С. В.* Розслідування шахрайств, учинених із використанням мережі «Інтернет»: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. В. Самойлов; Донец. юрид. ін-т. – Донецьк, 2014. –18 с.
13. *Чернявський С. С.* Розслідування шахрайств у сфері фінансування будівництва житла: навч.-практ. посіб. для студ. ВНЗ / С. С. Чернявський, А. В. Микитчик; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К.: Хай-Тек Прес, 2009. – 167 с.

РОЗДІЛ 6.
ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗАЙНЯТТЯ ГРАЛЬНИМ БІЗНЕСОМ

§ 1. Криміналістична характеристика зайняття гральним бізнесом

Зайняття гральним бізнесом є новим злочином, який з'явився з прийняттям Закону України «Про заборону грального бізнесу в Україні» від 15 травня 2009 року № 1334-VI. Цим Законом заборонено гральний бізнес та участь в азартних іграх. Кримінальна відповідальність за вчинення зайняття гральним бізнесом встановлювалася спочатку за ст. 203 КК України «Зайняття забороненими видами господарської діяльності». Проте у 2010 році Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства про заборону грального бізнесу в Україні» КК України доповнено спеціальною статтею 203–2 «Зайняття гральним бізнесом».

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про заборону грального бізнесу в Україні» гральний бізнес – це діяльність, пов'язана з організацією, проведенням та наданням можливості доступу до азартних ігор у казино, на гральних автоматах, комп'ютерних симуляторах, у букмекерських конторах, в інтерактивних закладах, в електронному (віртуальному) казино незалежно від місця розташування сервера; азартна гра – будь-яка гра, обов'язковою умовою участі в якій є сплата гравцем грошей, у тому числі через систему електронних плате-

жів, що дає змогу учаснику як отримати виграш (приз) у будь-якому вигляді, так і не отримати його залежно від випадковості.

Криміналістична характеристика зайняття гральним бізнесом складається з таких структурних елементів: предмет безпосереднього злочинного посягання; спосіб вчинення злочину; типова «слідова картина» та особа злочинця. Оскільки на сьогодні зайняття гральним бізнесом віднесено до злочинів у сфері господарської діяльності, а участь в азартних іграх є адміністративним правопорушенням, особа потерпілого у кримінальних провадженнях про зайняття гральним бізнесом не встановлюється.

Предмет безпосереднього злочинного посягання зайняття гральним бізнесом є комплексним і складається з основного та додаткового.

Основним предметом злочинного посягання є майно гравця в азартні ігри, насамперед грошові кошти, за рахунок яких він робить ставку, а також інше майно – речі, цінності, які отримує організатор грального бізнесу від гравця, зокрема в результаті гри на це майно, гри в борг та передання гравцем належного йому майна в рахунок погашення боргу.

Додатковим предметом злочинного посягання є фізична особа – гравець (його свідомість, психічне здоров'я), оскільки азартні ігри формують у гравців стійку психічну залежність від гри. Ця хвороба отримала назву «лудоманія». Всесвітня організація охорони здоров'я віднесла її до розладів звичок і потягів та присвоїла їй міжнародний код F63.0. За небезпекою для здоров'я особи вона прирівнюється до алкоголізму, комп'ютероманії.

Фактично ***спосіб вчинення*** зайняття гральним бізнесом утворюють дії з організації, проведення та надання можливості доступу до азартних ігор, тобто три окремих діяння: організація азартних ігор, проведення азартних ігор, надання можливості доступу до азартних ігор. Кожне із вказаних діянь є самостійним закінченим злочином, проте це не виключає можливості того, що вказані дії можуть реалізовуватися як окремо, так і в сукупності, що залежить від обраного злочинцем конкретного способу вчинення цього злочину.

Етап підготовки до злочину, а саме вчинення будь-яких організаційних дій зі створення грального закладу, закупівлі необхідного обладнання тощо, є діями, спрямованими на власне створення грального закладу, а отже є організацією азартних ігор, що вже є злочином.

Планування злочину можуть складати такі дії: розробка плану зайняття гральним бізнесом, способу приховання цього злочину, визначення кількості працівників, необхідних для виконання плану тощо. При розробці плану (моделі) організації та проведення грального бізнесу злочинцями одночасно обирається й оптимальний варіант маскування такої діяльності під законну підприємницьку діяльність. В ряді випадків на етапі підготовки (організації азартних ігор) здійснюється пошук партнерів за кордоном, розміщення ігрового серверу за кордоном, де азартні ігри дозволені, створення компаній в офшорних зонах (власників ігрового серверу).

Після планування проводяться технічні заходи, спрямовані на забезпечення можливості практичної реалізації розробленого плану: пошук приміщення, комп'ютерного обладнання, доступу до мережі Інтернет чи засобу телекомунікаційного зв'язку, пошук обслуговуючого персоналу тощо. Злочинцями також здійснюються технічні підготовчі заходи, пов'язані з виготовленням необхідних документів (бланків, печаток чи штампів, візитних карток, бланків договорів, сертифікатів, ліцензій на обладнання, платіжних чи інших документів), реєстрацією суб'єктів підприємницької діяльності, які в подальшому проводитимуть азартні ігри, придбанням (орендою) необхідного офісного, складського устаткування, програмного забезпечення для технічного забезпечення дій на всіх етапах вчинення злочину. Зазначені дії являють собою першу форму вчинення зайняття гральним бізнесом – організація азартних ігор.

Проведення азартних ігор може здійснюватися різноманітними способами в гральних закладах, що залежить від виду азартних ігор, способу їх проведення тощо. Надання можливості доступу до азартних ігор здійснюється, як правило, за допомогою мережі Інтернет при створенні окремого ігрового серверу та встановлення спеціального програмного забезпечення для доступу до нього.

Найпоширенішими способами вчинення цього злочину є: створення та діяльність власне гральних закладів (казино, букмекерських контор, залів гральних автоматів тощо) та створення та діяльність гральних закладів, які замасковані під законну господарську діяльність (Інтернет-клуби, лотереї, рекламні акції, вікторини, спортивні клуби тощо).

Зі способом вчинення нерозривно пов'язані і способи приховання цього злочину, найпоширенішими з яких є: ретельний підбір учас-

ників азартних ігор, обслуговуючого персоналу; маскування входу до грального закладу; прийом лише «перевірених клієнтів»; приймання ставок лише від «своїх»; організація грального бізнесу під виглядом Інтернет-кафе; переобладнання гральних автоматів; розроблення особливого порядку відвідування закладу, отримання та видачі грошей; використання одиниць часу як аналога грошей; встановлення обладнання, яке дозволяє отримати виграші через Інтернет; організація азартних ігор під виглядом надання розважальних чи Інтернет-послуг; проведення ставок і видання виграшів за допомогою електронного гаманця в Інтернеті; відсутність зовнішньої реклами у місцях розташування гральних закладів; встановлення засобів відеоспостереження; посилена охорона гральних закладів; маскування незаконного походження прибутків від грального бізнесу; встановлення нічного графіку роботи закладу тощо.

Типова «слідова картина» зайняття гральним бізнесом залежить від способу вчинення цього злочину. «Слідова картина» створення та діяльності гральних закладів характеризується наявністю типових для грального бізнесу матеріальних слідів: гральних столів, гральних фішок, карт, допоміжного грального обладнання, спеціального форменного одягу працівників тощо. «Слідова картина» діяльності грального закладу, замаскованого під законну діяльність, характеризується наявністю, насамперед, ідеальних слідів злочину, джерелами яких є гравці, працівники такого закладу, інші особи.

Типовими матеріальними слідами зайняття гральним бізнесом, є: 1) гральне обладнання; 2) гроші; 3) документи; 4) комп'ютерна інформація; 5) обладнання грального закладу, не призначене для азартних ігор; 5) інші матеріальні сліди.

Особою злочинця є безпосередній власник грального закладу, який є організатором злочину. Така особа зазвичай має високий освітній та соціальний рівень, є колишнім власником казино чи іншого грального закладу. Не бажаючи втрачати стабільні прибутки від азартних ігор, створює видимість діяльності законного закладу (Інтернет-клуб, спортивний клуб, вікторина, лотерея тощо), а також наймає на роботу персонал, який офіційно вважається власниками та працівниками таких закладів.

Виконавцями злочину в такому разі є фізична особа – суб'єкт підприємницької діяльності, на яку оформлена господарська документація і яка формально вважається власником грального закладу (щодо

організації азартних ігор), а також працівники грального закладу – касири, адміністратори, круп'є, які надають можливість відвідувачам грати в азартні ігри (щодо надання доступу до азартних ігор).

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування зайняття гральним бізнесом

Для початкового етапу розслідування зайняття гральним бізнесом характерні такі ***типові слідчі ситуації***:

- до правоохоронних органів надійшло повідомлення про зайняття гральним бізнесом у приміщенні за певною адресою, інформація про особу злочинця та спосіб вчинення злочину відсутня;
- до правоохоронних органів надійшла інформація про спосіб вчинення злочину у певному приміщенні, види азартних ігор, які проводяться, особа організатора грального бізнесу (номінального чи реального) невідома;
- до правоохоронних органів надійшла інформація про факти проведення азартних ігор конкретними особами в певному приміщенні, проте спосіб вчинення злочину невідомий;
- до правоохоронних органів надійшло повідомлення про зайняття гральним бізнесом у конкретному приміщенні з повідомленням способу вчинення злочину та особи злочинця;
- правоохоронні органи самостійно отримали інформацію про зайняття гральним бізнесом, виявили предмети чи документи, які свідчать про вчинення цього злочину під час проведення оперативно-розшукової діяльності чи в процесі розслідування інших злочинів.

У першій слідчій ситуації можуть бути висунуті такі ***типові слідчі версії***: у приміщенні здійснює діяльність підпільне казино чи зал гральних автоматів; у приміщенні провадять азартні ігри за допомогою мережі Інтернет, заклад здійснює букмекерську діяльність; заклад здійснює законну підприємницьку діяльність з надання послуг громадського харчування чи інших послуг без проведення будь-яких азартних ігор.

Для другої слідчої ситуації є характерними такі слідчі версії: організатором грального бізнесу є особа, яка раніше проводила діяльність

в грального закладах; організатором є організована група чи злочинна організація; організатором є особа, яка раніше не займалася таким бізнесом.

Типовими слідчими версіями третьої слідчої ситуації є: у грального закладі проводяться власне азартні ігри; діяльність закладу замаскована під законну діяльність – Інтернет-клуб, спортивний клуб тощо.

Для четвертої та п'ятої слідчих ситуацій типовими є такі слідчі версії: організатор грального бізнесу вчинив злочин самостійно; організатор грального бізнесу вчинив злочин за попередньою змовою з іншими особами.

Для перевірки висунутих слідчих версій у плані розслідування слідчий зазвичай передбачає проведення таких слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій:

- допит заявника з приводу отриманої заяви з метою з'ясування максимальної кількості обставин, які йому відомі;
- проведення контролю за вчиненням злочину (оперативної закупки) і перевірка закладу, які дозволять зафіксувати факт проведення азартних ігор (прийому ставки, проведення азартної гри та виплату виграшу). Отримані таким чином дані свідчитимуть про вчинення злочину та спосіб його вчинення;
- огляд місця події, вилучення грального обладнання. З метою фіксації злочинної діяльності огляд місця події може проводитися як одразу після отримання заяви (повідомлення), так і після внесення даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань;
- призначення та проведення товарознавчої експертизи грального обладнання. Ця слідча (розшукова) дія проводиться для підтвердження, що вилучене обладнання дійсно може використовуватися для проведення азартних ігор. Так, багато грального закладів використовують відеоатракціони чи використовують інші назви для грального обладнання з метою приховання злочину. Товарознавча експертиза дозволяє встановити, чи є вилучене обладнання гральним і чи дозволяє воно проводити азартні ігри;
- допит власника приміщення чи орендодавця проводиться слідчим з метою встановлення давності існування грального закладу та отримання інформації про користувача приміщенням, де розміщений гральний заклад. Користувач приміщен-

ням, як правило, є особою, яка організувала азартні ігри;

- допит працівників грального закладу: бухгалтера, касира та інших, проводиться слідчим з метою встановлення терміну їх роботи, видів азартних ігор, які вони проводять, механізму їх проведення (способу вчинення злочину), а також особи організатора;
- допит «номінального» організатора грального бізнесу дозволяє слідчому встановити, він вчинив злочин самостійно чи у співучасті з іншими особами та встановити особи співучасників;
- обшук в службовому кабінеті організатора грального бізнесу та в житлі проводиться з метою вилучення грошових коштів, отриманих у процесі злочинної діяльності та документів, які можуть свідчити про вчинення інших злочинів (легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, шахрайства, ухилення від сплати податків тощо);
- повторний допит організатора грального бізнесу проводиться з метою з'ясування додаткових відомостей, зокрема щодо вилучених в ході обшуку предметів та документів;
- повідомлення про підозру організатору грального бізнесу здійснюється слідчим при наявності достатніх доказів для підозри особи у вчиненні ним зайняття гральним бізнесом. Повідомлення про підозру здійснюється слідчим в порядку, передбаченому ст. 276–278 КПК України;
- повідомлення про підозру працівникам грального закладу здійснюється, коли слідчим зібрано достатньо доказів щодо зайняття гральним бізнесом шляхом проведення азартних ігор у гральному закладі;
- допит організатора грального бізнесу та працівників в порядку ч. 9 ст. 224 КПК проводиться слідчим у випадку, якщо у показаннях цих осіб є розбіжності, з метою їх усунення та з'ясування обставин, що підлягають доказуванню;
- після проведення усіх необхідних слідчих (розшукових) та процесуальних дій, коли у слідчого достатньо доказів для складання обвинувального акта, він завершує досудове розслідування, складає обвинувальний акт у порядку ст. 291 КПК України та передає його на затвердження прокурору.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування заняття гральним бізнесом

Огляд місця події має важливе значення для встановлення наявності чи відсутності обставин, які свідчать про вчинення злочину та, відповідно, підстав для внесення інформації до Єдиного реєстру досудових розслідувань.

Огляд місця події під час розслідування зайняття гральним бізнесом є складною слідчою (розшуковою) дією, яка складається зі слідчого огляду приміщення (грального закладу), слідчого огляду речей (грального обладнання, особистих речей організатора тощо) та слідчого огляду документів (бухгалтерських документів, в яких фіксується господарська діяльність з проведення азартних ігор, факти прийняття ставки та виплати виграшу). Проте ці види слідчого огляду можуть проводитися і окремо від огляду місця події, коли слідчий проводить огляд грального обладнання чи документів у власному кабінеті після проведення огляду місця події.

Підготовка до проведення огляду місця події проводиться в два етапи: до виїзду на місце події та безпосередньо на місці події.

При безпосередній підготовці до проведення огляду місця події до виїзду на місце слідчому необхідно:

- визначити коло осіб, які повинні взяти участь в огляді, у тому числі співробітників органів внутрішніх справ, технічних помічників для допоміжних робіт, спеціалістів, яких входитимуть до складу СОГ;
- проконсультуватися з спеціалістами щодо того, яке нове програмне забезпечення встановлюється для приховування фактів зайняття гральним бізнесом, чи залучити спеціаліста до проведення огляду. Визначити, які заходи необхідно провести для забезпечення збереження устаткування й інформації, яка зберігається в його пам'яті, якщо азартні ігри проводяться за допомогою мережі Інтернет;
- визначити техніко-криміналістичні засоби, які бажано було б використати для пошуку, виявлення й фіксації слідів, обстановки місця події;
- підготувати пакувальний матеріал, засоби для опечатування, пояснювальні бірки;

- забезпечити наявність транспортних засобів, якщо необхідно буде дістатися до місця події й в подальшому вивезти звідти вилучене гральне обладнання;
- за можливості заздалегідь скласти план проведення слідчої (розшукової) дії, визначити завдання кожному з її учасників, попередити про заходи безпеки, вибрати правила й тактичні прийоми огляду.

Відповідно до ст. 223 КПК України на відміну від ст. 191 КПК 1960 року присутність двох понятих при проведенні огляду місця події не вимагається, тому підготовчий етап для слідчого спрощується відсутністю необхідності пошуку двох сторонніх осіб, якщо слідчий не виявить самостійного бажання в їх залученні.

На місці події слідчий також проводить підготовку до проведення огляду, сутність якої полягає у організації огляду: визначення меж огляду, формування завдань та їх розподіл між всіма учасниками огляду. На цьому етапі слідчий визначається з методом огляду, який може бути концентричним, ексцентричним, фронтальним, секторним, вузловим тощо, а також його повнотою (огляд може бути суцільним чи вибірковим).

Робочий етап складається з двох стадій: статичного огляду (загального) та динамічного огляду (детального). Робочий етап починається з орієнтовного або загального огляду, під час якого слідчий знайомиться з обстановкою місця події, визначає межі огляду, висуває початкові версії щодо події злочину, способу вчинення злочину. Допоміжні працівники в цей час здійснюють фотографування чи відеозапис обстановки місця події в статичному стані без будь-яких змін. Використовуються при цьому орієнтуючі та оглядові прийоми фото, відеозйомки.

Детальний огляд передбачає всебічне дослідження місця події та всіх об'єктів з метою виявлення якомога більшої кількості слідів злочину. Під час його проведення слідчий може переміщувати предмети з метою їх огляду та дослідження, попередньо зафіксувавши їх на місці виявлення. Під час детального огляду здійснюється фіксація та вилучення матеріальних джерел (слідів), їх пакування.

Огляд приміщення грального закладу проводиться для встановлення кількості кімнат грального закладу, наявності прихованих приміщень, сейфів, де можуть зберігатися чорнові записи про проведення азартних ігор, бухгалтерська документація, грошові кошти, отримані

від грального бізнесу. Важливим є встановлення наявності відео спостереження в гральному закладі, що дасть змогу вилучити відеозаписи, які фіксують проведення азартних ігор. Під час огляду приміщення слідчий також фіксує наявність особистих речей, які залишені працівниками грального закладу чи організатором грального бізнесу, які в подальшому дозволять встановити їх особу. Огляд приміщення є основою для проведення інших видів огляду: речей та документів. Так, під час його проведення слідчий акцентує увагу на речах і документах, які мають значення для кримінального провадження, не залишаючи поза увагою й другорядні речі, які, на його погляд, не стосуються вчинення злочину.

При огляді речей необхідно насамперед сконцентрувати увагу на особливостях грального обладнання для проведення азартних ігор. Оглядаючи та вилучаючи гральне обладнання, необхідно зафіксувати його серійні номери, наявність сертифікату на вироблену чи ввезену продукцію, виробника чи постачальника та зафіксувати, чи має гральне обладнання самостійну технічну можливість прийому та видачі грошей. При використанні звичайного грального обладнання (рулетки, класичного стола для ігор в блек-джек тощо) вилученню підлягає все гральне обладнання, включаючи фішки, колоди карт, кульки, оскільки воно підлягає подальшій конфіскації відповідно до санкції ст. 203–2 КК України.

При огляді комп'ютерного обладнання необхідно зосередити увагу на його програмному забезпеченні, наявності в пам'яті комп'ютера ігрових програм або програм, що дають доступ до ігрового серверу.

Заключний етап – фіксація результатів огляду місця події – полягає в узагальненні й аналізі зібраної інформації, вирішенні питання про ступінь досягнення мети огляду. На цій стадії слідчий визначається, які об'єкти обстановки доцільно оглянути додатково, які необхідно вилучити.

Результати огляду місця події фіксуються в протоколі огляду. Протокол повинен містити всі обов'язкові реквізити, передбачені ст. 104 КПК України для протоколів слідчих (розшукових) дій. У ході загальної та детальної стадій огляду слідчий робить робочі нотатки, а після закінчення огляду складає протокол огляду.

При необхідності в ході огляду місця події також складаються плани місця події (орієнтовні, оглядові, детальні), схеми та інші додатки до протоколу огляду місця події (фотознімки, відеозаписи). Фотографування й відео зйомка значно підвищують результативність огляду,

оскільки окремі деталі зовнішнього вигляду об'єктів, які сприймав слідчий, можуть забуватися.

Тактика ***допиту свідка*** залежить від того, до якої групи він відноситься, а саме:

- безпосередніх свідків зайняття гральним бізнесом (працівники грального закладу; працівники інших господарюючих суб'єктів, з якими співпрацює гральний заклад (доставка води, продуктів харчування); працівники правоохоронних органів, які проводили ОРД чи огляд місця події по факту зайняття гральним бізнесом, що розслідується; гравці; особи, які проживають чи працюють поряд з гральним закладом);
- свідків, які володіють іншою інформацією, що має значення для кримінального провадження (члени сім'ї гравця чи працівника грального закладу).

Тактика допиту безпосередніх свідків спрямована на з'ясування «внутрішніх» особливостей злочину – особливостей грального закладу, кількості грального обладнання, особи злочинця. Допит свідків, які володіють іншою інформацією, дозволяє отримати лише відомості, які вони отримали від інших осіб і проводиться, як правило, у випадку, коли відсутня інформація про безпосередніх свідків або ж ці особи не бажають співпрацювати зі слідством. Вони можуть надати інформацію про розмір заробітної плати, кількість працівників, розпорядок їх роботи, частоту гри в азартні ігри їх родичів чи друзів, розмір ставки, види ігор та розмір виграшів тощо. Цю інформацію слідчий може використати для подальшого допиту гравців чи працівників грального закладу.

Допит свідка поділяється на такі стадії: вступна, вільна розповідь допитуваного, запитання слідчого, заключна.

Призначення вступної стадії допиту полягає у виконанні вимог кримінального процесуального закону, отриманні від допитуваного необхідних відомостей про його особу, створення умов для вільного висловлення ним своїх показань, більш повного вивчення особистості допитуваного і створення найбільш сприятливих умов для застосування обраної тактики допиту.

Допит починається з вільної розповіді допитуваного, що дає змогу відновити в його пам'яті повну картину злочину і надати слідчому нову інформацію, якою на час допиту він не володіє, а також створити в уяві слідчого повноцінну картину події. Після етапу вільної розповіді, а також у випадку, коли слідчий розуміє, що свідок дає супереч-

ливі неправдиві показання чи не бажає надавати всю інформацію, яка йому відома, слідчий переходить до етапу постановки запитань.

В ході допитів свідків зайняття гральним бізнесом найчастіше слідчими застосовуються такі тактичні прийоми: використання протиріч між показаннями свідка та іншими доказами у провадженні, в тому числі пред'явлення речових доказів; роз'яснення реальності притягнення свідка до кримінальної відповідальності як співучасника злочину; роз'яснення реальності притягнення свідка до кримінальної відповідальності за завідомо неправдиві показання; використання внутрішніх протиріч в показаннях; використання фактору раптовості під час допиту; використання позитивних якостей особи тощо. Правильний вибір тактичних прийомів допиту з урахуванням психологічних особливостей допитуваної особи та слідчої ситуації сприяє отриманню найбільш повної та достовірної інформації про подію злочину, що розслідується.

Проведення допиту оформлюється протоколом допиту, який складається слідчим з дотриманням вимог, передбачених ст. 104 КПК України. Після проведення допиту свідок має право ознайомитися зі складеним протоколом, він має право заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноручно вносити такі доповнення і зауваження (ст. 66 КПК України).

Тактика ***допиту підозрюваного*** залежить від його ролі у вчиненні злочину. Допит виконавців злочину – формального власника грального бізнесу та працівників грального закладу проводиться, як правило, у безконфліктній ситуації, а тому складнощів не викликає. Слідчий пропонує допитуваному розповісти інформацію, яка йому відома, після чого, у випадку необхідності з'ясування окремих обставин чи уточнення певної інформації, ставить відповідні запитання.

Допит організатора грального бізнесу, як правило, проводиться в конфліктній ситуації. Відповідно тактика допиту вимагає застосування слідчим тактичних прийомів, спрямованих на подолання протидії слідству, зокрема: використання протиріч між показаннями, пред'явлення речових доказів, використання позитивних якостей особи, використання протиріч між показаннями допитуваного та показаннями інших осіб.

Ефективним є застосування тактичної комбінації «встановлення причетності», що полягає у наступному:

- максимальна деталізація показань щодо існування договірних відносин між суб'єктами, щодо характеру й виду таких відно-

син, а також всіх обставин здійснення господарських операцій та фінансових операцій, в тому числі реальних розрахунків за договорами;

- пред'явлення бухгалтерських, розрахункових документів, якими спростовуються твердження підозрюваного та підтверджується вчинення господарських операцій, направлених на організацію грального бізнесу;
- пред'явлення протоколів допитів осіб, які викривають допитуваного у вчиненні злочину;
- встановлення протиріч в показаннях допитуваного та використання їх з метою викриття неправдивих показань;
- постановка підозрюваному запитань, що дозволяють проконтролювати показання і виявити їхню хибність та інші.

Речами та документами, які необхідно відшукати під час ***обшуку,*** як правило, є гральне обладнання чи гральні програми, які використовувалися для організації грального бізнесу; грошові кошти, отримані від зайняття гральним бізнесом; документи, які підтверджують факти зайняття гральним бізнесом – договори оренди чи купівлі-продажу грального обладнання, договори на поставку комп'ютерного обладнання, договори про надання телекомунікаційних послуг з доступу до мережі Інтернет, бухгалтерська документація, касова документація, особисті записи організатора грального бізнесу. При цьому гральне обладнання, незалежно від вказівки про нього в постанові про проведення обшуку, підлягає вилученню, оскільки воно є забороненим для використання в Україні і підлягає конфіскації відповідно до санкції статті 203–2 КК України.

Разом з тим, законодавство не дає визначення та переліку грального обладнання, у зв'язку з чим, знаючи спосіб вчинення злочину, слідчий самостійно визначає, які речі можуть відноситися до грального обладнання та підлягатимуть вилученню. Якщо в обшукуваному приміщенні було розміщено казино, пошукові дії повинні бути направлені на пошук гральних столів, рулеток, карт, фішок, гральних костей тощо. Якщо ж в приміщенні було створено Інтернет-клуб, але надавалися послуги з доступу до азартних ігор, об'єктами пошуку повинні бути, перш за все, комп'ютерне обладнання (вінчестери комп'ютерів, спеціальні гральні мишки, клавіатури, джойстики), диски з записами ігрових програм, сервери, на яких розміщені ігрові програми тощо. Допомогу в пошуку вказаний речей та визначенні їх належності до грального

обладнання можуть надати спеціалісти-програмісти, системні адміністратори, інженери з технічної експлуатації та ремонту комп'ютерної техніки, або ж особи, які мають досвід в галузі грального бізнесу.

Пошуку також підлягають гроші, отримані в якості прибутку від проведення азартних ігор, оскільки вони є майном, яке здобуте злочинним шляхом і підлягають вилученню. Як правило, гроші зберігаються в окремій касі грального закладу або ж у сейфі. Зазвичай касири мають доступ до каси грального закладу, охоронці до зачинених приміщень, в тому числі до кабінету організатора грального бізнесу чи приміщення, де розміщений сейф. Якщо ж ці особи відмовляються вчинити ці дії, слідчий має право самостійно їх відкривати. У цьому випадку у слідчого виникає необхідність у залученні технічного працівника, який має знання та навички відкривання сейфів та замків.

Окрему групу об'єктів пошуку становлять документи. До них відносяться:

- касові документи, які підтверджують приймання та видачу грошових коштів;
- бухгалтерські документи, які підтверджують порядок бухгалтерського оформлення здійснених операцій;
- документи, які регулюють процес азартної гри чи видаються учасникам азартних ігор (положення про гральний заклад, правила гри; чеки про продаж фішок чи передання виграшів; положення про доступ до мережі Інтернет; правила поводження в гральному закладі тощо);
- господарські документи (договори, накладні, акти наданих послуг), які підтверджують спосіб вчинення злочину;
- інші записи, в тому числі, особисті записи власника грального закладу, чорнова бухгалтерія, розписки про передачу чи отримання грошових коштів, боргові розписки тощо.

Зазначені об'єкти повинні бути уважно оглянуті слідчим і описані в протоколі обшуку. При фіксації вказаних об'єктів обов'язково повинна бути здійснена їх індивідуалізація, слідчий повинен вказати в протоколі обшуку серійні номери грального обладнання, його виробника і відомості про сертифікат виготовлювача, серійні номери вінчестерів та комп'ютерів, номери кожного вилученого носія інформації з вказівкою його типу, моделі, місткості і особливих позначок, якщо вони є. При вилученні грошових коштів потрібно вказати кількість купюр, їх номінал та серійні номери.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування заняття гральним бізнесом

Використання спеціальних знань в ході розслідування зайняття гральним бізнесом здійснюється в непроцесуальній та процесуальній формах.

Непроцесуальними формами використання спеціальних знань є: залучення спеціаліста до проведення перевірок, що проводяться за вимогою правоохоронних органів або правоохоронними органами на підставі Закону України «Про заборону грального бізнесу в Україні»; перевірка за обліками кримінальної реєстрації, надання консультацій.

Так, закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення законодавства про заборону грального бізнесу в Україні» від 22 грудня 2010 року № 2852-VI надає право органам міліції проводити перевірки дотримання вимог законодавства про заборону грального бізнесу.

Органи міліції при проведенні перевірок можуть залучати фахівців з економічною освітою (бухгалтерів, аудиторів) чи фахівців комп'ютерних технологій. Метою таких перевірок є цілеспрямоване виявлення за допомогою спеціалістів фактів, що вказують на ознаки зайняття гральним бізнесом. За результатами перевірок складаються акти, які можуть використовуватися для застосування фінансових санкцій за зайняття гральним бізнесом. Акти перевірок розглядаються в матеріалах кримінального провадження як документи, що є джерелами доказів відповідно до ст. 99 КПК України.

Обліки кримінальної реєстрації являють собою засновану на спеціальних знаннях систему накопичення, зберігання і використання криміналістично значущих об'єктів або інформації про них, призначену для розкриття і розслідування злочинів. Звернення до обліків потребує проведення пошуково-перевірочних дій, спрямованих на пошук тотожності об'єктів. Таким чином оперативний працівник може встановити особу організатора грального бізнесу за відбитками пальців чи фото, ідентифікувати гральне обладнання чи заборонені до використання предмети тощо.

Консультативна допомога фахівця полягає в усних консультаціях чи письмових роз'ясненнях спеціаліста в азартних іграх, науков-

ця, оператора лотерей тощо. Зокрема, для вивчення особливостей грального обладнання та встановлення ознак азартної гри в якості спеціалістів можуть залучатися технічні працівники колишніх казино та інших гральних закладів, які обслуговували обладнання казино. Як спеціалісти слідчим також залучаються програмісти, техніки, які мають спеціальні знання в галузі програмування, системних технологій та Інтернет технологій, оскільки дуже часто інформація на вінчестерах та доступ до ігрових серверів може бути закритий, закодований, чи певним чином прихований новими технологіями.

Процесуальними формами використання спеціальних знань в ході розслідування зайняття гральним бізнесом є: залучення спеціаліста до участі в проведенні слідчих (розшукових) дій; проведення судових експертиз; допит експерта.

Спеціаліст при проведенні слідчих (розшукових) дій звертає увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та фіксацією доказової інформації під час проведення слідчої (розшукової) дії, дає пояснення з приводу спеціальних питань, які виникають при її проведенні. Спеціаліст вправі звертатися з дозволу слідчого із запитаннями до осіб, які беруть участь у проведенні слідчої (розшукової) дії. Процедура участі спеціаліста і одержані результати відбиваються в протоколі відповідної слідчої (розшукової) дії. Найчастіше до участі в проведенні слідчих (розшукових) дій залучається спеціаліст-криміналіст для здійснення фотографування, складення схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертиз. Але в кримінальних провадженнях про зайняття гральним бізнесом слідчий найбільше потребує допомоги при проведенні слідчих (розшукових) дій від спеціалістів-бухгалтерів та спеціалістів з комп'ютерної техніки.

При розслідуванні зайняття гральним бізнесом залучаються експерти для проведення таких видів експертиз: експертиз комп'ютерної техніки і програмних продуктів (комп'ютерно-технічні експертизи); товарознавчої; економічної; судово-психіатричної; криміналістичних експертиз (почеркознавчої, техніко-криміналістичної експертизи документів, трасологічної) тощо.

Експертиза комп'ютерної техніки та програмних продуктів (комп'ютерно-технічна експертиза) зазвичай проводиться у випадках вчинення зайняття гральним бізнесом шляхом використання комп'ютерної техніки, доступу до мережі Інтернет: створення Інтернет-казино, Інтернет-клубів, інтерактивних гральних клубів, або ж

використання грального обладнання зі спеціальним програмним забезпеченням, встановлення на комп'ютерах спеціального програмного забезпечення тощо.

Основними завданнями експертизи комп'ютерної техніки і програмних продуктів є: встановлення технічного стану комп'ютерно-технічних засобів, наявності неліцензійних змін в технічному обладнанні чи програмному забезпеченні; виявлення інформації (відновлення вилученої), що міститься на комп'ютерних носіях, та визначення її цільового призначення; установлення характеристики програмного продукту та його віднесення до ігрових програм; встановлення змін в програмному забезпеченні, які дозволяють проводити азартні ігри; встановлення можливостей підключення комп'ютерно-технічних засобів до ігрових серверів чи мережі Інтернет з доступом до азартних ігор; установлення характеристик встановленого програмного забезпечення на предмет можливості проведення азартних ігор; визначення якісних змін характеристик комп'ютерного чи грального обладнання, встановлення переробки, переобладнання з метою його використання в незаконній діяльності (передбачення можливості приймати гроші чи виплачувати виграшу; встановлення забороненого програмного забезпечення.

Товарознавчі експертизи проводяться для дослідження грального обладнання, яке не містить в собі програмного забезпечення та не використовує комп'ютерних технологій (гральні столи, рулетки, фішки, гральний набір для покеру тощо). Головними завданнями товарознавчої експертизи є: визначення належності товарів до класифікаційних категорій, які прийняті у виробничо-торговельній сфері (вид, сорт, артикул, марка, модель, розмір, комплектність, визначення серійного номеру тощо); визначення якісних змін характеристик товарної продукції, встановлення переробки, переобладнання товару з метою його використання в незаконній діяльності (передбачення можливості приймати гроші чи виплачувати виграш); визначення причин якісних змін товарної продукції (мають виробничий характер, виникли при транспортуванні, зберіганні, незаконному переобладнанні у процесі експлуатації); установлення способу виробництва продукції: промисловий чи саморобний, підприємства-виробника, країни-виробника; визначення виробника товару чи постачальника, перевірка законності нанесення серійних номерів, клейма чи інших маркувань, які дають можливість його ідентифікувати.

Економічна експертиза при розслідуванні зайняття гральним бізнесом дозволяє встановити розмір отриманих прибутків від такої незаконної діяльності, що може вплинути на тяжкість призначеного покарання, також ця експертиза дозволяє визначити спосіб приховування зайняття гральним бізнесом та встановити, під яку господарську діяльність здійснювалося його маскування (яким чином проводився бухгалтерський облік зроблених ставок та виплачених виграшів).

Техніко-криміналістична експертиза документів проводиться для встановлення ознак підробки документа, встановлення дійсного змісту пошкодженого чи знищеного документа, оскільки при зайнятті гральним бізнесом злочинці часто намагаються знищити всі документальні підтвердження здійснення незаконної діяльності.

Трасологічна експертиза проводиться за наявності вилучених на місці події слідів, які свідчать про подію злочину чи особу злочинця. Зайняття гральним бізнесом, як і вчинення будь-якого іншого злочину, залишає сліди, дослідження яких дозволяє встановити механізм вчинення злочину, особу злочинця та отримати іншу важливу для слідчого інформацію для подальшого розслідування. Головними завданнями трасологічної експертизи є: ідентифікація або визначення родової (групової) належності індивідуально визначених об'єктів за матеріально-фіксованими слідами-відображеннями їх слідоутворюючих поверхонь; діагностика (установлення властивостей, станів) об'єктів; ситуаційні завдання (установлення механізму слідоутворення тощо).

Почеркознавча експертиза при розслідуванні зайняття гральним бізнесом проводиться для ідентифікації виконавця рукописних текстів (буквенних та цифрових, змішаних записів) і підписів, коли необхідно встановити виконавця конкретного документу та виконавця підпису. Проведення такої експертизи необхідно для встановлення особи організатора грального бізнесу, якщо злочин вчинявся групою осіб, для встановлення особи, яка вчиняла всі організаційні дії з відкриття грального закладу, підписувала необхідну документацію та керувала бізнесом. Проведення такої експертизи також дозволяє встановити зв'язки окремо виявленого грального закладу і його організатора з іншими гральними закладами, дослідивши підписи на документах, почерк складених в різних закладах документах, а також встановити, чи не оформлялася вся документація на підставну особу і чи не було підроблення її підписів у документах.

Судово-психіатрична експертиза встановлює, чи існує в гравця психічна хвороба, спричинена азартними іграми – залежність від азартних ігор (лудоманія) і чи вплинула вона на його участь в азартних іграх або ж вчинення ним інших злочинів. Завданнями судово-психіатричної експертизи є: встановлення наявності у гравця психічної залежності від азартних ігор; встановлення ступеня залежності від азартних ігор у гравця і його можливості керувати своїми діями.

Призначення вказаної експертизи є необхідним як при розслідуванні зайняття гральним бізнесом для встановлення обставин, які впливають на тяжкість призначеного покарання (зокрема у випадку наявності значної кількості гравців «лудоманів» чи у випадку встановлення участі в азартних іграх неповнолітніх гравців), так і у випадку розслідування злочинів, вчинених гравцями, як правило, з метою продовження гри (крадіжок, грабежів, розбоїв, шахрайства тощо).

Допит експерта є похідною від експертизи процесуальною формою використання спеціальних знань. Пояснення експерта можуть стосуватися таких положень висновку: обраної методики дослідження; використання під час проведення експертизи науково-технічних засобів та їх можливостей; критеріїв оцінки, яких дотримувався експерт при дослідженні; окремих термінів і формулювань, що були використані тощо.

Допит може проводитися не тільки щодо наданого експертом висновку, але й у випадку повідомлення експертом про неможливість вирішення поставлених перед ним питань. В останньому разі предмет допиту можуть становити обставини, що перешкоджають одержанню позитивного результату дослідження та умови його досягнення. Тоді результати допиту експерта можуть бути підставою для призначення додаткової чи повторної експертизи того ж виду або іншої експертизи, а також для проведення слідчих (розшукових) дій для збору додаткових матеріалів для цього.

Питання для самоконтролю:

1. *Що є зайняттям гральним бізнесом?*
2. *Який предмет безпосереднього злочинного посягання зайняття гральним бізнесом?*
3. *Які способи вчинення та способи приховування зайняття гральним бізнесом?*

4. *Які типові слідчі ситуації можуть виникати на початковому етапі розслідування цього злочину?*
5. *Які слідчі (розшукові) дії проводяться на початковому етапі розслідування зайняття гральним бізнесом?*
6. *Які слідчі (розшукові) дії проводяться на подальшому етапі розслідування цього злочину?*
7. *Які експертизи призначаються при розслідування зайняття гральним бізнесом? Які їх завдання?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Вакуленко О. Ф.* Виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з наданням послуг у сфері грального бізнесу: метод. рек. / О. Ф. Вакуленко, А. А. Вознюк, О. О. Волков та ін. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 72 с.
2. *Вознюк А. А.* Характеристика осіб, які вчиняють злочини, пов'язані із зайняттям гральним бізнесом / А. А. Вознюк, Р. О. Пиняга // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 4 (59). – Ч. 1. – С. 96–102.
3. *Гетманцев Д. О.* Азартна гра в Україні та за кордоном. Нарис сучасної теорії правового регулювання ігор на гроші: монографія / Д. О. Гетманцев. – К.: ТОВ «СЕЕМ Принт», 2008. – 209 с.
4. Гральний бізнес: історія та правове регулювання / М. А. Погорецький, З. М. Топорецька. – К.: ВД «Дакор», 2014. – 104 с.
5. *Дорогих В. М.* Адміністративно-правове регулювання грального бізнесу в Україні: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / В. М. Дорогих. – К., 2003. – 197 с.
6. *Петричко Н. О.* Незаконні азартні ігри: кримінально-правове та кримінологічне дослідження: дис. канд. юрид. наук: спе. 12.00.08 / Н. О. Петричко. – Київ, 2010. – 258 с.
7. *Пиняга Р. О.* Розслідування злочинів, пов'язаних із зайняттям гральним бізнесом: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р. О. Пиняга; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2015. – 20 с.
8. *Погорецький М. А.* Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі досудового розслідування зайняття гральним бізнесом / М. А. Погорецький, З.М Топорецька // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук.-практ. журн. – 2013. – № 3 (31). – С. 215–225.
9. Розслідування зайняття гральним бізнесом: навч. посібник / За ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Алерта, 2015. – 176 с.

10. Розслідування зайняття гральним бізнесом: процесуальні й криміналістичні засади: монографія / М. А. Погорецький, З. М. Топорецька. – К.: Алерта, 2014. – 226 с.
11. *Севостьянов Р. А.* Проблемы уголовной ответственности за организацию и ведение незаконного игорного бизнеса: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Р. А. Севостьянов. – Саратов, 2009. – 255 с.
12. *Татаров О. Ю.* Виявлення, документування та розслідування злочинів, пов'язаних з наданням послуг грального бізнесу: метод. рек. / В.В. Топчій, А. В. Савченко, О. Ю. Татаров та ін. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2011. – 36 с.
13. *Татаров О. Ю.* Проблеми досудового розслідування зайняття гральним бізнесом / О. Ю. Татаров // Актуальні проблеми розслідування злочинів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 5 лип. 2013 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – С. 13–16.
14. *Топорецька З. М.* Запровадження експертизи спеціального обладнання як механізм боротьби з гральним бізнесом / З.М Топорецька // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 322–325
15. *Топорецька З. М.* Значення негласних слідчих (розшукових) дій для розслідування зайняття гральним бізнесом / З. М. Топорецька // Новітні наукові дослідження держави і права: збірник наукових праць / за ред. П. М. Шапірка, О. В. Козаченка. – Миколаїв: Іліон, 2013. – С. 79–81.
16. *Топорецька З. М.* Особливості розслідування зайняття гральним бізнесом: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / З. М. Топорецька. – Київ, 2012. – 19 с.
17. *Топорецька З. М.* Прийняття законодавства у сфері грального бізнесу як ефективний механізм боротьби з незаконними азартними іграми / З. М. Топорецька // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 22. Частина І. Том 3. – 2013. – № 22. – С. 115–118.
18. *Топчій В. В.* Протидія злочинам, пов'язаним із незаконним зайняттям гральним бізнесом: проблеми теорії та практики / В. В. Топчій // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 6. – С. 58–67.
19. Чернявський С. С. Виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з наданням послуг у сфері грального бізнесу: метод. рек. / С.С. Чернявський, О. Ю. Татаров, М.М. Алексійчук та ін. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 45 с.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ КОНТРАБАНДИ

§ 1. Криміналістична характеристика контрабанди

Контрабанда як правопорушення виникла в XIV–XVI століттях, які визначалися бурхливим розвитком товарно-грошових відносин, а тому безоплатне перевезення товарів і цінностей через кордони стало невигідним. У зв'язку із цим було встановлено спеціальні правила, які регулювали порядок такого перевезення та плату за нього. Будь-яке порушення зазначених правил називали контрабандою (від італ. *contro* – «проти», *bando* – «урядова постанова»).

Національне законодавство під контрабандою розуміє переміщення через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю у великих розмірах культурних цінностей, отруйних, сильнодіючих, вибухових речовин, радіоактивних матеріалів, зброї та боєприпасів (крім гладкоствольної мисливської зброї та бойових припасів до неї), а також спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (ст. 201 КК України). Окремим різновидом контрабанди є контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, за яку кримінальну відповідальність передбачено статтею 305 КК України.

Елементами криміналістичної характеристики контрабанди є: предмет безпосереднього злочинного посягання; спосіб вчинення злочину (у широкому розумінні); типова «слідова картина»; особа злочинця.

Оскільки контрабанда є злочином у сфері господарської діяльності, особа потерпілого у кримінальних провадженнях про контрабанду не встановлюється.

Предметом безпосереднього злочинного посягання при вчиненні контрабанди є будь-які товари (продовольчі й промислові товари, сировина для їх виготовлення, ювелірні вироби і дорогоцінні метали, антикваріат, твори мистецтва тощо), а також незалежно від їх вартості історичні та культурні цінності, отруйні, сильнодіючі, радіоактивні або вибухові речовини, зброя та боєприпаси (крім гладкоствольної

мисливської зброї та бойових припасів до неї), а також спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації, які переміщуються через митний кордон України поза порядком, встановленим діючим законодавством України.

Кримінальна відповідальність за контрабанду настає у випадках, коли мало місце умисне переміщення товарів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, вчинене у великих розмірах. Контрабанда вважається вчиненою у великих розмірах, якщо вартість предметів у тисячу і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян. Якщо ця вартість є меншою від зазначеного розміру, настає адміністративна відповідальність за порушення митних правил відповідно до Митного кодексу України. Вартість товарів та інших предметів, що незаконно переміщуються через митний кордон України, визначається у відповідності до нормативних актів про ціни і ціноутворення на відповідні предмети або ж на підставі висновку експерта.

Спосіб вчинення контрабанди як елемент криміналістичної характеристики включає в себе дії злочинця з підготовки, виконання та приховування незаконного переміщення предметів через митний кордон, а також з використання результатів контрабандної діяльності.

Метою підготовки до вчинення контрабанди є створення умов для успішного переміщення через митний кордон України певних предметів з порушенням встановленого законом порядку. Такі підготовчі дії включають в себе планування злочину (вибір часу, напрямку і місця переміщення через митний кордон України, налагодження зв'язку з провідниками через кордон в обхід митних пунктів пропуску тощо), виготовлення проїзних документів, придбання квитків, підшукування або пристосування спеціальних засобів (вибір предмета контрабанди, способу його упакування, створення спеціальних тайників тощо).

Найбільш типовими способами вчинення контрабанди є:

- переміщення поза митним контролем, що полягає у: а) ввезенні або вивезенні товарів та інших предметів через митний кордон України поза визначеними митними органами України місцями (митницями, митними пунктами пропуску); б) у місці розташування митниці, але поза зоною митного контролю; в) поза встановленим часом для проведення митного контролю; г) з використанням незаконного звільнення від митного огляду.

• приховування від митного контролю, яке може здійснюватися:

а) з використанням тайників. Тайниками є спеціально виготовлені, обладнані або пристосовані сховища, а також конструктивні ємності, порожнини транспортних засобів, багажу та інші предмети, що попередньо підлягали розібранню, демонтажу або переобладнанню. Найбільш поширеними місцями приховування контрабандних предметів у автотранспорті є: шини ходових та запасних коліс; спеціально переобладнані або ж виготовлені паливні та водяні баки; ящики для інструментів з подвійними стінками та днищами; простір за передньою панеллю та декоративною обшивкою кабіни; пустоти між подвійними стінками вантажного приміщення; спеціально обладнані тайники в балках, лонжеронах і шасі автомобілів та ін. На залізничному транспорті як місця для приховування найчастіше використовуються міжстельові простори, туалети, ящики для сміття, опалювальні печі вагонів, ями для постільної білизни, тайники в службових купе, акумуляторні ящики, плафони освітлення, сидіння та спинки диванів тощо;

б) з використанням інших засобів або способів, що утруднюють виявлення предметів, зокрема, приховування на тілі чи у тілі контрабандиста, в його одязі, взутті та особистих речах; в особистому багажі та ручній поклажі; у міжнародних поштових відправленнях і т.д.; в) шляхом надання одним предметам вигляду інших, наприклад, зброя, спеціально пристосована для стрільби, може бути закамуфльована під різноманітні предмети побуту – авторучку, запальничку, пачку цигарок; г) з поданням митному органу як підстави для переміщення предметів через митний кордон України підроблених документів, а також документів, що містять неправдиві дані чи є підставою для переміщення інших предметів. Матеріальна підробка документів може полягати як у частковій зміні первинного змісту справжнього документа (шляхом підчистки, дописки, травлення тощо), так і в повному виготовленні фальшивого документа від бланка до підписів, печаток та штампів. Інтелектуальна підробка має місце, коли у справжні за формою документи вносяться недостовірні відомості. Для цього, як правило, використовуються митні декларації, в яких вказується менша, ніж насправді кількість товару, записуються предмети (товари) під іншими найменуваннями тощо.

Приховування від митного контролю з використанням документів, отриманих незаконним шляхом передбачає одержання справжніх документів, що надають право на переміщення предметів через мит-

ний кордон особі, яка такого права не має. До таких належать документи, що отримані в результаті підкупу працівників митниці, застосування щодо них погроз, фізичного примусу, обману.

Приховування контрабанди здійснюється шляхом знищення, маскування слідів контрабанди чи контрабандиста з метою повного або часткового ухилення злочинця від кримінальної відповідальності. Під знищенням слідів злочину розуміють умисний руйнуючий вплив зацікавлених осіб на матеріально-фіксовані відображення окремих елементів злочину і ознак злочинця з метою протидіяти правоохоронним органам у їх виявленні та використанні інформації, яка в них міститься, для розкриття злочину. Знищення слідів може полягати у спалюванні підроблених документів, що використовувалися для злочинних цілей, затиранні слідів пальців рук, залишених на предметах контрабанди, замітанні слідів ніг або транспортних засобів на місці переміщення поза митним контролем тощо.

Маскування полягає у створенні в осіб, які стали свідками контрабанди, хибного уявлення про злочинний характер здійснюваних дій і причетність до них певної особи, зокрема: зміна злочинцем одягу або зачіски, використання перук, гоління бороди, вусів чи їх відрощування, штучне створення особливих прикмет тощо.

Невід'ємною складовою способу вчинення контрабанди є використання результатів цього злочину, що полягає у реалізації контрабандних товарів та отриманні прибутку або ж використанні предметів контрабанди для особистих потреб (автомобіля як засобу для пересування, меблів, побутової техніки тощо).

Спосіб вчинення та приховання контрабанди обирається злочинцем з огляду на його індивідуально-психологічні особливості, наявність співучасників, а також визначається місцем, часом та іншими характеристиками обстановки її вчинення.

Типова «слідова картина» контрабанди включає такі матеріальні сліди:

- сліди транспортних засобів, які застосовувалися для переміщення предметів через митний кордон України поза митним контролем або з приховуванням від митного контролю, а саме: сліди кочення і ковзання, гальмування і пробуксовування коліс; сліди тиснення, утворені в результаті руху гусеничного транспорту; сліди неходових частин транспортного засобу або сліди, залишені його виступаючими вузлами й деталями, які відділилися від транспортного засобу (сліди тертя, ковзання,

нанесені бампером, радіатором, заднім мостом та ін.); деталі і частини, що відокремилися від транспорту (осколки від скла фар, плями мастила чи гальмівної рідини);

- сліди вантажів (цукор, зерно, рис, хімікати, гречка та ін.), які переміщувалися контрабандним шляхом;
- сліди використання тайників та інших засобів приховування предметів контрабанди (дефекти швів, якими сполучені частини покриття підлоги кузова (фургона) автомобіля, сліди стружки, яка залишилася в результаті виготовлення тайників у дерев'яних частинах транспортного засобу, свіжі сліди фарбування, нові деталі у транспортному засобі (дверні петлі, гвинти тощо);
- сліди підробки у документах з митного оформлення вантажів (підчистка, дописка, заміна частини документа, підробка відтисків печаток і штампів тощо).

Особа злочинця. Хоча контрабанда в переважній більшості випадків здійснюється чоловіками, однак непоодинокими є випадки вчинення цього злочину і особами жіночої статі. Якщо чоловіки, як правило, спеціалізуються на контрабанді зброї, боєприпасів, радіоактивних, вибухових речовин, то жінки – на ювелірних виробах, дорогоцінних металах чи камінні, наркотиках, ліках. Для жінок-контрабандисток є характерним приховування предметів контрабанди від митного контролю шляхом використання місць, що утруднюють їх виявлення, зокрема, природних порожнин тіла, нижньої білизни, сумочок, зачісок, перук, спеціально пристосованих панчох, одягу та взуття.

Найбільш активними щодо вчинення контрабанди є особи у віці від 20 до 40 років, що мають середню або вищу освіту, не працюють, одружені, мають дітей. Як правило, такі особи під час проходження митного контролю неприродно себе поводять (голосно сміються, намагаються відволікати увагу митників анекдотами, жартами або розмовами на відверті теми), нервуються або ж знаходяться в надмірно піднесеному настрої, можуть бути невпевненими у відповідях. У зв'язку з цим необхідно звертати увагу на поведінку осіб, які проходять митний контроль, оскільки її особливості можуть вказувати на те, що відповідна особа є контрабандистом.

Аналіз інформації про особу злочинця дозволяє висунути версії про способи підготовки до вчинення контрабанди та її приховання, наявність співучасників, шляхи використання результатів злочинної діяльності, її сліди тощо.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування контрабанди

Виявлення обставин, що свідчать про вчинення контрабанди, може мати місце: а) при здійсненні митного контролю; б) в ході розгляду справ про порушення митних правил; в) під час перевірки державного кордону працівниками Державної прикордонної служби України; г) при перевірці заяв та повідомлень про контрабанду, що готується або вже вчинена.

Після виявлення обставин, що свідчать про вчинення контрабанди, відповідні відомості вносяться до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочинається розслідування.

На початковому етапі розслідування контрабанди виникають такі ***типові слідчі ситуації***:

- Під час здійснення митного контролю працівниками митниці виявлено ознаки, що вказують на вчинення контрабанди. Злочинця затримано з предметами контрабанди.

Ця слідча ситуація є найбільш сприятливою для розслідування, оскільки очевидними є і факт вчинення контрабанди, і особа, яка її вчинила. Втім непоодинокі випадки, коли така, на перший погляд, безконфліктна слідча ситуація ускладнюється тим, що затриманий заперечує факт вчинення контрабанди і заявляє, що виявлені предмети йому не належать. Особливу увагу в таких ситуаціях необхідно приділяти результатам проведення таких слідчих (розшукових) дій, як слідчий огляд (огляд товарів, транспортних засобів, огляд ручної поклажі та багажу, особистий огляд), допит особи, яка підозрюється у вчиненні контрабанди та працівників митниці. У разі необхідності до огляду варто залучати спеціаліста-криміналіста, який допоможе встановити сліди, залишені контрабандистом, і довести причетність останнього до злочину.

- Співробітниками Прикордонних військ України під час здійснення ними прикордонного контролю виявлено особу разом з предметами контрабанди.

У такому випадку прикордонники складають протокол затримання, в якому необхідно зафіксувати всі обставини вчинення контрабанди, місце події фотографують, складають схеми і плани. При пере-

міщенні контрабанди шляхом обходу митного контролю необхідно вказувати маршрут проходження, наявність дорожніх та інших знаків тощо. Перелік першочергових слідчих (розшукових) дій в цій ситуації не відрізняється від тих, що проводяться у зазначеній вище слідчій ситуації, однак обов'язково доповнюється допитами прикордонників, які виявили контрабанду.

- У ході митного контролю працівниками митниці виявлено предмети контрабанди. Злочинець відомий, але зник з місця події.

У цій ситуації всі зусилля слідчого мають бути спрямовані на організацію переслідування злочинця та на його затримання «за гарячими слідами», а також на збір даних, що характеризують особу розшукуваного, його можливе місцезнаходження, а також коло його знайомих. Також з метою розшуку злочинця можуть проводитися такі оперативно-розшукові заходи, як прочісування місцевості у районі місця події, влаштування засідок, оперативне спостереження у місцях ймовірної появи злочинця, складання розшукових орієнтувань на злочинця тощо.

Найбільш оптимальними першочерговими слідчими (розшуковими) діями у цій ситуації є огляд місця події, при проведенні якого здійснюється виявлення, фіксація і вилучення слідів злочинця, який зник з місця події; допит свідків-очевидців та співучасників (у разі їх наявності); обшук за місцем проживання злочинця (якщо таке відоме); особистий обшук підозрюваного після його затримання; призначення відповідних криміналістичних експертиз.

- На державному кордоні України виявлено предмети контрабанди. Особа злочинця невідома.

Ця слідча ситуація є проблемною для процесу розслідування, оскільки відсутня інформація про особу злочинця, свідки вчинення злочину відсутні. У таких випадках підставою для відкриття кримінального провадження є факт виявлення ознак злочину за відсутності особи, підозрюваної у його вчиненні.

У цій ситуації головним завданням слідчого є встановлення особи злочинця, її розшук та затримання. Успішно розв'язати вказане завдання дозволить проведення таких заходів як: виявлення можливих свідків-очевидців злочину; складання композиційного портрета особи, яка вчинила контрабанду, якщо злочинця хтось бачив; вивчення архівних матеріалів щодо розслідування злочинів цієї категорії (розкритих і нерозкритих) шляхом порівняльного аналізу

способів вчинення контрабанди (розслідуваного злочину та вказаного в архівній справі); залучення спеціалістів кінологічної служби митниці або прикордонників тощо. Першочерговими слідчими (розшуковими) діями в такій ситуації мають бути огляд місця події, включаючи огляд предметів контрабанди та місць їх приховування; допит свідків-очевидців; призначення за результатами огляду криміналістичних експертиз.

Типовими слідчими версіями у кримінальних провадженнях про контрабанду є:

- вчинене діяння є контрабандою;
- вчинено контрабанду, яка пов'язана з іншими злочинами, наприклад з ухиленням від сплати податків (ст. 212 КК України), незаконною передачею чи збутом вогнепальної та холодної зброї (ст. 263 КК України), пропозицією, обіцянкою або наданням неправомірної вигоди службовій особі (ст. 369 КК України) тощо;
- в діях злочинця є склад іншого злочину, а не контрабанди, наприклад незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів без мети збуту (ст. 309 КК України);
- факт вчинення контрабанди відсутній, оскільки в діях особи є ознаки порушення митних правил (ст.ст. 468–485 Митного кодексу України).

Під час перевірки версії про те, що вчинене діяння є контрабандою, слідчий проводить огляд місця події, а також предметів, які переміщувалися злочинцем. Необхідно детально оглянути матеріал (папір, тканину, поліетилен), в який були запаковані предмети контрабанди, оскільки їх мікрочастки можуть бути виявлені на одязі контрабандиста чи на його тілі. У разі виявлення на пакувальному матеріалі рукописних позначок, текстів, цифр, їх слід ретельно зафіксувати у протоколі огляду, по можливості сфотографувати, а відповідні зображення направити для проведення експертних досліджень, результати яких дозволять зробити висновок про причетність підозрюваного до їх написання. З метою фіксації слідів злочинної діяльності також проводяться допити підозрюваного, свідків-очевидців (у разі їх наявності), обшуки за місцем проживання підозрюваного.

Для перевірки версій про те, що контрабанду вчинено у сукупності з іншими злочинами або що в діях злочинця є склад іншого злочину, а не контрабанди, необхідно встановити такі обставини:

- що є предметами контрабанди, їх загальна кількість, вартість та джерела походження;
- які способи, технічні засоби, знаряддя використовувалися для переміщення контрабанди;
- чи використовувалися підроблені митні документи для переміщення предметів контрабанди через митний кордон;
- чи діяв злочинець самостійно або ж у складі злочинної групи;
- чи входили до складу злочинної групи працівники митниці чи прикордонники;
- мета вчинення контрабанди;
- причини і умови, що сприяли вчиненню контрабанди. З'ясування перерахованих обставин здійснюється в ході допитів підозрюваних, свідків, проведення огляду місця події, освідування, обшуків та за результатами відповідних судових експертиз.

Перевірка версії про те, що факт вчинення контрабанди відсутній, оскільки відбулося порушення митних правил, за яке передбачено адміністративну відповідальність, здійснюється шляхом з'ясування таких обставин: в чому полягало порушення митних правил; які предмети незаконно переміщувалися через митний кордон поза митним контролем чи з приховуванням від митного контролю та їх митна вартість; в яких розмірах вчинено переміщення товарів через митний кордон поза митним контролем чи з приховуванням від митного контролю та їх митна вартість; чи підлягає особа адміністративній відповідальності; чи є обставини, що пом'якшують та/або обтяжують відповідальність; чи є підстави для звільнення особи, що вчинила правопорушення, від адміністративної відповідальності.

Після отримання достатньої інформації про обставини події злочину та особу злочинця слідчий переходить до наступного етапу розслідування, завданням якого є сформувати достатню для обвинувачення доказову базу й з'ясувати причини та умови, що сприяли вчиненню контрабанди.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування контрабанди

В ході розслідування контрабанди характерними першочерговими слідчими (розшуковими) діями є слідчий огляд, допит підозрюваного і свідків, обшук, а також проведення судових експертиз.

Слідчий огляд. Найбільш типовими для розслідування даної категорії злочинів є проведення таких видів слідчого огляду як огляд місця події, огляд тайників та сховищ, огляд предметів контрабанди і матеріалу, в який вони були упаковані, огляд документів, освідування.

Організація й тактика проведення слідчого огляду визначаються залежно від способів переміщення предметів контрабанди через митний кордон або приховування від митного контролю, виду предметів контрабанди, особливостей транспортних засобів, які використовувалися для приховування та переміщення контрабанди, відомостей про особу злочинця, а також інших вихідних даних про подію злочину.

Місцем події у кримінальних провадженнях про контрабанду є ділянки місцевості, в межах яких відбувалися підготовка, безпосереднє вчинення, приховування і використання результатів контрабандної діяльності. Основними завданнями огляду місця події при розслідуванні контрабанди є вивчення, фіксація та оцінка обстановки місця події; встановлення способів переміщення та приховування контрабанди; виявлення, фіксація і вилучення предметів контрабанди, виявлення тайників, сховищ; з'ясування того, чи вчинялася контрабанда групою осіб тощо.

При підготовці до огляду слідчий повинен визначити, яких саме спеціалістів необхідно запросити і вчасно забезпечити їх прибуття на місце події. В переважній більшості випадків для участі в огляді місця події залучають спеціаліста-криміналіста. Залежно від способу вчинення або приховування контрабанди, а також особливостей предметів, виявлених на місці події, до участі у проведенні їх огляду можуть бути залучені також інші фахівці, зокрема: ювеліри – при огляді ювелірних виробів, коштовного каміння й дорогоцінних чи напівдорогоцінних металів; мистецтвознавці – при огляді антикваріату, ікон, картин та інших культурних чи історичних цінностей; товарознавці – при огляді різноманітних товарів; спеціалісти-хіміки, наркологи – при

огляді лікарських засобів чи наркотичних речовин; інженери й техніки – при огляді літаків, морських і річкових суден, залізничного й автотранспорту.

Особливістю слідчого огляду у кримінальних провадженнях про контрабанду є те, що в ході його проведення використовуються різноманітні техніко-криміналістичні засоби, зокрема: для пошуку і виявлення предметів контрабанди в ручній поклажі та багажу на місці події застосовують рентгенівську і рентгено-телевізійну апаратуру, прилади ехолокації, металодетектори, прилади-сигналізатори, ендоскопи, щупи, засоби для відкриття упаковки ящиків, контейнерів, а також спеціальні набори хімічних реактивів для експрес-аналізу речовин і матеріалів.

У протоколі огляду місця події детально описується місце виявлення предметів контрабанди – тайники, сховища, валізи, сумки та інші. Фіксують їх розміри, функціональне призначення, матеріал, з якого вони виготовлені, зміни та переобладнання у їх конструкції, що спеціально були пристосовані для приховування предметів контрабанди тощо. До протоколу огляду місця події обов'язково долучається схема, на якій вказується місцезнаходження тайника або спеціального сховища.

В ході проведення огляду предметів контрабанди визначається їх загальний вигляд, стан, найменування, кількість, вага, обсяг, розмір, упаковка, індивідуальні ознаки та інші дані, що їх характеризують і вказують на зв'язок предмета, що оглядається, з розслідуваним злочином. У випадку, якщо підозрюваний заявляє, що предмети контрабанди йому не належать, особливу увагу слід приділяти виявленню і фіксації його відбитків пальців на цих предметах.

Огляд предметів контрабанди необхідно проводити за участю фахівців, оскільки часто трапляються випадки, коли візуально визначити їх природу слідчому важко. Як правило, предмети контрабанди вказуються у митних документах не під своїм найменуванням або ж взагалі не декларуються, наприклад під виглядом ліків можуть переміщуватися отруйні, наркотичні чи психотропні речовини. У зв'язку із зазначеним відбір проб невідомих матеріалів і речовин для дослідження повинен проводитися тільки фахівцем. Якщо є підозра, що виявлені предмети контрабанди є небезпечними, то перед тим як їх вилучати, слід обмежити доступ людей до місця їх виявлення, а також вжити всіх можливих заходів безпеки для співробітників правоохоронних та митних органів, які працюють на місці події.

У тих випадках, коли є підстави вважати, що на тілі підозрюваного чи на його одязі можуть бути виявлені сліди злочину чи особливі прикмети, проводиться такий різновид слідчого огляду як освідування. Необхідність у цій слідчій (розшуковій) дії виникає, як правило, в ході розслідування контрабанди наркотичних засобів з метою встановити такі обставини: а) чи є на підозрюваному і на його одязі сліди наркотичних засобів, психотропних речовин, лікарських препаратів, що містять наркотичні речовини, та ін.; б) чи є на тілі підозрюваного сліди вживання наркотиків: сліди ін'єкцій, крапкові ранки, абсцеси, флегмони; в) чи перебуває підозрюваний в стані наркотичного сп'яніння тощо.

Відомості про подію злочину, отримані в результаті слідчого огляду, є основою для побудови та висунення слідчих версій і подальшої їх перевірки в ході проведення подальших слідчих (розшукових) дій.

Тактика проведення ***допиту підозрюваного*** в ході розслідування контрабанди визначається з огляду на слідчу ситуацію, яка складається в ході розслідування. Якщо підозрюваний визнає свою винуватість у вчиненні контрабанди, дає правдиві показання і погоджується співпрацювати зі слідством, то основне завдання слідчого полягає у тому, щоб максимально конкретизувати і деталізувати його показання та зафіксувати їх у протоколі допиту. У такій слідчій ситуації в ході допиту з'ясовуються наступні питання: 1) чи визнає особа себе винуватою у вчиненні контрабанди; 2) чи вчиняла вона цей злочин сама або у співучасті; 3) якщо так, то хто є співучасниками й яка роль кожного з них у вчиненні злочину; 4) які джерела походження предметів контрабанди; 5) яким способом вчинено контрабанду, чим обумовлений його вибір; 6) мета вчинення контрабанди тощо.

Якщо підозрюваний заперечує факт вчинення контрабанди, дає неправдиві показання або взагалі відмовляється їх давати, то дії слідчого у такій ситуації повинні бути спрямовані на викриття брехні у показаннях і на спонукання допитуваного до співпраці зі слідством. У таких випадках рекомендується застосовувати наступні тактичні прийоми:

- ті, що спрямовані на подолання відмови давати показання. До них належать роз'яснення несприятливих наслідків відмови від дачі показань, встановлення мотивів відмови від дачі показань і їх усунення, раптове пред'явлення доказів;
- ті, застосування яких спрямоване на зниження рівня емоційної напруги під час допиту. До цієї групи тактичних прийомів

належать звернення до позитивних якостей особистості допитуваного, спонукання до щирого каяття і роз'яснення його наслідків як обставини, що пом'якшує покарання;

- ті, що націлені на викриття брехні у показаннях: створення у допитуваного перебільшеного уявлення про обізнаність слідчого про обставини злочину, непрямий допит, словесна розвідка.

В ході розслідування контрабанди також проводиться допит свідків, яких прийнято об'єднувати у такі групи:

- особи, які безпосередньо виявили контрабанду і затримали підозрюваного: інспектори митниці, співробітники Прикордонних військ, оперативні працівники міліції, СБУ та ін.;
- свідки, які були присутні при вчиненні контрабанди (очевидці злочину): обслуговуючий персонал (провідники вагонів, стюардеси, працівники залізниці, автовокзалів, аеропортів, річкових і морських портів); водії та пасажири транспортного засобу, що використовувався контрабандистом для вчинення злочину; начальник потягової бригади, капітан судна, керівник туристичної групи та ін.;
- свідки, які хоча і не брали участі у виявленні і затриманні контрабандиста, але можуть дати інформацію про події, що передували вчиненню злочину, чи після нього: родичі підозрюваного, його друзі, знайомі, колеги по роботі тощо.

На початковому етапі розслідування контрабанди проводяться допити свідків першої і другої групи, в ході яких з'ясовують всі відомі їм обставини вчинення контрабанди, зокрема: 1) коли, де і за яких обставин були виявлені предмети контрабанди; 2) які пояснення були з цього приводу отримані від осіб, які їх перевозили; 3) в чому полягали дії контрабандиста з приховування предметів контрабанди; 4) хто супроводжував контрабандиста під час перетину митного кордону; 5) про що контрабандист розмовляв з попутчиками та ін.

В ході допиту свідків третьої групи (родичів підозрюваного, його знайомих, співробітників) слід враховувати, що їх показання повинні критично оцінюватися і всебічно перевірятися, адже через небажання псувати родинні чи дружні стосунки або ж через страх помсти з боку родичів, друзів підозрюваного за давання правдивих показань проти нього, такі свідки нерідко приховують відому їм інформацію про вчинений злочин. У зв'язку із зазначеним свідків, щодо яких є сумніви

щодо їх зацікавленості у всебічному і повному з'ясуванні відомостей про обставини контрабанди, їх слід допитувати після того, як буде зібрано достатньо доказів.

Обшук. Після затримання контрабандистів і з метою виявлення предметів контрабанди, а також будь-яких інших предметів, що можуть мати доказове значення у кримінальних провадженнях про контрабанду (проїзних квитків, пакувального матеріалу, записників), проводиться особистий обшук. В ході його проведення слід уникати пошкодження особистих речей чи одягу обшукуваного. Лише у випадку, якщо слідчий впевнений, що в підкладці, швах чи в інших місцях на одязі заховані розшукувані предмети, одяг розпорюють.

З тактичних міркувань цю слідчу (розшукову) дію рекомендується проводити у послідовності «зверху донизу»: починають з головного убору, потім обстежують верхній одяг і взуття. В ході обстеження головного убору особливу увагу слід звертати на його підкладу, козирьок, банти, стрічки, прикраси. Одяг обстежують в наступному порядку: верхній одяг, головні убори і взуття; предмети туалету (ремні, краватки тощо) і нижня білизна. При огляді одягу уважно досліджують підкладки, шви, лацкани піджаків, коміри, манжети тощо, а також старанно прощупують місця, де вшито вату або є латки. При цьому слід враховувати, що на жіночому одязі існує багато можливостей для приховування дрібних предметів контрабанди (наркотиків, ювелірних виробів, валюти та ін.). Зручними місцями для цього є ремінці та стрічки, нашивки, дрібні аплікації на сукнях, товсті підошви взуття, пояси для панчох тощо. Нерідко в якості тайників для переміщення наркотиків використовують декоративну косметику, оскільки вона перебиває запах наркотичних засобів, у зв'язку з чим ускладнюється їх пошук.

Рекомендується старанно оглядати вміст кишень, а також усі супутні предмети: парасольки, запальнички, авторучки, пачки з цигарками, годинники тощо. Оглядаючи взуття, треба враховувати найбільш типові місця приховування предметів контрабанди – халяви, підошви, каблуки.

З тактичних міркувань обстеження тіла людини доцільно проводити у послідовності «зверху вниз». Окрему увагу слід звернути увагу на зачіску, оскільки практика свідчить, що у волоссі досить часто перевозять наркотики. Предмети контрабанди часто приховують на різних частинах тіла, використовуючи при цьому пахові западини,

рот, ніс, вуха, статеві органи, пальці ніг, прикріплюючи їх до ступні за допомогою лейкопластиру та ін.

При наявності бинтів, пластирів чи гіпсових пов'язок на тілі до проведення особистого обшуку слід залучати медичного працівника, який у разі необхідності допоможе їх зняти і замінити іншими. Коли є підстави вважати, що предмети контрабанди обшукуваний проковтнув, то його необхідно перевірити за допомогою рентгенівської установки.

Якщо у слідчого є підозра, що предмети контрабанди перевозяться у конструктивних елементах транспортних засобів (у дверцях, сидіннях, багажнику автомобіля, під капотом, у паливному баку, у камерах покришок, у бортах причепа) виникає необхідність у проведенні їх обшуку. Обстеження транспортного засобу рекомендується проводити за участю таких спеціалістів, як автотехнік чи автомеханік. Щодо послідовності проведення обшуку транспортних засобів, то його розпочинають з багажника, а закінчують мотором. У багажнику перевіряють сумку з інструментами, вміст каністр, запасне колесо та інші предмети. У салоні знімають килимки, настили, чохли, досліджують торпеду, знімають автомагнітолу, а також перевіряють місце між сидіннями і спинками тощо. Механізми, вузли, деталі й агрегати автомобіля, що знаходяться під днищем, бажано обстежити на «ямі».

Виявлені в результаті проведення обшуку предмети слідчий повинен уважно оглянути й детально описати в протоколі, із зазначенням та детальним описом місць їх виявлення. У разі виявлення тайника слід докладно описати його зовнішній вигляд, розміри, форму, особливості конструкції, місце знаходження, способи приховування тощо.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування контрабанди

Залежно від особливостей предмета контрабанди, способів її вчинення і приховання, у кримінальних провадженнях про контрабанду залучаються експерти для проведення таких видів судових експертиз як:

1. ***Криміналістичні:***

- ***техніко-криміналістична експертиза документів.*** В результаті її проведення можна встановити ознаки підробки

митних та інших документів, визначити спосіб внесення в них змін, відновити первісний текст у підробленому технічному паспорті на автомобіль, а також визначити способи підробки відтисків печаток і штампів на митних деклараціях та інших документах. На вирішення цієї експертизи можуть бути поставлені такі питання: чи вносились у текст документа зміни?; якщо вносилися, то яким чином (підчистка, дописка, травлення, виправлення тощо) і який зміст первинного тексту?; чи була замінена в документі фотокартка?; чи замінювались у документі аркуші?; який зміст замаскованого (зафарбованого, забрудненого, замазаного тощо) тексту? тощо;

- ***почеркознавча експертиза,*** яка призначається для встановлення виконавця рукописного тексту або підпису в різних документах – у контракті, рахунку-фактурі, митній декларації, а також на упаковках контрабандних товарів та інших пакувальних матеріалах. На її вирішення можуть бути поставлені такі питання: чи виконано рукописний текст (рукописні записи) у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) певною особою?; чи виконані рукописні тексти (рукописні записи) у документі (документах) (назва документа та його реквізити, графа, рядок) однією особою?; чи виконано підпис від імені особи (прізвище, ім'я, по батькові особи, від імені якої зазначено підпис) у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) тією особою, від імені якої він зазначений, чи іншою особою?; чи виконано підпис від імені особи (прізвище, ім'я, по батькові особи, від імені якої зазначено підпис) у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) під впливом певних факторів (природних, штучних)?; чи виконано рукописний текст у документі (назва документа та його реквізити, графа, рядок) навмисно зміненим почерком?; особою якої статі виконано рукописний текст? тощо;
- ***дактилоскопічна експертиза,*** основним завданням якої є встановити за виявленими слідами відбитків пальців рук факт контакту контрабандиста з предметами контрабанди, документами, які використовувалися як знаряддя злочину, пакувальним матеріалом. Ця експертиза вирішує такі питання: чи є на представленому на дослідження предметі сліди рук і якщо

так, то чи придатні вони для ідентифікації?; чи залишені сліди рук конкретною особою, дактилокарта якої надана на дослідження?; чи залишені однією особою сліди рук, вилучені в різних місцях?; якою рукою і якими пальцями руки залишено сліди?; які особливості мають руки людини, що залишила сліди (відсутність пальців, наявність шрамів тощо)? та ін.;

2. ***Товарознавча експертиза***. Цей вид експертиз проводиться з метою визначення вартості контрабандного товару, що необхідно для встановлення кваліфікуючої ознаки цього злочину (вчинення контрабанди у великих розмірах, якщо вартість товару перевищує тисячу і більше мінімальних розмірів оплати праці). На вирішення цієї експертизи можуть бути поставлені такі питання: яка вартість об'єктів дослідження як на території України, так і за її межами?; яке найменування та призначення товарів?; чи відповідають маркувальні дані дійсним товарним характеристикам товару?; чи відповідає маркування та пакування товару вимогам нормативно-технічної документації або зразкам?; яким підприємством і коли виготовлено товар (за умови наявності маркувальної інформації або відповідних супровідних документів)?; яким характеристикам відповідає товар згідно з Українським класифікатором товарів зовнішньоекономічної діяльності? та ін.;

3. ***Мистецтвознавча експертиза*** проводиться для встановлення належності предметів антикваріату (ікон, картин, порцеляни та ін.) до історичних і культурних цінностей, дозволяє встановити справжність предметів антикваріату (оригінал, копія, підробка), авторство відомих майстрів, спосіб виготовлення, час створення предмета або виробу, а також з метою визначити вартість цих культурних цінностей. Ця експертиза вирішує наступні питання: хто є автором наданого на дослідження твору мистецтва?; чи підлягав даний твір мистецтва реставрації (який фрагмент тощо)?; яку вартість має твір мистецтва, що досліджується?; чи містяться на наданому носії інформації твори, що пропагують культ насильства та жорстокості?; чи є наданий на дослідження твір автентичним?; чи належить наданий на дослідження предмет до культурних цінностей, що мають художнє, історичне, етнографічне, наукове або інше значення? тощо;

4. ***Судово-хімічна експертиза*** проводиться у випадках, якщо предметом контрабанди є отруйні, сильнодіючі, наркотичні та інші речовини невідомого походження. За її допомогою з'ясовуються такі

питання: чи є подана на дослідження речовина наркотичним засобом, психотропною речовиною чи прекурсором? якщо так, то яка його назва згідно із встановленим законодавством України переліком?; яка вага досліджуваних речовин у стані, що є придатним для їх кримінально-правової оцінки?; чи є однорідними речовини, які порівнюються (за видом, складом, підприємством – виробником, виробничою партією і т ін.)?; чи складали раніше речовини, які порівнюються, єдину масу?; чи містяться на вилучених предметах (одязі, валізах, і т ін.) наркотичні, психотропні речовини чи прекурсори? якщо так, то які саме?; чи містяться на представлених об'єктах (волосся, нігтьові зрізки, змиви і т ін.) сліди наркотичних, психотропних речовин чи прекурсорів? якщо так, то які саме?; чи є дана рідина наркотичною, психотропною речовиною або прекурсором? якщо так, то яка вага сухого залишку поданої речовини?; яким способом виготовлений даний наркотичний засіб, психотропна речовина або прекурсор? та ін.

Наведений вище перелік судових експертиз є приблизним і може бути доповненим іншими видами експертних досліджень. Наприклад, у кримінальних провадженнях про контрабанду зброї призначаються судово-балістичні експертизи та експертизи холодної зброї. Якщо предметом контрабанди є вироби з дорогоцінних металів, то перелік експертиз включає в себе пробірні дослідження.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики контрабанди.*
2. *Охарактеризуйте спосіб вчинення та типову «слідову картину» контрабанди як елементи її криміналістичної характеристики.*
3. *Які типові слідчі ситуації можуть виникати на першочерговому етапі розслідування контрабанди?*
4. *В чому полягають тактичні особливості проведення особистого обшуку в ході розслідування контрабанди?*
5. *Які види судових експертиз проводяться під час розслідування контрабанди? Назвіть питання, які виносяться на їх вирішення.*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. Про судову практику у справах про контрабанду і порушення митних правил: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 03 червня 2008 року № 8: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0008700–05.
2. *Диканова Т.А.* Расследование контрабанды: практическое пособие. / Т.А. Диканова. – М.: Юристъ, 1999. – 208 с.
3. *Калугін В.О.* Виявлення та особливості розслідування контрабанди, що вчинена на морському кордоні: монографія / В.О. Калугін. – Одеса: ОДУВС, 2007. – 203 с.
4. *Костін М.І.* Контрабанда. Доказування обставин вчинення злочину на досудовому слідстві: монографія / М.І. Костін. – К.: ДІЯ, 2003. – 185 с.
5. *Макаренко Н.К.* Криміналістичне забезпечення доказування у справах про контрабанду наркотичних засобів на стадіях досудового провадження: монографія / Н.К. Макаренко. – Х.: ТОВ «Оберіг», 2011. – 152 с.
6. *Полях А.М.* Криміналістична характеристика та основи розслідування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: монографія / А.М. Полях; ред. В.Ю. Шепітько; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2010. – 160 с.
7. *Стригун Д.С.* Техніко-криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування контрабанди наркотичних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д.С. Стригун; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 19 с.
8. *Фурман Я.В.* Основи методики розслідування контрабанди культурних цінностей: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Я.В. Фурман; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2009. – 20 с.
9. *Шевчук В.М.* Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики: монографія. / В.М. Шевчук. – Х.: Гриф, 2003. – 280 с.

РОЗДІЛ 7.
ЕКОНОМІЧНІ ЗЛОЧИНИ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ПОРУШЕННЯМИ БЮДЖЕТНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства

На сьогодні досить актуальними є проблеми боротьби з порушеннями встановлених законодавством вимог при використанні бюджетних коштів. Як свідчить практика, працівникам правоохоронних органів нерідко доводиться стикатися з труднощами при виявленні та розслідуванні злочинів, передбачених ст.ст. 210 і 211 КК України, що обумовлено особливостями механізму їх вчинення.

До криміналістичної характеристики злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства, доцільно включити узагальнені дані про типові ознаки предмета злочинного посягання, способу та обстановки вчинення зазначених злочинів, типової «слідової картини» та особи злочинця.

Предмет злочинного посягання діянь, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства, визначається в КК України поняттям «бюджетні кошти», до яких, згідно з приміткою до ст. 210 КК України належать кошти, що включаються у бюджети всіх рівнів незалежно від джерела їх формування.

При визначенні предмета бюджетних злочинів не слід ототожнювати поняття «зараховані до бюджету» (ч. 5 ст. 45 БК України) з поняттям «включені у бюджет» (примітка до ст. 210 КК України). Термін «включити» означає «уводити до складу, приєднувати до, мати у своєму складі…». Бюджет у ст. 2 БК України визначається як «план

формування і використання фінансових ресурсів…». Тобто «включені у бюджет» буквально означає «уведені до складу плану фінансових ресурсів». Таким чином, предметом злочинного посягання під час вчинення діянь, передбачених ст.ст. 210, 211 КК України, можуть бути не тільки реально одержані кошти, а й лише заплановані як доходи і видатки державного або місцевого бюджету. Вчинення такого злочину має місце, наприклад, у випадках видання службовою особою нормативно-правових або розпорядчих актів, які змінюють лише записані у відповідному правовому акті доходи і видатки бюджету.

Під терміном «кошти» в чинному законодавстві розуміються гроші у національній або іноземній валюті чи їх еквівалент (ст. 2 Закону України «Про банки і банківську діяльність»). Тобто еквівалент грошей можна назвати бюджетними коштами, якщо вони рівноцінно замінюють гроші, включені в бюджет. З урахуванням викладеного можна визначити, що бюджетні кошти (про які йдеться у ст.ст. 210, 211 КК), мають такі обов'язкові ознаки:

- включення до бюджету будь-якого рівня, тобто кошти мають бути внесеними до складу бюджету (фінансового плану), віднесеними до певної статті доходів або видатків;
- досягнення суми бюджетних коштів кваліфікуючого розміру, тобто мати великий (в тисячу і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян) чи особливо великий (в три тисячі і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян) розмір;
- визначення джерел одержання та напрямів витрачання одним або кількома з чинних нормативно-правових актів і планових документів (БК України; законами; підзаконними актами вищих органів влади; кошторисами доходів та видатків і т.п.).

У криміналістичному аспекті кошти, які є предметом злочинів, що розглядаються, можна поділити на дві великі групи:

- кошти, заплановані в бюджеті, але ще не одержані (планові бюджетні кошти);
- кошти, які вже надійшли до бюджету (наявні бюджетні кошти).

Планові бюджетні кошти – це записи певних сум доходної або видаткової частин у відповідному нормативно-правовому акті (плановому документі) про бюджет, який набув юридичної сили. Матеріально такі кошти виражені у вигляді цифрових записів, правових приписів у відповідному правовому акті та інших документах. Безпосередня

або опосередкована зміна цих цифр чи записів призводить до ненадходження до бюджету належних коштів.

Наявні бюджетні кошти – включені в бюджет кошти, зараховані на єдиний казначейський рахунок Державного бюджету, рахунки місцевих бюджетів або реєстраційні рахунки розпорядників і одержувачів бюджетних коштів. Зазначені кошти виражаються у реальних грошах або їх еквіваленті.

Отже, предметом посягання бюджетних злочинів можуть виступати грошові кошти у національній або іноземній валюті чи їх еквівалент (цінні папери, банківські метали), що були включені до бюджетів усіх рівнів.

У зв'язку з наявністю певних особливостей у розподілі та використанні коштів бюджетів різних рівнів у залежності від суб'єкта і призначення їх можна розподілити на такі групи:

- розподільні кошти: 1) кошти, призначені для подальшого розподілення між різного рівня бюджетами, розпорядниками та одержувачами бюджетних коштів; 2) кредитні кошти, які призначені для виділення фінансової допомоги або компенсацій з бюджету;
- внутрішні кошти, що призначені для безпосереднього витрачання на потреби державного органу, підприємства, установи або організації, основна діяльність яких здійснюється за рахунок коштів державного та (або) місцевого бюджету;
- резервні кошти, тобто кошти резервного фонду відповідного бюджету, створеного для фінансування непередбачених витрат;
- вільні кошти бюджету (вільний залишок коштів, що утворився на початок бюджетного року; доходи бюджету, додатково одержані в процесі його виконання; суми перевищення доходів над видатками);
- складові цільові кошти, виділені з державного або місцевого бюджету державним небюджетним установам, а також підприємствам, установам та організаціям недержавної форми власності у вигляді цільової фінансової допомоги, бюджетної компенсації або для фінансування певних програм.

Особливості формування та використання кожної групи коштів, обсяг службових повноважень осіб, у розпорядженні яких вони знаходяться, обумовлюють специфічні способи вчинення бюджетних

злочинів і відповідні їм сліди. На ці ж елементи криміналістичної характеристики суттєво впливає обстановка вказаних злочинів.

Для ***обстановки вчинення*** бюджетних злочинів нормативно-правовий фактор має особливе значення у зв'язку з бланкетними диспозиціями ст. ст. 210, 211 КК України. Аналіз чинного законодавства дозволяє дійти висновку, що найсуттєвіше значення для методики розслідування бюджетних злочинів мають положення, які визначають і регулюють: а) поняття, склад та структуру бюджетів різних рівнів; б) поняття, коло, права і обов'язки учасників бюджетного процесу; в) порядок виконання бюджетів за доходами і видатками; г) порядок видання (розробка, підписання, реєстрація, доведення до виконавців) нормативно-правових і розпорядчих актів; ґ) бюджетні правопорушення; д) контроль за дотриманням бюджетного законодавства.

Суттєвою обставиною, що характеризує нормативно-правовий фактор обстановки бюджетних злочинів, є те, що нормативні акти, що регламентують виконання бюджетів, у багатьох моментах суперечать один одному. Тому вибір варіантів фінансування витрат бюджету часто виглядає суто суб'єктивною справою того чи іншого чиновника і залежить від його свідомості, особистих інтересів, впливу на нього різних чинників. Ця негативна обставина сприяє вчиненню злочинів, формує відчуття безкарності у службових осіб за неефективне та нецільове використання бюджетних коштів, а також за видання нормативно-правових і розпорядчих актів, якими всупереч встановленому законом порядку змінюються доходи і видатки бюджетів.

Стан контролю за дотриманням бюджетного законодавства є ще одним суттєвим фактором, який визначає обстановку бюджетних злочинів. Система фінансового контролю в бюджетній сфері України є недосконалою, оскільки у національній фінансовій системі склалася ситуація, при якій структури, які безпосередньо виконують бюджет, самі ж себе і контролюють, що недопустимо.

Особа злочинця у злочинах розглядуваної категорії характеризується наявністю певних повноважень щодо бюджетних коштів. Визначальною ознакою при встановленні осіб, відповідальних за порушення бюджетного законодавства, є виконання ними функцій щодо: а) використання бюджетних коштів; б) дотримання вимог чинного бюджетного законодавства щодо пропорційного скорочення чи фінансування видатків бюджету; в) видання нормативно правових та/або розпорядчих актів у бюджетній сфері.

Чинне кримінальне законодавство України містить визначення службової особи в примітці до ст. 364 КК України, відповідно до якої службовими особами є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

З урахуванням конкретного службового статусу і повноважень всіх службових осіб, які можуть вчиняти злочини даного виду доцільно розподілити на кілька груп.

- Службові особи – розпорядники бюджетних коштів: головні розпорядники (керівники, коло яких визначено у ч. 1 ст. 22 БК України); розпорядники нижчого рівня, до сфери управління яких належать інші розпорядники нижчого рівня (керівники, які є підпорядкованими головним розпорядникам); інші розпорядники нижчого рівня (керівники бюджетних установ, які не мають у підпорядкуванні нижчестоящих розпорядників бюджетних коштів).
- Службові особи одержувачів бюджетних коштів – керівники та інші службові особи підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, які отримують бюджетні кошти у вигляді різних видів цільової фінансової допомоги.
- Службові особи органів виконавчої влади, бюджетних установ, які не є розпорядниками бюджетних коштів, але мають повноваження щодо їх формування і використання: керівники органів державної влади, які не є розпорядниками бюджетних коштів; заступники керівників – розпорядників бюджетних коштів, керівники структурних підрозділів установи, які самі не є розпорядниками (одержувачами) бюджетних коштів; головні бухгалтери, керівники фінансово-економічних підрозділів бюджетних установ.

4. Службові особи Державної фіскальної служби України, місцевих фінансових органів, органів ДКСУ, які згідно з законодавством зобов'язані виконувати функції щодо забезпечення виконання бюджетів, обслуговування рахунків державного та місцевих бюджетів, бюджетних і небюджетних установ.

Виконавці злочинів у бюджетній сфері – службові особи які, як правило, мають досить високий віковий та освітній рівень, професійну підготовку та досвід роботи, добре знайомі з умовами та особливостями функціонування підприємств та організацій, де займають відповідальні посади, мають впливові соціальні зв'язки. З притягнутих до кримінальної відповідальності 99,3% раніше не були судимі.

Способи вчинення злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства завжди пов'язані із прямим порушенням вимог чинного законодавства стосовно порядку і характеру зміни доходної і видаткової частин бюджету, розподілу і використання бюджетних коштів.

Етап підготовки до вчинення злочину може включати комплекси наступних дій:

- здійснення заходів, спрямованих на полегшення вчинення злочину, а також уникнення (відтягування моменту) його виявлення. Особа, налагоджує особисті контакти (також корупційного характеру) або вступає в злочинну змову з: посадовими особами, від яких залежить виділення бюджетних коштів; працівниками юридичної служби установи, головними бухгалтерами та іншими особами, котрі безпосередньо беруть участь у здійсненні фінансово-господарської, нормотворчої та управлінської діяльності установи; підприємцями, на користь яких планується направляти бюджетні кошти, надавати пільги за податками і т. п.;
- забезпечення одержання відповідних коштів із бюджету: підготовка та укладання угод, відповідно до яких бюджетні кошти будуть використовуватися з порушенням встановленого порядку; складання для наступного подання до вищестоящих та казначейських органів, банків, фондів необхідних для одержання фінансової допомоги, компенсації або бюджетного фінансування відповідних документів (в тому числі підроблених);

- при підготовці до вчинення злочину у формі видання нормативно-правових або розпорядчих актів, що змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку, виконуються заходи щодо прийняття рішення про необхідність видання такого акту та розробці його проекту.

В залежності від виду бюджетних коштів – предмета злочинного посягання, способи порушень бюджетного законодавства можуть бути поділені на дві загальні групи: способи злочинів стосовно наявних бюджетних коштів; способи злочинів стосовно планових бюджетних коштів. До першої групи відносяться:

Використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню шляхом проведення «прямих» нецільових платежів із використанням безготівкових розрахунків. Можливість учинення злочинів у такий спосіб обумовлена відсутністю належного контролю за цільовим спрямуванням бюджетних коштів. Тому подібні злочини вчиняються переважно на підприємствах недержавної форми власності при використанні цільової фінансової допомоги з бюджету або коштів, одержаних для фінансування цілей, передбачених певною бюджетною програмою.

Найбільш розповсюдженими напрямами нецільового використання коштів є: а) придбання за рахунок бюджетних коштів активів з метою наступного продажу; б) здійснення внесків у статутний фонд комерційних структур; в) надання безвідсоткових і безстрокових позичок; г) оплата за рахунок бюджетних коштів потреб підприємства, які не відповідають цільовому призначенню коштів тощо.

- Використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню шляхом порушення спеціальних правил використання бюджетних коштів, встановлених чинним бюджетним законодавством на певний період. Такий спосіб полягає у порушенні службовою особою прямих заборон, встановлених нормативними актами на використання бюджетних коштів на певні цілі, або встановленого особливого порядку витрачання бюджетних коштів.
- Використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню у готівковій формі через касу установи. Механізм злочину полягає в тому, що службова особа (керівник, головний бухгалтер) після отримання в установі банку готівки дозволяє проведення виплат усупереч цільовому призначенню коштів.

- Використання бюджетних коштів усупереч цільовому призначенню з оформленням їх на видатки за певною передбаченою бюджетом (кошторисом, планом) статтею (кодом) бюджетної класифікації при фактичному витрачанні на цілі, що не відповідають характеру витрат, що можуть здійснюватись у відповідності до цієї предметної категорії видатків.

Таким способом злочини вчиняються в основному у бюджетних установах, що знаходяться на казначейському обслуговуванні. Різновидами цього способу в залежності від цілей витрачання бюджетних коштів можуть бути:

а) фінансування витрат із заробітної плати працівникам, які працюють у даній установі, але посади яких не передбачені штатним розписом;

б) оплата праці за фактично невідпрацьований час;

в) виплата премій, матеріальної допомоги при відсутності належних підстав для цього;

г) фінансування капітального будівництва за рахунок коштів, одержаних для оплати капітального ремонту;

ґ) придбання за рахунок бюджетних коштів товарно-матеріальних цінностей, оплата послуг, які не мають відношення до цілей, що фінансуються.

- Використання бюджетних коштів усупереч цільовому призначенню шляхом їхнього надання неналежним одержувачам. Механізм способу полягає у наданні службовою особою бюджетних коштів підприємствам, установам, організаціям, які згідно з чинним законодавством не можуть одержувати ці кошти. При цьому виконуються дії, спрямовані на створення уявлення про законність виділення коштів, як правило, шляхом підробки відповідних документів.
- Використання бюджетних коштів усупереч цільовому призначенню шляхом незаконного одержання і відповідно нецільового використання коштів у вигляді бюджетного фінансування, кредиту, позички або бюджетної компенсації. Механізм цього способу полягає в поданні службовими особами недостовірної інформації про нібито наявне у них право на одержання відповідної грошової суми з бюджету. Після одержання таким чином бюджетних коштів, вони використовуються на власні потреби установи.

- Тимчасове використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню. Спосіб полягає у використанні цільових бюджетних коштів усупереч цільовому призначенню певний період, після закінчення якого кошти використовуються за призначенням. Механізм злочину складається з: отримання службовою особою фінансової допомоги з бюджету для фінансування певної програми і подальшому направленні коштів на депозитний рахунок у банку. Таким чином установа одержує прибутки у вигляді відсотків від депозитного вкладу. Після закінчення строку дії депозитного договору кошти можуть бути використані у відповідності з призначенням. Але завжди в результаті таких дій службової особи програми, фінансування яких передбачено умовами кредитного договору, або зовсім не фінансуються, або фінансуються лише частково, або зі значними затримками.
- Використання (витрачання) бюджетних коштів на фінансування певної статті класифікації видатків у обсягах, що перевищують межі витрат, встановлені нормативно-правовими актами або плановими документами. Такими документами можуть бути:

а) річний розпис призначень загального фонду бюджету;

б) помісячний розпис асигнувань загального фонду бюджету;

в) кошторис доходів і видатків;

г) лімітна довідка про бюджетні асигнування;

ґ) план використання бюджетних коштів (для одержувачів бюджетних коштів).

Способи вчинення злочинів стосовно планових бюджетних коштів:

- Порушення законодавства про бюджетну систему шляхом використання не грошових розрахунків через взаємозаліки.
- Використання бюджетних коштів усупереч їх цільовому призначенню шляхом незаконних дій з казначейськими векселями.

Перш за все, варто знати, що казначейські векселі згідно з законодавством можуть використовуватись лише для: а) погашення кредиторської заборгованості за згодою відповідних кредиторів; б) продажу юридичним особам, які є резидентами відповідно до законодавства України; в) застави з метою забезпечення зобов'язань перед резидентами відповідно до законодавства про заставу; г) зарахування у сплату податків до державного бюджету за бажанням векселедержателя. При цьому бюджетні установи, а також підпри-

ємства, які отримують дотації з бюджету, можуть використовувати векселя лише для перших двох цілей.

- Видання службовою особою нормативно-правових актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку. Цей спосіб полягає у виданні підзаконних нормативно-правових актів, які містять обов'язкові розпорядження для невизначеного кола юридичних та фізичних осіб. Такі акти можуть видавати: а) вищі керівники (Прем'єр-міністр України, керівники міністерств, відомств); б) керівники органів державної виконавчої влади місцевого рівня; в) службові особи органів місцевого самоврядування.
- Видання службовою особою розпорядчих актів, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку.

Видавати розпорядчі акти, якими змінюються доходна або видаткова частина бюджету (кошторису) можуть лише службові особи – розпорядники бюджетних коштів. При дослідженні можливих способів вчинення злочинів у вигляді видання нормативно-правових або розпорядчих актів, перш за все, слід враховувати характер і предмет злочинного посягання. Так, злочини вказаного виду можуть виражатись як у безпосередній зміні цифр бюджету, тобто виданим правовим актом вносяться прямі незаконні зміни до бюджету (кошторису) у бік їхнього збільшення або зменшення, так і в опосередкованій зміні доходної чи видаткової частин бюджету (кошторису).

Опосередкована незаконна зміна доходів і видатків бюджету може проявлятися у:

- незаконному збільшенні або зменшенні розмірів податкових та інших надходжень до бюджету;
- незаконній зміні строків і порядку сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів та їх зарахування до бюджету;
- незаконному перерозподілі надходжень проміж бюджетами різних рівнів;
- незаконній зміні напрямів витрачання бюджетних коштів;
- незаконній зміні змісту господарських та інших операцій, які здійснюються за рахунок бюджетних коштів.

У нормотворчій процес включають дії, спрямовані на підготовку, обговорення, прийняття і введення в дію нормативних актів.

Отже, поняття видання нормативно-правового або розпорядчого акту охоплює закінчений процес нормотворчості, який завершується опублікуванням або доведенням до виконавців правового акту. Механізм такого злочину полягає у виконанні комплексу операцій, спрямованих на видання нормативно-правового (розпорядчого) акту, який включає:

- розробку проекту акту (особисто або доручення підлеглим особам);
- вжиття у разі необхідності заходів щодо узгодження правового акту (з юридичною службою (юрисконсультом), вищестоящими службовими особами тощо);
- підписання правового акту;
- здійснення необхідних заходів щодо його оприлюднення: доведення до відома виконавців безпосередньо (оголосити, передати особисто); передача через посередників для розповсюдження між виконавцями; розміщення на видному місці в установі; передавання каналами зв'язку (поштою, телеграфом, факсом, електронною поштою тощо); передача для публікації; подання до органу юстиції (для нормативно-правових актів) або до місця реєстрації, визначеного інструкцією з діловодства установи (для розпорядчих актів) для реєстрації.

Оскільки в бюджетному законодавстві України дотепер не регламентований дієвий механізм пропорційного фінансування видатків бюджету та їхнього скорочення, практики розслідування злочинних порушень законодавства про бюджетну систему України в формах недотримання його вимог щодо пропорційного скорочення видатків бюджету або пропорційного фінансування видатків бюджетів поки що немає.

Приховування слідів бюджетного злочину може полягати у знищенні або приховуванні документів, у яких відображаються операції з бюджетними коштами, а також у складанні цих документів з неправдивими даними, згідно з якими кошти нібито були використані у відповідності зі встановленим порядком. З метою приховування бюджетних злочинів застосовуються різні форми впливу на осіб, котрі беруть безпосередню участь у відповідній господарській або нормотворчій діяльності, здійснюють функції з контролю за відповідними операціями, затверджують рішення порушника бюджетного законодавства

тощо, для недопущення повідомлень з їхнього боку до правоохоронних або контролюючих органів про злочинне порушення бюджетного законодавства.

Специфіка використання того чи іншого способу порушення бюджетного законодавства в значній мірі визначається галуззю господарювання, в якій працює службова особа.

Типова слідова картина. Найбільш характерні сліди вчинення бюджетних злочинів містяться в документах. При вчиненні злочинів службові особи використовують певні господарські, фінансові й нормотворчі операції, а кожна така операція підлягає обов'язковій реєстрації за допомогою документів, що є найпоширенішими джерелами доказів у провадженнях про вказаного виду злочини.

Документи, що використовуються як джерела доказів при розслідуванні бюджетних злочинів, в залежності від характеру та значення наявної в них інформації доцільно розподілити на такі групи:

- планові документи, якими визначаються підстави надання, обсяг, розподіл та цільове призначення бюджетних коштів;
- документи, що визначають посадовий стан, компетенцію службової особи, яка є суб'єктом злочину даного виду;
- документи, що визначають організаційно-правовий статус та джерела фінансування підприємства, на якому вчинено злочин;
- документи бухгалтерського обліку та фінансової звітності;
- документи, що свідчать про укладання певних угод та стають підставами для їхньої оплати;
- казначейські (банківські) документи;
- документи, які складаються при розрахунках із застосуванням казначейських векселів;
- чорнові записи та неофіційне листування службових осіб, що мають значення для кримінального провадження;
- нормативно-правові або розпорядчі акти, які змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку, видані службовою особою або затверджені її наказом;
- документи, пов'язані з прийняттям та реєстрацією нормативно-правових або розпорядчих актів;
- інші документи.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства

Типовими ознаками злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства є наступні.

- Порушення встановленого порядку при використанні бюджетних коштів:

а) у вигляді фінансової допомоги (відсутність або невідповідність законодавству вказаної в документах мети, на яку виділяються кошти; перевищення максимального розміру допомоги; невідповідність характеру господарської діяльності одержувача цілям, на які виділено допомогу тощо);

б) при перерахуванні коштів за певні товари, послуги (економічна недоцільність укладання відповідних договорів); явна невідповідність профінансованих заходів цілям, встановленим у планових документах, (фінансування будівництва при повній відсутності такої статті видатків у кошторисі).

- Порушення порядку документального оформлення операцій з надання коштів (повна відсутність відповідних документів; суттєві недоліки при їхньому оформленні; наявність підроблених документів).
- Порушення правил оформлення і подання звітності про виконання бюджету (недотримання термінів подання звітності, її неподання, наявність підроблених звітних документів).
- Порушення порядку контролю за поверненням коштів у разі виділення зворотної допомоги (надання відстрочок у поверненні фінансової допомоги при відсутності достатніх підстав для цього або навіть відповідних звернень боржника; незаконне погашення боргу, в тому числі і шляхом оформлення взаємозаліків).
- Ознаки, що вказують на власну корисну зацікавленість службових осіб, які виділяли бюджетні кошти: а) належність юридичних осіб-одержувачів бюджетних коштів їм або їхнім близьким родичам, знайомим; б) ознаки, які вказують на одержання хабара.

- Недосягнення цілей, профінансованих із бюджету: а) тривалі затримки у виплаті заробітної плати працівникам; б) наявність суттєвих заборгованостей у бюджетної установи за різними платежами; в) неспроможність органу, підприємства або установи виконувати покладені на них функції через брак коштів або відповідного обладнання.
- Ознаки, що вказують на неналежного одержувача бюджетних коштів: а) невідповідність характеру господарської діяльності одержувача потребам, профінансованим за рахунок бюджетних коштів; б) фіктивність підприємства-одержувача; в) стійка фінансова неспроможність підприємства-одержувача.
- Невиконання або неналежне виконання бюджету: реальний дефіцит надходжень до відповідного бюджету при його відсутності в нормативних і планових документах та відсутності економічних причин такого становища.
- Виявлення контролюючими органами порушень фінансово-бюджетної дисципліни: а) зупинення органами, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів операцій на бюджетних рахунках; б) списання з рахунків бюджетної установи коштів до бюджету; в) наявність службових розслідувань стосовно службових осіб, притягнення їх до дисциплінарної або адміністративної відповідальності за порушення бюджетного законодавства тощо.
- Недотримання вимог чинного законодавства при виданні нормативно-правового (розпорядчого) акту: а) порушення належної процедури розробки проекту відповідного акту, його попереднього або наступного узгодження; б) оформлення «заднім числом» або з суттєвими порушеннями порядку (регламенту) рішень відповідного колегіального органу; в) ненадання, порушення строків надання екземплярів виданого акту контролюючим органам (службовим особам), органам юстиції для реєстрації або надання їм акту, зміст якого відрізняється від виданого; г) недотримання звичайного порядку реєстрації виданого акту в журналах, протоколах відповідно до вимог діловодства; ґ) порушення порядку доведення до виконавців і виконання виданого акту.

Очевидцями злочинних дій (бездіяльності) у бюджетній сфері можуть бути:

а) вищестоящі щодо порушника службові особи, з якими узгоджуються або яким доводяться до відома певні дії, документи, рішення;

б) підпорядковані службові особи, які розробляють, підписують певні документи, або з якими обговорюються відповідні рішення;

в) звичайні працівники і службовці установ, підприємств і організацій, де було скоєно злочин, які внаслідок своєї професійної діяльності беруть участь у відповідній господарській, фінансовій, плановій або нормотворчій діяльності;

г) працівники органів, що здійснюють попередній і поточний контроль за дотриманням бюджетного законодавства та касове обслуговування відповідних бюджетів або установ;

ґ) працівники підпорядкованих установ, які виконують вимоги незаконно виданих нормативно правових або розпорядчих актів;

д) працівники органів і установ, які виділяють бюджетні кошти, що потім використовуються з порушенням;

е) службові особи і працівники установ-одержувачів бюджетних коштів, використаних із порушеннями;

є) інші особи, котрі випадково були очевидцями певних злочинних дій.

На початковому етапі розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства, виникають різні ситуації, від правильної оцінки яких залежить вибір найоптимальнішого сполучення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, прийняття процесуальних рішень тощо.

Вищеперераховані ознаки бюджетних злочинів є основою для виокремлення ***типових слідчих ситуацій*** початкового етапу розслідування порушень бюджетного законодавства та, як правило, відображені в первинних матеріалах про злочин. З їх урахуванням можна виділити наступні типові слідчі ситуації, відповідні їм завдання розслідування, а також комплекси слідчих (розшукових) дій та інших заходів, направлених на вирішення цих завдань.

1. Кримінальне провадження розпочате на основі інформації про злочин, що містилась у матеріалах, зібраних оперативним підрозділом правоохоронних органів.

Слідча ситуація характеризується найбільш великим обсягом інформації щодо обставин злочину і відповідно є найбільш сприятливою для розслідування. В матеріалах, які надходять до слідчого, як правило, містяться дані про особу (осіб), причетну (причетних)

до вчинення злочину. Виявлені факти порушень бюджетного законодавства підтверджуються необхідними документами. Якщо у таких випадках ревізія проводиться за ініціативою правоохоронного органу, то її матеріали містять більш конкретні для встановлення обставин злочину дані.

В указаній слідчій ситуації основними завданнями слідчого є:

а) визначення напрямів початкових слідчих (розшукових) дій за допомогою інформації, що міститься у матеріалі;

б) роз'яснення, уточнення або перевірка висновків ревізорів;

в) одержання інформації про обставини злочину від підозрюваного;

г) забезпечення збереження необхідних документів;

ґ) оцінка інформації про обставини злочину, виявлення і фіксація матеріальних слідів злочину;

д) одержання інформації про обставини злочину від свідків;

е) перевірка фінансово-господарської діяльності установ, організацій, підприємств, господарські зв'язки з якими використовувались порушниками бюджетного законодавства при вчиненні злочину;

є) вирішення інших питань, які потребують спеціальних знань.

Ці задачі вирішуються за допомогою проведення такого комплексу заходів:

- вивчення кількісного та змістовного складу наявних документів. Основна інформація стосовно фактів злочинних порушень бюджетного законодавства міститься в акті (довідці) документальної ревізії (перевірки). Тому аналіз цього документу має суттєве значення для вибору подальших напрямів розслідування; допит ревізора (в якості свідка);
- допит підозрюваного. Проведення даної слідчої (розшукової) дії може бути першочерговим заходом у цій слідчій ситуації, оскільки точні відомості про службову особу (осіб), які вчинили порушення бюджетного законодавства, є результатом оперативно-розшукових заходів оперативних підрозділів;
- визначення кола необхідних слідству документів та ймовірних місць їх знаходження;
- обрання найбільш оптимальних способів одержання документів. При цьому визначається, який конкретно захід доцільно проводити (тимчасовий доступ до документів, обшук тощо);
- провадження відповідних дій, спрямованих на одержання документів, їх огляд, а за необхідності – призначення відповід-

ного виду експертиз (судово-почеркознавчих, техніко-криміналістичне дослідження документів, дактилоскопічних тощо);

- допит свідків злочину. Особи, які підлягають допиту при розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства, встановлюються шляхом детального вивчення наявних документів, допитів уже відомих суб'єктів, проведення негласних слідчих (розшукових) дій тощо. Інформація, одержана в результаті допитів цих осіб, дозволяє визначити зміст здійснюваної при вчиненні злочину діяльності, тим самим отримати дані, що підтверджують або спростовують факти злочинних порушень бюджетного законодавства, вказують на можливих співучасників злочину;
- призначення документальних ревізій в установах, організаціях, на підприємствах, господарські зв'язки з якими використовувались порушниками бюджетного законодавства при вчиненні злочину;
- призначення й проведення інших видів судових експертиз та інші заходи.

2. Кримінальне провадження розпочате на основі інформації про злочин, що міститься у матеріалах ревізії (перевірки), проведеної контролюючим органом.

Ця слідча ситуація характеризується наявністю певних прогалин у матеріалах, що містять ознаки злочину, оскільки вони збираються без участі працівників правоохоронних органів. Якість вказаних матеріалів знаходиться в прямій залежності від кваліфікації працівників контрольного органу та ступеню їх професіоналізму та сумлінності при проведенні ревізії й оформлення її результатів. Перед слідчим постає завдання ретельної перевірки результатів ревізії та встановлення ознак злочинів.

Нерідко у матеріалах, що передаються до слідчого підрозділу, відсутні відомості про причетність конкретної службової особи до вчинення порушень, встановлених перевіркою. Завдання слідчого в цій ситуації є аналогічними вказаним при розгляді попередньої ситуації, але постають і вирішуються вони в дещо іншій послідовності.

Алгоритм дій слідчого виглядає таким чином:

- вивчення кількісного та змістовного складу наявних документів;
- допит особи, яка проводила ревізію (перевірку) до відкриття кримінального провадження;

- призначення документальних ревізій (перевірок) слідчим;
- визначення кола потрібних слідству документів і місць їхнього знаходження;
- обрання найбільш оптимальних засобів одержання документів;
- одержання документів (тимчасовий доступ до документів, обшук);
- огляд документів;
- вивчення одержаних документів;
- допит свідків злочину;
- допит підозрюваного;
- призначення судових експертиз.

3. Кримінальне провадження відкрите на підставі інформації про злочин, одержаної прокурором під час перевірки законності виданих нормативно-правових або розпорядчих актів щодо бюджету.

Така слідча ситуація є характерною для злочинів, передбачених ст. 211 КК України. У цій ситуації виникають такі завдання розслідування:

- встановлення, які саме вимоги чинного бюджетного законодавства були порушені даним нормативно-правовим (розпорядчим) актом;
- забезпечення збереження необхідних документів, що підтверджують обставини видання незаконного правового акту;
- оцінка інформації про обставини злочину, що знаходиться в одержаних документах, виявлення і фіксація матеріальних слідів злочину;
- одержання інформації про обставини, що мають значення, від свідків;
- уточнення розміру планових бюджетних коштів доходної або видаткової частини бюджету (кошторису), що були змінені цим правовим актом;
- перевірка фінансово-господарської діяльності установ, організацій, підприємств – виконавців незаконно виданого нормативно-правового (розпорядчого) акту;
- одержання інформації про обставини злочину від підозрюваного; ж) вирішення інших питань, які потребують спеціальних знань.

Через специфіку складу злочину, передбаченого ст. 211 КК України, вказані вище завдання розслідування мають суттєві особливості. Перш за все, слід відзначити, що в якості свідків мають бути допитаними особи, які брали участь у діяльності щодо прийняття рішення,

розробки, підписання, узгодження, реєстрації та доведення до виконавців нормативно-правового або розпорядчого акту. Зокрема, допиту підлягають всі особи, прізвища, посади, підписи яких містяться на незаконному акті; працівники юридичного управління (відділу), юрисконсульти; працівники органу юстиції, де проходив реєстрацію цей правовий акт; працівники канцелярії та інших підрозділів, які можуть мати відомості про обставини його видання; особи, які виконували вимоги незаконного правового акту.

Для вирішення завдання щодо встановлення фактичного недоотримання, отримання в більшому обсязі, нецільового або наднормативного використання бюджетних коштів внаслідок виконання незаконного правового акту, необхідно виконати такі дії:

- тимчасово вилучити (шляхом провадження тимчасового доступу або обшуку) бухгалтерські, банківські, казначейські і інші документи, що підтверджують факти витрачання і отримання коштів;
- допитати службових осіб і працівників установ – виконавців вимог незаконного акту;
- призначити на відповідних суб'єктах господарювання документальні ревізії (перевірки), а потім, при необхідності, судово-бухгалтерські та фінансово-кредитні експертизи.

4. Кримінальне провадження розпочате на підставі інформації про злочин, пов'язаний з порушенням бюджетного законодавства, одержаної під час розслідування іншого злочину.

Особливістю цієї ситуації є можливість використання фактору раптовості, оскільки в даному випадку винуваті службові особи можуть не знати про факт виявлення злочину. З іншого боку, в такій ситуації у слідчого є вкрай обмежена інформація про обставини злочинного порушення бюджетного законодавства. Тому використання цього фактору має бути спрямоване на виконання завдань зі швидкого та повного збирання потрібної доказової інформації (забезпечення збереження документів, одержання показань, призначення ревізій тощо). З урахуванням вказаних особливостей в цій ситуації проводяться слідчі (розшукові) та інші дії, вказані під час розгляду попередніх слідчих ситуацій.

Варто виділити деякі специфічні завдання, що можуть виникати на початковому етапі розслідування злочинів. До таких завдань відносяться:

- встановлення подальшої долі бюджетних коштів, що стали предметом порушення бюджетного законодавства. Дії слідчого, спрямовані на виконання цього завдання, залежать від обставин конкретного кримінального провадження. Наприклад, коли кошти незаконно використовуються для виплати заробітної плати працівникам, посади яких не передбачені штатним розкладом, необхідно встановити чи працювали вони фактично та чи отримували ці гроші. Якщо під час розслідування буде встановлено, що насправді таких працівників не було, ніякі роботи не виконувалися, то скоріше за все має місце заволодіння державним майном шляхом зловживання службовим становищем (ст. 191 КК України). У випадках перерахування бюджетних коштів підприємствам, установам, організаціям, необхідно допитати керівників цих установ, перевірити їх установчі документи та, за необхідності,– провести інші процесуальні дії;
- встановлення розміру матеріальної шкоди, заподіяної злочином та забезпечення її відшкодування. Встановлення розміру матеріальної шкоди здійснюється шляхом вивчення відповідних документів, допитів осіб, яким цю шкоду було заподіяно, призначення і проведення документальних ревізій, судово-бухгалтерських експертиз. Далі проводяться дії, спрямовані на виявлення і накладення арешту на майно підозрюваного;
- попередження та подолання протидії розслідуванню. Факти протидії розслідуванню є досить розповсюдженими в практиці розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства. У зв'язку з цим перед слідчим постає вказане завдання.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства

Під час розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства, ***тимчасовий доступ до документів*** є невідкладним заходом забезпечення кримінального провадження, що проводиться на початковому етапі. Оскільки операції з бюджетними коштами знаходять відображення, перш за все,

у документах, то їх своєчасне вилучення з метою використання в якості доказів є першочерговим завданням органів досудового розслідування.

За підставою інформаційної значимості документів для розслідування бюджетних злочинів можна виділити кілька їх груп:

- нормативно-правові акти, що визначають правила формування, розподілу і використання бюджетних коштів. Вказані документи не є предметом вилучення або обшуку, не залучаються до кримінального провадження, однак вони вивчаються слідчим, можуть використовуватись при проведенні слідчих (розшукових) дій, складанні процесуальних документів;
- планові документи, якими визначаються підстави надання, обсяг, розподіл та цільове призначення бюджетних коштів;
- документи, що визначають посадове становище, компетенцію службової особи, яка є суб'єктом злочину. Під час огляду та вивчення вказаних документів необхідно звернути увагу на обсяг повноважень службової особи стосовно виконання функцій щодо використання бюджетних коштів, які стали предметом злочину, або щодо видання нормативно-правових чи розпорядчих актів у бюджетній сфері;
- документи, що визначають організаційно-правовий статус та джерела фінансування підприємства, установи, організації, де було вчинено злочин;
- документи бухгалтерського обліку та фінансової звітності;
- документи, що свідчать про укладання певних договорів та є підставами для їхньої оплати;
- казначейські (банківські) документи;
- документи, що складаються при розрахунках із застосуванням казначейських векселів;
- чорнові записи та неофіційне листування службових осіб, що мають значення для кримінального провадження (робочі зошити, записники тощо);
- нормативно-правові або розпорядчі акти, що змінюють доходи і видатки бюджету всупереч встановленому законом порядку, видані службовою особою або затверджені її наказом;
- документи, пов'язані з прийняттям та реєстрацією нормативно-правових або розпорядчих актів;

- інші документи, що можуть бути джерелом доказової інформації у конкретних випадках розслідування порушень бюджетного законодавства.

Результативність обшуків, проведених з метою вилучення документів значною мірою залежить від ретельної підготовки та правильного вибору і застосування слідчим тактичних прийомів його проведення. Етап підготовки включає комплекс дій, спрямованих на вирішення таких тактичних завдань:

- визначення переліку документів, які необхідно вилучити;
- визначення державних органів, підприємств, установ чи організацій, в яких знаходяться документи, що підлягають вилученню;
- визначення місця та часу проведення;
- визначення кола осіб, участь або присутність яких необхідна при проведенні;
- збір відомостей про осіб, у яких буде проводитися обшук і вилучення документів.

З метою визначення переліку документів, які необхідно вилучити, слідчий повинен: а) ознайомитись із нормативними актами, якими встановлюються порядок та особливості документального оформлення операцій з бюджетними коштами; б) ознайомитись із особливостями діловодства, нормотворчого процесу та ведення бухгалтерської документації в даному державному органі, на підприємстві, в установі чи організації. З цих питань доцільно отримувати консультативну допомогу обізнаних осіб.

У більшості випадків виникає необхідність вилучення документів:

- у державних органах чи бюджетних установах, що надавали бюджетні кошти, що потім стали предметом зловживання, або з якими узгоджувались видані нормативно-правові (розпорядчі) акти (вищестоящі, кредитні установи, фонди і т. п.);
- в установах, підприємствах і організаціях незалежно від форм власності, що отримували бюджетні кошти, при використанні яких були допущені порушення, або які отримували для виконання незаконні нормативно-правові (розпорядчі) акти;
- в установах чи підприємствах, з якими порушники бюджетного законодавства мали господарські зв'язки;
- у банках і територіальних органах державного казначейства, в яких мають поточні чи бюджетні рахунки установи, службові особи яких вчинили порушення бюджетного законодавства;

- у місцевих фінансових органах;
- у контролюючому органі;
- в органах юстиції, де проводилась реєстрація виданого нормативно-правового акта;
- у контрольних підрозділах, аудиторських підприємствах;
- у державних органах, які проводили реєстрацію суб'єкта підприємницької діяльності або видавали дозволи на заняття певними видами підприємницької діяльності;
- у державних або недержавних архівах (якщо бухгалтерська та інша документація установи здана в архів).

Під час розслідування може виникати необхідність у вилученні документів і в інших установах та в окремих осіб, якщо є точні відомості про те, що в їхньому розпорядженні є документи, які мають значення для провадження. Тактика вилучення документів (в результаті проведення огляду, обшуку чи тимчасового доступу до документів) визначається слідчим із врахуванням слідчої ситуації, що склалася. У деяких випадках слідчому доцільно залучати спеціалістів (наприклад, у галузі бухгалтерського обліку).

При проведенні ***огляду*** дозволяється вилучення лише речей і документів, які мають значення для кримінального провадження, та речей, вилучених з обігу. Усі вилучені речі і документи підлягають негайному огляду і опечатуванню із завіренням підписами осіб, які брали участь у проведенні огляду. У разі якщо огляд речей і документів на місці здійснити неможливо або їх огляд пов'язаний з ускладненнями, вони тимчасово опечатуються і зберігаються у такому вигляді доти, доки не буде здійснено їх остаточні огляд і опечатування. Вилучені речі та документи, що не відносяться до предметів, які вилучені законом з обігу, вважаються тимчасово вилученим майном.

Огляд як окрему слідчу (розшукову) дію обов'язково необхідно проводити щодо документів – письмових доказів, які були вилучені під час огляду місця події або обшуку, але не були при цьому оглянуті.

При розслідуванні бюджетних злочинів вивчення документів є аналітичною діяльністю, що безпосередньо не фіксується у процесуальних документах. Але її значення важко переоцінити. Вона є невід'ємною частиною роботи слідчого під час розслідування злочинних порушень бюджетного законодавства, а також під час розслідування (при підготовці таких слідчих (розшукових) дій, як допит свід-

ків, підозрюваних та інших). Вивчення документів при розслідуванні економічних злочинів відрізняється від їхнього огляду тим, що:

- весь масив документів аналізується у взаємозв'язку, а не кожний окремо, як при огляді;
- аналізу піддається значно більш широке коло документів ніж при огляді;
- ця діяльність не регулюється нормами КПК України, її результати не фіксуються в окремих процесуальних документах;
- вивчення документів проводиться на протязі всього досудового розслідування;
- якщо при огляді дослідженню підлягає в основному форма документів, то вивчення спрямоване, перш за все, на встановлення і оцінку певних даних, які містяться в їхньому змісті.

Вивчення документів у провадженнях про бюджетні злочини здійснюється для вирішення таких завдань:

- ознайомлення з характером та особливостями фінансової, господарської, нормотворчої діяльності установи; порядком ведення бухгалтерського обліку, складання та подання фінансової звітності; особливостями діловодства; станом фінансової та службової дисципліни; особливостями внутрішнього та зовнішнього контролю за відповідними операціями і т.п.;
- встановлення обставин, що входять у предмет доказування чи мають суттєве значення;
- підготовка до проведення окремої слідчої (розшукової) дії (тимчасове вилучення документів, допиту, огляду і т.д.).

У кримінальних провадженнях про бюджетні злочини особливу увагу необхідно приділяти вивченню документів із різноманітними резолюціями, підписами, помітками підозрюваного, оскільки вони вказують на безпосереднє відношення певної службової особи до дій, які відображені в документах. Об'єктами вивчення можуть бути і документи, що складаються у зв'язку з розслідуванням і відбивають результати відповідних слідчих (розшукових) та інших дій, а саме: акти ревізій, висновки судових експертиз, протоколи допитів тощо.

Вивчення змісту документів у провадженнях про бюджетні злочини повинно бути спрямовано на виявлення в них відомостей, які:

- встановлюють правила розподілу, перерозподілу та використання бюджетних коштів, їх цільове призначення;
- підтверджують факти проведення операцій з бюджетними коштами;

- вказують на осіб, причетних до вчинення злочину, а також на можливих свідків;
- підтверджують факти складання, підписання, доведення до виконавців документа певною службовою особою (особами);
- підтверджують факти порушень бюджетного законодавства при розподілі, перерозподілі чи використанні бюджетних коштів;
- підтверджують службові повноваження щодо розпорядження бюджетними коштами (їх використання), видання відповідних актів у бюджетній сфері особи, яка підозрюється у вчиненні злочину;
- підтверджують невідповідність діючому законодавству нормативно-правових чи розпорядчих актів, виданих службовою особою;
- вказують на ознаки інтелектуального або матеріального підлогу в документах;
- вказують на виконання або невиконання вимог виданих службовою особою незаконних нормативно-правових або розпорядчих актів;
- характеризують особу підозрюваного;
- вказують на причини й умови, що сприяли вчиненню злочину тощо.

Підготовка до слідчого огляду документів у провадженнях про бюджетні злочини має включати такі заходи: розподілення документів за можливою процесуальною формою їхнього використання в якості доказів; ознайомлення при необхідності з питаннями стосовно порядку оформлення документів, способів виявлення підробок; підготовка технічних засобів, необхідних для виявлення у документах різного роду підробок; підбір та запрошення осіб, участь яких необхідна при проведенні огляду.

Після виконання вищевказаних підготовчих дій можна переходити до стадії безпосереднього огляду документів, яка починається з встановлення і фіксації зовнішнього вигляду документа, реквізитів (найменування, дати і місця складання тощо) та його змісту, ознак внесення змін тощо.

Деякі документи можуть містити ознаки матеріального чи інтелектуального підроблення (внесення неправдивих даних стосовно поне-

сених установою затрат; заниження розміру або повне приховування фактів отримання чи використання установою бюджетних коштів; внесення до документів неправдивої інформації про мету, на яку були фактично використані кошти та інші подібні дії). У таких випадках криміналістичному дослідженню підлягає як зміст, так і форма документа.

В залежності від виду підроблення розрізняють два види дослідження документів – технічне і логічне. При технічному дослідженні виявляють ознаки повної або часткової підробки документа, при логічному – встановлюють відповідність його змісту фактам об'єктивної дійсності. Методи логічного дослідження документів в основному використовуються під час їх слідчого огляду й вивчення, оскільки вони потребують, як правило, одночасного дослідження кількох документів. При огляді виявлення ознак інтелектуального підроблення може здійснюватись шляхом встановлення у змісті документа відомостей, що суперечать загальновідомим або достовірно встановленим у провадженні обставинам.

Виявити ознаки матеріального підроблення в документі можна, ретельно його оглянувши, у тому числі, за допомогою засобів криміналістичної техніки.

Огляд документів завершується оформленням його результатів у відповідному протоколі, який складається з дотриманням вимог, встановлених КПК України. У протоколі не варто повністю переписувати весь текст документа, але необхідно вказати на ознаки, які його індивідуалізують: а) за змістом; б) за формою; в) за матеріалом. Необхідно вказати в протоколі й усі інші ознаки документа, які можуть мати значення для кримінального провадження.

Вирішивши питання про належність документів як доказів, слідчому слід визначити ті з них, які відповідають ознакам речових доказів та залучити їх до кримінального провадження.

Документ повинен зберігатися протягом усього часу кримінального провадження. За клопотанням володільця документа слідчий, прокурор, суд можуть видати копії цього документа, за необхідності – його оригінал, долучивши замість них до кримінального провадження завірені копії.

Допит підозрюваного відіграє ключову роль у розслідуванні злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства. Особливостями допиту підозрюваних при розслідуванні злочинів вказаного виду, що впливають на вибір тактичних прийомів його проведення, є: а) досить ве-

лика обізнаність допитуваного з матеріалами, які є в розпорядженні слідчого; б) високий освітній рівень злочинців та їхній соціальний статус; в) у переважній більшості випадків присутність при допиті захисника.

У таких умовах особливо суттєве значення має ретельна підготовка до допиту. При підготовці до будь-якої вербальної слідчої дії мають досліджуватися матеріали провадження та результати оперативно-розшукової діяльності в трьох основних напрямках: а) вивчення осіб, з якими належить спілкуватись; б) аналіз фактичних даних та зібраних у доказів; в) вивчення структури спілкування осіб, котрі цікавлять слідчого.

Є сенс розглянути особливості основних заходів, спрямованих на підготовку до допиту в провадженнях про злочини, пов'язані з порушеннями бюджетного законодавства.

- Вивчення матеріалів кримінального провадження. Визначення предмета допиту, формулювання запитань допитуваному, визначення можливої тактичної лінії ведення допиту, доцільно відібрати (або зробити відповідні виписки) ті матеріали, які потрібно буде використати при допиті для підтвердження або спростування стверджень допитуваного.
- Ознайомлення зі спеціальними питаннями. Вивчення особливостей відповідних аспектів бюджетної сфери, а в деяких випадках запрошення при допиті спеціаліста. Потрібно безпосередньо вивчити основні правові норми та правильно дати їх тлумачення, необхідно приділити увагу дослідженню особливостей господарської діяльності установи, де працює підозрюваний, ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності.
- Отримання інформації про особистість допитуваного. Звернути особливу увагу на його моральні і ділові якості. Підозрюваними у таких злочинах є, в основному, службові особи, тому при підготовці до допиту слід звертати увагу на встановлення їх посадових повноважень особливо в частині розпорядження бюджетними коштами та видання нормативно-правових чи розпорядчих актів, що можуть змінювати доходи і видатки бюджету.
- Складання письмового плану допиту. Особливо ретельним має бути підхід до складання плану допиту, якщо в ньому буде брати участь захисник, з боку якого можна очікувати заходів, спрямованих на протидію розслідуванню. Не обійтись без детального письмового плану й у тих випадках, коли слідчий приймає рішення про використання в ході допиту аудіо чи відеозапису.

На підготовчому етапі також визначаються місце і час проведення допиту, вирішуються питання про залучення до участі в допиті спеціалістів (бухгалтера, економіста тощо) і здійснюються відповідні організаційні заходи (виклик осіб, підготовка робочого місця, відповідних технічних засобів і т.п.).

Відомо, що найбільш сприятливою для проведення допиту є безконфліктна ситуація. Основними завданнями такого допиту є:

- збереження безконфліктності;
- встановлення та фіксація показань у повному обсязі;
- створення умов для активізації пам'яті особи;
- деталізація показань;
- встановлення умов сприйняття та формування показань. Якщо у такій ситуації і виникають труднощі, то вони обумовлені природним забуттям допитуваним деяких обставин. Ці труднощі, як правило, легко подолати шляхом постановки нагадуючих запитань або пред'явленням документів та інших доказів у провадженні.

Більш складною ситуацією допиту підозрюваного у вчиненні бюджетних злочинів є конфліктна, яка характеризується повним або частковим наданням неправдивих показань або відмовою від їх дачі.

Особливо ефективним при допиті підозрюваного у вчиненні бюджетного злочину є пред'явлення допитуваному документів та інших доказів, які підтверджують факт вчинення порушення бюджетного законодавства даною службовою особою.

Доцільно розглянути основні конфліктні ситуації допиту, які є типовими в процесі розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства.

Ситуація 1. Підозрюваний не визнає своєї участі у відповідних операціях при здійсненні яких було вчинено злочин. Така ситуація характерна при вчиненні злочину з використанням підроблених документів, коли особа розраховує на відсутність матеріальних слідів її злочинної поведінки.

Найефективнішими тактичними прийомами допиту в цій ситуації є (тактична комбінація «встановлення участі»):

- встановлення характеру участі даної особи в усій відповідній діяльності підприємства чи установи, де було вчинено злочин;
- з'ясування обставин, з яких в даному конкретному випадку службова особа не брала участі в самих операціях та/або контролі за ними;

- пред'явлення документів, що були предметом підробки, у сполученні з запитаннями стосовно участі допитуваного в їх складанні (підписанні);
- пред'явлення фрагментів протоколів допитів співучасників або свідків, які викривають особу в учиненні злочину;
- пред'явлення висновків почеркознавчої або техніко-криміналістичної експертиз документів, що підтверджують факт участі допитуваного в складанні (підписанні) підроблених документів.

Ситуація 2. Підозрюваний не заперечує факт своєї участі у вчиненні злочину, але вказує, що не усвідомлював протиправного характеру дій. Даючи в такому випадку неправдиві показання, особа розраховує на невстановлення суб'єктивної сторони злочину у вигляді умислу, або, хоча б на пом'якшення в подальшому міри покарання.

Рекомендується (тактична комбінація «встановлення усвідомлення протиправності діяння»):

- роз'яснення положення ст. 68 Конституції України «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності»;
- постановка контрольних запитань, пов'язаних зі встановленням знання або незнання положень певних нормативно-правових актів;
- демонстрація обізнаності слідчого у нюансах нормативного регулювання бюджетної сфери, порядку розпорядження бюджетними коштами;
- пред'явлення документів, що підтверджують факти дотримання підозрюваним норм бюджетного законодавства, що потім були ним порушені
- пред'явлення документів, що підтверджують факт порушення бюджетного законодавства;
- пред'явлення висновків почеркознавчої або техніко-криміналістичної експертиз документів, які підтверджують факт підробки документів даною особою (якщо це мало місце) тощо.

Ситуація 3. Підозрюваний не заперечує своєї участі у здійсненні відповідних операцій, але заперечує винуватість у вчиненні злочину, «перекладаючи» її на інших підпорядкованих або вищестоящих службових осіб.

Найефективніші тактичні прийоми (тактична комбінація «встановлення причетності») такі:

- максимальна деталізація показань стосовно всіх обставин здійснення господарських та фінансових операцій з бюджетними коштами;

- пред'явлення бухгалтерських, розрахункових, нормативних документів, якими підтверджується вчинення даною службовою особою;
- пред'явлення документів (їх фрагментів), якими встановлюються службові обов'язки даної особи, що були нею порушені;
- пред'явлення протоколів допитів осіб, які викривають допитуваного у вчиненні злочину;
- встановлення протиріч у показаннях допитуваного та використання їх із метою викриття неправди;
- постановка запитань, що дозволяють проконтролювати показання і виявити їхню хибність.

Ситуація 4. Присутній на допиті захисник здійснює протидію належному проведенню слідчої (розшукової) дії. Присутність захисника, впливає на поведінку підозрюваного, зміст і спрямованість його показань, установлення психологічного контакту. При підготовці слідчому потрібно враховувати:

а) які цілі переслідує захисник при здійсненні захисту: 1) забезпечення прав підозрюваного на допиті та недопущення порушень; 2) виведення підзахисного з-під кримінальної відповідальності будь-якими засобами, в тому числі й незаконними;

б) за чиєю ініціативою проводиться допит (якщо допит проводиться за клопотанням підозрюваного або його захисника, не виключена можливість «підкидання» слідчому неправдивих відомостей, намагання більше з'ясувати рівень обізнаності слідчого про окремі обставини злочину тощо).

Допит свідка необхідно починати з роз'яснення допитуваному його прав, а також попередження про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за дачу завідомо неправдивих показань. Якщо на цей момент у слідчого є сумніви в правдивості свідка, слід особливо підкреслити реальність відповідальності. Якщо такі підстави відсутні, то таке попередження доцільно робити обережно, роз'яснивши, що це лише обов'язок слідчого і він не означає, що свідка заздалегідь підозрюють у неправді.

Слідчому рекомендується ретельно вивчати особистість свідка та з'ясовувати його ставлення до підозрюваного як під час підготовки, так і безпосередньо при проведенні допиту, встановлювати мотиви неправдивих показань та вживати заходи щодо їх спростування.

Питання для самоконтролю:

1. *Розкрийте найбільш характерні способи вчинення злочинів у бюджетній сфері.*
2. *Охарактеризуйте типову слідову картину як елемент криміналістичної характеристики злочинів у бюджетній сфері.*
3. *Назвіть особливості особи злочинця, що вчиняє вказаний вид злочинів.*
4. *Які типові слідчі ситуації складаються на початковому етапі розслідування злочинів у бюджетній сфері?*
5. *У чому полягають тактичні особливості провадження слідчих (розшукових) дій у провадженнях про злочини у бюджетній сфері?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Бущан О. П.* Використання спеціальних знань при розслідуванні економічних злочинів / О. П. Бущан // Проблеми законності. – 2000. – Вип. 42. – С. 195–200.
2. *Волженкин Б. В.* Экономические преступления / Б. В. Волженкин. – СПб.: Юрид. центр пресс, 1999. – 312 с.
3. *Волженкин Б. В.* Преступления в сфере экономической деятельности (экономические преступления) / Б. В. Волженкин. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 208 с.
4. *Дудоров О.* Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: монографія / О. Дудоров. – К.: Юридична практика, 2003. – 924 с.
5. *Корж В. П.* Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: монография / В. П. Корж. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 412 с.
6. *Кривенко Т.* Квалификация посягательств на целевые бюджетные средства / Т. Кривенко, Э. Куранова // Законность. – 1996. – № 7. – С. 7–12.
7. *Матусовский Г. А.* Экономические преступления: криминалистический анализ / Г. А. Матусовский. – Харьков: Консум, 1999. – 480 с.
8. *Моїсєєв О. М.* Уточнене визначення документів та експертна технологія їх дослідження / О. М. Моїсєєв // Вісн. нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 17. – Х., 2002. – С. 24–29.
9. *Мудрецька Г. В.* Методика розслідування викрадень бюджетних коштів вчинених шляхом зловживання службовим становищем: монографія / Г. В. Мудрецька; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк: Ноулідж, Донец. відня, 2013. – 218 с.

10. *Нечитайло В. А.* Розслідування нецільового використання бюджетних коштів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. А. Нечитайло; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
11. Розслідування економічних злочинів: навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. та доп. / М. А. Погорецький, О. О. Вакулик, Д. Б. Сергєєва; за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: ВД «Дакор», 2015. – 184 с.
12. *Степанюк Р. Л.* Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: монографія / Р. Л. Степанюк; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. Ф. Волобуєва; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: НікаНова, 2012. – 382 с.
13. *Степанюк Р. Л.* Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р. Л. Степанюк; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 19 с.
14. *Чернявський С. С.* Документально-фінансова ревізія та її використання в досудовому слідстві / С. С. Чернявський // Науковий вісник НАВСУ. – 2003. – Вип. 4. – С. 145–154.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЛЕГАЛІЗАЦІЇ (ВІДМИВАННЯ) ГРОШОВИХ КОШТІВ, ОТРИМАНИХ ЗЛОЧИННИМ ШЛЯХОМ, З ВИКОРИСТАННЯМ КРЕДИТНО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ

§ 1. Криміналістична характеристика легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи

В науковій літературі єдине визначення поняття легалізації грошових коштів відсутнє. Так, вживаються такі терміни, як «легалізація», «відмивання» грошових коштів, отриманих злочинним шляхом, «гроші, отримані злочинним шляхом», «брудні гроші», «злочинні прибутки» тощо. Але оцінюючи зміст явищ, що вони позначають, можна дійти висновку, що ці терміни є синонімами.

Відповідно до ст. 209 КК України, ***предметом легалізації*** (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, є грошові кошти (готівкові чи безготівкові, у національній чи вільноконвертованій валюті); майно. Але частіше, предметом легалізації є готівкові чи безготівкові гроші, оскільки вони є найбільш мобільним та поширеним засобом здійснення банківських операцій.

Вивчення криміналістичної характеристики легалізації повинне, насамперед, акцентувати увагу на ***способах підготування, вчинення, приховання злочину***. Їх всебічне дослідження сприяє вивченню інших елементів злочинної діяльності: часу, місця, обстановки, особи злочинця.

Спосіб відмивання уточнює злочин, сприяє конкретизації його меж –початкового та кінцевого моментів. Його метою є можливість пояснити походження грошей (майна) з посиланням на законні підстави набуття шляхом проведення сукупності дій.

Стадіями злочинної легалізації грошових коштів є:

- розміщення коштів в господарській сфері – звільнення від «брудних» грошей, переважно готівкою, відокремлення від незаконного джерела їх походження (стадія Placement – розміщення);
- розподіл готівки шляхом багаторазових операцій з нею, внаслідок чого відбувається приховування слідів (стадія Layering – вкладення);
- поєднання, впровадження легалізованих грошей у легальний сектор економіки та їх асиміляція з «чистими» грошима, що призводить до набуття вигляду законності їх існування (стадія Integration – впровадження).

Перші дві стадії складної легалізації вважаються маскувальними, третя виконує роль «посадки» відмитих грошей у легальний сектор з остаточним прокручуванням у господарських структурах. В деяких джерелах поряд із вказаними виділяється і форма впровадження «брудних» коштів у розвиток злочинної діяльності.

Відповідно до ст. 14 КК України готування до злочину є підшукування або пристосування засобів чи знарядь, підшукування співучасників або змова на вчинення злочину, усуненням перешкод, а також іншим умисне створення умов для вчинення злочину. Приховуючи готування до легалізації, злочинець прагне уникнути слідів первинного злочину, що поряд з подальшим наміром відмити одержані прибутки є готуванням до легалізації. При відмиванні грошей в кредитно-банківській системі, воно проявляється у відкритті та користуванні рахунками в банках, розташованих далеко від місцезнаходження клієнтів. Слід погодитися, що депозит коштів, рівно як і утворення фіктивних фірм, залучення документів, підставних осіб – не є способами відмивання, адже в результаті них гроші не стають «чистими», а виступають ознаками певного етапу відмивання. До того ж, ознаками запланованої легалізації може стати подання документів на відкриття, переоформлення рахунку в банку не керівником чи головним бухгалтером суб'єктом підприємництва, а іншою особою, чим порушується чинне законодавство.

Варто зазначити про типові ознаки готування до легалізації «брудних» грошей в кредитно-банківській системі, якими є:

- підробка документів, необхідних для вчинення фінансово-господарських операцій;
- депозит грошей на рахунок (у тому числі на користь третьої особи);

- відкриття рахунків (депозитних, валютних, безготівкових, розрахункових, анонімних, використання кореспондентських) у вітчизняних та іноземних банках;
- створення фіктивних суб'єктів підприємницької діяльності;
- залучення підставних осіб для реєстрації фірм, укладання угод;
- використання зв'язків з корумпованими посадовцями банків, органів влади та управління, їх обман, залякування та інші.

Стадія звільнення від «брудних» грошей, що вводяться в легальний обіг, може не мати певних меж, передбачає паралельне приховання ознак первинного злочину та самого відмивання. Метою цієї стадії є маскування джерела надходження коштів. Ризик виявлення їх на цій стадії є найбільш реальним, тому злочинці зацікавлені у швидкому позбавленні від «брудних» коштів.

Типовими способами легалізації за допомогою кредитно-банківської системи на стадії звільнення від них є:

- внесок, переказ чи зняття грошей невеликими сумами (структурування);
- «змішування» легальних грошей з нелегальними на банківських рахунках підприємствами, що мають великі обсяги щоденних прибутків готівкою;
- обмінні угоди («стискання» грошей);
- проведення операцій на суми, що не перевищують встановлених фінансових лімітів (смарфінг);
- декларація як легальний прибуток коштів, одержаних від злочинної діяльності;
- електронний переказ, контрабанда грошей за кордон тощо.

Характерними ознаками операцій з готівкою у короткі терміни є продаж чи купівля іноземної валюти, обмін на купюри іншого номіналу, різновидом якого є «стискання» грошей: обмін дрібних банкнот на великі, щоб не привернути зайву увагу банку до операцій з дрібними купюрами.

Структурування грошей невеликими сумами на рахунках передбачає розподіл грошей на частки, нижчі від встановленого державою розміру безпечного фінансового ліміту. Різновидом структурування з поєднанням ознак контрабанди валюти є переміщення коштів невеликими партіями через митний кордон. Але якщо структурується велика сума, то помічників для цього (рідних, знайомих) може не ви-

стачати. Для цього злочинці використовують рахунки у «безпечних» межах переказів, розмір яких переважно однаковий. Структурування може бути логічним продовженням депонування грошових коштів чи використання рахунку, зняття коштів в філіях одного банку впродовж дня однією чи кількома особами.

Схожі ознаки притаманні способу, що отримав назву «смарфінг». Сутність його полягає у придбанні активів на суму, нижчу за ту, з якої держава починає ідентифікацію особи та відстеження рухів грошей. Це штучний розподіл грошей на одиничні операції. Відмінність «смарфінгу» від структурування полягає в оперуванні злочинцями при структуруванні грошовими коштами, а при застосуванні смарфінгу кінцевим результатом легалізації виступає одержання матеріальних цінностей.

Декларація злочинних прибутків у вигляді законних здійснюється фірмами, які насправді можуть не займатися легальною діяльністю. Поширений цей спосіб у соціально-культурній, побутового обслуговування населення сферах. Наприклад, «брудні» гроші можуть бути «прибутком» пралень, автомийок, закладів системи харчування тощо, де щоденно обертаються великі суми готівкою, а також псевдогонорари за наукову, дослідницьку, творчу, культурну діяльність.

Логічним продовженням його є «змішування» нелегальних і легальних прибутків, яке дає можливість представити отриману масу як загальний законний прибуток (об'єднання фондів). Об'єднання оборотних фондів суб'єктів підприємництва дозволяє переводити у банк щоденно напівлегальну масу грошей у вигляді прибутків. На наступному етапі функціонування такого перевалочного пункту, гроші переводяться в інші банки, надаються як кредити, інвестиції тощо.

Звільнення від «брудної» грошової маси є ні чим іншим, як позбавленням шляхом вивозу, введення в легальний обіг за допомогою електронного, банківського переказу, транспортного переміщення, діяльності конвертаційних фірм, кур'єрів, посередників. Специфічною рисою фірм – конвертантів є поєднання ознак банківських установ, фіктивних фірм, обмінних пунктів валют.

Відмиванню притаманні угоди з закордонними партнерами, транснаціональними злочинними формуваннями, що реалізуються через банківську систему. Електронний переказ є швидким засобом широкомасштабного пересування коштів за межі географічного зна-

ходження їх власника, дозволяє накопичувати їх на заздалегідь обумовленому провідному рахунку у межах фінансового ліміту.

Гроші переміщуються і за допомогою банківських грошових інструментів – векселів, чеків, купонів, а також мережі Інтернет, телеграфу, акредитивів. Переказані шляхом контрабанди грошові кошти розміщують на депозитних рахунках банків, після чого протягом декількох годин електронною поштою їх переказують в іншу фінансову установу.

Схема відмивання за допомогою банківських грошових інструментів не представляє труднощів для спеціалістів, які розробляють спеціальні розрахункові механізми з банками – нерезидентами, оминаючи загальнобанківський комп'ютерний розрахунковий центр. Злочинець чи особа за його дорученням відкривають водночас рахунки за кордоном та у себе в країні. На наступному етапі гроші переказуються у повному обсязі на рахунок бенефіціару, а рахунки ліквідовуються.

Стадія приховання слідів та напрямків розповсюдження коштів проявляється в багаторазовості фінансових операцій, вкладенні у розвиток господарської діяльності, набутті нелегальними прибутками перших ознак законності внаслідок попереднього обміну валют, маскування у вигляді легальних прибутків.

Стадія розподілу «брудних» грошей передбачає типові способи вчинення легалізації: активні операції з нерухомістю, дорогоцінними металами та камінням, речами, цінними паперами; використання кореспондентських рахунків вітчизняних та іноземних банківських установ; конвертація злочинних прибутків тощо.

На стадії розподілу грошей проводяться операції з нерухомістю, цінними паперами, матеріальними цінностями. Зокрема, злочинці набувають їх за готівковий чи безготівковий розрахунок, в ломбардах, ювелірних магазинах, звертаються до послуг аукціонів, ріелторських, будівельних компаній, агенцій з купівлі-продажу, інтернет-магазинів тощо.

Особливістю заключної стадії легалізації є надання злочинним прибуткам статусу легальних та їх впровадження у легальний обіг. Якщо метою попередніх стадій відмивання є приховання слідів первинного злочину і легалізації, створення умов для безпечного розпорядження злочинними прибутками, то інтеграція відмитих коштів в законний сектор економіки передбачає забезпечення умов для асиміляції з легальними.

Типовими способами відмивання на заключній стадії є: одержання кредитів з наступним погашенням їх «брудними» грошима;

маніпуляції з вартостями предмету цивільно-правових угод; трансферпрайзинг; демонстрація прибутків у вигляді законного виграшу у розважальних акціях тощо.

Легалізовані гроші вкладаються на депозити разом чи окремими частками, легально сплачуються на виконання фіктивних чи реальних контрактів, «перекидаються» з рахунку на рахунок, повертаються у вигляді боргу, тощо. Найбільш поширеними способами інтеграції є кредитування чи інвестування суб'єктів. Легалізовані кошти через банк надаються вітчизняному підприємцю як зворотна позика, у вигляді банківських чеків на одержання кредитів чи інвестицій.

Таким чином, легалізація в кредитно-банківській системі вчиняється переважно безпосередньо суб'єктом підприємництва у змові з її представниками; особами, які одержали прибутки від первинних злочинів; злочинних формувань, представниками органів влади, управління; суб'єктами, що спеціалізуються на вчиненні відмивання.

Ефективне розслідування легалізації передбачає вивчення не тільки способів вчинення злочину, але і його приховання. Приховуючи злочин, особа свідомо переслідує протиправні цілі: уникнути відповідальності, дезорієнтувати правоохоронні органи, приховати інші злочини.

Вибір способу приховання, як і вчинення злочину, залежить від характеристик особи злочинця, професії, винахідливості, злочинного досвіду в минулому, професійного, життєвого досвіду, освіти, темпераменту, оригінальності і витонченості.

Оскільки вчинення легалізації та первинного злочину утворює комплекс злочинних дій, приховання має місце вже під час вчинення первинного злочину чи підготовки до легалізації (створення фіктивних фірм, підробка необхідних документів, призначення на посади некомпетентних осіб, укладання фіктивних угод, імітація господарської діяльності, фальсифікація документів, надання нелегальній діяльності статусу законної, протидія органам слідства чи суду, зникнення з місця проживання тощо). Тобто ці дії водночас інтегруються у підготовку та вчинення легалізації.

За певних обставин приховання також можна вважати ліквідацію документів, інсценування алібі, ухилення від явки до правоохоронних органів, підкуп посадових осіб контролюючих, банківських установ, учасників судочинства, їх залякування, обман, шантаж, включення до складу ревізорів «своїх» людей тощо. Представлена класифікація

способів приховання, звичайно, має умовний характер, адже на кожному етапі легалізації вони мають різні прояви, переслідують конкретні цілі, охоплені єдиним наміром.

Специфіка місця вчинення злочинної легалізації, як елементу обстановки вчинення злочину, полягає у відсутності чітко виражених меж у просторі, обумовлена структурою та місцезнаходженням банків, контрагентів (вітчизняних, іноземних фізичних та юридичних осіб). Сприяють вчиненню злочину «на відстані» й досягнення в галузі комп'ютерних технологій, техніки.

Залежно від масштабів, легалізація може сягати за межі однієї країни. За межами кордону їй притаманні саме кредитування готівкою, вкладення коштів у бізнес, прокручування в банках, вкладення в ігорний бізнес. Що стосується меж країни, то вона проявляється у придбанні нерухомості, укладанні та виконанні фіктивних угод тощо. Операції з придбанням нерухомості, інвестування, кредитування теж успішно проводяться в межах країни, особливо коли об'єкти капіталовкладень мають стратегічне значення.

Легалізація часто вчиняється на території декількох держав, тому успіх у боротьбі з нею великою мірою залежить від правильно організованого міжнародного співробітництва. До того ж міжнародна практика з питань взаємодії свідчить, що угруповання, які спеціалізуються на відмиванні злочинних прибутків, вчиняють це неодноразово, кожен раз винаходять нові способи приховування злочинів.

Час вчинення злочину – фактор, що дозволяє розмежувати послідовність виконання злочину по етапах та обумовлює його тривалість. Початок відмивання збігається із часом вкладення коштів у фінансову операцію і обумовлений низкою чинників. Як правило, банківські транзакції здійснюються оперативно завдяки високим швидкостям розрахунків між банками за один операційний день, що водночас складає період робочого часу («бізнес – час»). Але це стосується часу безпосереднього проведення операцій. Згідно вимог НБУ банки здійснюють розрахунки власних клієнтів протягом часу, регламентованого внутрішнім режимом установи, який визначається як операційний час.

Обстановка вчинення легалізації може зумовити необхідність вчинення дій, що мають ознаки готування до злочину. Такі дії нерідко потребують певного терміну очікування їх результатів: досягнення злочинної мети за первинним злочином, підробка документів, знайомство та підкуп посадових осіб, реєстрація фірм, підшукання співучасників,

оптимальних умов для реалізації злочинного наміру, вивчення банківської політики в країні, особливостей документообігу, збір певної суми грошей, збереження їх без руху до «кращих часів» і т. д.

Таким чином, у кредитно-банківській системі легалізація є не одномоментним актом, а являє собою систему взаємообумовлених процесів. Встановити час вчинення таких дій іноді вкрай важко, оскільки вони можливі будь-коли, залежно від обставин, що сприяють чи перешкоджають легалізації.

Психологічні особливості ***особи злочинця*** по-різному впливають на вчинення нею злочину. Так, спосіб вчинення часто обумовлюється задоволенням потреб самого злочинця (наприклад, бажання приховати первинний злочин, корисливі мотиви, бажання розширити власну сферу підприємницької діяльності за рахунок злочинних прибутків тощо).

З урахуванням сфери вчинення легалізації варто відзначити таку рису злочинців, як володіння ними статусом суб'єкта підприємницької діяльності. Підприємництво як фактор сучасної економіки приваблює саме можливістю виконання специфічних дій для здійснення незаконних фінансово-господарських операцій, використання реквізитів, створення видимості фінансової спроможності. Злочинцем може бути і представник загальнокримінальної злочинності, перед яким постала необхідність легалізувати прибутки від первинного злочину, і учасник фінансово-господарської, зовнішньоекономічної діяльності.

За ст. 209 КК України підлягає відповідальності особа, яка не брала участі у вчиненні первинного злочину, але усвідомлювала злочинну природу прибутків і легалізувала їх. Виходячи з цієї обставини, можна класифікувати злочинців на тих, що:

1) вчинили первинний злочин та використали отримані від нього прибутки у легальному обігу;

2) не брали безпосередньої участі у предикатному злочині, але активно сприяли наступному відмиванню чи вчинювали його.

Враховуючи практичний досвід варто зазначити, що підозрюваними у даній категорії проваджень є особи – нерезиденти, що відмивали грошові кошти за участю іноземних установ чи кримінальних елементів. Заперечувати існування кримінальних зв'язків між вітчизняними злочинцями та іноземними не можна – вони вже давно утворили транснаціональні злочинні формування і успішно спеціалізуються на легалізації злочинних прибутків.

Виходячи з цього, особу злочинця можна класифікувати й на підставі наявності зв'язків з транснаціональною злочинністю на:

- осіб, що знаходяться на території України, легалізують гроші за кордоном без втручання представників іноземного чи вітчизняного криміналітету;
- осіб, що знаходяться на території України та легалізують кошти за кордоном разом чи на вимогу іноземної чи вітчизняної організованої злочинності;
- осіб – іноземних громадян, що вчиняють злочин на території України;
- злочинців, що поєднують у собі вищенаведені ознаки.

Представники останньої групи становлять найбільш небезпечний злочинний конгломерат. Нажаль, слід констатувати, злочинці з метою досягнення своєї мети об'єднуються оперативніше, ніж правозахисні органи у розробці методичних засад превентивної системи.

Протиправною діяльністю займаються й злочинці-одинаки, перед якими існує аналогічне завдання. З числа учасників кримінального обігу «брудних» грошей виділяють поодиноких осіб та суб'єктів, об'єднаних в злочинні угруповання за власною ініціативою, а також, які піддалися впливу злочинних груп внаслідок негативних обставин.

Необхідними умовами притягнення особи до відповідальності за ст. 209 КК є досягнення на момент вчинення злочину 16 років та наявність повної цивільної дієздатності. Серед загальної кількості злочинців найбільш поширена вікова категорія – від 30 до 45 років, що обумовлено заняттям підприємництвом переважно особами вказаної вікової категорії.

Таким чином, подібною діяльністю займаються особи з певним запасом спеціальних знань, фінансів, достатнім освітнім та професійним рівнем. Разом з тим, осіб, які обрали джерелом існування легалізацію злочинних прибутків не можна вважати виключно представниками «білокомірцевої злочинності», оскільки цей вид злочину успішно освоїли представники загальнокримінальної злочинності, як вітчизняної, так і міжнародної. Але слід зазначити, що особисті якості злочинців цих груп відрізняються. Якщо першим властиві інтелектуальні, важкі для сприйняття сторонніми способи злочину, використання зв'язків у владних структурах, то другим притаманне одержання прибутків від вчинення небезпечних для життя та здоров'я людей злочинів і подальша їх легалізація доволі простими способами: за допомогою пунктів обміну валют, шляхом придбання цінних речей, тощо.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи

Вже на початковому етапі розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, як правило, відомо особу, щодо якої є інформація, що виступає підставою для відкриття кримінального провадження. У зв'язку із цим вже на початку розслідування можливі такі ***типові слідчі ситуації***:

- кримінальне провадження розпочинається щодо керівників (працівників) комерційної структури, приватного підприємця, що працює без створення юридичної особи щодо проведення сумнівних трансакцій на підставі заяви банку, інших органів, покликаних проводити фінансовий моніторинг;
- кримінальне провадження розпочинається щодо керівників комерційної структури на підставі матеріалів ревізій, інвентаризацій, проведених за ініціативною правоохоронних органів;
- кримінальне провадження розпочинається щодо керівників комерційної структури, приватного підприємця, що працює без створення юридичної особи на підставі матеріалів ОРД.

У ситуації, коли кримінальне провадження розпочинається щодо керівника (працівника) комерційної структури, фізичної особи на підставі заяви банку, органів, покликаних проводити фінансовий моніторинг, з метою викриття сумнівних трансакцій, первинне викриття підозрілих фактів здійснюється працівниками Державної служби фінансового моніторингу України.

До первинних документів, що надаються слідчому, повинні входити: пояснення посадових осіб та відповідальних виконавців установ за обставинами проведення тієї чи іншої операції з посиланням на конкретні документальні джерела, угоди про розрахунково-касове обслуговування, відкриття рахунку, акредитиви; платіжні вимоги-доручення, розрахункові документи, що свідчать про рух грошей певної особи, матеріали перевірки фіктивності наданих документів; кредитна справа, якщо мало місце кредитування (баланс, техніко-економічне

обґрунтування, картки зі зразками підписів, статутні документи, угоди-застави, угоди – предмети кредитування, тощо.

Для встановлення злочинних зв'язків, шляхів перерахування коштів, збору інформації про фінансовий стан, ведення господарської діяльності суб'єкта, розміру заподіяної шкоди тощо, необхідно ретельно допитати співробітників установи з приводу відомих їм фактів, оглянути за участю спеціаліста всі документи, що мають значення у провадженні, призначити у необхідних випадках експертизи щодо встановлення фіктивності документів, реального економічного стану підприємства, встановити місцезнаходження грошей, які належать підозрюваним, призначити ревізію у банку, на підприємстві.

Для перевірки версій про фіктивність підприємницької установи слід терміново призначити документальну ревізію в неї та осіб, що виступили контрагентами з метою виявлення порушень норм податкового законодавства, фінансової діяльності. Разом з тим, результати зустрічних перевірок у контрагентів можуть підтвердити інформацію про невиконання сторонами фіктивних угод та переказ коштів за фактично непридбані матеріальні цінності.

У ситуації коли розпочинається провадження щодо керівників комерційної структури на підставі матеріалів ревізій, інвентаризацій, проведених за ініціативною слідчих органів характерне виявлення ознак легалізації під час виявлення суміжних злочинів.

Підставами для початку провадження можуть бути повідомлення у ЗМІ, заяви фізичних, юридичних осіб. Характер першочергових слідчих (розшукових) дій залежить саме від вихідних даних, що є в розпорядженні слідчого. Якщо надійшло повідомлення про вже вчинений злочин, то спочатку доцільно допитати заявника про відомі йому обставини події. Після чого слідчий встановлює послідовність інших процесуальних дій (огляд документів, допит свідків, підозрюваних, проведення ревізій, експертиз, накладення арешту на банківські рахунки підприємства і т.д.) До того ж, вивчаються матеріали аудиторських перевірок та висновків, звертається увага на правильність ведення бухгалтерського обліку, стан балансу, інші обставини, що можуть мати значення у кримінальному провадженні.

Нерідко у таких ситуаціях злочинець ще не відомий. Тому слідчому потрібно мобілізувати зусилля на дослідженні не тільки факту первинного злочину, ознак можливої легалізації, причетних до неї осіб. Для цього бажаний тісний взаємозв'язок з представниками

Держфінінспекції, аудиторських фірм, які нададуть консультації про вид та обсяг документів, коло питань, які необхідно з'ясувати вже на початковій стадії розслідування.

Встановленню фіктивності документів, угод, забезпеченню збереження документальних доказів сприяють тимчасовий доступ до документів, огляд, призначення судово-бухгалтерської, техніко-криміналістичної, судово-економічної експертиз тощо; викриттю кола злочинців, механізму злочинних операцій, з'ясуванню розмірів збитків та майнового стану підозрюваних – їх затримання та допит, допит свідків, проведення ревізії, накладення арешту на активи підприємств чи підозрюваних, обшуки за місцем їх проживання, роботи, транспортних засобів тощо.

Якщо провадження розпочато на підставі матеріалів ревізій, аудиторських перевірок, то дії слідчого певною мірою є передбачуваними, оскільки між викриттям злочину та початком досудового розслідування проходить певний проміжок часу, який дає змогу злочинцям підготувати контр дії діям слідчого. Відповідно, будь-які слідчі (розшукові) дії та негласні слідчі (розшукові) дії у цій ситуації здійснюються в умовах дефіциту часу, часто обмежують права окремих суб'єктів.

Ситуації, коли розпочинається провадження щодо керівників комерційної структури, фізичної особи на підставі матеріалів ОРД властивий проведений комплекс оперативно-розшукових заходів органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність ОВС, підрозділів УБОЗ, УБЕЗ, СБУ, органів ДФС.

Якщо за основу формування слідчої ситуації брати наявність даних про вчинення легалізації, то можливі наступні ситуації:

- існування даних (навіть гіпотетичних) про ознаки злочинної діяльності;
- наявність підстав вбачати в діях особи скоєння легалізації, але відсутні достатні дані про обставини, що підтверджують чи спростовують її вчинення;
- відомі незаконні фінансові трансакції, але невідоме джерело надходження прибутків, що стали предметом операції.

Ситуація, де присутні неперевірені дані про злочинну діяльність, пов'язана з необхідністю одночасного встановлення місць знаходження злочинців, грошей. Інформація першого порядку зосереджується на обізнаності слідчого про факт депонування «брудних» грошей, їх

переказу, зняття з рахунку з подальшою конвертацією, використання фіктивних осіб, фірм, документів. Важливо виявити тривалість часу між вчиненим злочином (залежно від його стадії) та моментом, коли розпочато провадження. Формування такої ситуації можливе при розслідуванні предикатного злочину.

Можливі ситуації, коли операції, на перший погляд, відповідають вимогам законодавства, або порушують його, але не в частині ст. 209 КК України. У цьому разі виокремлюється ситуація, коли немає достатніх підстав вбачати в діях особи порушення вказаної норми. Головним завданням тут є перевірка версії про те, що грошові кошти не отримувалися і не витрачалися на законних підставах (прибутки від легального бізнесу, витрати підприємства відносно собівартості товарів та послуг), а стали предметом злочинної діяльності.

Розв'язання питання про наявність ознак легалізації вимагає ретельного вивчення документообігу: всіх документів (статутних, бухгалтерських, контрактів, звітності у бюджет, податкові органи), що стосуються діяльності суб'єкта легалізації, ведення ділового листування, шляхів надходження грошей на рахунки особи та подальшого їх спрямування.

3. Ситуація встановлення способів незаконних фінансових транзакцій, коли не відоме джерело надходження злочинних прибутків – предмету такої операції, характерна за наявності інформації про факт легалізації з метою перевірки реального її вчинення та шляхів надходження прибутків. Висуваються слідчі версії про: схеми проведення фінансових операції; коло причетних осіб, чиї дії були необхідними для досягнення злочинної мети; спеціалізацію злочинців на вчиненні легалізації.

У цій слідчій ситуації важливо довести наявність первинного злочину, встановити, внаслідок якого предикатного діяння вони були здобуті. З цією метою висунення версій повинне ґрунтуватися на знанні самої схеми легалізації, встановленні особи (осіб), що брали безпосередню участь у віддаленні коштів від джерела їх злочинного походження. На підставі цього, слідчий може простежити рух грошей.

Доцільно почати розслідування злочинів, вчинених злочинними синдикатами з дослідження їх злочинної спрямованості кримінального формування, видів діяльності, що займають найбільш питому вагу у господарському обігу. Встановлення спеціалізації злочинної групи

дозволить вже на початку слідства визначити сферу та масштаби її діяльності, виявити суміжні злочини, без яких неможливо досягнути мети легалізації.

Перевірка версій у ситуації, коли відомі дані про осіб, зовнішній прояв злочинної діяльності (джерела походження злочинних прибутків, способи їх легалізації, місцезнаходження), але невідомо про співучасників (у тому числі з кола співробітників банків, органів влади та управління здійснюється шляхом:

- дослідження роду діяльності злочинців, організаційних форм юридичних осіб;
- перевірки ведення проваджень, реальності фінансового стану;
- вивчення даних про кредиторів, боржників;
- пошуку осіб, з якими підтримуються тісні зв'язки;
- вивчення контактів з контрагентами, бенефіціарами, кредитно-банківськими установами, правоохоронними органами, органами державної влади;
- вивчення діяльності підприємств, які здійснювали операції з великими сумами грошових коштів.

Оскільки за таких умов слідчий має відомості про певну особу злочинця, але невідомі співучасники, то можливі наступні версії:

- підозрюваний здобув виявлені кошти внаслідок вчинення злочинних дій самостійно;
- можливими співучасниками злочину виступають особи, що допомагали, чи самостійно здійснювали певні грошові операції. Якщо є версія, що працівники банку втягнуті до злочинної легалізації і відповідно вони можуть попередити злочинців про певні дії слідчого, варто розпочати дії по накладенню арешту на рахунки фірм, осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, також виникає необхідність проведення обшуку у цих суб'єктів з метою вилучення матеріальних цінностей та грошових коштів.

Виявлення співучасників легалізації можливе шляхом зустрічних перевірок рахунків контрагентів, які одержували чи переказували грошові кошти, ревізій в банках платника (одержувача) коштів. Слід звертати увагу на випадки відкриття клієнтських рахунків на ім'я третіх осіб, та ведення справ досліджуваним підприємством за дорученням такої особи. Для цього треба ретельно вивчити особу таких фігурантів, в банках, що їх обслуговують, допитати відпові-

дальних виконавців та керівників відносно здійснення ними розрахунків (встановлення юридичної адреси, осіб контрагентів, яка мета переказів, види діяльності, наявність будь-яких заборгованостей). Аналогічні перевірки необхідно провести у податковій інспекції (вилучити статутні документи, баланси). Отримана інформація дає можливість встановити коло осіб, зацікавлених у вчиненні легалізації, інших злочинів.

Допит підозрюваних з питань встановлення співучасників злочину слід зосередити на встановленні ділових, дружніх зв'язків з контрагентами у господарській діяльності. Проведення допиту повинно супроводжуватися фактами, що стали відомі внаслідок проведення як оперативних заходів, так і одержаних процесуальним шляхом, які можуть спростувати неправдиві показання допитуваних.

2. У ситуації коли є відомості про безпосередніх злочинців та їх співучасників, які приховуються від правоохоронних органів, відмовляються від участі у слідчих (розшукових) діях. У такій слідчій ситуації пошук, викриття злочинців, дослідження обставин події здійснюються за допомогою інших учасників судочинства, шляхом використання доказів, одержаних з інших джерел: в процесі допиту свідків, спеціалістів, тимчасового доступу до речей і документів, тимчасового вилучення майна, вивчення таких речей і документів, призначення судових експертиз. Питання, що вирішуються під час допиту слід спрямувати на встановлення способу, предмету легалізації, осіб, що брали участь у її вчиненні, їх характеристики, зв'язків, способу життя та інших обставин.

Водночас, необхідно спрямувати зусилля на відшукання та затримання підозрюваних. Для цього потрібно провести обшук за місцем роботи, проживання розшукуваних, огляд приміщень, де вони можуть знаходитися, переховувати предмети (документи), що можуть бути доказами у провадженні, допитати рідних, колег щодо можливого місцезнаходження підозрюваних, інших обставин. Успішному розв'язанню цієї ситуації сприятимуть також призначення та проведення ревізій, інвентаризацій у суб'єктів, втягнених у злочинну діяльність.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи

Першочерговими слідчими (розшуковими) діями в ході розслідування злочинів, передбачених ст. 209 КК України, як правило, є обшуки у підозрюваних, їх контрагентів, у банківських установах; допити підозрюваних та свідків.

Обшук є важливою слідчою (розшуковою) дією, але під час його проведення можливе виникнення різних ситуацій. Важливою під час обшуку є допомога спеціаліста щодо визначення документів, які слід вилучити під час обшуку та їх значення.

Обшук у банківських установах рекомендується проводити о 15–16 годині, коли, як правило, закінчується робота з клієнтами, отримані гроші акумулюються на поточних рахунках, що ввечері будуть переказані адресатам.

До складу СОГ, що буде виконувати обшук в банку необхідно залучити осіб, які володіють знаннями у галузі роботи установ, що підлягають обшуку (наприклад, спеціалісти в галузі банківських операцій, аудиту). До початку слідчої (розшукової) дії необхідно вивчити положення про функціонування окремих підрозділів банку, упевнитися у розташуванні службових приміщень, наявності охорони, засобів комп'ютерної техніки, наявності ризику знищення криміналістично значимої інформації на електронних або паперових носіях. Від виконання цих дій залежить повнота отриманих під час обшуку даних, раптовість проведення слідчої (розшукової) дії, унеможливлення опору зацікавленими особами.

Встановленню злочинних зв'язків сприяє обшук за місцем проживання, роботи підозрюваних, їх власного, службового транспорту. Листування між банком та клієнтом, виявлені угоди, укладені між злочинцем та банком, контрагентами, відповідна бухгалтерська документація характеризують їх економічні відносини, що аналізуються, порівнюються з матеріалами ревізій, експертиз, аудиторських перевірок.

Бажано виявити та вилучити документи на право власності нерухомістю, грошові кошти, вироби з дорогоцінних металів, цінні папери. Увагу також необхідно спрямувати на пошук карток електронних систем платежу, ощадні книжки підозрюваних, записні книжки. Вказані об'єкти можуть бути визначені як речові докази, свідчити про способи вкладання «брудних» капіталів в легальний сектор економіки.

Електронний документ має однакову юридичну силу з паперовим документом. Тому доцільно вилучати комп'ютерну техніку, дискети, диски з метою відшукання інформації про сумнівні операції. Іноді рекомендується проведення обшуку засобів комп'ютерної техніки в період максимальної напруги робочого режиму установи, за участю фахівця у сфері комп'ютерних технологій, керівника банку або його заступника, представника установи, відповідального за експлуатацію техніки. Важливо забезпечити безперебійне електропостачання об'єктів обшуку, заборонити наближатися та торкатися до них присутнім.

Особливістю обшуку у юридичної особи є можливість знаходження у приміщенні значної кількості людей (поняті, співробітники, фахівці, члени СОГ). Тому надзвичайно важливо провести обшук під єдиним керівництвом слідчого.

Слідчий огляд є важливою слідчою (розшуковою) дією на початковому етапі розслідування досліджуваного злочину.

Допомога спеціалістів під час слідчого огляду зводиться до обрання оптимального кола технічних засобів для встановлення підробок, невідповідностей реквізитів; групування документів за джерелами походження чи використання у злочинній діяльності.

Об'єктами огляду у провадженнях про відмивання злочинних прибутків з використанням можливостей кредитно-банківської системи виступають переважно документи (найбільш інформативне джерело знань про подію злочину), до яких відносяться: документи про фінансово-господарську діяльність, цінні папери, пластикові картки, електронні документи у вигляді файлів, гнучких носіїв інформації, грошові кошти, особисті предмети злочинців, що можуть містити криміналістично значиму інформацію (блокноти, записні книжки, транспортні засоби тощо). Рідше об'єктами огляду виступають нерухоме майно, приміщення (як банків, так і місця роботи або мешкання злочинців, їх близьких, контрагентів).

Сучасні умови боротьби зі злочинністю вимагають майстерності і професіоналізму під час проведення ***допиту***. Особливу складність

у підготовці та проведенні допитів за фактом відмивання грошей обумовлює наявність зв'язків між злочинцями та представниками банків, влади та управління.

Рекомендується проводити перший допит підозрюваних негайно, з використанням фактору раптовості. Він має розвідувальний характер, оскільки слідчий ще не володіє достатніми даними про злочин, з'ясовує позицію допитуваного, переконливість його аргументів.

Варто враховувати природне почуття внутрішньої психологічної напруженості допитуваного (страху й обережності), небажання відповідати за злочин, повну апатію щодо оточуючого середовища, агресію. Усуненню таких ситуацій сприяє підтримка психологічного контакту між учасниками допиту, своєчасна ліквідація негативних факторів.

Щоб уникнути напруги, рекомендується не ставити прямі питання про осіб, зацікавлених у вчиненні злочину, а поступово виявити зв'язки між допитуваним та його оточенням. Для цього встановлюються особи, що готували документи, укладали угоди з контрагентами, що дозволяє виявити можливе коло підозрюваних.

Для підвищення результативності слідчої (розшукової) дії питання, що ставляться допитуваному, можна згрупувати за такими блоками: стосовно джерел інформації про первинний злочин та намір легалізувати отримані злочинні прибутки; стосовно обставин та способів вчинення легалізації; стосовно особи (осіб), що вчинила (вчинили) легалізацію; стосовно діяльності банку, за допомогою якого кошти було легалізовано.

Рекомендується спочатку допитати осіб, підозрюваних у легалізації, а потім – представників банку, контрагентів, за необхідності – фахівців, що брали участь у проведенні документальних, аудиторських перевірок, ревізій.

Допит підозрюваного повинен бути об'ємним, торкатися всіх сторін злочинної діяльності, адже повторний допит з аналогічних питань може характеризуватися одержанням неправдивих показань. Бажано запропонувати допитуваному підкріплювати свої показання посиланням на документальні, речові докази, з метою деталізації, підтвердження чи спростування отриманих показань.

Коло свідків за провадженнями подібної категорії широке, ними є значна кількість співробітників органів влади, управління, господарювання. Цінні показання можуть надати ті з них, хто безпосередньо оформлював грошові операції, контактував зі злочинцями. Останні

можуть з'явитися у полі зору свідка вже при підготовці до легалізації (під час реєстрації юридичної особи у місцевому органі державної влади, укладання угоди з банком на обслуговування, тощо).

Окрім злочинців, обізнаними з обставинами розслідуваної події є працівники банку (співробітники відділу касових операцій, кредитного, юридичного, депозитного відділів, відділу роботи з цінними паперами, служби безпеки і т.д.), утягнені у легалізацію. Їх допити слід максимально деталізувати по окремих позиціях процесу злочину з посиланням на певний документ. Такий тактичний прийом дозволить віднайти розбіжності у показаннях співучасників.

Допит посадових осіб банка найчастіше відбувається в робочий час, тому до його проведення слід скласти детальний письмовий план із зазначенням питань про порядок діяльності банку, законність проведення операції, заходів, що застосовувалися з метою моніторингу клієнта. Якщо оформленням операцій займалися декілька осіб, то під час їх допитів з'ясовується роль кожного у здійсненні цих операцій.

Ефективно пред'являти в ході допиту речові докази шляхом демонстрації предметів, від менш до більш вагомих, суттєвих. Залежно від обставин (готовності сприяти слідству, побоювань викриття) особа може правдиво свідчити з моменту пред'явлення навіть незначного доказу. Але якщо особа не прагне давати показання слідчому, можна продемонструвати найбільш вагомі докази.

Допит знайомих, членів родини злочинця теж сприяє встановленню кола його зв'язків, шляхів одержання та витрачання грошей, набуття матеріальних цінностей у власність. Слід пам'ятати про небажання цих осіб співробітничати із правоохоронними органами саме через родинні, дружні стосунки.

Для підвищення доказового значення результатів допиту доцільно фіксувати його із застосуванням технічних засобів, що унеможливить спроби допитуваних відмовитися від власних показань. Користь у застосуванні технічних засобів полягає в тому, що вони значно полегшують фіксацію інформації про складні для сприйняття слідчого операції документообігу, розрахунки між клієнтами.

Успіх розслідування залежить від вмілого поєднання слідчих (розшукових) дій з експертними дослідженнями речових доказів. Досягненню цієї мети сприяє постійно зростаючий спектр судових експертиз. Перед винесенням відповідної постанови, разом із спеціалістом

необхідно вирішити питання про доцільність певної експертизи, узгодити коло питань, які необхідно вирішити.

Будь-яка експертиза має свій специфічний предмет дослідження. Найбільш притаманні розслідуванню відмивання грошей у кредитно-банківській системі є такі експертизи: судово-економічні (судово-бухгалтерська, комплексні (комісійні)); криміналістичні (судово-технічна експертиза документів, почеркознавча, судово-трасологічна, техніко-криміналістична експертиза документів); медико-психофізіологічні (судово-медичні, судово-психіатричні) тощо.

Питання для самоконтролю:

1. *Розкрийте найбільш характерні способи вчинення легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом.*
2. *Охарактеризуйте типову слідову картину як елемент криміналістичної характеристики злочинів цього виду.*
3. *Назвіть особливості особи злочинця, яка вчиняє вказаний вид злочинів.*
4. *Які типові слідчі ситуації складаються на початковому етапі розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, одержаних злочинним шляхом?*
5. *У чому полягають тактичні особливості провадження слідчих (розшукових) дій під час розслідування досліджуваного виду злочинів?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 14.10.2014 р. № 1702-VII // Відомості Верховної ради України. – 2014. – № 50–51. – Ст. 2057.
2. *Апель А.Л.* Как появляются «грязные» деньги / А.Л. Апель. – СПб.: «Изд. дом «Бизнес-пресса», 1999. – 48 с.
3. *Аркуша Л.І.* Легалізація (відмивання) доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності: характеристика, виявлення, розслідування: монографія / Л.І. Аркуша; Одес. нац. юрид. акад. – О.: Юридична література, 2010. – 375 с.
4. *Білоус В.В.* Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва: Автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.В. Білоус; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.

5. *Волобуєв А. Ф.* Протидія легалізації майна, здобутого злочинним шляхом. Проблеми та шляхи їх вирішення / А. Ф. Волобуєв // Вісник прокуратури. – 2003. – № 1. – С. 54–58.
6. *Волобуєв А. Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф. дис… д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. Ф. Волобуєв; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2002. – 42 с.
7. *Головіна В. П.* Основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи: Автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. П. Головіна; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 22 с.
8. *Диканова Т. А.* Борьба с таможенными преступлениями и отмыванием «грязных» денег: метод. пособ. / Т. А. Диканова, В. Е. Осипов. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 310 с.
9. *Жвалюк В.* Борьба с отмыванием денег: Украина в контексте международных усилий / В. Жвалюк // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 38. – С. 3–5.
10. *Зеленецький В. С.* Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України / В. С. Зеленецький, Д. А. Файєр // Весы Фемиды. – 2000. – № 3 (15). – С. 7–20.
11. Злочини у сфері банківського кредитування (проблеми розслідування та попередження): Навч. посібник / За заг ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2003. – 264 с.
12. *Клинчук І. В.* Особливості розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих приватними підприємствами України при здійсненні фіктивних експортних операцій: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. В. Клинчук; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2013. – 18 с.
13. *Корж В. П.* Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: монография / В. П. Корж. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 412 с.
14. *Користін О. Є.* Відмивання коштів: теоретико–правові засади протидії та запобігання в Україні. Монографія. Київ нац. ун–т внутр. справ. – К., 2007. – 448 с.
15. *Лисенко В. В.* Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів: Автореф. дис… д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. В. Лисенко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 32 с.

16. Розслідування економічних злочинів: навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. та доп. / М. А. Погорецький, О. О. Вакулик, Д. Б. Сергєєва; за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: ВД «Дакор», 2015. – 184 с.
17. *Усатий Г. О.* Проблеми кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом / Г. О. Усатий // Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. Вип. 8. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 312–342.
18. *Філоненко Г. Г.* Особливості розслідування ухилення від сплати податку на прибуток підприємств: монографія / Г. Г. Філоненко. – Київ: Юстініан, 2014. – 259 с.
19. *Чернявський С. С.* Легалізація (відмивання) доходів у механізмі економічного шахрайства / С. С. Чернявський // Науковий вісник КНУВС. – 2008. – Вип.3. – С. 113–123.
20. *Чернявський С. С.* Протидія відмиванню коштів в Україні: правові та організаційні засади правоохоронної діяльності: навч. посіб. / О. Є. Користін, С. С. Чернявський // КНУВС. МОН України. Проект Ради Європи з питань б-би з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму в Україні MOLI-UA-2. / За ред. О. М. Джужі. – Київ: КНТ, 2009. – 601 с.
21. *Шепітько В. Ю.* Легалізація грошових коштів, отриманих незаконним шляхом: криміналістичний аспект / В. Ю. Шепітько // Матеріали міжнар. наук. – практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності – Харків», 2000. – С. 75–78.

РОЗДІЛ 8.
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗАБРУДНЕННЯ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ, ВОД ТА ЗЕМЕЛЬ

§ 1. Криміналістична характеристика забруднення атмосферного повітря, вод та земель

Криміналістична характеристика забруднення атмосферного повітря, вод та земель, які входять до групи злочинів проти довкілля є однотипною, що обумовлено збігом основних криміналістично-значущих ознак, які дають можливість визначити їх криміналістичну сутність. Типові риси притаманні поведінці правопорушників, обстановці, механізму вчинення зазначених злочинів тощо. Типовість злочинної поведінки пояснюється тим, що вона пов'язана з порушенням екологічних норм та стандартів, що направлені на охорону навколишнього середовища. Окремі види злочинів цієї категорії мають свою специфіку, яка обумовлена, в першу чергу, предметом злочинного посягання, розміром збитків, які були завдані навколишньому середовищу та деякими іншими обставинами.

У структурі криміналістичної характеристики забруднення атмосферного повітря, вод та земель виділяють такі елементи: спосіб вчинення злочину, обстановку вчинення злочину, предмет злочинного посягання, типову «слідову картину», особу злочинця та особу потерпілого.

Одним з основних елементів криміналістичної характеристики забруднення атмосферного повітря, вод та земель є відомості про ***спосіб вчинення злочину***. Як правило, спосіб вчинення злочину пов'язаний із службовою або виробничою діяльністю правопорушників і скла-

дається з комплексу його різноманітних дій (або бездіяльності), які суперечать основним вимогам щодо охорони навколишнього природнього середовища. Спосіб вчинення злочину може бути наслідком письмових або усних розпоряджень керівників підприємств, установ та організацій, або неправомірних дій осіб, які за своїми службовими обов'язками безпосередньо відповідають за експлуатацію обладнання, за роботу очисних споруд, переробку, транспортування, захоронення шкідливих відходів виробництва тощо.

У результаті таких дій виникають зміни хімічних та біологічних властивостей води, землі та атмосферного повітря, що у свою чергу, може проявлятися у слідах забруднення, пов'язаних з порушенням правил екологічної безпеки, різного роду санітарних нормативів для виробничих процесів, захворюванням людей та інших наслідках.

Типовим способом забруднення атмосферного повітря є викиди забруднюючих речовин при порушенні технологічних режимів експлуатації установок та споруд, де основним елементом злочину є вчинення дій, що порушують правила викиду в атмосферу забруднюючих речовин або є порушенням експлуатації установок, споруд та інших об'єктів.

Найбільш типовими способами порушення законодавства про захист рослин службовими особами є:

- невжиття заходів, спрямованих на знищення шкідників і збудників хвороб рослин, на локалізацію постраждалих територій або знищення зараженого врожаю чи насіння;
- не повідомлення інформації про загрозу посівам, іншій рослинності, а також продукції рослинного походження від шкідливих організмів;
- невиконання законних вимог службових осіб спеціально уповноважених органів виконавчої влади, які здійснюють державний контроль за додержанням законодавства про захист рослин;
- надання завідомо неправдивих відомостей про екологічні наслідки діяльності об'єкта екологічної експертизи;
- надання дозволів на спеціальне природокористування без позитивного висновку екологічної експертизи;
- ухилення від надання на законну вимогу державних еколого-експертних установ необхідних відомостей і матеріалів;
- приховування або фальсифікація відомостей про наслідки екологічної експертизи;

- ухилення від проведення державної екологічної експертизи у тих випадках, коли її проведення є обов'язковим, тощо.

Основними способами забруднення вод є:

- порушення правил зберігання, несанкціоноване захоронення побутових і промислових відходів, хімічних добрив, отрутохімікатів;
- наднормативні викиди підприємствами забруднюючих речовин без дозволу спеціально-уповноваженого органу виконавчої влади;
- систематичні викиди та скидання повністю (або недостатньо) не очищених і не знешкоджених речовин (стічних вод та шкідливих речовин) у водні об'єкти або атмосферне повітря тощо.

Способами приховування цих злочинів є знищення, внесення змін або приховання:

- документів, що відображають певні накази про будівництво, реконструкцію чи експлуатацію очисних споруд, уведення їх в експлуатацію;
- документів, що містять попередження уповноважених органів, а також осіб, що беруть участь у виробничому процесі або заявляють про порушення в роботі очисних споруд;
- документів про заборону введення в експлуатацію очисних споруд;
- документів, що містять відомості про порушення експлуатаційного режиму;
- слідів поломки механізмів, що регулюють скидання і викиди відходів, що забруднюють довкілля;
- забруднень, що мають місце, та інші.

Важливим самостійним елементом криміналістичної характеристики забруднення атмосферного повітря, вод та земель є ***обстановка вчинення злочину***. Характер обставин вчинення злочинів проти довкілля є багатоплановим і охоплює різні аспекти, пов'язані з матеріальною обстановкою, в якій вчиняється злочинна діяльність.

Для обстановки вчинення зазначених злочинів характерна сфера промислового або сільськогосподарського виробництва з наявністю хімічних та біологічних відходів, з недостатньо високим технічно-управлінським рівнем організації виробництва (особливо це стосується стану очисних споруд), невисокою виробничою дисципліною. Знання типових особливостей вказаної обстановки дозволяє виявити

джерело шкідливих відходів, які забруднюють навколишнє природне середовище. Зокрема, відомий час забруднення довкілля, вид забруднення, характер використання його виробництва і можливі технологічні несправності дають можливість встановити джерело вказаного забруднення.

До елементів обстановки злочинів проти довкілля доцільно віднести:

- природно-кліматичні та метеорологічні умови місця події;
- умови екологічної безпеки;
- екологічний стан місцевості;
- виробничо-побутові, соціальні умови;
- інші умови навколишнього середовища з урахуванням конкретної ситуації.

Місце і час вчинення злочинів є елементами обстановки, які пов'язані зі способом вчинення злочинів та іншими елементами криміналістичної характеристики і визначаються місцем і часом проектування, розміщення, будівництва, реконструкції, введення в експлуатацію, ліквідації підприємств, споруд, пересувних засобів та інших об'єктів. Місцем забруднення може бути атмосферне повітря, земельні ділянки виробничого, сільськогосподарського призначення, землі природно-заповідного фонду тощо. Досить важко встановити час вчинення злочинних дій, які пов'язані із забрудненням об'єктів навколишнього середовища. Визначити час часто вдається саме через підприємство-забруднювач, але це є особливо складним завданням у випадках, коли в зоні забруднення знаходиться декілька потенційно небезпечних в екологічному плані об'єктів. Вирішенню цих питань сприяє також встановлення виду забруднення, ступеня і часу його розповсюдження, можливих технологічних несправностей на промисловому або сільськогосподарському підприємстві.

Дослідження ***предмету злочинного посягання*** як елементу криміналістичної характеристики має важливе значення для розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель, оскільки предмет злочинного посягання пов'язаний з іншими елементами криміналістичної характеристики злочинів, які досліджуються: особою злочинця, слідами злочинної діяльності, обстановкою та способом вчинення злочинів.

Предметом забруднення атмосферного повітря, вод та земель є земля у вузькому розумінні як поверхневий ґрунтовий шар, який виконує екологічні, економічні, культурні, оздоровчі, рекреаційні

та інші функції; надра й незагальнопоширені корисні копалини, які видобуваються з надр землі; атмосферне повітря, що знаходиться у відкритому просторі у межах території України; всі водні об'єкти на території України, що беруть участь у кругообігу вод і нерозривно пов'язані з довкіллям; внутрішні морські та територіальні води України; рослинний та тваринний світ тощо.

Наступним елементом криміналістичної характеристики забруднення атмосферного повітря, вод та земель є ***типова «слідова картина»***, яка утворюється в результаті злочинної діяльності. Слідами злочинів проти довкілля є забруднюючі речовини у вигляді нафтопродуктів, неочищених стічних вод, відходів діяльності господарських та промислових об'єктів, а саме: солей важких металів, різних кислот та інших речовин, в тому числі радіоактивних. Досить часто у навколишньому середовищі залишаються сліди від специфічних забруднюючих речовин: ртуті, сажі, фенолу, сірководню тощо.

Залежно від виду забруднення та предмету посягання можна виділити такі сліди:

- негативних змін на об'єктах природно-заповідного фонду;
- негативних змін на об'єктах навколишнього середовища (водні ресурси, атмосферне повітря, надра землі);
- в документах (сліди інтелектуальної та матеріальної підробки);
- на механізмах та устаткуванні;
- рук, ніг, підошов взуття людини;
- знарядь злочину та інструментів;
- транспортних засобів тощо.

Одним із важливих елементів криміналістичної характеристики забруднення атмосферного повітря, вод та земель є ***особа злочинця***. Серед осіб, які вчиняють злочини проти довкілля, доцільно виділити такі групи:

1) відповідальні працівники підприємств, установ та організацій, які за характером своєї діяльності зобов'язані дотримуватись природоохоронних правил чи контролювати їх виконання іншими особами;

2) працівники, які можуть вчинити злочини проти довкілля як із власної ініціативи, так і за вказівкою своїх керівників;

3) особи, які вчиняють злочини проти довкілля, що не зумовлені виробничою діяльністю.

Серед осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів проти довкілля, пов'язаних з порушенням норм

екологічного законодавства, можуть бути не тільки працівники, які відповідають за роботу очисних та інших споруд, за виробництво, зберігання, транспортування, захоронення, використання радіоактивних, бактеріологічних, хімічних речовин, але й керівники промислових та сільськогосподарських підприємств і організацій, комунальних служб тощо. Тому слідчому необхідно встановити не тільки безпосередніх виконавців, але й посадових осіб, які відповідають за додержання відповідних екологічних норм і стандартів. При вивченні особи злочинця найбільше значення має інформація про його соціальні та психологічні ознаки, посадові обов'язки та інше. Ця інформація може бути використана при проведенні окремих слідчих (розшукових) дій.

Потерпілими є особи, що потрапили у сферу зараження довкілля хімічними, фізичними, біологічними викидами, що порушують нормальний екологічний баланс, який забезпечує життєздатність людей. Викиди і скидання можуть викликати масове отруєння і загибель людей, а також інші шкідливі наслідки, що впливають на ступінь відповідальності винуватих осіб.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель

Типові слідчі ситуації у кримінальних провадженнях про забруднення навколишнього середовища залежать від кількості викидів та їх видів; розміру забрудненої території чи акваторії; часу викиду шкідливих речовин та настання шкідливих наслідків; наявності причинно-наслідкового зв'язку між порушенням відповідних правил (наприклад, правил охорони поверхневих вод від забруднення стічними водами, охорони рибних запасів) і шкідливими наслідками; розміру і характеру шкідливих наслідків (загибель посівів, врожаїв, захворювання домашньої птиці, розповсюдження інфекційних захворювань, небезпека отруєння невизначеної кількості людей тощо); збереження слідів забруднення та обстановки місця події; наявності даних про механізм забруднення й джерело забруднення; наявності свідків, документів та інших джерел доказової інформації тощо.

З урахуванням викладеного виділяють декілька ***типових слідчих ситуацій,*** що виникають на початковому етапі розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель:

- інформація про забруднення об'єктів навколишнього середовища надійшла від громадян, представників організацій, ЗМІ, відоме джерело забруднення, сліди забруднення збережені.

У такій типовій слідчій ситуації слідчий повинен організувати огляд місця події, зафіксувати й вилучити матеріальні сліди злочину, виявити й допитати свідків-очевидців, які спостерігали факт забруднення водойми або викидів в атмосферу, а також осіб, які відповідають за дотримання правил екологічної безпеки, вилучити та дослідити технічну та іншу документацію про роботу підприємства, бухгалтерські документи, залучити експертів для проведення судових експертиз. Одним з основних завдань, які стоять перед слідчим, є отримання й фіксація відомостей про підприємство-забруднювача. Необхідно з'ясувати такі питання: до якої галузі відноситься підприємство; профіль та основні напрямки його роботи; визначити об'єкт підприємства, з яким пов'язують забруднення навколишнього середовища; визначити відповідальних за цей об'єкт або вид діяльності; хто порушив правила екологічної безпеки тощо.

На підставі одержаних відомостей висувають ***типові слідчі версії*** про: конкретний об'єкт підприємства, з яким пов'язане забруднення; механізм забруднення; стан і ефективність використання очисних споруд; мету злочинного забруднення; винуватих осіб; рівень дотримання природоохоронного законодавства та інші;

- інформацію про порушення отримано від тих же суб'єктів, що й у першій слідчій ситуації, але механізм забруднення не з'ясований, сліди збережено частково, підприємство-забруднювач не встановлене.

Така типова слідча ситуація передбачає висунення й перевірку типових слідчих версій щодо: конкретного об'єкта – підприємства-забруднювача; видів робіт, з якими пов'язане забруднення; характеру і природи забруднення; кола осіб, що можуть бути причетними до викидів і ролі кожного у вчиненому; безпосередньої технологічної причини викидів шкідливих речовин; часу порушення відповідних правил; механізму події тощо. З метою перевірки таких версій проводяться такі дії:

1) з'ясовується чи мало місце будь-яке повідомлення про аварійні викиди неочищених стічних вод промислових, комунальних та інших підприємств;

2) у процесі обстеження підприємств вилучаються зразки для використання їх при проведенні судових експертиз;

3) при допиті очевидців з'ясовуються особливості забруднення, напрямок його розповсюдження, місце з якого свідки спостерігали процес забруднення та інші.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель

В ході розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель початкові слідчі (розшукові) дії можуть змінювати свою послідовність залежно від типових слідчих ситуацій, які виникають на початковому етапі розслідування. Але до них, як правило, відносяться огляд місяця події (місцевості, документів), допит свідків, потерпілих та підозрюваних, проведення судових експертиз.

Однією із важливих першочергових слідчих (розшукових) дій є ***огляд місця події***, особливості проведення якого пов'язані з необхідністю огляду досить великої кількості об'єктів, масштабами земельних та водних ділянок забрудненої території, які підлягають огляду (на воді, під землею, а іноді й під водою), неспівпадіння місця виявлення шкідливих наслідків й місця викиду неочищених стічних вод (у випадку забруднення повітря – відходів промислового виробництва) в силу природних факторів (течія річки, дощ, напрямок і сила вітру); токсичністю відходів виробництва, які викликають захворювання людей, знищення представників флори і фауни тощо.

Іноді забруднюючі речовини (особливо при викидах в атмосферу шкідливих відходів виробництва, газів, пару тощо) розповсюджуються на великі території. У таких випадках об'єктом огляду має бути вся площа забруднення з прилеглою до неї територією, на якій може бути виявлене джерело забруднення, сліди забруднення та отримана інша доказова інформація. У такому випадку під місцем події необхідно

розуміти не тільки те місце, де проявилися наслідки забруднення, але й місце, де безпосередньо знаходиться джерело забруднення.

Завданням огляду місця події є:

1) виявлення й фіксація загальної обстановки й особливостей місця забруднення;

2) виявлення, фіксація й вилучення слідів злочинної діяльності (забруднення об'єктів водного, земельного фонду, знищення посівів сільськогосподарської продукції тощо);

3) виявлення джерела забруднення відповідних об'єктів тощо.

Об'єктами огляду місця події є: земельні ділянки забрудненої території, очисні споруди, ділянки акваторії, канали стічних промислових та побутових вод, приміщення промислових, сільськогосподарських, комунальних, складських та інших приміщень, каналізаційні мережі, транспортні засоби (цистерни, контейнери тощо), цехи, сільськогосподарська продукція, потравлена риба, тварини, територія, на якій з'явились шкідливі наслідки викидів в атмосферу, садові ділянки тощо.

Враховуючи специфіку розслідування злочинів проти довкілля, слідчому необхідно приділити значну увагу підготовці до проведення огляду місця події. Так, ще до прибуття на місце події слідчому необхідно вжити таких заходів: забезпечити належну охорону об'єкта, який зазнав забруднення; вжити необхідні заходи щодо надання медичної допомоги потерпілим; забезпечити усунення причин та наслідків забруднення об'єкта навколишнього середовища, нейтралізацію розповсюдження отруйних речовин; підготувати технічні засоби, необхідні для проведення огляду місця події; вирішити питання про залучення спеціалістів, наприклад, біологів, аквалангістів, інженерів очисних споруд, агрохіміків тощо.

Після прибуття на місце події необхідно оцінити умови огляду (яка ступінь забруднення повітря й місцевості, чи існує загроза здоров'ю учасників огляду, чи прийняті міри індивідуального захисту й забезпечення безпеки, наприклад, коли існує небезпека радіоактивного зараження або вибуху). Обов'язково необхідно забезпечити надання допомоги потерпілим, якщо вона не була надана раніше, провести опитування очевидців та здійснити інші заходи, направлені на забезпечення відповідних умов проведення огляду.

На стадії детального огляду слідчий разом з спеціалістами повинен оглянути місце вчинення злочину з метою:

- оцінки події та з'ясування чи є ознаки злочину проти довкілля;
- визначити межі території, основні вузли та об'єкти, які підлягають огляду;
- визначити послідовність проведення огляду місця події;
- вжити додаткових заходів щодо охорони місця події, якщо в цьому є потреба тощо.

Доцільно розрізняти центральні та периферійні вузли місця події. Під центральним вузлом необхідно розуміти ділянку території, на якій відбулося забруднення і є можливість виявити його характерні наслідки. Це може бути місце знаходження джерела забруднення, тобто очисні споруди, котельні, місця звалищ та інші. Дослідивши джерело забруднення, необхідно оглянути прилеглу територію, рухаючись по спіралі від центру до периферії. Периферійний вузол включає певні ділянки забрудненої землі або водної поверхні. На центральному вузлі проводиться повний огляд місця події, а на периферійному – вибірковий. Якщо слідчому не вдається виявити джерело забруднення, огляд доцільно розпочати із забрудненої території. Особливу увагу доцільно приділити місцям найбільшого скупчення мертвої риби, відходів виробництва тощо. Слідчий може також рухатися у напрямку, протилежному рухові розповсюдження шкідливих речовин, використовуючи фронтальний спосіб огляду.

Для виявлення джерела забруднення необхідно враховувати відомості про напрямок і силу вітру, характер рельєфу місцевості, температуру і швидкість течії води, висоту викидів та ступінь інтенсивності опадів та інше. Для виявлення можливого джерела забруднення необхідно скористатися схемами каналізаційних мереж підприємства та його очисної системи.

У процесі огляду проводять необхідні вимірювання, відбирають проби води, повітря, зразки ґрунту, трави, водоростей, у разі виявлення мертвої риби, тварин чи птахів, вилучають декілька їх видів для лабораторного дослідження.

Якщо водоймища забруднені ядохімікатами, які використовуються у сільськогосподарському виробництві, огляду підлягають місця їх зберігання, сільськогосподарські поля, куди були внесені ці речовини, а також засоби їх транспортування. Доцільно також направити зразки ґрунту на дослідження у відповідні лабораторії.

Якщо повітря забруднене токсичними речовинами, необхідно у районі найбільшого скупчення цих речовин взяти проби, враховую-

чи кліматичні умови (температурні показники, напрямок вітру, інтенсивність випадання опадів тощо).

У разі, коли джерело забруднення знаходиться під водою, наприклад, ушкоджена нафтова свердловина, слідчому необхідно доручити проведення огляду цього об'єкта водолазу. Після виконання робіт водолаза необхідно допитати у якості свідка, скласти з його слів схематичний план місця огляду. Доцільно залучити спеціаліста, який би здійснив фотографування об'єкта під водою. Фотознімки обов'язково долучаються до матеріалів кримінального провадження.

У процесі розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель, важливе значення має ***огляд документів***. Документи можуть бути оглянуті за місцем їх знаходження або вилучатися для їх подальшого вивчення й дослідження.

До таких документів належать: документація на проектування споруд (очисних, фільтруючих, відстійних); документи, що містять витяги з відповідних нормативних актів або встановлюють права та обов'язки осіб, які відповідають за додержання екологічних норм; журнал обліку технологічних викидів, документи приймання цих відходів, виробництва, зберігання, утилізації, знешкодження; журнал обліку стічних вод; журнал обліку виробничих відходів; оперативні журнали чергових, інженерів, хіміків, інших посадових осіб промислових, енергетичних, комунальних та інших підприємств, установ і організацій, що здійснюють контроль за викидами шкідливих речовин; транспортні документи на перевезення відходів виробництва (наряди, накладні та інші); накази, розпорядження, інструкції про експлуатацію енергетичних, каналізаційних, комунальних об'єктів; документи оперативного контролю, акти перевірки різних установ (гідрохімічні лабораторії, санітарно-епідеміологічні станції, лабораторії промислових підприємств); документи, що містять відомості про виявлені несправності, ремонт очисних, фільтруючих, каналізаційних об'єктів; інші документи постійного чи разового характеру.

Для ефективного пошуку документів необхідно звернути увагу на функціонально-організаційну структуру підприємства, посадові інструкції, положення про відділи, в яких визначені обов'язки окремих осіб, які відповідають за додержання правил екологічної безпеки. У разі виявлення ознак підробки в документах, їх необхідно вилучити й залучити експерта для проведення техніко-криміналістичного дослідження.

Досить важливою слідчою (розшуковою) дією в ході розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель є ***допити*** свідків, потерпілих та підозрюваних. Основними завданнями допиту незалежно від процесуального статусу допитуваних осіб є встановлення: обставин забруднення навколишнього природного середовища; причин і обставин, що цьому сприяли; осіб, які винуваті у вчиненні злочину та тих, які відповідальні за дотримання правил екологічної безпеки; встановлення можливості не допущення забруднення та його шкідливих наслідків.

Залежно від змісту інформації, якою володіють свідки, їх можна поділити на кілька груп, допит представників кожної з них має свої тактичні особливості й завдання:

- працівники відповідних інспекцій, санітарно-епідеміологічних служб, які виявили факт забруднення навколишнього середовища, загибель та знищення представників флори та фауни. При допиті необхідно з'ясувати джерело, обставини виявлення та наслідки забруднення. Найбільш детальну інформацію можна одержати від співробітників відповідних інспекцій, які не тільки фіксують розмір збитків, що завдані (наприклад, рибному господарству), але й проводять обстеження всіх забруднених ділянок;
- особи, які знаходились в районі забруднення й можуть підтвердити факт викидів шкідливих речовин у водоймища або повітря та вказати на джерело забруднення. Особливо важливу інформацію можуть надати свідки, які є працівниками цього виробництва або здійснюють ремонт очисних споруд тощо;
- особи, які можуть надати відомості про: причину виходу з ладу очисних споруд або неправильну їх експлуатацію; організацію тимчасових звалищ в недозволених місцях; зливання забруднених речовин у водойми тощо. До цієї групи свідків доцільно віднести спеціалістів, які проводили державну екологічну експертизу. Також серед цієї категорії свідків можуть бути особи, винуваті у вчиненні протиправних дій, а саме керівники підприємств, їх заступники, головні технологи, інженери з техніки безпеки та інші.

Допит потерпілих у кримінальних провадженнях щодо злочинного забруднення об'єктів навколишнього середовища проводиться з метою з'ясування таких питань: чи перебував потерпілий у місцях, які

були забруднені шкідливими речовинами; за яких обставин потерпілий спостерігав за процесом забруднення (напрямок, сила вітру, погодні умови); де знаходився потерпілий в момент контакту із забрудненими об'єктами; чи вживав потерпілий в їжу рибу, виловлену у забрудненому водоймищі, продукти, що виросли на полях, зрошених неочищеними стічними водами, обробленими ядохімікатами та інше; коли, ким і в якому медичному закладі потерпілому поставлено відповідний діагноз; на якій підставі потерпілий вважає, що його хвороба є наслідком перебування у забрудненій зоні; яка ступінь втрати працездатності потерпілого і коли вона наступила; кому і за яких обставин потерпілий розповідав про забруднення об'єктів навколишнього середовища; чи має намір потерпілий подавати позов про відшкодування збитків тощо.

Одним із серйозних наслідків порушення правил екологічної безпеки є заподіяння шкоди здоров'ю людей. Разом з тим, не всі випадки забруднення об'єктів навколишнього середовища призводять до безпосереднього заподіяння шкоди здоров'ю людей, оскільки наслідки таких забруднень виявляються з плином часу. Отже, слідчому при підготовці до допиту необхідно ознайомитися з відомостями з історії хвороби потерпілого, висновками медико-санітарної експертної комісії, висновками судового експерта.

Важливе значення для розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель має допит підозрюваного, який може надати загальні відомості щодо характеру діяльності його підприємства, особливостей технологічного процесу, організації роботи працівників, особливостей зовнішнього та внутрішнього обігу документів тощо, а також має бути спрямований на ретельну фіксацію пояснень з приводу кожного факту порушень технологічного процесу з посиланням на документи та інші джерела доказів.

При допиті підозрюваного з'ясовують: його посаду, обставини події, що розслідується, її причини, ступінь забруднення та небезпеки для навколишнього природного середовища, наявність та об'єм забруднень при виконанні технологічних операцій тощо.

Після допиту підозрюваного слідчий повинен перевірити й оцінити його показання. Іноді виникає необхідність витребувати додаткову технічну або службову документацію, залучити експертів для проведення експертиз, одержати консультації у спеціалістів тощо.

Якщо необхідно перевірити, чи могло виникнути певне явище, розвинутися або припинитися певним чином за визначений проміжок

часу, залишивши відповідні сліди, іноді виникає потреба у проведенні ***слідчого експерименту***. Слідчий експеримент повинен проводитися з дотриманням правил безпеки лише для перевірки явищ, реконструкція яких необхідна для з'ясування окремих обставин події. Позитивні результати можуть бути отримані шляхом перевірки та уточнення показань підозрюваного на місці.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель

У процесі розслідування злочинів, пов'язаних із забрудненням об'єктів навколишнього середовища, досить часто виникають питання, для вирішення яких необхідні спеціальні знання. Проведення експертизи допомагає встановити місце, час і безпосередню причину забруднення, несправності очисних споруд, а також встановити осіб, відповідальних за додержання правил екологічної безпеки. У кримінальних провадженнях про злочинні порушення правил охорони навколишнього середовища найчастіше призначають такі види експертиз: судово-екологічну, судово-медичну, судово-ветеринарну, іхтіологічну, гідрометеорологічну, судово-технологічну, судово-технічну, судово-хімічну, судово-біологічну, судово-гідротехнічну та інші. За допомогою експертних досліджень вдається встановити місце, час і безпосередню причину забруднення.

Судово-екологічна експертиза полягає в дослідженні негативного антропологічного впливу на конкретні (локальні) об'єкти навколишнього середовища і проводиться з метою встановлення не тільки самого антропологічного впливу (забруднення територій, виснаження поверхневих та підземних водоймищ, завдання школи представникам флори і фауни), але і його специфічних наслідків, обставин тощо.

Судово-екологічна експертиза, як правило, носить комплексний характер і проводиться екологами, хіміками, фізиками, біологами, агротехніками, судовими медиками та іншими фахівцями. Необхідно розрізняти екологічну експертизу, що проводиться відповідно до положень Закону України «Про екологічну експертизу» і судово-екологічну експертизу, яка призначається на етапі досудового розслідування, у разі, коли для вирішення питань, що виникли, недостатньо

висновку державної екологічної експертизи. Часто на практиці виникають випадки, коли судові експертизи не проводяться, тому що до кримінального провадження долучаються висновки, які були надані спеціалістами відповідних інспекцій, науково-дослідних і проектних інститутів тощо.

Завданнями судово-екологічної експертизи є: 1) встановлення джерела негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище; 2) визначення масштабів впливу на довкілля; 3) встановлення механізму антропогенного впливу; 4) визначення умов та обставин, що сприяють посиленню негативного антропогенного впливу на навколишнє природне середовище; 5) встановлення обставин, які пов'язані з порушенням екологічного законодавства та умов експлуатації потенційно небезпечних об'єктів, що призвели до заподіяння шкоди здоров'ю людини (смерті) та інших тяжких наслідків тощо.

Об'єктами екологічної експертизи є проекти нормативно-правових актів, проектні матеріали, документація на впровадження нової техніки, технології, матеріалів, рідин, продукції, реалізація яких може призвести до порушень екологічних нормативів, негативного впливу на стан навколишнього природного середовища, створення загрози здоров'ю людей.

Екологічній експертизі можуть підлягати екологічні ситуації, що склалися в окремих населених пунктах та регіонах, а також діючі об'єкти та комплекси, що мають значний негативний вплив на стан навколишнього природного середовища та здоров'я людей. Особливим об'єктом екологічної експертизи є людина, її життя та здоров'я у взаємозв'язку з навколишнім природним середовищем.

Завданням еколого-санітарної експертизи є встановлення причинного зв'язку між станом здоров'я людини, його змінами та шкідливим впливом навколишнього природного середовища, спричиненого антропогенною діяльністю. Проведення цієї експертизи має принципове значення для вирішення питання щодо відшкодування шкоди завданої здоров'ю громадян від несприятливого впливу навколишнього природного середовища.

Одним з видів судово-екологічної експертизи є ***еколого-нормативна експертиза***. Її завдання – дослідити відповідність вимогам екологічної безпеки нормативів якості природного середовища, гранично допустимих концентрацій викидів шкідливих речовин, гранич-

но допустимого рівня радіаційного впливу, шуму, вібрації, магнітних полів. Під час такої експертизи перевіряється ефективність показників якості навколишнього природного середовища з точки зору здоров'я людини, охорони її генетичного фонду.

Одним з самостійних видів судово-екологічної експертизи є ***еколого-ґрунтознавча експертиза***. Актуальність проведення експертиз цього виду пов'язана з тим, що значна частина земельного фонду України характеризується незадовільним станом якості земель.

Судова еколого-ґрунтознавча експертиза – це комплекс дій, здійснюваних у встановленій законом формі спеціалістами в галузі ґрунтознавства, екології та суміжних природничих наук, котрі дають висновок з питань, пов'язаних з дослідженням негативного антропогенного впливу на ґрунто-геологічні об'єкти. Об'єктом судової еколого-ґрунтознавчої експертизи є сукупність явищ ґрунто-геологічного походження, які були піддані негативному антропогенному впливу, а також події, факти й інші явища, вивчення яких здійснюється під час досудового розслідування. Предметом судової еколого-ґрунтознавчої експертизи є фактичні обставини, що встановлюються на основі спеціальних природничо-наукових та правових знань, а також досліджень матеріалів кримінального провадження за фактами негативного антропогенного впливу на ґрунто-геологічні об'єкти.

У результаті судово-експертного дослідження встановлюється вид, ступінь і масштаби антропогенного забруднення досліджуваних об'єктів. Під час проведення експертизи вирішуються також питання, що пов'язані зі встановленням наслідків забруднення ґрунтово-геологічних об'єктів стічними водами, відходами промислових і комунальних підприємств, а також з виявленням механізму забруднення.

Судово-медична експертиза проводиться для встановлення причин смерті у випадку отруєння людей. Окрім того, на вирішення експертизи можуть бути поставлені такі питання: про наявність у крові людини окису вуглецю; чи є небезпечним для здоров'я людини викиди в атмосферу різних речовин певної концентрації; в якій кількості і як вони діють на організм людини тощо.

Судово-ветеринарна експертиза проводиться у разі загибелі тварин і риби, яка була викликана викидами в атмосферу шкідливих відходів виробництва або викидом у водоймища неочищених і нейтралізованих стічних вод. На вирішення експертизи можуть бути поставлені такі питання: коли наступила смерть тварин?; яка причина їх

захворювання?; чи є загибель риби, тварин наслідком отруєння і якою саме речовиною воно викликане?; яким чином отруйні речовини потрапили в організм тварин чи риби?; чи є причиною загибелі або захворювання тварин, риби викиди у водоймища неочищених стічних вод та відходів виробництва?; чи вплинули викиди шкідливих речовин в атмосферу на продуктивність тварин? тощо.

Судово-технологічна експертиза проводиться для виявлення на діючих промислових підприємствах порушень технологічного процесу, які можуть призвести до забруднень навколишнього природного середовища. На вирішення експертизи можуть бути поставлені такі питання: чи відповідає технологічний процес затвердженій нормативній документації?; які порушення технологічного процесу призвели до викидів відходів шкідливих речовин, що потребують відповідної очистки і знешкодження?; яка якість сировини, що використовується при виготовленні продукції? тощо.

Гідрометеорологічна експертиза визначає вірогідність забруднення навколишнього середовища певними відходами виробництва залежно від джерела забруднення, яке склалося в конкретній гідрометеорологічній ситуації, площу забруднення, напрямок і масштаб розсіювання забруднюючих речовин, тощо.

Судово-біологічна експертиза проводиться з метою встановлення природи і масштабів негативного впливу на об'єкти рослинного світу і вирішення таких питань: чи є конкретна ділянка місцевості місцем виникнення негативного впливу на об'єкти рослинного світу?; де розташоване джерело негативного антропогенного впливу на конкретні об'єкти біологічного походження?; протягом якого періоду спостерігалися шкідливі наслідки такого негативного впливу?; якою є причина знищення біологічних об'єктів в межах локальної земельної ділянки або водного об'єкту? тощо.

Будівельно-технічну експертизу проводять для вирішення питань про правильність введення об'єкта в експлуатацію. Об'єктами цієї експертизи є господарські будівлі та споруди, окремі технологічні лінії, проектні матеріали, акти приймання та здачі об'єкта в експлуатацію, висновки відповідних державних експертиз, протоколи огляду устаткування.

Перелік питань, які виносяться на вирішення будівельно-технічної експертизи, є наступним: чи були прийняті в експлуатацію об'єкти відповідно до санітарних норм?; чи допущені відступи від проекту?; чи не пов'язані вони з відсутністю або запізненням здачі

природоохоронних споруд?; чи проводилася відповідна державна експертиза перед проектних матеріалів?; чи були уповноважені особи на підписання акту приймання об'єкта в експлуатацію?; чи не викликана аварія помилкою проектування?; чи відповідає використовуване обладнання технічному проекту?; чи правильно введене обладнання в експлуатацію після ремонту? тощо.

Судово-технічна експертиза проводиться для з'ясування причин виходу із ладу очисних споруд, встановлення технічних недоліків у роботі каналізаційних мереж, встановлення осіб, які відповідають за допущені порушення встановлених правил і зв'язок цього порушення з конкретним забрудненням тощо.

Судово-хімічна експертиза проводиться для дослідження слідів, які утворилися в результаті змін хімічних властивостей об'єктів, а також для вирішення питань про біологічні причини настання шкідливих наслідків для представників флори і фауни.

Дослідження радіаційної обстановки може бути проведеним в межах ***судової радіоекологічної експертизи***, як комплексу дій, що проводяться у встановленому законом порядку особами, котрі володіють спеціальними знаннями в галузі радіоекології.

Предметом судової радіоекологічної експертизи виступають фактичні обставини, що встановлюються на основі спеціальних природничо-наукових знань в галузі радіоекології, а також дослідження матеріалів кримінального провадження за фактами негативного радіаційного впливу.

На вирішення судової радіоекологічної експертизи можуть бути винесені такі питання: чи належать виявлені речовини до радіоактивних, а якщо так, то якими є дози випромінювання і його активність?; чи має місце перевищення питомої активності і доз випромінювання у порівнянні з гранично допустимими дозами і гранично допустимими концентраціями?; де саме розташоване джерело радіоактивних речовин?; чи є в наданих на експертизу продуктах харчування радіоактивні речовини, якщо так, то чи має місце перевищення концентрацій радіонуклідів у порівнянні з гранично допустимими нормами?; чи є на локальній земельній ділянці, у водоймищі, в приміщенні радіоактивні речовини?; якою є площа радіоактивного забруднення? тощо.

Під час розслідування злочинів проти довкілля можуть призначатися й інші експертизи з врахуванням обставин того чи іншого кримінального провадження.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної забруднення атмосферного повітря, вод та земель.*
2. *Розкрийте способи вчинення та приховування цих злочинів.*
3. *Охарактеризуйте особу злочинця.*
4. *Дайте характеристику типовим слідам забруднення атмосферного повітря, вод та земель.*
5. *Назвіть типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування цих злочинів.*
6. *Розкрийте особливості проведення огляду місця події, документів при розслідуванні цього виду злочинів.*
7. *Назвіть експертизи, які проводяться в ході розслідування забруднення атмосферного повітря, вод та земель.*
8. *Назвіть перелік питань, які виносяться на вирішення судових експертиз в ході розслідування цих злочинів.*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Архипов О.М.* Загальнотеоретичні проблеми системи екологічних злочинів / О.М. Архипов // Правова держава. – 2005. – № 8. – С. 109–118.
2. *Бордюгов Л.Г.* Судово-екологічна експертиза основна форма використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти довкілля / Л.Г. Бордюгов // Криміналістичний вісник: наук. – практ. зб. – К.: Ін Юре, 2008. – № 2 (10). – С. 67–72.
3. *Виноградова А.І.* Розслідування порушень законодавства про захист рослин: навч. посібник / А.І. Виноградова; за ред. проф. М.А. Погорецького. – К.: Алерта, 2015. – 180 с.
4. *Виноградова А.І.* Розслідування порушень законодавства про захист рослин: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.І. Виноградова; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 19 с.
5. *Гавриш С.Б.* Экологические преступления: квалификация и методика расследования / С.Б. Гавриш, В.Г. Грузкова. – Харків, 1994. – 224 с.
6. *Книженко С.О.* Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С.О. Книженко; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Харків, 2006. – 19 с.
7. *Матвійчук В.* Способи вчинення злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища (проблеми теорії і практики) / В. Матвійчук // Вісник прокуратури, 2006. – № 8 (62). – С. 46–52.

8. *Пономаренко Г. О.* Особливості кваліфікації, розслідування та запобігання злочинам проти довкілля: навч. – метод. посіб. / Г. О. Пономаренко, О. І. Нікітенко, Г. С. Поліщук, К. Г. Костенко, С. В. Крючек; Херсон. нац. ун-т внутр. справ, Херсон. юрид. ін-т. – Херсон, 2007. – 68 с.
9. *Ринкова О.* Використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів проти довкілля / О. Ринкова // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний, господарсько-правовий журнал / Ін-т приватного права і підпр-ва АПрН України та інш. – К., 2011. – № 4 (184). – С. 22–25.
10. *Стасюк Л. Л.* Можливості судових експертиз при розслідуванні злочинів проти довкілля, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря / Л. Л. Стасюк // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 281–287: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pis_2012_1_62.pdf.
11. *Стасюк Л. Л.* Організація та проведення огляду місця події при розслідуванні злочинів проти довкілля, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря/ Л. Л. Стасюк // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 711–715: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_4_119.pdf.
12. *Столітній А.* Розслідування злочинів проти довкілля / А. Столітній // Вісник прокуратури: загальнодержавне фахове юридичне видання / Генеральна прокуратура України; Нац. юр. ак. України ім. Ярослава Мудрого; КНУ ім.Тараса Шевченка. – Київ, 2013. – № 7 (145). – С. 94–99.
13. *Туровець Ю. М.* Початковий етап розслідування злочинів проти довкілля: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Ю. М. Туровець; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2012. – 17 с.
14. Экологические преступления: квалификация и методика расследования / под ред. В. Е. Коноваловой, Г. А. Матусовского. – Харків: Харков. юрид. ин-т, 1994. – 128 с.

РОЗДІЛ 9.
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ БАНДИТИЗМУ

§ 1. Криміналістична характеристика бандитизму

Одним із найбільш суспільно небезпечних злочинів проти громадської безпеки є бандитизм (від латин. *«bandum»* – «озброєний загін»). На теренах сучасної України термін «бандитизм» став загальновживаним за часів польського повстання 1863 року, учасники якого називали свої загони партіями або бандами.

Національне законодавство під бандитизмом розуміє організацію озброєної банди з метою нападу на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб, а також участь у такій банді або у вчинюваному нею нападі (ст. 257 КК України). Бандитизм є особливо тяжким злочином, що посягає на основи громадської безпеки. Додатковими об'єктами бандитизму є особиста безпека людини, її власність, нормальна робота підприємств, установ, організацій, а також їх посадових осіб.

Закінчений склад бандитизму утворюють дії, що направлені на: 1) організацію озброєної групи (банди) з метою нападу на підприємства, установи, організації чи на окремих осіб; 2) участь у такій банді; 3) участь у нападі, що вчинюється бандою. Водночас, важливим структурним елементом методики розслідування бандитизму є його криміналістична характеристика, що містить відомості, які сприяють його розкриттю.

Елементами криміналістичної характеристики бандитизму є предмет безпосереднього злочинного посягання; спосіб вчинення злочину

(у широкому розумінні); типова «слідова картина»; особа злочинця; особа потерпілого.

Предметом безпосереднього злочинного посягання при вчиненні бандитизму є безпечні та спокійні умови життєдіяльності суспільства й роботи підприємств, установ, організацій, життя і здоров'я людей, а також гроші, цінності та окремі речі, які становлять інтерес для злочинців.

Визначення предмету злочинного посягання при розслідуванні бандитизму, характеру і розміру заподіяної шкоди має важливе значення, оскільки він знаходиться в кореляційних зв'язках з іншими елементами криміналістичної характеристики цього злочину, зокрема способом його вчинення, особами злочинців та слідами, що залишаються на місці події.

В ході досудового розслідування відомості про предмет злочинного посягання встановлюють під час проведення таких слідчих (розшукових) дій, як огляду місця події, допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, їх освідувань, обшуків, проведення відповідних видів судових експертиз тощо. На основі отриманої інформації про предмет злочинного посягання висувають версії про особу злочинців, причинно-наслідковий зв'язок між їх діями та шкодою, що настала, про спосіб вчинення бандитизму, про коло можливих свідків тощо.

Спосіб вчинення бандитизму є центральним елементом криміналістичної характеристики цього злочину, оскільки дає підстави висувати версії про організатора і очільника банди, її членів, про час і мотиви вчинення нападу, про механізм слідоутворення на місці події тощо. Складовими способу вчинення бандитизму є підготовка, безпосереднє вчинення нападу та дії з приховання його слідів.

Підготовка до вчинення бандитського нападу може здійснюватися шляхом:

розвідки місця майбутніх злочинних дій. Під виглядом клієнтів злочинці можуть відвідувати банки, обмінні пункти, ломбарди, музеї тощо, або видавати себе за працівників відділів соціального забезпечення, слюсарів-сантехніків, електриків, які за дорученням комунальних служб перевіряють справність інженерних мереж у квартирах чи приватних будинках. При цьому злочинці вивчають конструктивні особливості будівель, приміщень, квартир, кількість поверхів, входів і виходів, вікон, а також наявність підземних комунікацій, чисельність працюючих або проживаючих;

- придбання знарядь і засобів вчинення злочину (вогнепальної та холодної зброї, засобів зв'язку, транспортних засобів, спеціальних інструментів для зламу запираючих пристроїв тощо);
- приготування злочинцями засобів для маскування чи зміни своєї зовнішності (маски, балаклави, окуляри, перуки, штучні вуса, накладні бороди, одяг тощо);
- розробка детального плану нападу, попереднє приготування злочинцями неправдивого алібі й місць (квартири, будинку) для переховування від правоохоронних органів після вчинення злочину.

Спосіб безпосереднього вчинення бандитського нападу є системою спланованих дій, у якій кожний з учасників організованої і озброєної злочинної групи виконує відведену йому роль. Обрання способу вчинення бандитського нападу залежить від віку, статі злочинців, їх злочинного досвіду та технічного оснащення, структури банди, наявності корумпованих зв'язків з представниками влади і визначається місцем, часом та іншими особливостями обстановки його вчинення.

Обстановка вчинення бандитизму характеризується наявністю свідків та відсутністю поблизу працівників правоохоронних органів. Бандитські напади можуть вчинятися і у безлюдних місцях, коли злочинці таким чином бажають приховати свою причетність до злочину і уникнути покарання. Учасники банд рідко вчиняють злочини за місцем свого проживання. Зазвичай, вони вважають за краще діяти в іншому районі або місті.

Бандитські напади можуть вчинятися в різний час доби, який обирається злочинцями залежно від особливостей предмету посягання. Час нападу визначається режимом роботи підприємства, установи, організації, залежить від часу інкасації, періоду послаблення режиму охорони об'єкта при перезмінці тощо. Як правило, напади на підприємства, установи та організації, а також на їх представників (поштальонів, інкасаторів, кур'єрів, бухгалтерів-касирів) здійснюються в денний час. Напади на окремих громадян і їх домоволодіння чи квартири – у вечірній і нічний час.

Хоча місце і час вчинення бандитських нападів не впливає на кримінально-правову кваліфікацію цього злочину, але для криміналістичної характеристики є важливим, оскільки вказує на індивідуально-психологічні особливості учасників банди, ступінь їх організованості та досвідченості.

Приховування бандитизму може здійснюватися шляхом маскування чи знищення слідів злочину, знарядь і засобів його вчинення, одягу, який був на злочинцях під час нападу. Як правило, знищення слідів може полягати у спалюванні підроблених документів, що використовувалися для злочинних цілей, затиранні слідів пальців рук, залишених на місці злочину, викиданні у водойми холодної і вогнепальної зброї, яка використовувалася злочинцями під час нападу тощо. Маскування полягає у зміні злочинцями одягу або зачісок, використанні перук, гоління бороди, вусів чи їх відрощуванні, штучному створенні особливих прикмет тощо.

Типова «слідова картина» бандитизму. Бандитські напади залишають по собі дві групи слідів: матеріально-фіксовані та ідеальні відображення. Перша група слідів утворюється, як правило, в результаті контакту злочинців з оточуючими предметами. До матеріальних слідів, які найчастіше залишаються на місці події, належать сліди взуття, відбитки пальців, недопалки, пошкодження майна громадян чи підприємств, установ, організацій, посвідчення чи інші документи, загублені злочинцями. У разі застосування фізичної сили, холодної чи вогнепальної зброї на тілі у потерпілого залишаються тілесні ушкодження. У зв'язку із масовим встановленням камер відеоспостереження бандитські напади можуть бути зафіксовані на відеозаписуючих носіях. Такі відеозаписи також долучаються до матеріалів кримінального провадження як докази вчинення злочину.

Важливим джерелом інформації щодо вчиненого бандитського нападу є ідеальні сліди, тобто інформаційні образи минулих подій, які зберігаються у пам'яті потерпілих і свідків. Наявність тих чи інших слідів бандитського нападу залежить від часу, місця нападу (місцевості, приміщення), стану охорони об'єкту, підготовленості та оснащеності членів банди, способу, обстановки, умов та інших обставин вчинення даного злочину.

Характер та види слідів, виявлених на місці події, вказують на спосіб вчинення бандитизму та характеризують структуру банди і особливості її учасників. Як правило, банди створюють для вчинення низки нападів, які не завжди оперативно розкриваються працівниками правоохоронних органів. У таких випадках інформація про сліди нерозкритих бандитських нападів зберігається в системі централізованих обліків, колекцій та картотеках органів внутрішніх справ, зокрема:

- колекціях куль, гільз зі слідами зброї та набоїв;
- фонотеках голосу і мови;
- дактилоскопічних обліках;

- слідотеках засобів злому;
- картотеках мікрооб'єктів;
- картотеках словесних портретів невстановлених осіб та ін.

У випадку наявності низки нерозкритих бандитських нападів слідчий, скориставшись даними, що зберігаються у зазначених вище обліках, може порівнювати сліди, що залишили злочинці, а у разі тотожності таких слідів – зробити висновок про вчинення цих злочинів однією бандою і об'єднати матеріали досудових розслідувань в одне провадження.

Особа злочинця. Криміналістична характеристика особи злочинця впливає на кримінально-правову кваліфікацію бандитизму, адже від інших злочинів, вчинених групою осіб за попередньою змовою чи організованою групою, бандитизм відрізняється найбільш високим ступенем внутрішньої організації, стійкості, згуртованості та озброєністю.

Згідно до положень чинного КК України до кримінальної відповідальності за вчинення бандитизму особи притягаються з 14-річного віку. Хоча, як правило, бандитські напади вчиняються чоловіками у віці від 25 до 45 років, однак у слідчій практиці непоодинокими є випадки, коли членами банди були жінки і неповнолітні. Кількість учасників банди може бути різною. Найбільш поширеними є банди, де число учасників не перевищує 10 чоловік, однак іноді зустрічаються банди, до складу яких входять більше 25 чоловік. Бандитському формуванню притаманними є такі ознаки, як наявність лідера, конспірація, розподіл ролей, дотримання неформальних норм поведінки, наявність відповідних «накопичувальних фондів» тощо.

У структурі банди виділяють таких учасників:

- лідер банди (особа, як правило, раніше судима і користується авторитетом у злочинному світі. У нападах на підприємства, установи, організації або окремих громадян лідер, зазвичай, особисто участі не бере, а займається тим, що планує майбутні напади, підбирає учасників банди, розподіляє награбоване тощо);
- охоронці (найближче оточення лідера);
- бойовики (безпосередні виконавці нападів);
- скарбник;
- допоміжний персонал (особи, які надають допомогу в збуті матеріальних цінностей, здобутих злочинним шляхом, власники приміщень, де бандити зберігають такі матеріальні цінності, водії, які їх перевозять, тощо).

В більшості випадків члени бандитських формувань не мають вад фізичного і розумового (психічного) розвитку, стан їхнього здоров'я є задовільним і відповідає типовим віковим середньо-статистичним критеріям. Узагальнення матеріалів судово-психологічних експертиз щодо індивідуально-психологічних особливостей бандитів свідчать, що вони є схильними до девіантної поведінки і залежать від банди як екстремальної соціальної групи, а також для них характерними є акцентуйовані риси характеру (егоцентризм, амбітність, агресивність, конфліктність з оточуючими, неповага до закону і норм моралі, жадібність тощо).

Особа потерпілого. Як правило, потерпілими від бандитських нападів не є випадкові особи чи підприємства. Злочинці завчасно обирають об'єкти нападу за критерієм наявності у них матеріальних цінностей, що становлять інтерес для бандитів.

Узагальнення слідчої та судової практики свідчать, що в переважній більшості випадків потерпілими від бандитизму стають особи у віці 25–39 років і які належать до однієї з перерахованих далі груп: є власниками коштовного майна; займаються підприємницькою діяльністю або працюють у різних комерційних структурах; одержують від цієї діяльності високі доходи; їх близькі родичі (чоловік, дружина, діти); особи, що одержали в борг від кредитора на певний час гроші або товарно-матеріальні цінності для їх реалізації і не повернули у встановлений термін; особи, що займаються будь-яким незаконним промислом і одержують від цього доходи; особи, які мають доступ до матеріальних цінностей або вони їм ввірені для охорони, використання, реалізації та які своєю поведінкою, способом життя провокують злочинця на вчинення злочину.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування бандитизму

На початковому етапі розслідування бандитизму можуть виникнути такі типові слідчі ситуації:

- члени банди потерпілим невідомі, вони зникли з місця нападу і про них немає жодних відомостей;
- бандитський напад вчинений невідомими для потерпілого особами, але є відомості про їх кількість, імена, прізвиська, ознаки їхньої зовнішності (зріст, статура, одяг, взуття), транспортні засоби, на яких вони приїхали чи залишали місце нападу;

- члени банди невідомі потерпілому, але він повідомляє, що напередодні нападу бачилв їх в певних місцях (ресторанах, готелях, магазинах тощо) і зможе їх впізнати;
- потерпілим чи свідкам відомі окремі члени банди;
- злочинців було затримано під час нападу або безпосередньо після його вчинення.

Найбільш поширеними у слідчій практиці є ситуації першої і другої групи. Як правило, на початковому етапі розслідування бандитизму відсутня достатня інформація про осіб, що вчинили напад, і немає свідків злочину. У ситуації, коли злочин вчинено невідомими злочинцями, слідчий повинен насамперед визначити коло осіб, серед яких треба вести їх пошук, у зв'язку з цим висуваються такі версії:

- бандитський напад вчинено випадково на місці, що виявилося на шляху гастролерського переїзду членів банди;
- бандитський напад вчинено високоорганізованою та законспірованою бандою злочинців-професіоналів;
- бандитський напад вчинено на замовлення.

Зазвичай, потерпілі повідомляють неповні дані про зовнішність, особливості одягу, поведінку злочинців, у зв'язку з чим ускладнюється їх встановлення та затримання. У такій ситуації доцільним є провести слідчі (розшукові) дії, в процесі яких необхідно з'ясувати прикмети злочинців, отримати інші дані, що дозволяють скласти їхній словесний портрет, зокрема допити, пред'явлення для впізнання. З метою встановлення невідомих бандитів доцільно вивчити обставини аналогічних нерозкритих злочинів, в результаті чого можливим є доповнити прикмети злочинців, якщо буде з'ясовано, що ці злочини вчинені однією бандою. Якщо ж є підстави вважати, що напад було замовлено, то необхідним є в процесі допитів потерпілих чи свідків чітко з'ясувати, які саме обставини, дають підстави так вважати, отримати максимальну кількість інформації про можливого замовника (анкетні дані, місце проживання, рід занять тощо). Про вчинення нападу на замовлення можуть свідчити сліди, виявлені на місці події (наприклад, відсутність безладу, проникнення саме у те приміщення, де знаходилися матеріальні цінності, взлом саме того сейфу, де потерпілі зберігали те, що цікавило нападників). Наприклад, спосіб вчинення бандитського нападу на офіс приватного нотаріуса Р. і спосіб заволодіння його матеріальними цінностями дозволив слідчому дійти правильного висновку, що відповідний злочин був спланований на за-

мовлення одного з постійних клієнтів нотаріуса – підприємця Т. Згодом версія слідчого підтвердилася, а злочин було розкрито завдяки проведенню комплексу негласних слідчих (розшукових) дій.

Третя слідча ситуація є сприятливою для розслідування, оскільки потерпілі, свідки хоча і незнайомі з бандитами, але бачили їх в минулому. Увага слідчого має бути зосереджена на з'ясуванні обставин, за яких потерпілий чи свідок спостерігав за нападниками (час, місце, свідки перебування злочинця і потерпілого у вказаному місці тощо). В такій ситуації доцільно вжити заходів для виготовлення на основі показань потерпілих і свідків словесних портретів бандитів та їх розповсюдження в системі МВС України, оточення можливих місць перебування членів банди, виявлення місць збуту викраденого, організація переслідування членів банди, що пересуваються транспортними засобами.

Четверта і п'ята слідчі ситуації є найбільш сприятливими для розслідування і характеризуються тим, що діяльність слідчого повинна спрямовуватися на збирання, процесуальне закріплення доказів про причетність затриманих осіб до вчинення бандитського нападу, уточнення конкретних обставин цього злочину, їх дослідження та використання з метою отримання нових достовірних даних. В цій ситуації слід провести допити свідків, які бачили злочинців, з метою з'ясувати обставини події, виявити сліди злочину та речові докази.

Водночас при розслідуванні бандитського нападу в залежності від слідчої ситуації слідчий може висунути різні версії як щодо злочину в цілому, так і окремих його обставин. Як правило, підставою для побудови і висунення слідчих версій при розслідуванні бандитського нападу є дані, отримані за результатами огляду місця події і трупа (трупів), обшуків, допитів потерпілих, свідків, пред'явлення для впізнання, слідчих експериментів, судових експертиз.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування бандитизму

Послідовність і тактика проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування бандитських нападів визначаються з огляду на особливості криміналістичної характеристики цього злочину і слідчої ситуації, що склалася на відповідному етапі розслідування.

З метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення бандитського нападу, слідчий, відповідно до ст. 237 КПК України, проводить ***огляд місця події*** – місцевості, приміщення, у тому числі житла чи іншого володіння особи. Щоправда, огляд житла чи іншого володіння особи, де було вчинено бандитський напад, здійснюється на підставі ухвали слідчого судді. Закон також передбачає (ст. 223 КПК України), що огляд житла чи іншого володіння особи здійснюється з обов'язковою участю не менше двох понятих. При проведенні огляду місця вчинення бандитського нападу доцільним є застосовувати технічні засоби фіксації (відеозапис, звукозапис, фотографування) його ходу і результатів. З метою уточнити характер і послідовність дій членів банди для участі в огляді місця бандитського нападу бажано запросити потерпілого, а для вирішення питань, з'ясування яких потребує застосування спеціальних знань (визначення напряму пострілів, пошук, виявлення і вилучення мікрослідів, слідів взлому і інструментів) доречним буде залучати спеціаліста. При проведенні огляду місця вчинення бандитського нападу слідчий чи за його дорученням спеціаліст, мають право проводити вимірювання, складати плани і схеми, виготовляти графічні зображення оглянутого місця чи окремих речей, відбитки, криміналістичні копії (зліпки). Усі вилучені під час огляду речі і документи підлягають негайному огляду і опечатуванню та вважаються тимчасово вилученим майном.

У випадках, коли бандитський напад супроводжувався заподіянням тілесних ушкоджень чи вбивством потерпілих або свідків, слідчий повинен за участю судово-медичного експерта з'ясувати, чи настала смерть особи. У разі, якщо постраждалий подає щонайменші ознаки життя, слід негайно надати йому медичну допомогу. Якщо ж людина загинула, то слідчий має за участю судово-медичного експерта здійснити зовнішній ***огляд трупа*** та направити його в морг для проведення судово-медичного дослідження. В результаті огляду трупа і проведення судово-медичної експертизи, як правило, виявляють сліди, які дозволяють встановити, чи був напад раптовим для потерпілого чи ні, чи підпустив потерпілий до себе нападника і деякий час вони контактували перед вчиненням злочину чи ні. Такими слідами є поза трупа, локалізація наявних на ньому пошкоджень, знайдених навколо нього слідів (ніг, обривків одягу, стріляних гільз тощо). При наявності у потерпілого засобів мобільного зв'язку необхідно перевірити по пам'яті виявленого апарату або за відомостями, зафіксовани-

ми в базах даних телефонної компанії, які з'єднання здійснювалися перед нападом.

Для встановлення причетності конкретних осіб до вчинення бандитського нападу в ході проведення огляду місця події необхідно ретельно обстежити місце вчинення злочину, а також шляхи підходу і відходу злочинців. Локалізація, характер і послідовність виявлених відбитків взуття дозволяють зробити висновок про те, чи велося спостереження за потерпілими (сліди переступання на одному місці, пересування на невеликій ділянці, зустрічні і накладені один на одного доріжки слідів ніг і т. д.), про наявність транспортних засобів, місцях їх можливого розташування до початку нападу, напрямок руху з місця злочину. Поряд зі слідами ніг можуть бути виявлені недопалки, залишки жувальної гумки, виділення людського організму (слина, сеча), а також сліди підготовки знарядь і засобів до вчинення злочину (відбитки різних частин зброї, загублені патрони і т. д.). Інколи при відході з місця нападу злочинці кидають маскувальні засоби (маски, балаклави, рукавички, одяг), на яких можуть залишатися сліди генетичного матеріалу злочинців. По шляху передбачуваного відходу повинно бути організовано прочісування з метою виявлення інших слідів, а також можливих свідків.

Оскільки у більшості випадків для отримання матеріальних цінностей злочинці під час бандитського нападу застосовують щодо потерпілих катування та заподіюють їм тілесні ушкодження, то необхідно провести ***освідування*** потерпілих осіб, а також свідків, які чинили опір злочинцям. Сліди, які залишаються на тілі потерпілих чи свідків, є джерелами інформації про те, які засоби для заподіяння тілесних ушкоджень застосовувалися злочинцями, та чи потребує їх застосування спеціальної підготовки або навичок. Зазначені відомості дають підстави висунути версії про психологічні особливості членів банди, їх попередній злочинний досвід. Якщо ж потерпілі або свідки стверджують, що бачили на тілі злочинців особливі прикмети, то у разі їх затримання, також буде проводитися освідування нападників.

Наступною важливою першочерговою слідчою (розшуковою) дією під час розслідування бандитського нападу є ***допит потерпілих***. Слідчому необхідно пам'ятати, що потерпілий перебуває у стресовому (англ. stress – напруга), тобто емоційно збудженому стані, у зв'язку з чим може припускатися помилок чи неточностей у показаннях. З огляду на зазначене слідчий перед допитом має заспокоїти

потерпілу особу, а також гарантувати їй безпеку та запевнити, що вчинений щодо неї злочин буде розкритий, а винуваті покарані у встановленому законом порядку.

Під час допиту потерпілого необхідно з'ясувати такі обставини: за яких обставин було вчинено напад; яка кількість осіб брала участь у нападі та роль кожної з них; у який спосіб бандити спілкувались між собою; у якому одязі і взутті були нападники; хто керував бандитським нападом і за якими ознаками допитувана особа це визначила; чи користувалися бандити засобами маскування; чи мали злочинці особливі прикмети (татуювання, шрами, бородавки, родимки, родимі плями тощо); якою мовою і про що розмовляли злочинці, які слова, діалектизми вживали; яку зброю, засоби зв'язку та інші предмети мали при собі злочинці; хто конкретно з бандитів та який вид насильства (психічне, фізичне) застосовував і які технічні засоби чи пристрої при цьому використовував; що саме вимагали бандити (гроші, коштовності, документи, інформацію тощо); чи володів потерпілий матеріальними цінностями або відомостями, які вимагали нападники; у разі, якщо бандити погрожували допитуваній особі вбивством, то чи реальною на її думку була погроза; чи чинив потерпілий опір нападникам і яким чином; яке саме майно, дорогоцінності, викрадені бандитами; у яких конкретно місцях зберігалися предмети, які викрали бандити; кому окрім власника (потерпілого) було відомо про наявність у нього матеріальних цінностей, якими заволоділи нападники; кого підозрює потерпілий у вчиненні бандитського нападу тощо.

У протоколі допиту потерпілої особи слідчому необхідно в деталях описувати індивідуальні ознаки предметів, що були викрадені бандитами. Адже зазначені фактичні дані мають суттєве значення для розкриття бандитського нападу. Допитуючи потерпілих осіб про зовнішні ознаки бандитів, слідчому необхідно користуватися методичними рекомендаціями зі складання «словесного портрета» та «композиційного портрета».

В якості свідків слідчим мають бути допитані всі без виключення особи, яким відомі або можуть бути відомі обставини, що підлягають доказуванню в процесі розслідування бандитського нападу. Сутність тактики допиту свідків щодо відомих їм обставин бандитського нападу закономірно залежить від низки факторів, зокрема: слідчої ситуації; завдань слідчого; психологічного стану допитуваної особи, яка: а) бажає давати правдиві показання, дає їх у повному обсязі і вони є достовір-

ними; б) бажає давати правдиві показання, але частково або повністю забула обставини події бандитського нападу; в) бажає давати правдиві показання, дає їх, але вони не відповідають або не повністю відповідають дійсності у зв'язку з помилковим сприйняттям події бандитського нападу; г) умисно, з різних причин повністю або частково замовчує факти події бандитського нападу або дає неправдиві показання.

У ситуації ***допиту підозрюваних осіб***, що були затримані під час вчинення бандитського нападу або замаху на його вчинення чи безпосередньо після вчинення, необхідно отримати показання щодо: обставин затримання; керівника банди, до складу якої вони входять; кількості членів банди; кількості епізодів бандитських нападів та інших злочинів; кількості співучасників кожного бандитського нападу; місць зберігання та способів збуту викраденого майна; кола родичів, друзів, знайомих затриманого; його біографічних даних.

Після вручення особі повідомлення про підозру у вчиненні бандитизму окрім зазначених вище обставин під час її допиту необхідно з'ясувати: де, коли і за яких обставин була організована озброєна банда та з чиєї ініціативи; хто очолював банду; хто входив до складу банди, яку злочинну роль виконував кожний з її учасників і як характеризувався; де проживали члени банди, який спосіб життя вели і яким чином підтримували зв'язок між собою; які відносини складалися між членами банди; чи перебували члени банди на нелегальному становищі та чи конспірувалася їхня злочинна діяльність, якщо так, то в який спосіб; хто саме обирав об'єкти нападів бандитам; чи вчиняли члени банди напади на замовлення і якщо так, то: а) за яких обставин та за яку винагороду; б) хто був замовником бандитського нападу і з якою метою це вчинив; чи проводили члени банди злочинну розвідку на передодні нападу і якщо так, то в який спосіб; чи «залягали» члени банди «на дно» після вчинення нападів і якщо так, то: а) після яких саме і коли; б) у яких місцях переховувалися та хто сприяв цьому; за яких обставин проводилось планування і підготування до вчинення першого та наступних бандитських нападів; яку злочинну роль виконував кожний член банди при вчиненні першого та наступних нападів; яку зброю (холодну, вогнепальну), вибухові пристрої, засоби мобільного зв'язку, транспортні засоби використовував кожний член банди при вчиненні першого та наступних нападів; яким чином була придбана зброя, вибухові пристрої, знаряддя зламу, інструменти; технічне спорядження (біноклі, тепловізори, комп'ютерні засоби, мере-

жа Інтернет, засоби зв'язку, засоби прихованого відеоспостереження, засоби прослуховування телефонних розмов та ін.) використовували члени банди при вчиненні першого та наступних нападів; які засоби маскування зовнішності, знаряддя взлому та інструменти використовували члени банди при вчиненні нападів; за яким принципом члени банди ділили викрадене, де зберігали залишки та як реалізували їх; чи мали члени банди корумповані зв'язки з представниками державної влади, якщо так, то з ким конкретно і на яких умовах тощо.

З початку спілкування слідчого з підозрюваним у вчиненні бандитського нападу необхідно так організувати хід допиту, щоб допитуваний не відмовився давати показання. Отже, тактичне завдання слідчого під час першого допиту особи, підозрюваної у вчиненні бандитського нападу, полягає у тому, щоб: 1) налагодити психологічний контакт з допитуваним; 2) вибудувати індивідуальні стосунки з допитуваним на засадах довіри, тобто сумління і чесності; 3) отримати правдиві показання.

При розслідуванні цієї категорії злочинів слідчий під час допиту пропонує підозрюваному дати показання про обставини, що підлягають доказуванню. Після відповіді допитуваного йому з тактичних міркувань слідчого можуть бути поставлені додаткові запитання. Тактика перевірки показань отриманих під час допиту підозрюваного у вчиненні бандитського нападу полягає у тому, що їх необхідно порівняти з результатами: 1) огляду місця події; 2) обшуків; 3) експертиз; 4) показаннями інших співучасників та іншими наявними в матеріалах кримінального провадження доказами. Хід і результати проведення допиту підозрюваного необхідно фіксувати у протоколі. Бажано також з тактичних міркувань здійснювати фіксування даної слідчої дії за допомогою відеозапису, про що слід зазначати у протоколі.

Важливе значення для досудового розслідування розбійного нападу має також проведення такої слідчої (розшукової) дії, як ***пред'явлення для впізнання***. Як правило, потерпілим та свідкам-очевидцям для впізнання пред'являються особи, які затримані за підозрою у вчиненні бандитського нападу, зброя, яку застосовували злочинці, одяг і взуття, в які були одягнені нападники тощо. У зв'язку з тим, що бандитські напади спричиняють психологічні травми і потерпілим, і свідкам-очевидцям, то проведення цієї слідчої (розшукової) дії має здійснюватися в залежності від слідчої ситуації з дотриманням певних тактичних рекомендацій. При підготовці до пред'явлення для

впізнання слідчий в залежності від ситуації має прийняти одне з таких рішення: пред'являти членів банди для впізнання безпосередньо в натурі чи за фотокартками або відеозаписом. Особа підозрювана у вчиненні бандитського нападу має пред'являтися для впізнання разом з іншими особами тієї ж статі, у кількості не менше трьох, без різких відмінностей у зовнішності та одязі. Напередодні ж пред'явлення підозрюваного у вчиненні бандитського нападу для впізнання слідчий має з'ясувати чи може особа, яка впізнає (потерпілий, свідок), впізнати підозрюваного за зовнішнім виглядом і прикметами або за сукупністю певних ознак про що зазначається у протоколі допиту. Згодом, якщо під час впізнання потерпілий або свідок впізнає бандита-нападника, то має пояснити (а слідчий відповідно зафіксувати у протоколі) за якими ознаками він його впізнав, за яких обставин його раніше бачив тощо.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування бандитизму

Важливе значення для розслідування і розкриття бандитського нападу як злочину має алгоритм використання слідчим спеціальних (лат. specialis – особливий; те, що стосується одного предмету чи явища) знань. Водночас, в ході розслідування бандитизму спеціальні знання застосовуються у двох формах: залучення до участі у слідчих (розшукових) діях і проведення судових експертиз.

Під час розслідування бандитизму спеціаліст може бути залучений слідчим для надання безпосередньої технічної допомоги при проведенні: 1) огляду місця бандитського нападу; 2) огляду трупа (відомі випадки, коли з метою залякування інших, з часом після нападу члени банди вчиняли умисні вбивства окремих потерпілих та свідків-очевидців; в) огляді трупа, пов'язаного з ексгумацією. Йдеться, наприклад, про використання спеціальних знань завдяки залученню спеціаліста для проведення: 1) вимірювання; 2) фотографування; 3) звуко- чи відеозапису; 4) складання плану, схеми під час огляду місця вчинення бандитського нападу, виготовлення графічних зображень оглянутого місця чи окремих речей; відбитків та зліпків. Окрім того, використання спеціальних знань та навичок спеціаліста з питань фотографування, звуко- чи відеозапису можливе також при проведенні

будь-якої іншої слідчої (розшукової) дії під час розслідування бандитського нападу, зокрема, допиту, пред'явлення особи, речей, трупа для впізнання, обшуку, слідчого експерименту, освідування особи та ін. Водночас, при розслідуванні бандитського нападу використання спеціальних знань може полягати у тому, що слідчий з урахуванням вимог ч. 2 ст. 71, ст. 245 КПК України має право залучити спеціаліста, зокрема, для безпосередньої технічної допомоги, з питань відбору зразків для проведення експертиз. Уміле використання спеціалістом технічних засобів та технологій при проведенні допиту і пред'явлення для впізнання у режимі відеоконференції під час досудового розслідування бандитизму і має забезпечувати належну якість зображення, а також інформаційну безпеку.

Судові експертизи під час розслідування бандитизму проводяться за зверненням сторони кримінального провадження, а також слідчого чи прокурора у випадках, передбачених ч. 2 ст. 242 КПК України. У разі, якщо слідчий чи прокурор при розслідуванні бандитизму відмовили стороні захисту в задоволенні клопотання про залучення експерта, то зазначена особа, з урахуванням вимог ст. 244 КПК України має право звернутися з відповідним клопотанням до слідчого судді місцевого суду. За результатами розгляду клопотання про залучення експерта при розслідування бандитизму слідчий суддя має право своєю ухвалою доручити проведення експертизи експертній установі, експерту або експертам. Водночас при розслідуванні бандитизму за ухвалою слідчого судді може здійснюватися примусове залучення підозрюваної особи до проведення судово-медичної або судово-психіатричної експертиз.

У кримінальних провадженнях про вчинення бандитизму в ході досудового розслідування, як правило, проводяться судово-медичні експертизи потерпілих, підозрюваних, судово-психіатричні експертизи підозрюваних, судово-психологічні експертизи потерпілих, криміналістичні експертизи зброї, боєприпасів та слідів їх застосування, інших слідів злочину, вибухотехнічні експертизи, експертизи мікрооб'єктів, біологічні експертизи слідів крові, слини та інших виділень людського організму.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики бандитизму.*
2. *Розкрийте особливості способу вчинення бандитського нападу як елементу його криміналістичної характеристики.*
3. *Назвіть типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування бандитизму.*
4. *Охарактеризуйте особливості проведення окремих слідчих (розшукових) дій під час розслідування бандитизму.*
5. *Назвіть тактичні особливості проведення допиту підозрюваних у вчиненні бандитського нападу.*
6. *Які форми використання спеціальних знань застосовуються в ході розслідування бандитизму?*
7. *Які види судових експертиз призначаються під час розслідування* бандитизму?

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Агапов П.* Бандитизм и организация преступного сообщества (преступной организации): проблемы соотношения / П. Агапов // Законность. – 2002. – № 4. – С. 46–49.
2. *Арешонков В. В.* Озброєність банди: кримінально-правові та криміналістичні питання / В. В. Арешонков, А. А. Вознюк // Криміналістичний вісник. – 2013. – № 1 (19). – С. 15–22.
3. Бандитизм. Расследование и прокурорский надзор: Учеб. пособие / Никитин Л. Н., Рохлин В. И., Серова Е. Б., Степанов А. А. – СПб, 1998. – 56 с.
4. *Комиссаров В. С.* Терроризм, бандитизм, захват заложника и другие преступления против безопасности общества. По новому УК РФ / В. С. Комиссаров. – М.: Красна-Лекс, 1997. - 187 с.
5. Расследование бандитизма: метод. пособ. / под ред. А. И. Дворкина, Т. А. Боголюбовой. – М.: Приоритет, 2000. – 176 с.
6. Расследование вооруженных разбоев и бандитизма / А. Ю. Головин, В. Д. Рожков, Н. В. Тишутина, А. Я. Эрекаев. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2004. – 288 с.
7. *Тарасенко О. І.* Типові слідчі ситуації та програми розслідування бандитизму / О. І. Тарасенко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 31. – С. 20–26.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТІВ

§ 1. Криміналістична характеристика терористичних актів

Система криміналістичної характеристики терористичних актів складається з наступних елементів: спосіб вчинення (у широкому розумінні); обстановка вчинення злочину; особа злочинця; типова «слідова картина». Дані про елементи системи можуть бути різними, залежно від масштабу події, числа її учасників, наслідків злочину. Водночас кожний із них є джерелом інформації, важливої для розслідування терористичних актів, особливо таких, що мають глобальний характер.

Специфіка ***способу вчинення*** терористичних актів, перш за все, полягає в тому, що в значній кількості випадків про намір вчинити злочин повідомляється різноманітними способами, в тому числі, й через засоби масової інформації, більш-менш широке коло потенційних жертв. Причому погрози мають систематичний характер, із тенденцією до посилення. Другою специфічною рисою способів вчинення терористичних актів є нагнітання страху, що справляє сильний психологічний вплив, як правило, паралізує функцію нормальної діяльності цілих груп населення і, що особливо важливо, має тенденцію до поширення, призводить до тяжких наслідків.

Третьою рисою способів вчинення терористичних актів є несподіваність (раптовість) здійснення наміру, що спричиняє двоїстого роду наслідки. З одного боку, маси населення знаходяться у стані страху, напруженого чекання, що породжує бачення загрози скрізь. З іншого боку, розгубленість і відсутність цілеспрямованих дій із захисту від можливого нападу у правоохоронних органів, де невизначеність ситуації не дозволяє координувати зусилля і зосереджувати їх на вирішенні конкретного завдання.

Відповідно до положень ст. 258 КК України, способи вчинення даного злочину можуть бути визначені як: 1) способи безпосереднього вчинення терористичного акту; 2) способи висловлення погрози вчинення терористичного акту.

Способи безпосереднього вчинення терористичних актів дуже різноманітні, деякі з них прямо вказані у диспозиції статті КК України (застосування зброї, вибух, підпал), однак наведений перелік не є всебічним і вичерпним, що підкреслюється в законі словами «…чи інших дій, які створювали небезпеку для життя чи здоров'я людини або заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких наслідків».

В залежності від знарядь вчинення можна виділити наступні способи вчинення даного виду злочину:

1. Вчинення вибуху, що в залежності від способу застосування вибухового пристрою має 2 різновиди:

- приведення в дію вибухового пристрою терористами-смертниками. Використовуються два варіанти розміщення вибухового пристрою (*далі* – ВП): «пояс шахіда» (на грудях, бедрах, талії, у тому числі імітуючи вагітність) та в камуфлюючому виробі (жіноча сумка, відеокамера, барсетка, дипломат тощо);
- вчинення підриву вибухового пристрою дистанційно, що представляє собою найбільш розповсюджений, інакше кажучи, традиційний, спосіб вчинення терористичних актів. Засобами вчинення терактів таким способом можуть бути вибухові пристрої: з уповільненим спрацьовуванням (установка на заданий час, із затримкою спрацьовування); з дистанційним підривом проводами; з дистанційним керуванням радіоканалом; що спрацьовують при зміні атмосферного тиску (при підйомі на висоту з барометричними датчиками), швидкості руху об'єкта і т.д.; у транспорті, що рухається, що спрацьовують при зіткненні з об'єктом; у транспорті, що спрацьовують при запуску системи руху, а також міни-«пастки», що спрацьовують при піднятті, перекиданні тощо; міни-«сюрпризи» у поштових відправленнях, посилках, багажі, ручній поклажі, побутових електроприладах, в урнах, туалетах і т.д.; запальні й піротехнічні засоби, порох, бінари у т.ч. речовини, що загоряються при розкритті, при зіткненні з киснем повітря; засоби ближнього бою (ручні гранати, гранатомети), ракети, міномети, стрілецька зброя, артилерія, авіація.

2. Застосування зброї при вчиненні терористичного акту – її використання за цільовим призначенням – вчинення прицільних пострілів чи хаотична стрільба в місцях перебування людей, заподіяння ударів холодною зброєю тощо.

3. Вчинення підпалу – знищення або пошкодження майна вогнем, якщо при цьому існувала загроза життю та здоров'ю людей або заподіяння значних матеріальних збитків.

Також існують такі способи вчинення терористичних актів як: викрадення людини (людей), захоплення заручників, захоплення літаків, захоплення адміністративних будівель, вбивства вищих посадових осіб держави та очільників (або представників) спецслужб, використання біологічної зброї, зброї масового знищення, комп'ютерний тероризм тощо.

До способу вчинення кримінального правопорушення як елементу криміналістичної характеристики у широкому розумінні відноситься також підготовка до вчинення та приховання слідів вчиненого кримінального правопорушення.

Вчиненню терористичних актів, як правило, передує ретельна підготовка, що залежить від способу вчинення запланованого терористичного акту. Це – відшукання вибухівки, виготовлення вибухових пристроїв, придбання зброї, підшукування співучасників, спеціальна підготовка виконавців та інші дії.

Підготовка терористів здійснюється, як правило, у спеціально створених з цією метою таборах та полігонах, із залученням інструкторів для навчання володіння зброєю, вибухівкою, прийомами рукопашного бою та ін. Нерідко терористичному акту передує вчинення цілої низки інших кримінальних правопорушень. На етапі підготовки до вчинення теракту у правоохоронців вже є підстави для притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення таких кримінальних правопорушень, як незаконне зберігання вогнепальної зброї, вибухових речовин тощо.

Ознаки підготовки до вчинення терористичного акту:

- відео- і фотозйомка об'єкта;
- спостереження за об'єктом нападу, у тому числі із використанням технічних засобів;
- вивчення злочинцями шляхів підходу та відходу до об'єкта, детальне вивчення прилеглої території, складання відповідних планів та схем об'єкта;
- отримання інформації про систему охорони та оборони об'єкта;
- навчання членів терористичного формування прийомам виготовлення та використання вибухових пристроїв, роботи з металорізальною апаратурою, способам вчинення насиль-

ницьких дій, застосуванню зброї, виготовленню пристроїв для блокування сигналізації, відпрацювання дій по використанню спеціальної техніки, правилам конспірації;

- придбання партії електронних годинників різних систем, приймників, малогабаритних радіостанцій тощо;
- придбання автомобілів розповсюджених марок, у першу чергу таких, що вже були у використанні, без нотаріального оформлення на право користування, ухилення від їх переоформлення у встановленому законом порядку, недбале ставлення до технічного стану та зовнішнього вигляду придбаного автомобіля;
- вчинення іншого кримінального правопорушення (викрадення автотранспорту, заволодіння зброєю тощо);
- попереднє моделювання дій кожного із учасників терористичної групи в умовах різного рівня інтенсивності протидії з боку правоохоронних органів під час вчинення акту тероризму;
- встановлення корумпованих зв'язків з працівниками правоохоронних органів;
- проведення підготовчої пропаганди;
- використання ЗМІ для ведення інформаційних війн;
- виготовлення, придбання документів прикриття (паспорти, посвідчення працівників правоохоронних органів тощо);
- пропозиція виконати незначну роботу за велику винагороду: перегон автомобіля, перенесення пакету (мішка, змотку), передача посилки, у тому числі пасажирами залізничного чи автомобільного транспорту.

Терористичні організації здійснюють матеріально-технічну, фінансову, кадрову, організаційну підготовку терористичних акцій. Наприклад, пограбування банків, торгівля зброєю для одержання фінансових коштів, спроби звільнення з місць позбавлення волі однодумців і ін. В останні роки усе більше число терористичних організацій залучаються до участі в наркобізнесі з метою фінансування своєї діяльності. Форми цієї участі можуть бути різними: вирощування наркомістких рослин, виробництво і (або) контрабанда наркотиків, охорона плантацій з наркокультурами, виконання доручень наркоділків з усунення конкурентів або осіб, запідозрених у співробітництві з правоохоронними органами тощо.

До способу вчинення кримінального правопорушення як елементу криміналістичної характеристики також належить спосіб його

приховання. Щодо досліджуваної категорії злочинів способами приховання є:

- утаювання та фальсифікація інформації та її носіїв (місце перебування терористичних центрів, осіб, що їх очолюють, незважаючи на виступи у ЗМІ й повідомлення неправдивої інформації про місцеперебування, що спричиняє бомбардування та інші антитерористичні акції, позитивний характер яких низький);
- маскування інформації та її носіїв (маскування місць перебування терористичних організацій, їх центрів, осіб, які їх очолюють;
- проникнення в місця злочинного посягання під виглядом пасажирів авто- і авіатранспорту, під виглядом глядачів масових видовищ, в інші місця скупчення людей – у парки, на пляжі та ін.);
- знищення інформації та її носіїв (знищення осіб, які вчинили злочин шляхом використання ВП, знищення транспорту; знищення об'єктів посягання – людей, будівель, кафе, магазинів та ін.).

Способи приховання, як це видно з терористичних актів, що мали місце, мають витончений, добре продуманий характер, що не дозволяє дотепер здійснювати профілактичні заходи. Для терористів важливо, щоб про їх діяльність, про вчинювані ними терористичні акти дізналось якомога більше людей, було привернуто увагу світової спільноти. Тому, як правило, вони не приховують вчинення ними терактів, але приховують сліди злочину, які можуть вказувати на причетність до нього конкретної особи (наприклад, використовуються ВП сповільненої дії, із годинниковими замикачами чи з радіокерованими детонаторами, тобто такі, що можуть вибухнути без обов'язкової присутності на місці вибуху терориста). Разом з цим, більшість слідів, які могли б допомогти слідству встановити особу, причетну до вчинення вибуху, знищуються безпосередньо самим вибухом, а свідки, які могли б вказати на злочинця під впливом пережитого від теракту жаху, не в змозі дати достовірні показання.

Погроза вчинення терористичного акту є також способом вчинення цього злочину. Залежно від того, як погрози доводяться до відома адресата, можна виділити:

- безпосередні – передача погрози безпосередньо тій особі або органу, яким вона адресована,

- опосередковані – з використанням різних технічних засобів (радіо, телебачення, мережа Internet й т. ін.) та через третіх осіб (злочинець передає погрозу через сторонню людину). В залежності від ступеня відкритості суб'єкта, погрози можуть бути розділені на дві групи: а) висловлення погрози супроводжується повідомленням про особу злочинця, б) погроза анонімна в момент її передачі адресатові.

Вирішуючи питання про те, чи є погроза реальною, необхідно виходити з того, чи здатна вона викликати обґрунтовані побоювання можливості її реалізації у тих осіб, яким вона адресована або навіть просто передана (для подальшого повідомлення адресатові).

Обстановка вчинення злочинів як елемент криміналістичної характеристики об'єднує в собі речові, просторові, часові та поведінково-психологічні чинники, які створюють відповідні умови у певному середовищі життя або діяльності. Для вчинення значних терористичних акцій обираються місця великого скупчення людей – великі офіси (США), видовищні заклади, багатоквартирні будинки, метрополітен (Москва), пляжі (Нова Зеландія), магазини і ресторани (Ізраїль), навчальні заклади (Беслан, Чечня). Злочини, що мають менш масштабний характер, вчинюються шляхом підриву окремих приміщень (Москва, Вашингтон), транспортних засобів (Волгоград). У характеристиці місця вчинення терористичних актів звертає на себе увагу масштабність, що є відмінною рисою терористичних проявів, які мають на меті не тільки знищення людей, а й величезне поширення загрози застосування подібного в інших місцях, що обираються терористами.

Час як елемент обстановки обирається як найменш очікуваний, як правило, час початку робочого дня або час відпочинку. Обрання певного часу, як і місця, також має певний психологічний ефект раптовості, що справляє негативний плив на людей, підкреслюючи (посилюючи) значущість погрози, невідворотність настання злочинних результатів, безглуздість можливих профілактичних заходів. Психологічний ефект погрози тримає населення в стані напруженого очікування, що знижує необхідну соціальну активність, породжує апатію, стан приреченості. Саме в цьому полягає одна з головних негативних тенденцій тероризму, що його характеризує. (*Наприклад, терористичний акт у Беслані (Північна Осетія) в школі № 1 вчинений 1 вересня 2004 року*). З урахуванням часового фактору активізація терористичної діяльності припадає також на періоди проведення важ-

ливих політичних кампаній. Саме використання такої обстановки для вчинення терористичних актів є ключовим чинником у протиправній діяльності терористів.

Для виявлення, попередження, розкриття та розслідування терористичного акту важливе значення мають властивості особистості терориста, які характеризують його вольові якості, професійні навички, у тому числі злочинні, відношення до жертв та співучасників, які впливають на вибір місця й часу, способів та засобів вчинення та приховання злочину, визначають можливу лінію його поведінки на досудовому слідстві.

У криміналістичній характеристиці терористичних актів ***особа злочинця*** може розумітися як організація, група, так і одинак-виконавець. Злочинна організація або група має досить складну структуру, яка передбачає ієрархію в системі як організації, так і підпорядкованості. Виділяють декілька рівнів терористичних організацій.

Перший рівень – стійкі терористичні групи, які мають ієрархічну структуру, розташовуються в місцях міжнародних конфліктів, одержують політичну підтримку, володіють матеріально-фінансовою базою.

Другий рівень – злочинні терористичні формування, які вчиняють кримінальний тероризм, мають свою організовану структуру, стійкі організовані групи, корумповані зв'язки з посадовими особами, займаються наркобізнесом, торгівлею зброєю. Кримінальні терористичні акти спрямовані на отримання поступок з боку державних, судових, правоохоронних органів, необхідних для здійснення злочинної діяльності (наприклад, вимоги щодо пом'якшення вироків та ін.) тощо. Звичайно, таку назву тероризму можна надати із певною мірою умовності, оскільки будь-який тероризм є кримінальним, «не кримінального» тероризму взагалі не існує.

Третій рівень – міжнародний тероризм кримінальної і політичної спрямованості. Міжнародний тероризм може об'єднувати низку терористичних груп у різних регіонах світу.

Своїми особистісними якостями терористи характеризуються високим ступенем агресивності, яка може виражатися у висловленні погроз на адресу потерпілого, ворожості щодо нього та його активної суспільної або державної діяльності. Такі особи нерідко проявляють цинізм, брутальність до навколишніх, а також елементи жорстокої поведінки в побуті чи службовій діяльності. Найчастіше це фанати або люди жорстокі, мстиві, із садистськими схильностями, готові на все

заради задоволення своїх амбіцій, на будь-яку розправу з особами, які перешкоджають їм у досягненні своїх політичних, корисливих, націоналістичних або релігійних цілей. На думку психологів, для терористів характерним є верховенство емоцій над розумом (імпульсивність), упередженість оцінок, низький поріг терпимості (дратівливість, збудливість), відсутність належного самоконтролю. У терористичні групи потрапляють особи різних професій, практично з усіх прошарків суспільства. Багато терористів є людьми, які в свій час, виступаючи за певні права і свободи, були засуджені державою, поставлені за межу закону. Для таких людей тероризм стає соціальною помстою державі. Відомі численні випадки, коли на шлях вчинення екстремістських акцій встають люди, які вживають наркотики, і ця обставина істотно позначається на їх вольових якостях та емоційному стані під час вчинення злочину.

Докладнішого аналізу потребує така властивість особи терориста, як особлива жорстокість. Злісна спрямованість злочинця, його цинізм та безжалісне відношення до людей знаходять своє вираження саме в жорстокості до потерпілих, в ігноруванні або бажанні тієї шкоди, що завдає суспільству. Ця жорстокість позначається в застосуванні вогнепальної зброї чи холодної зброї особливо бузувірським способом (численні вогнепальні та ножові поранення, відрізання частин тіла й т. ін.), а також в одному із двох варіантів застосування вибухового пристрою або в їх поєднанні: 1) використання вибухового пристрою, спеціально розрахованого для поразки значної кількості людей незалежно від місця його застосування; 2) застосування вибухового пристрою в місцях найбільшого скупчення людей (на вокзалах, ринках, у транспортних засобах і т. ін.)

Особи, які встають на шлях вчинення терористичних актів, зазвичай проявляють певні професійні навички у поводженні та влучній стрільбі із вогнепальної зброї (у тому числі бездоганно володіють автоматичною зброєю), знають технологію виготовлення та правила поводження з вибуховими речовинами; володіють електромонтажними, токарськими, слюсарними та іншими видами робіт. Ці знання можуть реалізовуватися у виборі оптимального місця й часу для стрільби або вибуху, у конкретній конструкції зброї та вибухового пристрою, способі підриву та приховані злочину. Професійні навички й уміння терористів відображають як загальні ознаки, властиві трудовим операціям певних професій, так і окремі індивідуальні особливості

конкретної людини. Наприклад, професійні навички фахівця-підривника відображаються в способах зрізу вогнепровідного дроту та його кріплення в капсулі-детонаторі, виготовленні електровибухового ланцюга, у способі закладки вибухового пристрою. Виявлення їх на місці події допомагає орієнтовно визначити особливості злочинця, що сприяє його встановленню та розшуку.

У терористичних організаціях, у всіх структурних ланках переважають в основному чоловіки у віці від 20 до 35 років, не працюючі, з неповною середньою та середньою освітою. У терористичних організаціях, що займаються наркобізнесом, який забезпечує високий прибуток при відносно некваліфікованій і не трудомісткій роботі, особливо висока частка молоді, що не має спеціальності. У групах, які здійснюють терористичну діяльність у сфері економіки і фінансів, віковий рівень її учасників вищий, як і рівень їх загальної і спеціальної кримінальної підготовки. У терористичних формуваннях ідейно-політичної спрямованості відсоток раніше засуджених незначний. Проте, у загально злочинних формуваннях, що займаються безпосередньо кримінальним тероризмом, спостерігається великий відсоток раніше засуджених (72%). Кримінальному тероризму властива така риса, як досить високий рівень злочинного професіоналізму (82%) членів груп, які задіяні у кримінальному тероризмі, володіють більшістю типових ознак кримінального професіоналізму.

Типова «слідова картина». Терористичні акти залишають значну кількість різноманітних слідів (у тому числі специфічних): сліди вогнепальних, осколкових, ножових і т.п. поранень на тілі потерпілих, сліди ушкоджень на трупі та його одязі біологічного походження – кров, клітини м'яких тканин, кісткові останки та ін. Вони містять важливу інформацію про спосіб, місце, час, знаряддя злочину та ймовірного злочинця. На місці події залишаються сліди застосування вогнепальної зброї: кулі, гільзи, залишки порохового заряду, пижі, вогнепальні пробоїни в перешкодах.

До матеріальних слідів вибуху відносяться: деформовані фрагменти деталей і частин вибухових пристроїв; конденсовані (тверді) продукти вибуху; частки вибухових речовин, що не зреагували; сліди впливу продуктів вибуху та повітряної ударної хвилі на деталі пристроїв і предмети обстановки місця події; сліди розльоту вражаючих елементів та інших фрагментів вибухового пристрою (осколкова поразка предметів обстановки); сліди впливу вибуху на людину.

Наявність, ступінь виразності, місця локалізації тих або інших слідів вибуху в матеріальній обстановці на місці події в кожному конкретному випадку залежать від хімічної природи та маси вибухової речовини, виду й потужності засобів ініціювання, характеристики корпуса та інших особливостей конструкції вибухового пристрою, обраного злочинцем місця закладки вибухового пристрою, наявності або відсутності поблизу вибухового пристрою предметів обстановки та низки інших факторів, пов'язаних з видом (родом) предметів, які перебували в момент вибуху в безпосередній близькості від вибухового пристрою.

Деформовані фрагменти деталей та частин вибухових пристроїв поділяються на кілька груп за їх можливою приналежністю (відношення до різних частин конструкції пристрою): а) засоби ініціювання (цоколі електролампочок, частини електронагрівальних спіралей, дрібні осколки тонкого металу, уламки пружин тощо), б) підривний ініціюючий механізм (уламки радіодеталей, мікросхем, залишки годинникових фрагментів), в) корпус і камуфляж пристрою, г) інші елементи вибухового пристрою та супутні об'єкти.

Частки вибухової речовини, що не прореагували, у слідах вибуху несуть основну криміналістичну інформацію про підірвану вибухову речовину і поділяються на групи мікрооб'єктів в залежності від їх розміру від шматків та порошку, що добре видимі неозброєним оком до ультра мікрочастинок та слідових кількостей вибухової речовини, що виявляються тільки високочутливими приладами та містять інформацію тільки про природу вибухової речовини (для криміналістичного дослідження таких об'єктів необхідні спеціальні прийоми підготовки проб та особливий порядок поводження з об'єктами-носіями).

Сліди впливу продуктів вибуху та повітряної ударної хвилі на деталі пристрою й предмети обстановки місця події надзвичайно різноманітні. Їх розрізняють за природою фізичного впливу вибуху на предмети навколишнього оточення. Загалом, для вибухів ВП із зарядами масою до 10 кг вибухової речовини, виділяють бризантний, тепловий і запальний, фугасний (метальний), мікроструктурний та сейсмічний вплив.

Сліди впливу вибуху на людину поділяються на групи: матеріальні сліди (травми) та інші ефекти. Матеріальні сліди розрізняють за видами та інтенсивністю впливу: не сумісні з життям або тяжкі трав-

ми (відрив кінцівок, розрив внутрішніх органів, ушкодження частин тіла); травми середнього та легкого ступеня тяжкості.

До слідів вибуху, які відображаються у свідомості потерпілих та свідків, відносяться: акустичний ефект вибуху, світловий вплив (спалах) та запахові відчуття. Ці сліди формуються в умовах сильного стресу й не завжди відповідають реальній дійсності через низку причин об'єктивного та суб'єктивного характеру.

До слідів вчинення терористичного акту відносяться аудіо- та відеозаписи переговорів з терористами, аудіо записи переговорів між терористами каналами радіо-, телефонного зв'язку; відеозаписи, зроблені на місці події представниками засобів масової інформації та співробітниками спецпідрозділів при звільненні заручників.

Більшість відомостей про злочин залишається у свідомості людей: потерпілих і свідків, особливо очевидців злочину, родичів, знайомих терориста, його сусідів і т.ін. Вони можуть повідомити інформацію про зовнішність злочинця, напрями та шляхи його пересування, місця знаходження в певний час та характер дій там, у тому числі на місці злочину, про спроби придбати зброю, вибухові пристрої або їх деталі; про виготовлення, зберігання та випробування знаряддя злочину; про взаємини з жертвою та погрози на її адресу. Діяльність злочинців при вчиненні терористичного акту знаходила відображення у свідомості водіїв, пасажирів громадського транспорту; членів екіпажу та пасажирів захопленого повітряного судна; громадян, захоплених у якості заручників і ін. Це можуть бути особи, до яких терористи зверталися з проханням «догляду» за сумками, мішками чи іншими предметами зі схованими у них вибуховими пристроями. Важливу інформацію можуть повідомити представники спеціальних підрозділів, які беруть участь в операції зі звільнення заручників.

До елементів криміналістичної характеристики також належить ***особа (особи) потерпілого.*** У випадках, де кількість потерпілих набуває масового характеру як наслідок масштабних терористичних акцій, індивідуалізація осіб потерпілих не є джерелом інформації, яка дозволяє віднести її до елементів криміналістичної характеристики. Потерпілі в подібних випадках є випадковими жертвами, які не мають криміналістичної залежності від діяльності (дій) терористів. Жертвою тероризму може стати будь-яка особа: як президент країни, так і будь-який пересічний громадянин в залежності від конкретного терористичного угруповання, його ідеологічної платформи та способів втілення в життя своїх намірів.

§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування терористичних актів

Кожен спосіб вчинення терористичного акту має визначені особливості, що обумовлено особливостями механізму протікання події. Тому виокремлення слідчих ситуацій, що були б загальними для всіх способів вчинення терористичних дій можливе тільки в узагальненому вигляді.

Класифікація ***типових слідчих ситуацій***, що була б єдиною для обох форм вчинення тероризму, може бути проведена за джерелом інформації про кримінальне правопорушення:

- злочинець (чи злочинці) звернувся в правоохоронні органи з повідомленням про вчинений акт тероризму чи з погрозами вчинення терористичних дій;
- потерпілі звернулися з заявою про вчинення щодо них злочину; очевидці заявили в правоохоронні органи про терористичні дії чи вибух, пожежу, аварію, що відбулися;
- правоохоронні органи отримали інформацію про вчинений акт тероризму із засобів масової інформації.

Для розслідування сприятливішими є перші дві ситуації. У випадку звернення навіть анонімного злочинця в правоохоронні органи з повідомленням про вчинений акт тероризму (перша ситуація) є ймовірність одержання максимально докладної інформації про нього, його наміри й інші обставини. Якщо ж злочинець звертається із погрозами вчинення вибуху, підпалу в терористичних цілях, співробітники правоохоронних органів можуть запобігти реалізації таких погроз.

В другій ситуації слідчий й оперативні співробітники повинні, використовуючи тактичні прийоми, надати потерпілому допомогу у викладенні відомих йому фактів з максимальним ступенем докладності. Потерпілі, як правило, володіють досить істотним обсягом інформації.

Працюючи з очевидцем (третя з названих ситуацій), необхідно насамперед переконатися в тому, що громадянин, який звернувся до них, правильно зрозумів характер події, свідком якої він став, і не помиляється в оцінці її причин. Після чого також необхідно надати такій особі допомогу у викладенні обставин того, що відбулося. Швидше

за все, його інформація буде мати уривчастий, неповний характер. Однак вона має суттєве криміналістичне значення й дозволить визначити основні напрямки розслідування, зокрема, пошуку необхідної інформації про злочин.

Основним завданням слідчого й оперативних працівників у четвертій ситуації є встановлення джерела інформації, місця події, а потім і очевидців події.

Класифікація слідчих ситуацій можлива й за характером наслідків, що настали:

- відбувся вибух;
- вчинено підпал, у результаті якого почалася пожежа;
- дії злочинців призвели до аварії на об'єкті. В залежності від виду й масштабності наслідків, слідчий приймає рішення про склад слідчо-оперативної групи, необхідність залучення відповідних спеціалістів та технічних засобів для дослідження місця події.

Виходячи зі стадії розвитку злочинної події, в якій слідчий починає роботу на місці події, слідчі ситуації поділяються на такі: слідчий (слідчо-оперативна група) прибув на місце після закінчення терористичних дій (тобто після вибуху, закінчення пожежі тощо); слідчий прибув на місце до закінчення таких дій тобто в той час, коли вибуховий пристрій, наприклад, уже виявлено, але не знешкоджено, залишається небезпека виникнення пожежі і т. п.)

В кожній з названих ситуацій завдання й дії слідчого будуть різні. У першій з них основне завдання зводиться до організації слідчого огляду місця події за неодмінної умови попереднього забезпечення безпеки всіх його учасників. В другій ситуації акцент переноситься на організацію проведення спеціальної операції і підготовку до проведення слідчих (розшукових) дій.

Іноді вже на початковому етапі розслідування цілком правильною уявляється можливість встановити, чи є події кримінальними, тобто з початку події очевидно, що те, що відбулося, є наслідком злочинних дій. Однак, необхідно пам'ятати, що вибухи, пожежі чи інші дії, навіть такі, що призвели до смерті громадян, подібні за обставинами події й результатами, та можуть бути наслідками, викликаними не лише кримінальними причинами.

Наприклад, вибух може відбутися в результаті невідворотної сили (сил природи – грози, землетрусу тощо) чи в результаті нещасного

випадку. Причиною вибуху можуть бути необережні дії при роботі з вибуховими речовинами, відкритим вогнем чи іншими джерелами підвищеної небезпеки. Пожежа може виникнути як наслідок необережного поводження з вогнем, стати результатом дії сил природи чи порушення правил установки й експлуатації систем опалення й освітлення, може мати місце самозаймання тих чи інших матеріалів. Наслідки, що настали, можуть бути результатом самопідриву чи самопідпалу з метою самогубства. Отже, повинна бути встановлена причина того, що відбулося.

У зв'язку з цим ***типовими слідчими версіями***, поряд з версією про вчинення терористичних дій, необхідно вважати версії про те, що причиною події, що сталася, є:

- невідворотна сила (наприклад, стихійне лихо);
- недотримання встановлених вимог і правил, у тому числі:

а) недотримання протипожежних правил і правил техніки безпеки при установці, збереженні й експлуатації освітлювальних, опалювальних, газових, хімічних приладів, засобів, установок;

б) недотримання правил збереження, транспортування, використання і технології виготовлення легкозаймистих і вибухонебезпечних речовин і матеріалів;

в) використання устаткування, механізмів, апаратури без надійного протипожежного й іншого, що виключає небезпеку займання й вибуху, захисту; порушення правил експлуатації технологічного устаткування;

г) порушення правил ведення підривних робіт, робіт, пов'язаних з використанням відкритого вогню, а також порушення технологічних процесів на об'єктах підвищеної небезпеки.

Типові версії про природу вибуху варто доповнити версією про сполучення двох видів вибухів, один з яких відбувається цілеспрямовано – з використанням вибухових речовин чи вибухового пристрою, а другий, незапланований,– у результаті першого вибуху відбувається вибух побутових газових мереж, балонів, паливно-мастильних матеріалів, фарби тощо. Наприклад, дія вибухового пристрою в автомобілі може спричинити пожежу й вибух бензобака.

Крім того, повинні бути висунуті й перевірені версії про те, що злочинці не переслідували цілей порушення суспільної безпеки, залякування населення або здійснення впливу на прийняття рішень органами влади. Виявлені наслідки можуть бути не пов'язані з теро-

ризмом, а мав місце інший злочин – убивство або заподіяння шкоди здоров'ю, навмисне знищення чи пошкодження майна й ін.

Слідчий повинен оцінити наявну інформацію і тільки за наявності відповідних підстав висунути ту чи іншу версію. Не слід перевіряти всі версії, якщо, наприклад, терорист попередив про вибух, що готується, і, незважаючи на зусилля правоохоронних органів, вчинив його в присутності очевидців.

Ситуації, що складаються у випадку висловлення злочинцями погроз вчинення терористичних дій, також можуть бути класифіковані за декількома підставами. Насамперед, доцільно розділити їх на дві групи в залежності від того, кому такі погрози були повідомлені: представнику правоохоронних органів; іншому громадянину, у тому числі представнику ЗМІ. В кожній групі, у свою чергу, можуть бути виділені ситуації в залежності від поведінки злочинця: назвав себе; висловив погрозу анонімно.

У першій ситуації зусилля слідчого будуть зосереджені на перевірці вірогідності тих даних, що повідомив злочинець, у тому числі й про себе, для з'ясування причини такої поведінки і попередження реалізації висловлених погроз. В другій ситуації завдання є значно складнішим, оскільки необхідно вжити заходів до встановлення особи злочинця, а також місця, де він може перебувати. Тільки після одержання необхідної додаткової інформації слідчий може приступити до організації операції з припинення злочину, виключення можливості здійснення дій, якими погрожував злочинець, а також із затримання злочинця.

При організації розслідування необхідно враховувати, кому в остаточному підсумку були адресовані висловлені погрози. В залежності від цього можливі три слідчих ситуації: погрози адресовані конкретній особі; злочинець погрожував також родині й близьким цієї особи; погрози адресовані установі чи організації, де працює ця особа.

Перевірку версій слідчий здійснює паралельно – від злочину (його наслідків) до особи, яка підозрюється у вчиненні злочину, а також від особи до обставин події, що сталася. За можливістю організовується переслідування невідомого злочинця за «гарячими слідами», використовуючи при цьому виявлені на місті події сліди (взуття, автомобіля, крові, фрагментів одягу тощо).

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні терористичних актів

Огляд місця події. Вся адміністративна територія, де відбувся терористичний акт, номінально є місцем події. Вона може фактично складатися з десятків, сотень або тисяч локальних місць події, які відносяться до конкретних епізодів вчиненого злочину.

Завдання огляду місця події полягають у тому, щоб:

- безпосередньо вивчити матеріальну обстановку для з'ясування характеру і обставин події;
- виявити, зафіксувати й вилучити сліди та предмети, які вказують на наявність (відсутність) у розслідуваній події ознак кримінального правопорушення, а також тих, що можуть мати значення для провадження, у тому числі, набути значення речових доказів;
- одержати вихідну інформацію, необхідну для висунення загальних і окремих версій;
- виявити вихідні дані для наступного проведення інших слідчих (розшукових) дій;
- встановити джерела можливого одержання інших даних, що можуть бути доказами у кримінальному провадженні.

До виїзду на місце події одним із головних завдань СОГ є перевірка готовності технічних засобів виявлення і фіксації слідів на місці події. Такими засобами можуть бути дозиметри, вимірювальні прилади, що фіксують зміни радіаційного фону, хімічні реактиви для проведення експрес-аналізів на місці злочину тощо. Найменування, ідентифікаційні ознаки таких засобів і результат перевірки їх придатності до використання повинні знайти відображення у протоколі огляду.

Крім спеціальних технічних засобів, повинні бути підготовлені для використання криміналістичні науково-технічні засоби, що відносяться до засобів фіксації. З огляду на складність описання, об'єктивного й адекватного відображення в протоколі встановлених на місці події явищ і фактів, особливе значення використання засобів судової фотографії, відеозйомки й аудіозапису.

До виїзду, якщо слідчий передбачає наявність на місці події трупа (трупів), доцільно забезпечити участь в огляді понятих, які повинні

відповідати вимозі ч. 7 ст. 223 КПК України про незаінтересованість у кримінальному провадженні, та відповідних спеціалістів. У кримінальних провадженнях про терористичний акт в першу чергу можуть знадобитися судові медики, пожежні техніки, вибухотехніки, криміналісти, фото-, відеодокументалісти та ін.

На робочому етапі огляду особа, відповідальна за його проведення (слідчий), повинна:

- якщо цього не було зроблено раніше – виконати підготовчі дії після прибуття на місце події;
- роз'яснити права й обов'язки понятим, спеціалістам, іншим учасникам слідчої (розшукової) дії. Крім цього, необхідно чітко проінструктувати цих осіб про загальні правила й особливості поведінки безпосередньо під час огляду (як поводитися під час виявлення предметів, слідів, які заходи власної безпеки вживати й ін., звернути їх увагу на предмети й сліди, що можуть мати відношення до злочину, позначити ці сліди, щоб не пошкодити чи не пропустити (втратити);
- не втратити можливість роботи з мікро- і запаховими слідами ймовірних злочинців;
- створити групу для пошуку (переслідування)»за гарячими слідами», залучити кінологічну службу для переслідування, визначення ймовірних шляхів приходу злочинців на місце події і відходу з нього;
- вислухати коротку думку запрошених спеціалістів про найбільш доцільну послідовність дій, застосування технічних засобів; повідомити учасників слідчої (розшукової) дії про технічні засоби, що будуть застосовані;
- прийняти остаточне рішення, намітити і довести до відповідальних осіб план (вузли, послідовність роботи) і методи проведення детального огляду, попередити про майбутнє застосування конкретних технічних засобів. На початковій стадії огляду здійснюється орієнтуюча і оглядова фото-, відеозйомка, виміри й описання предметів без порушення їх розташування.

Методами огляду за послідовністю застосування прийомів і засобів є: а) ексцентричний (оглядаючи місце події слідчий та відповідні фахівці рухаються від умовного центра місця події до периферії); б) концентричний (рух від периферії до центра); в) фронтальний (рух по визначеній лінії вперед, так зване «прочісування»); г) секторний

(рух по секторам від умовного центру до периферії у межах сектору 30–45 град.) д) змішаний.

Також методами огляду місця події за повнотою дослідження є: а) суцільний, що полягає у скурпульозному дослідженні всієї території місця події, не минаючи жодного об'єкта); б) вибірковий (вузловий), при якому оглядаються найбільш важливі фрагменти обстановки місця події, як правило, місця розташування слідів злочину, визначених відповідно до механізму злочину.

Вибір виду та методу огляду місця події покладається на слідчого як керівника слідчо-оперативної групи, який узгоджує його із спеціалістами, що входять до складу СОГ.

Робочий етап починається із статичного огляду місця події, коли проводиться загальний огляд, описання, вимірювання місця події та об'єктів на ньому, складаються загальні плани, схеми. Учасники огляду рухаються не хаотично, а по так званій «доріжці», визначеній спеціалістом-криміналістом, який забезпечує збереження слідів злочину, що знаходяться на землі чи асфальті, запобігає їх знищенню членами СОГ. Слідчий за допомогою спеціаліста виявляє та визначає за допомогою криміналістичних табличок місця розташування слідів злочину, убезпечуючи цим їх випадкове знищення.

Під час статичного огляду проводиться відеозапис, фотографування обстановки місця події із використанням орієнтуючого, оглядового, вузлового прийомів фотозйомки та відеозапису, використовуючи при цьому методи кругової та лінійної панорами, вимірювальний метод (із використанням криміналістичної лінійки, рулетки, масштабного квадрату тощо), стереофотографічний метод та інші.

Під час динамічного огляду слідчий за допомогою спеціаліста детально оглядає, інколи досліджує окремі сліди, предмети. Здійснюється пошук і вилучення речей, які використовувалися злочинцями.

Для якісного огляду місця пожежі обов'язковою є участь спеціаліста-пожежника, який надає допомогу слідчому у визначенні осередку загоряння, речовини (суміші), що використовувалася для підпалу (що свідчить про навмисні дії винних осіб).

У ході динамічного огляду проводиться ретельне вивчення видимих слідів, пошук мало видимих і невидимих неозброєним оком слідів, визначення їх належності до події злочину. Всебічно зафіксований у стадії статичного огляду предмет можна взяти в руки (пам'ятаючи про необхідність збереження на ньому всіх можливих у даній ситуації

слідів злочинця і убезпечення від привнесення сторонніх, у тому числі власних, слідів).

При застосуванні вогнепальної зброї під час вчинення терористичного акту на місці події вилучаються стріляні гільзи, кулі та безпосередньо зброя. При огляді зброї, після її фіксації з обов'язковою прив'язкою до місця виявлення та застосування заходів безпеки, спеціаліст надає допомогу слідчому у виявленні слідів рук, рук у рукавичках на зовнішніх частинах зброї, здебільшого, на його гладких дерев'яних, пластикових і металевих поверхнях, мікрослідів: бруду, пилу, мікрослідів потожирової речовини, крові, часток волосся, текстильних волокон тощо. У випадку, якщо спеціаліст-криміналіст приходить до висновку, що якісно виявити і вилучити дані сліди методами «польової криміналістики» не представляється можливим, слідчий повинен вжити заходів для належного упакування та транспортування вилучених об'єктів до відповідної експертної установи для дослідження в лабораторних умовах.

На заключній стадії огляду місця події підводяться підсумки проробленої роботи; оцінюються всі отримані дані. Перевіряється, чи нічого не упущено; упаковуються для вилучення і доставки в потрібне місце (в орган СБ України, до експертних установ, в інше місце збереження (на склад) виявлені об'єкти. З урахуванням багатооб'єктності місця події важливо мати велику кількість пакувальних засобів для вилучення різноманітних об'єктів. Будь-який об'єкт, що вилучається, необхідно упаковувати окремо від інших таким чином, щоб забезпечити надійне збереження на ньому інших, не виявлених у ході огляду місця події, але потенційно можливих слідів. Кожне упакування повинно забезпечувати безпеку вилученого предмета від несанкціонованого доступу. Тому важливо ретельно прошити (проклеїти і т. п.) упакування, проставити на ньому найбільш доцільний у даному випадку вид печатки (паперова, сургучева, пластилінова), виконати відповідні підписи. Така скрупульозність, крім іншого, дозволить не допустити або максимально локалізувати в майбутньому реально можливі спроби з боку окремих учасників судочинства й інших зацікавлених осіб дискредитувати добуті в ході огляду місць події об'єкти, що можуть набути значення доказів у кримінальному провадженні, чим ускладнити роботу органів правосуддя і, в остаточному підсумку, уникнути справедливого кримінального покарання. Остаточно документально (у протоколі й додатках) фіксується хід і результати огляду місця по-

дії; перераховуються всі додатки до протоколу. Підсумкові документи надаються для ознайомлення всім учасникам огляду.

Огляди трупів та їх фрагментів на місці вчинення терористичного акту шляхом вибуху мають свої особливості, що полягають у наступному.

При огляді місць вибухів житлових будинків, у метро, інших багатолюдних місцях, трупи та їх фрагменти, як правило, не оглядаються на місці їх виявлення. Це пояснюється тим, що трупи та їх фрагменти витягаються з-під завалів, зруйнованих конструкцій та їх уламків працівниками рятувальних служб, які відразу починають працювати на місці вибуху. Ця специфічна й небезпечна робота, основною метою якої є виявлення та врятування ще живих людей, проводиться в першу чергу. Трупи та їх фрагменти, що виявляються в ході рятувальних робіт, переносяться у вільне від руїн місце, погоджене з керівником слідчо-оперативної групи.

Більшість потерпілих, якщо є найменша надія врятувати їх життя, ще до початку слідчого огляду відправляються в лікувальні установи.

Отже, у більшості випадків на місцях подій у кримінальних провадженнях про терористичні акти, у першу чергу, вчинені шляхом вибуху, трупи та їх фрагменти оглядаються не на місцях загибелі людей. Проте, трупи терористів одразу піддаються огляду з метою виявлення на них та вилучення вибухових пристроїв та зброї. Ці положення докорінно змінюють традиційну організацію огляду, при якій труп вважається центральним об'єктом огляду місця події та місце його положення не підлягає зміні.

Трупи та їх фрагменти на момент огляду найчастіше є невпізнаними, що ускладнює огляд. Недоліки та помилки, яких припускаються слідчі при проведенні оглядів трупів, що виражаються в неповноті фіксації ознак зовнішності, невиконанні дактилоскопіювання, розпізнавальної фото-, відеозйомки, поспішності з відправленням до моргу тощо, можуть призвести в подальшому до плутанини із встановленням особи терористів, їх упізнанням.

З огляду на перераховані особливості та беручи до уваги існування об'єктивної необхідності швидкого звільнення місця події від трупів (із санітарних та етичних міркувань), рекомендується організовувати огляд виявлених трупів та їх фрагментів на спеціально виділеній для цього робочій ділянці. Для цього необхідно визначити місце огляду трупів, на якому організувати кілька робочих місць (пунктів): пункт реєстрації та необхідну кількість пунктів безпосереднього огляду.

Робота організовується так, щоб усі виявлені трупи (фрагменти) спочатку доставлялися на реєстраційний пункт. Там кожному трупу або фрагменту привласнюється реєстраційний номер. При підготовці до огляду реєстраційний пункт забезпечується пов'язками (бирками). На кисть руки або ногу трупа прив'язується, а до фрагмента тіла, при неможливості прив'язати, прикріплюється іншим способом пов'язка (бирка) з номером, привласненим трупу, що записується в список реєстрації трупів та фрагментів. У списку також реєструється, якщо це можливо, ім'я, прізвище, стать та особливі прикмети, вказується на яку ділянку (пункт) відправлений труп (фрагмент) для безпосереднього огляду.

Пунктів безпосереднього огляду, залежно від кількості трупів, може бути організовано декілька. У цьому випадку, кожному з них привласнюється номер. Для роботи на кожному пункті виділяються слідчий, поняті, судово-медичний експерт, спеціаліст-криміналіст із фото- та відеотехнікою, засобами дактилоскопіювання трупів та іншими технічними засобами. На цьому пункті здійснюється огляд трупа (фрагмента) і складається протокол огляду трупа. У ході огляду обов'язково повинні бути виконані розпізнавальне фотографування або відеозапис (загальний вид, анфас та обидва профілі) трупа, дактилоскопіювання та складання схеми основних зовнішніх тілесних ушкоджень на медичних контурних схемах частин людського тіла. При огляді трупа бажано застосовувати цифрову фотографію, щоб безпосередньо в ході огляду за допомогою фотопринтера виготовити кольорові фотографії та фототаблицю. Дактилокарта трупа, фототаблиця та контурна схема є додатками до протоколу огляду.

При неможливості проведення розпізнавального фотографування та дактилоскопіювання на місці події через спотворення обличчя трупа та ушкодження кистей рук, про це робиться запис у протоколі та доручається виконання цих заходів експертам при проведенні судово-медичної експертизи в морзі після відповідного туалету особи та обробки пальців рук.

Після огляду труп (фрагмент) відправляється в морг для судово-медичної експертизи або в інше тимчасове сховище трупів, де трупи зберігають в умовах, які перешкоджають розвитку пізніх трупних змін, при відповідній низькій температурі повітря в приміщенні. У морзі труп буде зареєстрований, одяг трупа та інші доставлені з ним предмети збережуться до початку проведення експертного дослідження

в тому стані, у якому вони надійшли. При необхідності здійснюються заходи, спрямовані на попередження псування доставлених предметів (просушування одягу тощо).

У польових умовах, коли неможливо відразу відправити до моргу велику кількість трупів, як тимчасові сховища використовуються авторефрижератори.

При розслідуванні терористичних актів для отримання доказової інформації проводиться ***освідування***, яке є різновидом огляду і являє собою самостійну слідчу (розшукову) дію з обстеження тіла живої людини з метою відшукання слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет.

Освідування здійснює слідчий або прокурор та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря (ч. 1, 2 ст. 241 КПК України) на підставі постанови прокурора. Слідча (розшукова) дія може провадитися як за місцем проведення розслідування, так і в медичній установі. Вибір варіантів належить слідчому, виходячи з конкретних обставин кримінального провадження.

На тілі підозрюваного можуть бути виявлені сліди можливого перебування на місці вибуху, нападу із застосуванням вогнепальної зброї, слідів вибухової речовини, паливно-мастильних рідин або залишки легкозаймистих речовин. Важливо виявити та зафіксувати такі істотні для провадження факти, як наявність опіків, закіптявлення тіла, осколкових та вогнепальних поранень, слідів близького пострілу, підпалин волосяного покриву, слідів можливого знищення цих ознак, а також особливі прикмети терориста.

Для виявлення і подальшого дослідження слідів вибухових, паливно-мастильних, легкозаймистих речовин, пороху тощо, необхідно отримати ацетонові змиви з поверхні тіла за допомогою ватного або марлевого тампону, який поміщують у скляну ємність та герметично закривають. Також вилучають підногтьову речовину підозрюваного, у вмісті якої можна виявити частки ґрунту з місця події, сліди паливно-мастильних матеріалів, вибухових та інших речовин, наявних на предметах, які були використані для вчинення злочину.

Специфіка властивостей соматичних слідів, а саме їх змінюваність у результаті надання медичної допомоги чи в результаті процесів загоєння, можливість самоушкоджень підозрюваного з метою інсценування необхідної оборони також обґрунтовують необхідність проведення освідування. При освідуванні на тілі особи, підозрюваної

у вчиненні теракту, варто шукати ушкодження: переломи, осколкові та вогнепальні поранення, садна, синці, опіки, плями крові.

Огляд тіла рекомендується здійснювати послідовно – у динаміці зверху вниз, оглядаючи частини тіла спереду, позаду і з боків. При описанні тілесних ушкоджень завжди необхідно вказувати, крім їх виду, кількість і локалізацію (місце розташування на частині тіла) ушкодження, розміри (довжину, ширину, діагональ), конфігурацію (форму), стан (наприклад, рана кровоточить, садно має скоринку і т.п.) колір (особливо синців і саден), характер країв ран і периферійної поверхні, взаємне розташування ушкоджень і розташування щодо інших орієнтирів. При освідуванні доцільним є складання додатку – схеми, що ілюструє характер і локалізацію тілесних ушкоджень чи інших слідів на тілі.

Якщо в ході освідування виникла необхідність вилучення одягу чи інших речей, то слідчий, прокурор тимчасово вилучає вказані речі на підставі ч. 1 ст. 167 КПК України та в порядку, передбаченому ст. 168 КПК України.

§ 4. Використання спеціальних знань при розслідуванні терористичних актів

У кримінальних провадженнях про терористичний акт, як і в процесі розслідування інших кримінальних правопорушень, спеціальні знання використовуються у формах: надання консультацій, що використовуються як орієнтуюча інформація та не мають доказового значення, залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій, проведення експертиз, результатом якої є висновок експерта, що, є процесуальним джерелом доказів у кримінальному провадженні.

Як свідчить практика, позитивно зарекомендувала себе форма використання спеціальних знань, відповідно до якої під час розслідування терористичних актів в слідчо-оперативну групу включається спеціаліст-вибухотехнік, який не тільки бере участь в огляді місця події, але й з дотриманням необхідних процесуальних вимог проводить первинні дослідження виявлених об'єктів і слідів, проводить знешкодження вибухових пристроїв.

За результатами первинних досліджень складаються висновки, які містять науково обґрунтовані дані про причини і обставини вибуху, ві-

домості про основні характеристики вибухової речовини і вибухового пристрою, а також рекомендації з подальшої роботи з виявленими об'єктами і слідами. Одержання такого роду інформації на початковому етапі роботи у кримінальному провадженні позитивно впливає на динаміку слідчої роботи.

В багатьох випадках результати роботи спеціалістів як суб'єктів спеціальних знань на місці події відіграють істотну роль у з'ясуванні обставин події, визначенні ознак кримінального правопорушення, розшуку та викриття правопорушників за «гарячими слідами».

Істотну допомогу слідчим надають дані вибухотехнічного ситуаційного аналізу. Результати первинного вибухотехнічного дослідження на місці події, дані науково-технічного орієнтування спеціаліста-вибухотехніка мають велике значення також і для висування версій про особистості правопорушників, для організації комплексних досліджень речових доказів.

Вирішальним фактором, що дозволяє розкрити кримінальне правопорушення «за гарячими слідами», може бути вміле використання в слідчій діяльності даних із встановлення джерел походження використаних у саморобному вибуховому пристрої матеріалів, виробів, застосованих інструментів.

Результати вибухотехнічних досліджень, проведених у «польових» умовах із встановлення конструкції ВП та принципів його дії, найменування і походження, технології виготовлення ВП і його елементів, дозволяють цілеспрямовано проводити пошукові заходи «від речових доказів до правопорушника».

Вибухотехнічна експертиза відноситься до класу криміналістичних експертиз, проводиться у всіх випадках вчинення терористичних актів, пов'язаних із застосуванням вибухових речовин, вибухових пристроїв, боєприпасів та їх комплектуючих, що містять вибухові речовини. Вибухотехнічні експертні дослідження проводить Вибухотехнічна лабораторія Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центра МВС України, науково-дослідні інститути Міністерства юстиції України. Експертиза сприяє встановленню не тільки об'єктивної, а й суб'єктивної сторони кримінального правопорушення шляхом дослідження обставин, що вказують на умисне чи необережне вбивство, нещасний випадок, може вирішувати ситуаційні завдання з метою встановлення механізму події, відтворення матеріальної обстановки, розташування людей щодо вибухового при-

строю на момент вибуху, технічної можливості приведення в дію вибухового пристрою за певних обставин тощо.

До предмета технічної експертизи вибухів відносяться фактичні дані щодо властивостей вибухових речовин, вибухових пристроїв, боєприпасів, слідів їх дії, механізму вибуху та інших обставин, пов'язаних з підготовкою, здійсненням та наслідками вибуху.

Об'єктами експертизи є боєприпаси, вибухові пристрої в цілому (в тому числі саморобного виготовлення) та їх комплектуючі частини, піротехнічні засоби, засоби ініціювання (запалювання й підриву), електричні, механічні схеми і прилади (пристосування), призначені для вироблення ініціюючого імпульсу, вибухові речовини і суміші (в тому числі саморобного виготовлення), хімічні реактиви, з яких виготовляються вибухові речовини і суміші, сліди вибуху на предметах навколишнього оточення, первинні та вторинні осколки, пошкоджені вибухом об'єкти. До об'єктів експертизи належать також матеріали провадження, що містять необхідну для вирішення її завдань інформацію – протоколи огляду місця події, виявлення і вилучення речових доказів, фотознімки, відеозаписи, схеми місця події до і після вибуху, висновки судово-медичних та інших експертиз.

Орієнтовний перелік питань, які вирішуються вибухотехнічною експертизою при розслідуванні терористичних актів такий.

1. Відносно факту та обставин вибуху вибухового пристрою, його дійсних та можливих наслідків: 1) чи відбувся на місці події вибух вибухового пристрою? 2) чи є пошкодження на предметах оточення місця події слідами вибуху вибухового пристрою? 3) який вибуховий пристрій (вид, конструкція, призначення, принцип приведення в дію) був використаний для здійснення вибуху виходячи із слідів на місці події та вилучених під час його огляду предметів? 4) чи є предмети, вилучені з місця події, осколками вибухового пристрою і якого саме? 5) чи є предмети, знайдені на місці події, осколками (частинами, деталями тощо) конкретного вибухового пристрою (наприклад, ручної гранати «Ф-1» тощо)? 6) яка кількість вибухової речовини була підірвана виходячи з розмірів воронки на місці події?

2. При дослідженні вибухових пристроїв та засобів підриву: 1) чи є предмет, вилучений з місця події, вибуховим пристроєм (міною, гранатою, саморобним вибуховим пристроєм тощо), яким саме (вид, модель, країна-виробник), і яким способом (промисловим чи саморобним) він виготовлений? 2) якщо вибуховий пристрій, вилучений

з місця події, виготовлено промисловим способом, де (в яких галузях господарства, військової справи тощо) і з якою метою він застосовується? 3) чи є вибуховий пристрій, вилучений з місця події, боєприпасом? 4) які принципи приведення в дію та конструкція вибухового пристрою, вилученого з місця події (у гр. Х.)? 5) якщо вибуховий пристрій, вилучений з місця події, саморобний, то які професійні навички мала особа, яка його виготовила? 6) які матеріали та деталі використовувались для виготовлення вибухового пристрою, вилученого з місця події (у гр. Х.), який спосіб їх виготовлення та цільове призначення? 7) чи придатний для здійснення вибуху вилучений з місця події (у гр. Х.) вибуховий пристрій; якщо ні, то які причини непридатності? 8) чи може вибуховий пристрій, вилучений з місця події (у гр. Х.), бути приведений у придатний для використання стан, що для цього необхідно, та чи необхідні для цього професійні знання, вміння, навички, які саме? 9) яке обладнання, інструменти та технологічні процеси були використані для виготовлення частин та деталей вибухового пристрою, вилученого з місця події (у гр. Х.)? 10) чи відповідають матеріал, конструкція та принцип приведення в дію даного вибухового пристрою його описанню в показаннях підозрюваного (обвинуваченого) Х. та виконаних ним кресленнях? 11) чи однакові за конструкцією, матеріалами та принципом приведення в дію вибухові пристрої, виявлені в пунктах А і Б (наприклад, під час обшуків у різних помешканнях)? 12) чи є дані креслення (малюнки), вилучені у гр. Х., зображеннями вибухового пристрою або окремих його частин? 13) чи можливий мимовільний вибух даного вибухового пристрою під впливом зовнішніх факторів (механічних, термічних, хімічних тощо)? 14) чи є предмети, вилучені з місця події (у гр. Х.), засобами підриву та якими саме, де і для чого вони використовуються? 15) для вибуху яких саме вибухових речовин та яким способом застосовуються засоби підриву, вилучені з місця події (у гр. Х.)? 16) чи придатні для застосування засоби підриву, вилучені з місця події (у гр. Х.); якщо ні, то чому, і чи можливе приведення їх у придатний для використання стан, що для цього необхідно?

3. При дослідженні вибухових речовин та продуктів вибуху: 1) чи є речовина, вилучена з місця події (у гр. Х.), вибуховою, якщо так, то якою; де та для чого вона використовується? 2) чи придатна для використання за призначенням вибухова речовина, вилучена з місця події (у гр. Х.)? 3) чи мають спільну родову (групову) належність ви-

бухова речовина, виявлена на місці події, та вибухова речовина, вилучена у підозрюваного Х.? 4) які вибухові речовини та в якій кількості знаходяться в даному вибуховому пристрої? 5) чи є на предметах, вилучених з місця події (у гр. Х.), сліди вибухової речовини або продукти її згоряння і якої саме? 6) яка саме вибухова речовина і в якій кількості використовувалась для проведення вибуху?

Для розслідування терористичних актів типовими є медичні експертизи, а саме рід судово-медичних експертиз.

При проведенні ***судово-медичної експертизи трупа*** можуть вирішуватися питання загального та спеціального характеру. Загальні питання: 1) який характер та локалізація ушкоджень, що були заподіяні потерпілому? 2) які ушкодження заподіяні прижиттєво, які – посмертно? 3) яка давність заподіяння ушкоджень? 4) ознаки якого ступеня тяжкості мають заподіяні прижиттєві тілесні ушкодження? 5) у результаті якого виду травматичної дії (предмета) могли утворитися виявлені ушкодження? 6) які властивості мав травмуючий чинник (предмет)? 7) чи могли виявлені ушкодження утворитися у результаті дії одного чинника (предмета)? 8) якими були місце та напрямок дії травмуючої сили на тіло потерпілого? 9) якою є кількість травмуючих дій та послідовність заподіяння ушкоджень? 10) чи могли заподіяні ушкодження утворитись за обставин, викладених у постанові про призначення експертизи? 11) яка причина та безпосередня причина смерті потерпілого? 12) який час настання смерті? Перелік спеціальних питань визначається обставинами кримінального провадження, видом ушкоджень та завданнями конкретної судово-медичної експертизи.

Судово-медична експертиза живих осіб у кримінальних провадженнях про терористичний акт проводиться з метою встановлення характеру та ступеня тяжкості тілесних ушкоджень, ступеня втрати працездатності; встановлення стану здоров'я, тощо.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики терористичних актів.*
2. *Розкрийте спосіб вчинення терористичних актів як елемент криміналістичної характеристики.*
3. *Назвіть типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування терористичних актів.*
4. *У чому полягають особливості провадження огляду місця події (при наявності трупа, за відсутності такого) при розслідуванні даного виду злочинів?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Аксьонов Г. О.* Попередження, розкриття та ліквідація наслідків терористичних актів на території підрозділу ОВС (управлінський та цивільно-правовий аспекти): навчальний посібник / Г. О. Аксьонов, М. В. Возник, О. О. Лов'як та ін. – К.: КНТ, 2005. – 88 с.
2. *Антипенко В. Ф.* Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы / В. Ф. Антипенко. – М.: ЮНОНА-М, 2002. – 723 с.
3. *Гончарова Т. А.* Первоначальный этап расследования терроризма: Дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. / Т. А. Гончарова. – М., 2006. – 199 с.
4. *Даньшин М. В.* Слідчі стуації початкового етапу розслідування терористичного акту / М. В. Даньшин // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х., 2007. – Вип. 7 – С. 51–56.
5. *Ємельянов В. П.* Терористичні злочини: кримінально-правові характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства: монографія / В. П. Ємельянов, Л. В. Новікова, М. В. Семикін; За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В. П. Ємельянова. – Харків: вид-во «Кроссроуд», 2007. – 216 с.
6. *Іщенко А. В.* Засоби і методи виявлення вибухових речовин та пристроїв у боротьбі з тероризмом: навч. посіб / А. В. Іщенко, М. В. Кобець. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 144 с.
7. *Кобець М. В.* Боротьба з проявами тероризму, що пов'язані з використанням вибухових речовин: навч. – метод. посібник / М. В. Кобець, В. Г. Хахановський. – К: НАВСУ, 2000. – 72 с.
8. *Коновалова В.* Тероризм: проблеми методики розслідування злочинів / В. Коновалова // Вісник Академії правових наук України: збірник наукових праць / Президія Академії правових наук України. – Харків, 2003. – № 2/3. – С. 721–732.

9. *Ленко М. О.* Особливості початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М. О. Ленко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 20 с.
10. *Ліпкан В.* Тероризм і національна безпека України / В. Ліпкан. – К.: Знання, 2000. – 184 с.
11. *Назаров В.* Особливості розслідування терористичних актів / В. Назаров // Українське право. – К., 2003. – № 1 (16). – С. 196–200.
12. *Ольшанский Д.* Психология терроризма / Д. Ольшанський. – СПб.: Питер, 2002. – 228 с.
13. *Погорецкий Н. А.* Борьба с терроризмом – одно из приоритетных направлений защиты прав граждан / Н. А. Погорецкий, Ю. А. Сошенко // Проблеми законності: Респ. міжвідомч. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 46. – С. 174–179.
14. *Погорецький М. А.* Боротьба з сучасним тероризмом: міжнародні та внутрішньодержавні проблеми правового регулювання / М. А. Погорецький // Честь і закон: Науково-практичний журнал внутрішніх військ МВС України. – Харків, 2003. – № 1. – С. 24–27.
15. *Погорецький М. А.* Процесуальні та криміналістичні засади початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою: монографія / за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Алерта, 2014. – 300 с.
16. *Погорецький Н.* Криминалистические аспекты изучения личности преступника, совершившего террористический акт с помощью самодельного взрывного устройства / Н. Погорецкий, М. Ленко // Закон и жизнь. – 2013. – № 12. – С. 8–11.
17. Розслідування терористичних актів: навч. посібник / за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Дакор, 2014. – 160 с.
18. *Сафонов И. И.* Организация раскрытия и расследования терроризма: монография / И. И. Сафонов; Под ред. проф. А. С. Подшибякина. – М.: Издль Шумилова И. И., 2004. – 155 с.

РОЗДІЛ 10.
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ БЕЗПЕКИ РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТУ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИННИХ ПОРУШЕНЬ ПРАВИЛ БЕЗПЕКИ ДОРОЖНЬОГО РУХУ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху

Відповідно до Порядку обліку дорожньо-транспортних пригод під дорожньо-транспортною пригодою розуміють подію (небезпечний випадок), що сталася під час руху дорожнього транспортного засобу, внаслідок якої загинули або травмовані люди чи завдані матеріальні збитки. Обов'язковим критерієм настання кримінальної відповідальності за дорожньо-транспортні пригоди є перебування транспортного засобу в русі та заподіяння середньої тяжкості або тяжких тілесних ушкоджень чи спричинення смерті потерпілому. Під транспортними засобами слід розуміти всі види автомобілів, трактори та інші самохідні машини, трамваї і тролейбуси, а також мотоцикли та інші механічні транспортні засоби.

Кримінальна відповідальність за порушенням правил безпеки дорожнього руху передбачена ст. 286 КК України «Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами», ст. 287 КК України «Випуск в екс-

плуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації», ст. 288 КК України «Порушення правил, норм і стандартів, що стосуються убезпечення дорожнього руху», ст. 291 КК України «Порушення чинних на транспорті правил», ст. 415 КК України «Порушення правил водіння або експлуатації машин».

Згідно з п. 9 Порядку обліку дорожньо-транспортних пригод не підлягають обліку події, що сталися:

- внаслідок порушення водіями техніки безпеки і правил експлуатації транспортних засобів у процесі зчеплення-розчеплення з причепами або встановлення на них спеціального обладнання чи механізмів, запуску двигуна за допомогою пускової рукоятки, проведення ремонту транспортного засобу тощо;
- за участю тракторів, інших самохідних машин і механізмів, що сталися внаслідок порушення техніки безпеки під час виконання ними основних виробничих операцій (польові роботи, прокладання траншей, лісозаготівля, робота в кар'єрах, вантажно-розвантажувальні роботи, що виконуються за допомогою автокранів чи методом самоскиду, встановлення щогл, опор тощо);
- під час тренувань і змагань з автомобільних чи мотоциклетних видів спорту, якщо постраждали водії-спортсмени, судді чи інший персонал, що обслуговує спортивні заходи, або глядачі;
- внаслідок стихійного лиха;
- за участю транспортних засобів, зазначених у чинному договорі обов'язкового страхування цивільно-правової відповідальності, за умови експлуатації таких транспортних засобів особами, відповідальність яких застрахована, відсутності травмованих (загиблих) людей, а також за умови досягнення згоди водіїв таких транспортних засобів щодо обставин скоєння дорожньо-транспортної пригоди, за відсутності у них ознак алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння або перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують увагу та швидкість реакції, та у разі складення такими водіями спільного повідомлення про дорожньо-транспортну пригоду відповідно до встановленого Моторним (транспортним) страховим бюро зразка.

Типовими елементами криміналістичної характеристики злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху є: 1) спосіб вчи-

нення злочину; 2) обстановка вчинення злочину; 3) типова «слідова картина»; 4) особа злочинця; 5) особа потерпілого.

Спосіб вчинення злочину. Злочинне порушення правил безпеки дорожнього руху може бути вчинено як умисно, так і з необережності. Відношення до суспільно небезпечних наслідків передбачає лише необережну форму вини, відповідно спосіб вчинення цих злочинів має лише дві складові: вчинення і приховування.

За механізмом вчинення дорожньо-транспортні пригоди поділяють на такі види:

1) зіткнення транспортних засобів – це пригода, в якій зіштовхнулись між собою два і більше транспортних засобів або з рухомим складом залізничних доріг (потягом) (неправильний переїзд залізничних колій, поломка транспортного засобу на залізних коліях). До зіткнень відносяться всі зустрічні, попутні та бокові зіткнення транспортних засобів, а також наїзди на раптово зупинений транспортний засіб (перед світлофором, при заторах чи у русі через технічну несправність);

2) перекидання транспортного засобу, коли одиничний транспортний засіб втрачає стійкість і перевертається;

3) наїзд транспортного засобу на перешкоду, пішохода, велосипедиста, нерухомий транспортний засіб, гужовий транспорт, тварину тощо;

4) падіння пасажира з транспорту;

5) інші дорожньо-транспортні пригоди (сходження трамвая з рейок, що не викликало зіткнення чи перекидання, падіння перевезеного вантажу, падіння транспорту в урвище, з мосту) тощо.

Розподіл дорожньо-транспортних пригод за механізмом вчинення має такий вигляд: зіткнення – 28,7%, перекидання – 8,3%, наїзди на перешкоду – 9,2%, наїзди на пішохода – 42,1%, наїзди на велосипедиста – 7,7%, наїзди на транспортний засіб, що стоїть – 2,3%, наїзди на тварин – 0,1%, наїзди на гужовий транспорт – 0,5%, падіння пасажира – 0,9%, інші – 0,1%.

До типових способів приховування злочину відносять утаювання, знищення, маскування, фальсифікацію та інсценування. Найбільш поширеними способами приховування дорожньо-транспортних пригод є:

- залишення місця події на транспортному засобі або залишення його на місці дорожньо-транспортної пригоди (в тому числі з подальшим повідомленням про його угон);
- знищення слідів участі транспортного засобу в дорожньо-транспортній пригоді або факту знаходження конкретної особи за його кермом;

- внесення змін в обстановку місця події (інсценування обстановки шляхом створення неправдивої інформації, зокрема, зміна пози трупа, характеру пошкоджень, підкидання нових доказів);
- знищення слідів дорожньо-транспортної пригоди на транспортному засобі (сліди крові, фрагменти одягу тощо), а також проведення ремонту транспортного засобу з метою приховування ушкоджень;
- приховування факту дорожньо-транспортної пригоди шляхом вивезення з місця події тіла потерпілої особи або її трупа;
- фальсифікація технічної несправності транспортного засобу (рульового керування транспортного засобу, гальмівної системи, освітлювальних приладів, шин) тощо.

Дані про спосіб вчинення та приховування злочину допомагають слідчому обрати вірну лінію розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху, висунути обґрунтовані версії щодо особи, яка вчинила злочин, про місця можливого знаходження слідів тощо.

Обстановка вчинення злочину. Під обстановкою злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху розуміється система різного роду взаємодіючих між собою до, та в момент злочину об'єктів (автомобілі, мотоцикли, пішоходи тощо), явищ і процесів, що характеризують місце, час, речові, природно-кліматичні та інші умови навколишнього середовища, особливості поведінки прямих і непрямих учасників протиправної події.

Дорожньо-транспортна пригода становить складну систему взаємодії таких елементів: транспортний засіб, водій, пішохід, дорожня обстановка, навколишнє середовище. До обстановки порушення правил безпеки дорожнього руху необхідно віднести не лише дорожній рух, а систему інших елементів дорожньої обстановки: статичних (стан дорожнього покриття, розмітки, дорожні знаки тощо) та динамічних (поведінка пішоходів і водіїв транспорту, зміна сигналів регулювання руху, погодні умови й час доби тощо), що необхідно враховувати водієві.

За часом виникнення та розвитку дорожньо-транспортної пригоди поділяють обстановку на аварійну (створюється реальна небезпека вчинення дорожньо-транспортної пригоди), зіткнення й наслідки вчинення дорожньо-транспортної пригоди.

Місцем вчинення злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху є дорога як інженерна споруда, та інші місця, якими пересуваються транспортні засоби. Переважна більшість дорожньо-транспортних подій вчиняється у місцях розвинутої транспортної системи та інтенсивного пішохідного руху.

Найчастіше дорожньо-транспортні події вчиняються у години, коли рух найбільш інтенсивний (години «пік»), у темний час доби, а також за несприятливих погодних (природно-кліматичних) умов.

В години, коли рух найбільш інтенсивний відбуваються такі порушення правил безпеки дорожнього руху: порушення правил обгону, повороту і рядності; виїзд на смугу зустрічного руху; порушення правил проїзду перехресть; недотримання безпечної дистанції руху; недотримання сигналів світлофора; порушення правил руху на залізничних переїздах тощо. Небезпечним і розповсюдженим порушенням правил дорожнього руху є керування транспортним засобом у стані алкогольного сп'яніння чи знаходження під впливом наркотичних чи токсичних речовин, в результаті чого у водія значно уповільнюється реакція, слабшає увага, що призводить до неадекватного сприйняття та оцінки дорожньої обстановки.

Найбільш аварійними й небезпечними для руху в темний час доби є: населені пункти; місця відпочинку, перетинання і примикання автомобільних доріг; мости; шляхопроводи; залізничні переїзди; тунелі; криві малого радіусу; місця зупинок громадського транспорту; пішохідні переходи тощо.

Значна кількість дорожньо-транспортних пригод відбувається за несприятливих погодних умов (дощ, ожеледиця, сніг, туман), що призводить до зниження уваги водіїв; зниження видимості; зниження зчеплення коліс з дорожнім полотном тощо.

Типова «слідова картина». Залежно від виду дорожньо-транспортної події залишаються різноманітні сліди (динамічні та статичні; об'ємні та поверхневі: нашарування та відшарування; видимі, слабо видимі та невидимі; забарвлені та безбарвні), які залежать від взаємодіючих об'єктів. При зіткненні двох транспортних засобів, що рухаються назустріч один одному, тобто в «лоб» – виникають об'ємні (вдавлені) сліди; при дотичному зіткненні двох і більше транспортних засобів – сліди ковзання; при наїздах на перешкоду транспорт залишає сліди статичного походження – сліди кочення; під час різкого гальмування утворюються сліди динамічного походження – сліди

гальмування (сліди «юзу»); при перекиданні – сліди обертання тощо. Сліди, що відображають зовнішню будову транспортного засобу: сліди-відображення (сліди відображення коліс на снігу, ґрунті, асфальті); предмети, які відокремилися від транспортного засобу (частки скла фар, лобового скла, бокових дзеркал, бамперу); речовини (гальмівна рідина, тосол, мастила, паливо, антифриз).

Матеріальні сліди, що залишаються при дорожньо-транспортній пригоді поділяють на такі групи:

- сліди, що залишені транспортним засобом чи іншими об'єктами на дорожньому покритті та предметах навколишньої обстановки (сліди гальмування коліс; плями мастила, палива, антифризу; частки фарби та скла; відламані деталі транспортного засобу тощо);
- сліди на транспортних засобах внаслідок взаємодії транспортного засобу з різними об'єктами (об'ємні сліди – ум'ятини на транспортному засобі; поверхневі сліди – нашарування: волокна тканини, волосся, кров тощо). Зокрема, такими об'єктами є інші транспортні засоби, люди, тварини, рослини, об'єкти неживої природи – камені, бордюри тощо;
- сліди на тілі потерпілих, їх одязі та взутті (сліди контакту з транспортним засобом – відбитки бампера або протектора на одязі потерпілого тощо);
- сліди дій, пов'язаних з приховуванням участі транспортного засобу в дорожньо-транспортній пригоді (механічне виправлення пошкоджень корпусу, фарбування пошкоджень корпусу, заміна окремих деталей тощо);
- сліди знаходження конкретної особи (водія) за кермом транспортного засобу (в салоні автомашини – відбитки пальців рук, волокна тканини, волосся), сліди на тілі (специфічні ушкодження, забої) та одязі особи (пошкодження або залишки речовини, скла).

За дослідженням матеріальних слідів, що залишаються під час дорожньо-транспортної пригоди, можна визначити:

- групову належність транспортного засобу (тип, марку, модель);
- ототожнити транспортний засіб або його частину;
- встановити обставини розслідуваного злочину, зокрема, напрямок руху, довжину гальмівного шляху, механізм і характер ушкоджень тощо.

Окрему групу слідів під час дорожньо-транспортної пригоди складають ідеальні сліди, які залишаються в пам'яті підозрюваних, потерпілих та свідків. Осіб, яких допитують в ході розслідування порушень правил дорожнього руху можна поділити на такі групи:

- очевидці, тобто особи, які безпосередньо сприймали обставини дорожньо-транспортної пригоди (водії транспортних засобів, пасажири, прохожі);
- особи, яким відомі обставини, що передували початку виникнення аварійної обстановки й подальшому розвитку подій;
- свідки, які безпосередньо бачили транспортний засіб, що покидав місце дорожньо-транспортної пригоди або водія, який залишив транспортний засіб, а сам покинув місце події;
- особи, які після дорожньо-транспортної пригоди спілкувалися з її учасниками (водієм, потерпілим, свідками-очевидцями тощо) і з їх слів поінформовані про обставини події;
- особи, які характеризують водія з точки зору його професійних якостей як учасника дорожнього дорожньо-транспортної пригоди;
- особи, які мають відношення до учасників дорожньо-транспортної пригоди (колеги по роботі, родичі, сусіди та ін.) або до транспортного засобу, що є учасником події (власники, особи, які проводили ремонтні роботи в тому числі з метою приховування факту причетності транспортного засобу до дорожньо-транспортної події тощо).

Особа злочинця. Криміналістично значущими ознаками при дослідженні особи злочинця (водія) можна визначити наступні: професійна підготовленість як водія; стаж керування транспортним засобом; кількість часу, на протязі якого водій знаходився за кермом; перебування водія у стані алкогольного сп'яніння або знаходження під впливом наркотичних чи токсичних речовин; психофізіологічний стан; наявність фізичних недоліків; стан здоров'я тощо.

Серед винуватих осіб, які порушують правила безпеки дорожнього руху переважають особи чоловічої статі (97%), за віковою категорією – 18–24 років, цей показник знижується для водіїв, вік яких понад 50 років. Малодосвідчені водії найчастіше виявляються винуватими, оскільки вони не вміють швидко оцінювати ситуацію, прогнозувати її розвиток, недостатньо володіють прийомами маневрування, а також занадто самовпевнені, схильні до невиправданого ризику. Відповід-

но водії, які професійно підготовлені та мають високу кваліфікацію й стаж керування транспортним засобом рідше стають учасниками дорожньо-транспортної пригоди.

У криміналістичній літературі виділяють типи водіїв, які вчинили дорожньо-транспортну пригоду, зокрема особи:

- у яких відсутній водійський досвід;
- особливістю яких є така якість як самовпевненість, та зневажливе відношення до можливих наслідків;
- які мають тимчасові психофізичні відхилення внаслідок перевтоми, хвороби, прагнення швидше прибути до місця призначення;
- відмінною рисою яких є легковажна поведінка, недостатньо сформовані навички передбачати можливі наслідки своїх дій, відсутність почуття обережності;
- які переоцінюють власні професійні навички.

Особа потерпілого. Нерідко сам потерпілий створює аварійну обстановку дорожньо-транспортної пригоди, зокрема: переходить проїжджу частину перед рухомим транспортом; рухається уздовж проїжджої частини дороги; переходить проїжджу частину в непризначених для переходу місцях; недотримується дорожніх знаків і сигналів світлофора тощо, при цьому необхідно з'ясувати чи не перебував потерпілий у стані алкогольного сп'яніння або знаходився під впливом наркотичних чи токсичних речовин, врахувати психофізіологічний стан, стан здоров'я, наявність фізичних недоліків, а також захворювань зору, слуху тощо.

Потерпілими в результаті дорожньо-транспортної пригоди у 91% є пішоходи, з яких майже 55% – жінки, типовий вік – старше 60-ти років (майже 45%) та особи до 18-ти років (майже 31%), кожен третій з потерпілих перебував у стані алкогольного сп'яніння.

§ 2. Типові слідчі ситуації та слідчі версії початкового етапу розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху

Знання типових слідчих ситуацій дає можливість визначити правильний напрямок у розслідуванні. На початковому етапі розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху виділяють такі ***типові слідчі ситуації:***

- водій, транспортний засіб, потерпілий і свідки знаходяться на місці події або є достовірні дані про них;
- потерпілий, свідки та транспортний засіб знаходяться на місці події, водій зник, особа його невідома;
- потерпілий та транспортний засіб знаходяться на місці події, інформація про водія відсутня;
- потерпілий, свідки знаходиться на місці події, водій зник з місця події на транспортному засобі, особа його невідома;
- дорожньо-транспортну пригоду вчинено за відсутності свідків, потерпілий знаходиться на місці події, водій зник з місця події на транспортному засобі, інформація про водія та транспортний засіб відсутня;
- на місці події є тільки свідки, немає водія і транспорту, потерпілий відправлений до лікувального закладу або потерпілий теж знаходиться на місці події проте його стан не дозволяє отримати первинну інформацію;
- на місці події виявлено потерпілого (труп), інших джерел інформації немає.

У тих слідчих ситуаціях, коли водій і транспортний засіб знаходяться на місці події основна увага в ході розслідування повинна бути спрямована на дослідження обстановки і слідів, а також з'ясування обставин порушення правил дорожнього руху.

Якщо водій залишив у небезпеці потерпілого на місці дорожньо-транспортної пригоди разом з автомобілем, то можливі такі ситуації: транспортний засіб перебуває в угоні; транспортний засіб не перебуває в угоні. У таких випадках, коли транспортний засіб не перебуває в угоні водій намагається протидіяти розслідуванню і заявляє про викрадення транспортного засобу, при цьому домовляється з родичами та знайомими щодо неправдивих показань. В таких слідчих ситуаціях досліджуються не лише обставини виникнення дорожньо-транспортної пригоди і сліди, але і причини зникнення водія з місця події. Передусім необхідно встановити особу, що перебувала за кермом у момент вчинення дорожньо-транспортної пригоди та вжити заходів щодо розшуку і затримання її.

У випадках, коли водій зник з місця дорожньо-транспортної пригоди на транспортному засобі, залишивши потерпілого без допомоги, можливі окремі ситуації: є повні або часткові відомості про транспортний засіб; або такі відомості відсутні. Досить складною є слідча

ситуація, коли дорожньо-транспортну пригоду вчинено за відсутності свідків і водій зник з місця події на транспортному засобі. В таких слідчих ситуаціях основну увагу необхідно зосередити на встановленні факту дорожньо-транспортної пригоди, обставин її виникнення, а також проведенні розшуку водія і транспортного засобу та виявленні можливих свідків події.

Напрямок розслідування злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху значною мірою обумовлений своєчасністю та правильністю висунення слідчих версій. ***Типовими слідчими версіями*** про причини виникнення дорожньо-транспортної пригоди є такі:

- дорожньо-транспортна пригода настала внаслідок порушення правил безпеки дорожнього руху водієм;
- пригода виникла в результаті порушення правил дорожнього руху самим потерпілим;
- дорожньо-транспортна пригода пов'язана з порушеннями норм, стандартів утримання доріг;
- пригода настала внаслідок технічної несправності транспортного засобу;
- пригода є наслідком випадкового збігу обставин;
- транспортний засіб використано як знаряддя для вчинення іншого злочину;
- пригода інсценована з метою приховання іншого, як правило, більш тяжкого злочину.

В ході розслідування порушення правил безпеки дорожнього руху всі версії повинні перевірятися паралельно, шляхом проведення таких слідчих (розшукових) дій: огляду місця події, огляду трупа, огляду транспортного засобу, допиту потерпілого, допиту свідків, допиту підозрюваного (водія), слідчого експерименту. По даній категорії кримінальних проваджень може призначатися судово-медична, автотехнічна, дорожньо-технічна, трасологічна, судово-біологічна, судово-хімічна експертиза. Якщо водій зник із місця пригоди, то вживаються заходи щодо його розшуку і затримання.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху

Огляд місця події. Огляд місця дорожньо-транспортної пригоди складається з підготовчого, робочого та заключного етапу. Підготовчий етап охоплює дві стадії: підготування слідчого до виїзду на місце події та його дії на місці події (до початку робочого етапу). До виїзду на місце дорожньо-транспортної пригоди слідчому необхідно вжити заходів щодо надання медичної допомоги потерпілим та охорони місця події, визначити коло осіб, які братимуть участь у огляді (судово-медичний експерт, криміналіст, автотехнік та ін.), перевірити готовність науково-технічних засобів. Після прибуття на місце події слідчому необхідно переконатися в наданні медичної допомоги потерпілим (якщо потерпілі були відправлені в лікарню, необхідно з'ясувати в яку та яким транспортним засобом), встановити очевидців, усунути з місця події сторонніх осіб, визначити функції кожного з учасників огляду.

Робочий етап огляду складається з загального та детального огляду. У свою чергу детальний огляд – статичної (дослідження об'єктів без їх переміщення) та динамічної стадії (дослідження об'єктів із зміною їх місця розташування).

Загальний огляд розпочинається з організації на місцевості; визначення меж території, що підлягає огляду, та визначення вихідної точки і послідовності огляду; вибору позиції для проведення орієнтуючої та оглядової фотозйомки; попереднього дослідження очевидних джерел інформації.

На початку огляду слідчий визначає межі огляду. Оглядати необхідно не тільки безпосереднє місце дорожньо-транспортної пригоди, але й прилеглу до нього територію. Починати огляд необхідно з місця найбільшого скупчення матеріальних слідів або з трупа, зокрема, ексцентричним методом – від центру до периферії. Залежно від ситуації, центром огляду є транспортний засіб, труп, сліди крові, уламки частин транспортного засобу. Опис слідів і дорожньої обстановки доцільно в усіх випадках проводити за напрямком руху транспортного засобу. Якщо у події брали участь два або більше транспортних за-

соби, то опис слідів їх руху доцільно проводити окремо в кожному випадку за напрямком їх руху.

Огляд необхідно починати з фіксації місця знаходження транспортних засобів, потерпілих (або слідів їх перебування), різного роду предметів на місці дорожньо-транспортної пригоди, пошкоджень дорожнього полотна, гальмівного шляху тощо. Для цього визначають постійні орієнтири (кілометровий стовп, освітлювальні опори, стаціонарна споруда та інші нерухомі об'єкти), до яких можна «прив'язати» об'єкти огляду. Після візуального огляду місця дорожньо-транспортної пригоди проводиться його фотографування із застосуванням загальних прийомів судової фотографії. Для найкращої фіксації загального місця події доцільно застосувати лінійну панорамну зйомку, що проводиться шляхом переміщення фотоапарата уздовж проїжджої частини. З декількох позицій необхідно знімати окремі вузлові елементи місця дорожньо-транспортної пригоди: труп, автотранспортний засіб, сліди гальмування тощо. Детальна фотозйомка застосовується для фіксації окремих слідів, речей, уламків частин транспортного засобу, пошкоджень на транспортному засобі, слідів на тілі або одязі потерпілого з вимірювальним масштабом.

При загальному огляді місця події та проїжджої частини дороги необхідно з'ясувати та зафіксувати в протоколі тип дорожнього покриття (асфальт, бетон, гравій, ґрунтова дорога); стан проїжджої частини (поворот, підйом, спуск, дефекти дороги тощо); розмітки та ширину проїжджої частини, узбіч, тротуарів, кюветів; ступінь видимості (рекламні щити, кіоски тощо, які заважають вчасно побачити перешкоду); розташування зупинок транспорту і переходів; освітлення дороги (денне, електричне, освітлення відсутнє); погодні умови (ясно, дощ, туман, снігопад); засоби організації і регулювання руху (дорожні знаки, покажчики, світлофори, місцезнаходження регулювальника, лінії розмітки).

Візуально оглянувши місце події, видимі сліди, провівши фотозйомку, слідчий складає схему дорожньо-транспортної пригоди, на якій позначає дорогу, вибраний орієнтир, схематично зображає об'єкти огляду. Після цього проводяться необхідні вимірювання та їх фіксація на схемі.

Після загальної стадії огляду місця події необхідно провести детальний огляд транспортного засобу, трупа, дороги і окремих об'єктів та встановити безпосереднє місце дорожньо-транспортної пригоди.

Під час огляду місця події необхідно виявити і зафіксувати сліди, залишені транспортним засобом (малюнок протектора шин, сліди гальмування); уламки частин транспортного засобу (фрагменти корпусу, освітлювальних та сигнальних приладів); залишки лакофарбового покриття; сліди мастил, гальмівної рідини; бруд; сліди крові, біологічного походження; сліди контакту транспортного засобу з певними перешкодами (потерпілим, транспортним засобом); сліди на тілі потерпілих, їх одязі та взутті; сліди знаходження конкретної особи за кермом або в салоні транспортного засобу тощо.

Найбільш інформативним доказом при розслідуванні злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху є сліди, залишені протекторами шин: відбитки (залишаються від протектора шин на м'якій поверхні внаслідок вільного обертання колеса транспортного засобу); сліди ковзання або юзу (виникають внаслідок взаємодії шини, яка не крутиться (заблокована) з дорогою); сліди проковзування (утворюються внаслідок обертання коліс і ковзання). За довжиною та розташуванням слідів гальмування можна приблизно встановити швидкість руху транспортного засобу і його розташування перед гальмуванням.

Усі дані, встановлені на місці дорожньо-транспортної пригоди під час огляду місця події, трупа, транспортного засобу фіксуються в протоколі огляду, до якого додається план (схема) місця дорожньо-транспортної пригоди, доріг (які проходять поряд з місцем події, їх напрямок до населених пунктів), фототаблиця, відеозапис, виготовленні відбитки та зліпки.

Огляд трупа. При розслідуванні злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху огляд трупа може бути проведений безпосередньо на місці дорожньо-транспортної пригоди, в лікарні (коли смерть потерпілої особи настала під час транспортування в лікарню або під час проведення операції чи реанімаційних заходів) або в іншому місці (наприклад, з метою приховання злочину тіло потерпілої особи було переміщено в інше місце, де закопане, утоплене тощо).

Огляд трупа слідчим, прокурором проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря і складається з двох стадій: статичної та динамічної (загального та детального огляду). Перед оглядом необхідно з'ясувати чи не змінювалося положення трупа. В ході статичної стадії труп та одяг на ньому оглядається без зміни його положення при цьому фіксується місце знаходження трупа відносно нерухомих орієнтирів, транспортного засобу, проїжджої части-

ни дороги тощо; поза трупа (необхідно сфотографувати позу трупа, його розміщення відносно меж проїжджої частини дороги чи інших орієнтирів, провести детальну фотозйомку пошкоджень на одязі й тілі трупа); стать, вік; зовнішній стан одягу на трупі; наявність бруду, часток фарби, уламків скла, пластмаси, металу паливно-мастильних матеріалів, слідів крові, мозкової речовини тощо.

Динамічний етап огляду трупа проводиться в такій послідовності: одяг, взуття, тіло трупа, ложе трупа. При огляді трупа необхідно звернути увагу і зафіксувати в чому та в якій послідовності одягнутий потерпілий (при цьому зазначається назва предмету одягу згідно з технологічною номенклатурою швейного і взуттєвого виробництва, найменування матеріалу з якого виготовлений одяг, колір верху та підкладки); наявність ушкоджень на одязі (розриви, відірвані частини, скручування, наявність слідів волочіння); наявність на одязі трупа слідів поверхонь тих частин автомобіля (фари, крила, бампер тощо) з яким відбувся контакт потерпілого (малюнок структури одягу може відобразитися на поверхні цих частин транспортного засобу); слідів протектора шин та їх розташування (за якими можна встановити факт наїзду, тип транспортного засобу та ідентифікувати його); слідів крові й інших виділень людини, сторонніх плям та їх локалізацію; слідів ковзання на взутті (сліди ковзання утворюються на підошвах у результаті удару і вказують на напрямок та силу удару); вміст кишень (наявність грошей, коштовностей, документів, мобільного телефону); вигляд та характер пошкоджень на трупі та їх розташування.

Тіло трупа описується в такій послідовності: голова, обличчя, шия, груди, живіт, спина, руки, ноги. Під час огляду тіла встановлюється наявність ушкоджень (садна, синці, забиті і рвані рани), їх локалізація, форма, розмір, при цьому необхідно звернути увагу на ознаки, що характеризують, наприклад, бампер-перелом та наявність інших тілесних пошкоджень, які є характерними для окремих видів дорожньо-транспортних пригод (зокрема, ушкодження нижніх кінцівок на висоті 35–45 см. є характерним при наїзді легковим автомобілем на пішохода, на висоті 70–85 см. – вантажним автомобілем; у разі контакту потерпілого з облицюванням радіатора, на тілі потерпілого залишаються ушкодження у вигляді узорчатих саден або крововиливів, які за формою відповідають розміру і побудові деталей радіатора). Також необхідно зафіксувати дані, які сприяють у вирішенні питання

про час настання смерті: температура тіла, наявність ранніх чи пізніх трупних плям тощо.

Після огляду трупа необхідно ретельно оглянути його ложе. Якщо в ложі трупа не виявлено плям крові, можливих слідів волочіння (негативні обставини) це може свідчити, що труп було переміщено з місця дорожньо-транспортної пригоди в інше місце з метою приховування факту дорожньо-транспортної пригоди або інсценування. В такому випадку, під час огляду, особливу увагу необхідно звернути на сліди поряд з трупом: сліди транспортного засобу, на якому труп могли привести для приховування; сліди взуття осіб, які привезли труп тощо.

Огляд транспортного засобу. Огляд транспортного засобу складається із зовнішнього, внутрішнього та технічного огляду. Перед безпосереднім оглядом транспортного засобу необхідно зафіксувати його положення на місці події щодо елементів дороги, орієнтирів (пішохідного переходу, дорожнього знака тощо), які визначені в ході огляду.

Починати зовнішній огляд транспортного засобу необхідно з тієї частини, яка зазнала безпосереднього зіткнення з іншим транспортним засобом, тілом людини або іншими об'єктами при зіткненні чи наїзді. Огляд проводиться від передньої до задньої частини транспортного засобу, від низу до верху з поділом на зони: передня і задня частина, ліва і права сторона, капот, багажник, дах, підкапотний простір, шини та колеса, привід керування, гальма, днище автомобіля, салон і вміст багажника.

Під час зовнішнього огляду транспортного засобу необхідно встановити тип, марку, державний реєстраційний номер, колір, наявність вантажу; звернути увага на механічні пошкодження на транспортному засобі, їх розміри та розташування, як на конкретних його частинах, так і по висоті від проїжджої частини, що може свідчити про взаємне розташування транспортного засобу і пішохода або іншого транспортного засобу в момент контакту; зафіксувати пошкодження на транспортному засобі (вм'ятини, подряпини, розриви, відломи окремих деталей), наявність плям крові, волосся, мозкової речовини, шматочків шкіри, частинок тканини, відшарування та нашарування фарби чи бруду, а також у необхідних випадках вилучити зіскоби крові, волосся тощо.

При різних видах дорожньо-транспортних пригод на транспортних засобах утворюються характерні для них сліди. Зокрема, при наїзді на пішохода необхідно звернути увагу на стан частин транспорт-

ного засобу (наявність ум'ятин, погнутість деталей), якими міг бути нанесений удар по тілу потерпілого (бампер, облицювання радіатора, фари, крила). При цьому фіксується їх деформація, відшарування бруду, фарби, наявність волокон тканини, плями крові, мозкової речовини, волосся, шматочків шкіри тощо. При переїзді транспортного засобу через тіло людини залишаються сліди крові, мозкової частини, волосся, обривки одягу на картерах, частинах карданної передачі, рами, кермового приводу, та інших частинах нижньої поверхні кузова. При зіткненні транспортних засобів, на відміну від наїзду на пішохода виникають більш об'ємні сліди, де в ході огляду необхідно встановити якою частиною транспортного засобу вони залишені.

В ході внутрішнього огляду транспортного засобу спочатку необхідно оглянути передню частину салону (місце водія, сусіднє місце пасажира), а потім задню його частину. Огляд салону (кабіни) транспортного засобу рекомендується починати з внутрішньої сторони дверей водія, потім оглядають його сидіння та килими, окрему увагу приділяють огляду панелі приладів, фіксують положення керма, ручного гальма, поворотів, положення перемикача світла тощо. З робочого місця водія необхідно вилучити сліди рук, крові та мікрочастки з керма, важеля перемикання передач та інших поверхонь салону, з підлоги та педалі – сліди взуття, що дозволить ідентифікувати водія який керував транспортним засобом (у випадку, коли водій зник або, щоб виключити перекладання вини водія на пасажира). Відсутність потожирових слідів в салоні транспортного засобу визначається, як негативна обставина і свідчить про дії водія, які спрямовані на знищення таких слідів.

Перевірка технічного стану транспортного засобу проводиться за участі спеціаліста автотехніка. У ході огляду технічного стану необхідно з'ясувати, які несправності транспортного засобу могли спричинити дорожньо-транспортну пригоду, при цьому перевіряється люфт керма, стан гальма (ножного і ручного), зчеплення, стан лобового, заднього і бокового скла, регулювання переднього моста, стан електроустаткування тощо. Для з'ясування питань, які неможливо встановити при первинному огляді транспортного засобу призначається автотехнічна експертиза.

Після огляду транспортного засобу переходять до вивчення слідів на дорозі (слідів протектора шин, слідів гальмування та юзу тощо), при цьому описують напрямок та форму сліду, місце осипу фарби,

бруду та скла, відірвані деталі, вимірюють відстань між ними, транспортом, трупом та слідами біологічного походження.

При знаходженні транспортного засобу на місці дорожньо-транспортної пригоди його огляд є складовою частиною огляду місця події, якщо транспортний засіб був знайдений або затриманий після зникнення з місця дорожньо-транспортної пригоди, то результати такого огляду оформляються окремим протоколом.

Допит потерпілого. В переважній більшості допит потерпілого проводиться в медичному закладі. Складність допиту пов'язана з наявністю тілесних ушкоджень у потерпілого, в результаті чого йому важко пригадати та логічно й послідовно викласти всі відомі обставини дорожньо-транспортної пригоди. Тому в лікаря, до початку допиту, необхідно з'ясувати, в якому стані знаходиться потерпілий, чи може він адекватно сприймати те, що відбувається і чи можна проводити допит. З урахуванням стану потерпілого допит рекомендується проводити негайно та у присутності лікаря.

Під час допиту потерпілого необхідно встановити такі відомості: як відбувалася дорожньо-транспортна пригода; де потерпілий перебував відносно проїжджої частини та в якому напрямку рухався; чи не має потерпілий яких-небудь фізичних вад (короткозорість, дальтонізм тощо), що перешкодили йому правильно орієнтуватися в навколишньому середовищі або швидко пересуватися (з цього питання доцільно додатково проконсультуватися з лікарем або допитати родичів, знайомих потерпілого); чи не знаходився потерпілий у стані алкогольного сп'яніння або іншому специфічному психічному стані; хто ще бачив обставини дорожньо-транспортної пригоди.

Якщо транспортний засіб зник з місця події, то під час допиту потерпілого також необхідно з'ясувати: тип, марку, модель, номерний знак та колір транспортного засобу; чи зупинявся автомобіль і чи підходив до нього хтось; які заходи вживалися для приховування слідів дорожньо-транспортної пригоди (на місці події, на транспортному засобі тощо); прикмети водія та пасажирів (стать, вік); напрямок, у якому поїхав транспортний засіб.

Якщо потерпілим є пасажир транспортного засобу, то доцільно поставити такі питання: хто був за кермом транспортного засобу і чи знає потерпілий водія; на якому місці знаходився потерпілий; хто ще з пасажирів перебував у транспортному засобі й на яких місцях вони сиділи; у якому напрямку вони їхали й з якою швидкістю; чи були

на проїжджій частини інші транспортні засоби і як вони рухались; чи не відволікався водій під час керування транспортним засобом; як відбулася подія; які були дії водія після події тощо.

Допит свідків. Свідків дорожньо-транспортної пригоди можна поділити на такі умовні групи:

- очевидці дорожньо-транспортної пригоди (особи, що працюють поблизу місця дорожньо-транспортної пригоди, двірники, жителі прилеглих будинків, перехожі, водії та пасажири транспортних засобів, які перебували на місці події);
- очевидці, що бачили транспортний засіб підозрюваного під час його руху з місця події або безпосередньо бачили водія, який залишив транспортний засіб на місці події; свідки, які бачили, як транспортний засіб був залишений в конкретному місці водієм після вчинення дорожньо-транспортної пригоди; свідки, які були очевидцями дій водія, який зник з місця дорожньо-транспортної пригоди, пов'язаних із приховуванням трупа потерпілої особи або особи, яка отримала тілесні ушкодження і була вивезена з місця події для приховування самого факту події;
- особи, які мали відношення до транспортного засобу, що зник (власники, родичі підозрюваних, працівники автостоянок, власники гаражів тощо), або приймали участь в його ремонті з метою приховування факту причетності транспортного засобу до дорожньо-транспортної пригоди;
- особи, що стали свідками внаслідок виконання професійних обов'язків (особи, які здійснюють контроль за рухом транспортних засобів, медичні працівники, що надавали допомогу потерпілому тощо).

Залежно від ставлення до дорожньо-транспортної пригоди свідків поділяють на нейтральних (пішоходи та водії, які не є учасниками дорожньо-транспортної пригоди) та тих, що зацікавленні в ході розслідування кримінального провадження (знайомі та родичі водія чи потерпілого тощо).

Сприйняття свідком дорожньо-транспортної пригоди залежить від суб'єктивних і об'єктивних факторів. До суб'єктивних факторів належить стан органів відчуття очевидця події (стан його зору, слуху тощо), його суб'єктивна можливість правильного сприйняття обставин події; до об'єктивних – умови сприйняття (погода, освітлення, тривалість дорожньо-транспортної пригоди тощо).

Під час допиту свідків обов'язково необхідно враховувати особливості дорожньо-транспортної пригоди, зокрема, її швидкоплинність, раптовість, а також вплив події на емоційний стан свідків. За таких умов очевидці можуть спостерігати і запам'ятовувати не всю подію, а лише окремі її елементи. Запам'ятовування окремих обставин дорожньо-транспортної пригоди залежить від того, на чому зосередив свою увагу очевидець, відповідно його показання в цій частині будуть найповнішими. В процесі розвитку події увагу оточуючих, в першу чергу, притягують скрип гальм, звуковий сигнал автотранспорту, крики людей, звуки при ударі або падінні тощо.

Повнота сприйняття обмежена тим фактором, що очевидець, який не має фахових навичок водіння транспортного засобу та не розуміє окремих елементів дорожньої обстановки, не може об'єктивно оцінити величину швидкості, сутність маневру водія під час руху, стан освітлення й видимості. Особливого значення набувають показання водіїв, які не є учасниками дорожньо-транспортної пригоди, але є учасниками дорожнього руху і їх увага безпосередньо звернена на дорожню обстановку. Виходячи з цього вони можуть спостерігати не тільки кульмінаційну фазу дорожньо-транспортної пригоди, але й момент виникнення аварійної обстановки, з точністю можуть сказати швидкість руху транспортного засобу, що був учасником дорожньо-транспортної пригоди, які правила дорожнього руху було порушено тощо.

Під час допиту свідків дорожньо-транспортної пригоди виділяють таке коло питань, яке підлягає встановленню: умови сприйняття події (де знаходився свідок, наявність освітлення тощо); дорожні умови та дорожня обстановка (інтенсивність руху, погодні умови тощо); обставини вчинення дорожньо-транспортної пригоди (кількість учасників, їх безпосередні дії); прикмети водія (наявність тілесних ушкоджень, алкогольного сп'яніння тощо); його дії й дії інших осіб після події (чи зупинявся водій, чи виходив з транспортного засобу, чи надавав допомогу потерпілим, чи викликав швидку медичну допомогу; чи знищував сліди події тощо).

У таких випадках, коли водій зник з місця дорожньо-транспортної пригоди на транспортному засобі, у свідків необхідно з'ясувати дані про транспортний засіб (марку, модель, колір, пошкодження); державні номерні знаки; напрямок, у якому поїхав транспортний засіб та чи була спроба його переслідування; хто знаходився за кермом (стать,

вік, прикмети); кількість осіб у салоні, їх прикмети та можливість подальшого впізнання.

Якщо водій зник, а транспортний засіб залишився на місці події, то необхідно встановити прикмети водія та інших осіб, які знаходились в салоні транспортного засобу (їх зовнішній вигляд, одяг, наявність тілесних ушкоджень); їх дії на місці події (огляд місця, надання допомоги потерпілим, розмови по телефону тощо), а також напрям руху водія з місця події.

У свідка, який перебував в салоні транспортного засобу, необхідно з'ясувати його дії в момент виникнення аварійної обстановки й під час дорожньо-транспортної пригоди (чи не торкався свідок рук водія та колеса керма), чи не відволікався водій від керування розмовами, чи не скаржився на втому, хворобливий стан тощо.

Допит підозрюваного. Допит водіїв – учасників дорожньо-транспортної пригоди доцільно проводити безпосередньо на місці події. Показання підозрюваного необхідно оцінювати критично, оскільки, щоб уникнути чи пом'якшити відповідальність він може викривити фактичні обставини дорожньо-транспортної пригоди. З метою більш детального з'ясування обставин дорожньо-транспортної пригоди, усунення суперечностей в показаннях, викриття неправди, допитуваному необхідно ставити додаткові, уточнюючі та контрольні запитання.

Після вільної розповіді водія про обставини дорожньо-транспортної пригоди, необхідно встановити його самопочуття напередодні й у день події, скільки годин він перебував за кермом до моменту аварії, водійський стаж; механізм дорожньо-транспортної пригоди, його кульмінаційну стадію: коли водій побачив або усвідомив аварійну ситуацію; в чому вона полягала; які дії він виконав чи збирався виконати (намагався загальмувати, виконував маневр, подавав звуковий або світловий сигнал); якою була погода, видимість та стан дорожнього покриття.

Перелік спеціальних питань, що з'ясовуються під час допиту, залежить від виду дорожньо-транспортної пригоди. Зокрема, у випадку, коли вчинено наїзд на пішохода, у водія необхідно з'ясувати: де перебував пішохід у той час, коли водій його побачив; що він робив (стояв, ішов, біг), якщо йшов або біг, то в якому напрямку і як швидко; якою частиною автомобіля був збитий; яким був перебіг дорожньо-транспортної пригоди; які заходи вжив для її запобігання (гальмування, подача звукового сигналу тощо); які дії водій вчинив на місці після події.

Якщо відбулося зіткнення транспортних засобів, то при допиті кожного водія потрібно з'ясовувати: в якому напрямку він рухався, з якою швидкістю, у якому ряду й на якій відстані від краю тротуару (узбіччя); наявність інших транспортних засобів на проїжджій частині, їх взаємне розташування, з якою швидкістю і в якому ряду вони рухались; з яким транспортним засобом зіштовхнувся його транспортний засіб, на якому боці проїжджої частини це трапилося; чи не перешкоджало водієві будь-що спостерігати за дорожньою обстановкою. При зіткненні транспортних засобів на регульованому світлофором перехресті встановлюють, на який сигнал світлофора виїхав водій на перехрестя та у якому напрямку його перетинав. Якщо зіткнення відбулося на нерегульованому світлофором перехресті, з'ясовують, чому водій не звільнив дорогу іншому транспортному засобу тощо.

У тих випадках, коли водій зник з місця дорожньо-транспортної пригоди, окрім перерахованих вище обставин, необхідно з'ясувати: чому він зник з місця події та не надав допомоги потерпілим; куди поїхав з місця події; чи залишилися сліди дорожньо-транспортної пригоди на його транспортному засобі, якщо так, то які й на яких частинах; чи знищив водій сліди, якщо так, то де і як він це зробив (змив краплі крові, поміняв розбите скло тощо).

Під час допиту водія та інших учасників події доцільно використовувати схему місця дорожньо-транспортної пригоди, що дозволить докладніше провести допит, надасть можливість водієві при дачі показань краще орієнтуватися в поставлених питаннях, а також допоможе співставити одержувані показання зі схемою обстановки місця події.

Слідчий експеримент. В ході розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху слідчий експеримент найчастіше проводиться з метою встановлення:

- траєкторії руху транспортних засобів та пішоходів;
- швидкості руху транспортних засобів та швидкості пересування пішоходів на ділянці, де сталася подія;
- можливості бачити або чути за відповідних обставин та умов (наприклад, чи міг водій в конкретних умовах бачити перешкоду; чи міг потерпілий чути звукові сигнали та шум транспортного засобу тощо);
- можливості здійснити певні дії у конкретних умовах (наприклад, гальмування транспортного засобу);

- взаємного розташування транспортних засобів під час настання дорожньо-транспортної пригоди;
- часу, що потрібен пішоходові для подолання відповідної відстані (з моменту виникнення небезпеки до моменту наїзду);
- механізму нанесення тілесних ушкоджень транспортним засобом;
- впливу технічного стану окремих агрегатів на якість керування автомобілем тощо.

Основні тактичні особливості слідчого експерименту дорожньо-транспортної пригоди є такими: слідчий експеримент проводиться в умовах максимально наближених до тих, за яких було вчинено дорожньо-транспортну пригоду (у відповідний час доби, при певному освітлені, в подібних погодних умовах, а також по можливості в тому ж місці, де відбулася дорожньо-транспортна пригода); обмежене число учасників; багаторазовість проведення однорідних дослідів, а також у змінених умовах (залежно від мети слідчого експерименту).

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху

В ході розслідування злочинного порушення правил дорожнього руху спеціальні знання використовуються в процесуальній та непроцесуальній формі. У переважній більшості, як спеціалістів у таких кримінальних провадженнях залучають судових медиків або лікарів, автотехніків, експертів-криміналістів.

При проведенні огляду місця події спеціаліст-автотехнік та спеціаліст-криміналіст допомагає слідчому з'ясувати обстановку дорожньо-транспортної пригоди та визначити межі її огляду; встановити причинно-наслідковий зв'язок між подією та виявленими слідами; виявити сліди та інші обставини, що сприяють встановленню особи злочинця; визначити механізм слідоутворення; застосувати науково-технічні засоби для виявлення, фіксації і вилучення слідів злочину.

Під час огляду транспортного засобу та місця події допомога автотехніка полягає в оперативному виявленні, фіксації, вилученні слідів та інших об'єктів, що мають значення для аналізу механізму пригоди; визначенні технічного стану транспортного засобу; наданні орієнтов-

ної інформації про марку, модель, особливості транспортного засобу, що зник з місця події; встановленні технічних причин та умов, що сприяли вчиненню дорожньо-транспортної пригоди. Зокрема, при вивченні окремих слідів та предметів основні зусилля слідчого і спеціаліста-автотехніка повинні бути зосереджені на виявленні слідів гальмування транспортного засобу, плям крові й масел тощо. При огляді слідів коліс в першу чергу, встановлюють характер руху транспортного засобу. За наявними на автомобілі пошкодженнями й слідами (ковзання, нашарування та ін.), їх розмірами та розташуванням щодо рівня дороги спеціаліст-автотехнік може допомогти слідчому визначити важливі для розслідування обставини: швидкість руху автомобіля при ударі, взаємне розташування транспортних засобів, увесь механізм дорожньо-транспортної пригоди.

Огляд трупа проводиться за обов'язкової участі судово-медичного експерта або лікаря, який допомагає описати положення трупа, його позу, наявність на тілі ушкоджень, виявити і вилучити речовини біологічного походження, а при необхідності провести їх попереднє дослідження та пояснити механізм їх утворення тощо. Спеціальні медичні знання застосовують для виявлення специфічних ушкоджень, пов'язаних з автодорожньою травмою, та наступним їх порівнянням з даними, здобутими за допомогою трасологічних і автотехнічних знань. Також участь спеціаліста-автотехніка при огляді трупа потерпілого дозволить слідчому оперативно визначити причини виникнення пошкоджень. Він допомагає з'ясувати питання щодо виникнення слідів транспортного засобу на одязі, тілі потерпілого, механізму контакту людини і транспортного засобу, слідів транспортного засобу, які підлягають фіксації тощо.

В ході проведення слідчого експерименту фахівець-автотехнік допомагає слідчому визначити мету й розробити план його проведення; провести реконструкцію місця події; підготувати умови відтворення дорожньо-транспортної пригоди з максимальним наближенням до реальної обстановки; підготувати транспортний засіб та учасників до слідчого експерименту; визначити окремі завдання слідчого експерименту; застосувати науково-технічні засоби й методи з метою виявлення та фіксації обставин, що мають доказове значення; оцінити одержані результати слідчого експерименту.

Кримінальний процесуальний кодекс України перераховує обставини, які необхідно обов'язково встановлювати винятково шляхом ви-

користання спеціальних знань і лише у формі експертизи. Обов'язково призначається та проводиться експертиза у тих випадках, коли необхідно встановити: причину смерті; тяжкість і характер тілесних ушкоджень; психічний стан підозрюваного за наявності відомостей, які викликають сумнів щодо його осудності, обмеженої осудності; вік підозрюваного, якщо це необхідно для вирішення питання про можливість притягнення його до кримінальної відповідальності, а іншим способом неможливо отримати ці відомості (ч. 2 ст. 242 КПК України).

Судово-медична експертиза обов'язково призначається для встановлення причин смерті та тяжкості й характеру тілесних ушкоджень учасників дорожньо-транспортної пригоди – водіїв, пішоходів, пасажирів, а також наявності та ступеню їх алкогольного сп'яніння, визначення механізму утворення тілесних ушкоджень та їх зв'язок з подією; з'ясування стану здоров'я потерпілих. Крім того, судово-медичний експерт досліджує: кров, волосся, мозкову речовину, кістки, м'які тканини загиблих, визначає їх властивості та характерні ознаки.

На вирішення судово-медичної експертизи трупа можуть бути поставлені питання щодо механізму дорожньо-транспортної пригоди, зокрема: коли настала смерть потерпілого? що є причиною смерті? які ушкодження є на трупі, їх характер, розміщення та походження? чи є на тілі (одязі) потерпілого сліди переїзду транспортним засобом? який напрямок переїзду? чи є на трупі сліди волочіння та який їх напрямок? чи існує причинно-наслідковий зв'язок між дорожньо-транспортною пригодою і смертю потерпілого?

В ході судово-медичної експертизи встановлюється фізіологічний стан потерпілого, зокрема: чи страждав загиблий якими-небудь захворюваннями (органів зору, слуху)? чи перебував потерпілий у стані алкогольного сп'яніння або знаходився під впливом наркотичних чи токсичних речовин?

Встановлення ступеня тяжкості та характеру тілесних ушкоджень, отриманих потерпілим, зумовлене необхідністю оцінки дій водія, який вчинив дорожньо-транспортну пригоду. Питання, що вирішуються судово-медичною експертизою є такими: який характер і розташування слідів та пошкоджень на одязі й тілі потерпілого? які є тілесні ушкодження і який їх ступінь? яка давність ушкоджень? чи всі ушкодження нанесено одночасно, якщо ні, то яка їх послідовність? якими частинами транспортного засобу могли бути заподіяні тілесні ушкодження? який механізм спричинення ушкоджень?

Окреме місце серед судово-медичних досліджень посідає дослідження біологічних об'єктів. За допомогою ***судово-біологічної експертизи*** можна ідентифікувати сліди крові, виявлені на транспортному засобі та кров потерпілого, встановити з якої частини тіла потерпілої особи вирване знайдене на місці події волосся чи частина шкіри тощо.

Автотехнічна експертиза. Основними її завданнями є встановлення несправностей транспортного засобу, які загрожували безпеці руху, (причин їх утворення та часу виникнення); механізму дорожньо-транспортної пригоди та її елементів (швидкості руху, гальмового та зупинного шляхів, траєкторії руху, відстані, пройденої транспортним засобом за певні проміжки часу, та інших просторово-динамічних характеристик пригоди); відповідності дій водія транспортного засобу в даній дорожній ситуації технічним вимогам Правил дорожнього руху, причинно-наслідкового зв'язку між діями водія і дорожньо-транспортною пригодою та інші завдання, вирішення яких пов'язане з дослідженням технічного стану транспортного засобу, дорожньої обстановки та дій учасників дорожньої події.

Питання, що вирішуються автотехнічною експертизою є такими: які несправності технічного стану транспортного засобу? чи могли вони бути технічною причиною виникнення дорожньо-транспортної пригоди? коли виникли ці несправності – до настання дорожньо-транспортної пригоди чи в процесі її розвитку? чи мав водій можливість виявити несправність до моменту настання дорожньо-транспортної пригоди? чи мав водій технічну можливість запобігти пригоді за наявності даної несправності? якою була швидкість транспортного засобу в різні моменти розвитку дорожньо-транспортної пригоди? яка максимально припустима швидкість транспортного засобу за умови видимості дороги, що мала місце? чи відповідали дії водія технічним вимогам Правил дорожнього руху? Чи існує причинно-наслідковий зв'язок між діями водія транспортного засобу та виникненням дорожньо-транспортної пригоди?

Дорожньо-технічна експертиза. Завданням експертизи стану доріг і дорожніх умов у місцях дорожньо-транспортної пригоди є визначення відповідності техніко-експлуатаційних, геометричних, технічних показників автомобільних доріг нормативно-технічним вимогам, а також відповідності робіт з організації дорожнього руху вимогам безпеки руху.

Орієнтовний перелік питань, що подається на експертизу є таким: чи відповідали фактичні техніко-експлуатаційні показники (рівність, коефіцієнти зчеплення та шорсткості тощо) автомобільної дороги вимогам безпеки дорожнього руху? чи відповідали роботи з проведення ремонту, експлуатації та утримання доріг вимогам безпеки дорожнього руху? чи були невідповідності дорожніх умов вимогам нормативних документів у причинному зв'язку з подією дорожньо-транспортної пригоди? чи забезпечує організація дорожнього руху на дослідній ділянці дороги безпеку дорожнього руху? чи відповідали геометричні параметри автомобільної дороги вимогам нормативної документації?

Транспортно-трасологічна експертиза. Головними завданнями цієї експертизи є: ідентифікація транспортного засобу за слідами, залишеними на місці ДТП; визначення місця зіткнення транспортних засобів і місця наїзду на перешкоду (пішохода), а також механізму утворення слідів; встановлення розташування транспортного засобу відносно проїжджої частини на момент зіткнення та ін. Вирішення цих завдань здійснюється шляхом дослідження слідів, виявлених на місці дорожньо-транспортної пригоди, пошкоджень транспортних засобів.

На вирішення транспортно-трасологічної експертизи можуть бути поставлені наступні питання: чи залишені певні сліди (які саме і на чому) ходовими частинами (колесами, шинами, гусеницями тощо) транспортного засобу, представленого на дослідження? до якого типу (марки, моделі) належить транспортний засіб, яким залишено ці сліди? який механізм контактування транспортного засобу і перешкоди (пішохода)? яким було їх взаємне розташування? який з транспортних засобів під час зіткнення стояв, а який рухався? на якому місці дороги сталося зіткнення транспортних засобів (наїзд на пішохода)? який механізм утворення слідів (удар, ковзання тощо)? у якому напрямку відносно слідосприймаючої поверхні рухався транспортний засіб?

Для вирішення питань про взаємне розташування транспортного засобу і потерпілого та про особу, яка керувала транспортним засобом, призначається комплексна судово-медична, транспортно-трасологічна експертиза.

Дактилоскопічна експертиза призначається для встановлення особи, яка керувала транспортним засобом в момент вчинення дорожньо-транспортної пригоди. Для її проведення використовуються

відбитки пальців рук, виявлені в покинутому автомобілі та порівняльні зразки відбитків пальців рук підозрюваного або дактилокарти, що містяться в автоматизованій дактилоскопічній базі даних.

На вирішення дактилоскопічної експертизи можуть бути поставленні такі питання: чи є на предметах, вилучених на місці події, сліди рук? чи придатні ці сліди для ідентифікації особи? чи залишені сліди рук, вилучені в різних місцях, однією особою? чи залишені сліди рук, вилучені на місці події, особою, дактилокарта якої надана на дослідження?

Експертиза встановлення цілого за частинами призначається у випадку виявлення на місці події уламків розсіювачів фар, деталей транспортного засобу, частин одягу потерпілого тощо. При проведенні дослідження експерт за лінією розлому (розриву), рельєфу, структури й окремих частин встановлює, чи не належать єдиному цілому (транспортному засобу) частини (уламки), виявлені на місці події.

З метою встановлення обставин взаємодії окремих об'єктів і механізму дорожньо-транспортної пригоди можуть призначатися комплексні експертизи: судово-медичні, трасологічні та автотехнічні – для вирішення таких питань, як встановлення механізму завдання тілесних ушкоджень, встановлення місця перебування потерпілого в салоні тощо. Під час проведення комплексної експертизи судово-медичний експерт встановлює характерні для дорожньо-транспортних злочинів пошкодження у потерпілого; експерт-автотехнік проводить дослідження механізму дорожньо-транспортної пригоди і агрегатів автомобіля, які заподіяли травми; експерт-трасолог дає висновок щодо травм від залишків скла, уламків деталей. За наявності відповідних об'єктів до участі в комплексних експертизах залучаються експерти-хіміки та біологи.

З появою нових видів експертиз виникають і нові комплексні експертизи, зокрема, різновидом транспортно-трасологічної експертизи є хіміко-металографічна експертиза деталей транспортних засобів, завданням якої є: визначення характеру зламу металевих частин автомобіля; металографічного визначення дефектів металу, термічної обробки; визначення термічних змін ниток накалювання та держаків, з метою встановлення, чи були включені фари в момент дорожньо-транспортної пригоди; встановлення відповідності матеріалів, з яких виготовлені деталі, проектно-розрахунковим та технічним нормам.

Наведений перелік експертиз не є вичерпним і залежить від обставин, які необхідно з'ясувати в ході розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху.

Непроцесуальна форма застосування спеціальних знань полягає в тому, що слідчий звертається до відповідних фахівців для отримання консультацій з тих чи інших питань, які виникають у нього в ході розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху. Зокрема, спеціаліст може допомогти в одержанні різного роду відомостей (правильній назві термінів, особливості функціонування гальмівної системи тощо); формулюванні питань, які необхідно поставити перед допитуваним, а також питань, які повинні бути винесені на вирішення експертизи та особливості підготовки необхідних об'єктів та матеріалів до експертизи; рекомендувати призначення певного роду, виду судових експертиз, які можуть проводитися в комплексі з судовою автотехнічною експертизою.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху.*
2. *Охарактеризуйте спосіб вчинення злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху як елемент криміналістичної характеристики.*
3. *Розкрийте типову «слідову картину» як елемент криміналістичної характеристики злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху.*
4. *Назвіть типові слідчі ситуації, що виникають в ході розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху.*
5. *Наведіть типові слідчі версії, що висуваються під час розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху.*
6. *Які слідчі (розшукові) дії проводяться на початковому етапі розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху?*
7. *В чому полягають особовості огляду місця події при розслідуванні злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху?*
8. *Які особливості огляду транспортного засобу під час розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху?*
9. *Охарактеризуйте особливості використання спеціальних знань під час розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху.*
10. *Назвіть криміналістичні експертизи, що найчастіше призначаються під час розслідування злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху. На вирішення яких питань вони направлені?*

Список використаних та рекомендованих джерел

1. Про дорожній рух: Закон України від 30.06.1993 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BF.
2. Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: інструкція, затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.01.1998 № 53/5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98/page2.
3. Конвенція про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод: від 04.05.1971 р., м. Гаага; ратифікована Законом України «Про приєднання України до Конвенції про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод» від 15.06.2011 р. № 3513-VI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973_003.
4. Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при дорожньо-транспортних пригодах: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 16.06.2014 р. № 398. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0774–14.
5. Порядок обліку дорожньо-транспортних пригод: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2005 р. № 538. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/538–2005-%D0%BF.
6. Правила дорожнього руху: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1306–2001-%D0%BF/print1422866938732237.
7. Правила судово-медичного встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0255–95.
8. Автотранспортна експертиза: підруч. / Доля В. К., Давідіч Ю. О., Лозовий А. І. та ін. – Х.: ХНАМГ, 2011. – 422 с.
9. *Анохін А. М.* Предмет доказування у кримінальних провадженнях про дорожньо-транспортні пригоди: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. М. Анохін; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – 16 с.
10. *Балакин В. Д.* Экспертиза дорожно-транспортных происшествий учебное пособие / В. Д. Балакин. – Омск: Изд-во СибАДИ, 2005. – 136 с.
11. Дорожньо-транспортні пригоди. Особливості розслідування / А. М. Шабадей, С. О. Шевцов, К. В. Дубонос. – Харків: Факт, 2003. – 119 с.
12. *Дубонос К. В.* Розслідування обставин дорожньо-транспортних пригод / К. В. Дубонос, С. О. Шевцов. – Харків: Факт, 2003. – 191 с.

13. *Дячук В. І.* Використання спеціальних знань при розслідуванні дорожньо-транспортних подій: навч. посіб. / В. І. Дячук, М. П. Климчук, О.А Губська. – К.: Вид-во ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2012. – 220 с.
14. *Климчук М. П.* Розслідування злочинів про порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів (криміналістичні та процесуальні аспекти): монографія. / М. П. Климчук. – Л.: ЛьвДУВС: Видавництво «Край», 2008. – 216 с.
15. *Кутафин В. Н.* Расследование дорожно-транспортных происшествий: практ. руководство / Кутафин В. Н. – Ростов-н/Д: «Феникс», 2007. – 255 с.
16. *Луцюк П. П.* Розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації автотранспортних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 / П. П. Луцюк; Київський національний університет внутрішніх справ – К., 2007. – 16с.
17. *Луцюк П. С.* Особливості процесуального доказування в ході дослідження дорожньо-транспортних пригод, вчинених в несприятливих умовах: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. С. Луцюк; Академія адвокатури України – К., 2009. – 20 с.
18. *Ольховенко С. І.* Методика розслідування залишення в небезпеці потерпілого внаслідок дорожньо-транспортної пригоди: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. І. Ольховенко; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2011. – 20 с.
19. Психологічні засади розслідування злочинів, пов'язаних з дорожньо-транспортними пригодами: наук. – практ. посіб. / В. В. Юсупов та ін.; Нац. акад. внутр. справ. – К., Вижниця: Черемош, 2012. – 54 с.
20. Расследование дорожно-транспортного происшествия / под общ. ред. В. А. Федорова, Б. Я. Гарилова. – 2-е узд., перераб. и доп. – М.: Издательство «Екзамен», 2003. – 464 с.
21. *Суворов Ю. Б.* Судебная дорожно-транспортная експертиза: учебное пособие для вузов / Ю. Б. Суворов. – М.: Изд-во «Екзамен», 2004. – 208с.
22. *Ховпун О. С.* Розслідування дорожньо-транспортних подій в умовах зникнення водія транспортного засобу з місця події: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. С. Ховпун. – К.: Академія адвокатури України, 2012. – 20 с.
23. *Якубенко Н. В.* Дорожно-транспортные преступления: сущность, квалификация, расследование / Н. В. Якубенко. – Тюмень: Изд-во Вектор Бук, 2001–178 с.

РОЗДІЛ 11.
ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ГРОМАДСЬКОГО ПОРЯДКУ ТА МОРАЛЬНОСТІ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ МАСОВИХ ЗАВОРУШЕНЬ

§ 1. Криміналістична характеристика масових заворушень

Криміналістична характеристика масових заворушень включає в себе такі елементи: а) причини та умови вчинення масових заворушень; б) предмет злочинного посягання; в) спосіб вчинення злочину (у широкому розумінні); г) типова «слідова картина»; д) особа злочинця; є) особа потерпілого.

Причини та умови вчинення масових заворушень є предметом вивчення та дослідження науки кримінології. В межах їх розгляду як елементу криміналістичної характеристики лише зазначимо, що ними є негативні чинники політичного, соціально-економічного, релігійного та іншого характеру. Інформацію про них можна отримати в ході досудового розслідування із усних повідомлень організаторів та учасників масових заворушень у натовпі; із офіційних заяв чи інтерв'ю організаторів масових заворушень у засобах масової інформації; із лозунгів, розміщених на плакатах, стендах чи написаних на стінах будівель, в ході оперативно-розшукової діяльності, застосовуючи відповідні оперативно-розшукові заходи.

Правильне і повне встановлення причин та умов масових заворушень дозволяє висунути версії щодо: мети та мотивів організаторів і учасників; кола учасників акції, їх соціально-політичної, вікової та іншої належності.

Серед типових причин та умов масових заворушень виділяють: кризи політичного, економічного характеру, наявність конфліктної ситуації в етнічній, релігійній, національній сферах, соціальна напруга у молодіжних колах тощо.

За причинами і провокуючою подією масові заворушення можна поділити на дві групи:

1) в основі яких лежить так званий «раціональний» екстремізм (від лат. – extremus – прихильність до крайніх поглядів і радикальних заходів) – масові заворушення подібні бунту, заколоту, революції, наприклад спричинені незадоволенням людей рівнем безробіття та мінімальної заробітної платні, нестачею житла, зростанням цін на продукти, відсутністю свободи слова, низьким рівнем життя та структурно-демографічними факторами.

2) в основі яких лежить «ірраціональний» екстремізм – як правило, вчиняються футбольними вболівальниками після футбольних матчів, «скінхедами» тощо. Масові заходи, в першу чергу, пов'язані з проведенням спортивних змагань, можуть провокувати вчинення суспільно-небезпечних діянь і масових заворушень зокрема. Це обумовлено у першу чергу масовим характером зазначених заходів, об'єктивною можливістю залучення великої кількості людей (уболівальників, глядачів, сил забезпечення безпеки та правопорядку, спортсменів та ін.).

Предметом безпосереднього посягання масових заворушень можна визначити: а) життя та здоров'я працівників правоохоронних органів; б) життя та здоров'я, майно осіб, проти яких направлені злочинні дії натовпу безпосередньо; в) життя та здоров'я, майно сторонніх осіб (випадкові перехожі, журналісти, що висвітлювали подію тощо).

Встановлення предмету злочинного посягання, характеру та розміру завданої шкоди є обов'язковими для встановлення об'єктивної сторони масових заворушень (погромів, підпалів, знищення майна тощо).

Предмет злочинного посягання слід встановлювати як в ході оперативно-розшукової діяльності, так і в ході проведення досудового розслідування шляхом проведення слідчих (розшукових) дій: огляду місця події, допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, проведення відповідних видів судових експертиз, огляду медичної документації потерпілих, допитів лікарів, рятувальників тощо. Отримані відомості дають можливість висунути версії про причинно-наслідковий зв'язок шкоди, що настала, із діями конкретних осіб-учасників масових заворушень; про час вчинення масових заворушень (спричиненої шкоди);

про причинно-наслідковий зв'язок видів шкоди з використаними знаряддями і способом вчинення злочину; про коло свідків (можливих очевидців); за допомогою спеціалістів більш повно встановити слідову картину масових заворушень.

Спосіб вчинення масових заворушень як елемент криміналістичної характеристики включає в себе підготовку, безпосередньо вчинення злочину, який вважається закінченим з моменту вчинення першої дії, що охоплюється диспозицією ст. 294 КК України, та дії з приховання слідів злочину, знарядь злочину.

Підготовка чи організація масових заворушень здійснюється шляхом скликання натовпу (публічні виступи, заклики, поширення слухів, що перекручують дії представників влади, виготовлення листівок, «петицій», «програм», прийняття «звернень», «резолюцій», подачі тривожних сигналів та вчинення ін. діянь, що мають метою зібрати натовп) для вчинення масових заворушень; шляхом підбурювання людей, які стихійно зібралися до масових виступів, насильства, погромів, підпалів, захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, знищення майна, збройного опору представникам влади; шляхом керівництва натовпом чи окремими його групами при вчиненні масових заворушень. До організації масових заворушень належать і провокаційні дії, спрямовані на участь натовпу чи окремих його груп у масових заворушеннях. Типовим способом організації масових заворушень є поширення серед натовпу неправдивої інформації, розробка сценарію дій натовпу, розподіл ролей серед активних учасників чи окремих груп масових заворушень тощо.

Активна участь у масових заворушеннях здійснюється способами особистого вчинення значних за характером чи об'ємом дій, що полягають у погромах, підпалах, знищенні майна, захопленні будівель або споруд, насильницькому виселенні громадян, опору представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовуються як зброя.

Встановлення способу вчинення масових заворушень дозволяє висувати версії щодо: кількості учасників злочину, ступеня їх підготовки (спонтанно або сплановано і підготовлено завчасно), причинно-наслідкового зв'язку із об'єктом посягання, шкодою та виявленими на місці події слідами і знаряддями, ролі кожного учасника акції.

Способи приховування масових заворушень є формою протидії їх розслідуванню. Протидія розслідуванню – це будь-яка умисна діяльність учасників масових заворушень чи інших осіб (їх зв'язків), що

здійснюється з метою перешкоджання вирішенню завдань розслідування кримінального провадження й прийняття у ньому законного та обґрунтованого рішення.

Протидія розслідуванню масових заворушень полягає в недопущенні включення відповідної доказової інформації у сферу кримінального судочинства та використання її в процесі розслідування зазначених злочинів.

Ця діяльність здійснюється у такі способи: попередня підготовка неправдивого алібі; негайне залишення місця вчинення масових заворушень; використання масок та інших засобів маскування учасників масових заворушень, перевдягання; знищення знарядь, використаних для вчинення погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницького виселення громадян, опору представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя; знищення слідів на місці злочину; відмова від дачі показань; невиконання необхідних дій; ухилення від явки в органи розслідування; приховування речових та інших джерел доказів; створення неправдивих слідів; повідомлення неправдивих відомостей, заяв; залякування, підкуп та інший вплив на свідків і потерпілих, а також інших учасників масових заворушень; симуляція психічного захворювання тощо.

Знання способів приховування масових заворушень як засобів протидії розслідуванню дає можливість органам дізнання та слідчим правильно вибрати тактику та засоби їх подолання, встановлення об'єктивних обставин вчинення злочину та прийняття у кримінальному провадженні законних і обґрунтованих рішень.

Знаряддя вчинення масових заворушень – це спеціально виготовлені або пристосовані предмети оточуючого середовища, зброя тощо, за допомогою яких реалізується обраний їх учасниками спосіб вчинення злочину.

Основними видами знарядь вчинення масових заворушень є:

- знаряддя спеціально виготовлені чи пристосовані, що приносяться учасниками масових заворушень на місце події, наприклад: металеві пруття; гумові чи дерев'яні палиці; бейсбольні бити (у тому числі саморобні); каміння; пляшки із запалювальною рідиною (так званий «коктейль Молотова»); хімічні та інші небезпечні речовини (засоби активної самооборони – газові балончики; перцева суміш; лак для волосся тощо);

обрізки металевих труб (у тому числі й спеціально обладнані рукояткою для зручності тримання, а також з виготовленими рваними краями, металевими шарами, з прикрученими цепками, тощо); ножі, кастети-ножі; кастети, нунчаку; ципки тощо; багри для виривання щитів у міліціонерів та військовослужбовців, вогнепальна зброя;

- знаряддя, обладнання та інші предмети обстановки, що використовуються для вчинення масових заворушень, наприклад, кийки від прапорів, плакатів, транспарантів тощо; лавки з парків, площ; урни для сміття; секції огорожі для тарану заслону правоохоронців тощо; каміння, підібрані на місці події; автотранспорт, який використовується в якості тарану тощо;
- знаряддя, відібране під час сутичок у працівників правоохоронних органів (гумові кийки; щити; вогнепальна зброя; лопати, багри, ломи тощо).

Пошук і фіксація знарядь вчинення масових заворушень в ході оперативно-розшукового документування та огляду місця події дозволяє висунути версії про ретельність підготовки знарядь, що підтверджує сплановану підготовку вчинення масових заворушень та умисел їх учасників; запланований спосіб вчинення злочину та ступінь організованості (форми співучасті) – злагодженість та послідовність використання знарядь; про об'єкти пошуку під час проведення обшуків особи чи її помешкання, автомобіля тощо (подібні знаряддя; матеріали та інструмент для виготовлення знарядь тощо); щодо характерних слідів використання знарядь, у тому числі в ході освідування підозрюваної особи (розташування мозолів, синців від кастету, сліди запалювальної речовини (керосину, бензину, пороху) на руках та одязі). Однорідність матеріалів і видів знарядь у різних учасників масових заворушень, зокрема, ще невстановлених, дозволяє організувати оперативно-розшукову роботу з виявлення цих знарядь та їх власників, звузивши коло підозрюваних. Вид та функціональне призначення знарядь допомагає більш повному з'ясуванню мети учасників масових заворушень та мотивів організаторів. Висунуті версії мають перевірятись в ході проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, та інших процесуальних заходів.

Типову «слідову картину» масових заворушень становлять:

- сліди на тілі учасників масових заворушень і потерпілих у вигляді тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості, а також

інші сліди (пошкодження одягу, сліди-нашарування речовин, що застосовувалися в процесі вчинення заворушень), що мають встановлюватися з прив'язкою до причин і часу виникнення;

- сліди у пам'яті очевидців, потерпілих, учасників масових заворушень, які можуть бути допитані відповідно їх подальшого процесуального статусу;
- знаряддя нападу (металеві пруття, гумові, дерев'яні палиці, каміння), використані та невикористані пляшки, каністри та інший посуд із запалювальною сумішшю, упакування знарядь нападу (сумки, пакети, газети) тощо;
- залишки на місці події агітаційних матеріалів та інших засобів: листівки, плакати, написи лозунгів на стінах будівель, споруд, партійна символіка, прапори тощо;
- залишені, загублені або забуті на місці події учасниками масових заворушень особисті речі: документи чи їх фрагменти, одяг, взуття чи їх фрагменти, тощо;
- сліди завданої майнової шкоди: знищені чи пошкоджені будівлі, споруди, огорожі, системи відеоспостереження, автотранспорт та інша техніка, відео, телеобладнання кореспондентів, обмундирування міліціонерів, військовослужбовців та інших потерпілих тощо.

Особа злочинця. Згідно КК України суб'єктами масових заворушень можуть бути особи, що досягли 16-літнього віку. Як свідчить практика, до масових заворушень стають причетними десятки чи сотні організаторів і сотні (тисячі) активних учасників.

Особи, що знаходилися в натовпі в ході масових заворушень, і не вчинили зазначених у ст. 294 КК суспільно небезпечних дій, не можуть бути притягнуті до кримінальної відповідальності за цією статтею. Їх дії можуть кваліфікуватися в залежності від наявності в них ознак складів кримінальних правопорушень, передбачених відповідними статтями КК України. Якщо ж особи, що знаходилися в натовпі, що безчинствував, безпосередньо самі протиправних дій не вчиняли, то вони не підлягають кримінальній відповідальності.

Натовп – характерний елемент криміналістичної характеристики масових заворушень. Він являє собою сукупність багаточисельної кількості людей, яка поєднана як однією, так з різними цілями і які, в тому числі за різних обставин, з'явились у відповідному місці. Таке

зібрання може бути як цілеспрямованим, так і стихійним, число якого може розростатися під впливом різних чинників як організованого так і стихійного характеру. Натовпу, як правило характерне зростання негативних емоцій, що викликаються певними діями організаторів та активних учасників масових заворушень, що, як правило, призводять до незаконних дій, передбачених ст. 294 КК України.

Учасники натовпу можуть мати політичні, соціально-економічні, релігійні цілі, проте наслідками цих дій можуть бути насильства над особою, в тому числі й з завданням тілесних ушкоджень і навіть смерті, погроми, підпали, знищення майна, захоплення будівель або споруд, насильницькі виселення громадян, опір представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя.

Останнім часом склад учасників масових заворушень значно розширився. Як і в минулі роки, серед учасників масових заворушень переважає молодь. Разом з тим, як зарубіжний, так і вітчизняний досвід свідчить про те, що учасниками масових заворушень стають також громадяни середнього віку і навіть літні люди. Помітно зросла кількість представників інтелігенції. Причому роль останньої як носія і виразника національної свідомості досить вагома. У низці випадків інтелігенція виступає як генератор масових заворушень, особливо тих, що мають політичний, соціально-економічний, національний характер. Результати досліджень дають підстави для висновку, що рушійну силу соціальних конфліктів останніх років, що переростають у масові заворушення, складають групи населення, яким характерна політична, національна нетерпимість, схильність до радикальних насильницьких заходів у досягненні своїх цілей. До складу організаторів та активних учасників масових заворушень входять особи, що мають, як правило, політичні, економічні цілі, досвід ведення мітингової пропаганди, вміння не лише оголити, а й використовувати нерозв'язаність актуальних соціально-економічних, політичних, національних та інших проблем для втягування в орбіту масових заворушень широких верств та мас населення.

Характерною рисою масових заворушень ірраціонально-екстремістського типу є властивий ситуаційно-імпровізований, імпульсивний характер, обумовлений раптово виниклим невизначеним наміром учасників, які здебільшого діють у складі неорганізованих соціальних груп, що не мають попередньої змови.

Проведені результати соціологічного дослідження складу учасників масових заворушень свідчать, що за глибиною та стійкістю антисоціальної спрямованості в них переважають особи, що належать до ситуаційного (54%) і випадкового (45%) типу особистості. Більшість таких осіб за місцем роботи характеризуються позитивно (78%), не мали судимості (92%) і вчинювали злочини під впливом зовнішніх факторів (натовпу, знайомих, слухів тощо). Серед учасників масових заворушень виявилося осіб із значною негативною деформацією морально-психологічних якостей лише 9%, а осіб, що є учасниками злочинних угрупувань – 3%.

Разом з цим, непоодинокими є факти, коли масовим заворушенням передує підготовча робота їх організаторів, у якій бере участь значна кількість осіб. У самому натовпі, як правило, має місце слабко виражена спеціалізація рольової діяльності лідерів (організаторів) і виконавців. Причому цілі й шляхи їх досягнення в організаторів та виконавців не завжди збігаються. Як правило організатори прагнуть використовувати загальні для всіх учасників натовпу ідеї, устремління. Далі ж, у ході масових заворушень, цілі й дії організаторів і виконавців, представників різних верств населення усе більш розрізняються і можуть призвести до виходу виконавців з-під контролю організаторів, що нерідко призводить до непередбачуваного розвитку ходу подій. Усе це пов'язано не тільки з розходженням в цілях і способах їх досягнення, рольових функціях учасників, а й належністю учасників натовпу до різних соціальних, вікових та інших груп населення.

Загальні характерні риси можна виділити і в діях організаторів, підбурювачів та інших активних учасників масових заворушень. Ці особи часом штучно загострюють напруженість шляхом зосередження уваги населення на найбільш гострих, що знаходять найбільший резонанс політичних, соціально-економічних, міжнаціональних, екологічних і інших проблемах, свідомо втягують в проведення несанкціонованих й інших заходів, що порушують громадський порядок, найбільш податливі в плані впливу такі вікові, соціальні й інші групи громадян, як неповнолітні, молодь, осіб, що мають різні соціальні відхилення. У ряді випадків примушують громадян до участі в масових заворушеннях шляхом прямих погроз, а також пікетування прохідних підприємств і установ. Виконання вимог, висунутих учасниками масових заворушень, не завжди призводить до зменшення ступеня гостроти ситуації, тому, що для організаторів і підбурювачів часом важливі

не стільки проголошені ними публічні цілі, скільки підтримка високого рівня напруженості серед тих осіб, що зібралися з їх ініціативи.

Серед учасників масових заворушень переважають чоловіки корінної національності. Це пов'язано з політичними, соціально-економічними і міжнаціональними відносинами у певних регіонах, що загострилися й були підґрунтям багатьох масових заворушень. Учасники масових заворушень інших національностей займають набагато менш значну частку.

Активними учасниками масових заворушень є молодь до 30 років. Її активність пояснюється властивими людям цього віку психологічними особливостями, життєвою недосвідченістю, відсутністю уміння сполучити сприйняття подій із критичною оцінкою своїх дій. Активна участь молоді у масових заворушеннях пояснюється також соціальними аспектами формування особистості в цьому віці, рівнем освіченості, послабленим виховним впливом у родині, школі, навчальних закладах і за місцем роботи. Частка молоді і неповнолітніх учасників масових заворушень збільшилася в середньому на 15%. Ця особливість відповідає загальній тенденції «омолодження» злочинності. Особи старше за 30 років серед учасників масових заворушень представлені в менш значній кількості, причому, чим старше відповідна вікова група, тим менше частка її учасників (30–40 років – 6,5–30%; старше 40 років – 2–5%). Сама тенденція зменшення частки учасників масових заворушень з підвищенням віку пов'язана насамперед із соціальними причинами: з підвищенням віку людина усвідомлює можливість обирати самостійну лінію поведінки, не обов'язково пов'язану з протиправними діями.

У соціальному складі учасників масових заворушень відзначається обґрунтована закономірність: склад учасників масових заворушень, як правило, обумовлений питомою вагою відповідної соціальної категорії серед жителів регіону, де мали місце масові заворушення. Частіше переважають промислові робітники, учні й сільськогосподарські робітники. Існує обумовлена об'єктивною обстановкою небезпечна тенденція збільшення частки учасників масових заворушень, що не займаються суспільно-корисною працею.

У складі учасників масових заворушень останніх років переважають особи з середньою та вищою освітою (68%) на відміну від минулих років, коли переважали учасники з освітою нижче середньої (90%).

Значно зменшилася серед учасників масових заворушень частка осіб, що мають судимість (на 15–20%). Пояснюється це як політизацією багатьох масових заворушень, так і різким збільшенням частки осіб, звільнених від кримінальної відповідальності на стадії досудового розслідування. Як правило, чим вищий рівень політизації конфлікту, тим менша частка осіб-учасників масових заворушень, що мають судимість. Разом з цим, незважаючи на меншу частку участі раніше засуджених осіб у масових заворушеннях, вони в низці випадків стають не тільки активними учасниками, а й організаторами окремих масових заворушень. Ця особливість пояснюється все більшою згуртованістю й організованістю осіб цієї категорії.

Жінки – активні учасниці масових заворушень характеризуються як особистості істеричного складу, зухвалістю, жорстокістю, як правило, низьким рівнем освіти, відсутністю дітей.

Особа потерпілого. Потерпілими у масових заворушеннях визнаються особи, яким даним злочином заподіяна моральна, фізична чи майнова шкода. Оскільки масові заворушення супроводжуються насильством над особою, погромами, підпалами, знищенням майна, захопленням будівель або споруд, насильницьким виселенням громадян, опором представникам влади із застосуванням зброї або інших предметів, які використовувалися як зброя, то потерпілими від цього злочину можуть бути будь-які особи (особи, які випадково виявилися на місці події, перехожі, працівники установ, торговельних майданчиків, що виявилися поруч чи в епіцентрі масових заворушень, представники влади та ін.), яким завдана моральна шкода, а також відносно яких здійснені будь-які насильницькі дії (затримання, тілесні ушкодження будь-якого ступеню тощо), власники знищеного майна (автомобілів, кіосків, лотків з товарами, вітрин та вікон магазинів та інших будівель тощо), захоплених будівель або споруд.

Особа, якій масовими заворушеннями заподіяна моральна, фізична чи майнова шкода набуває статусу потерпілого як учасника кримінального процесу лише після подання заяви про вчинення щодо неї кримінального правопорушення або заяви про залучення її до провадження як потерпілого (ч. 2 ст. 55 КПК України).

Закон не містить обмежень для визнання фізичної особи потерпілою, якщо у кримінальному провадженні є фактичні дані, що вказують на те, що їй масовими заворушеннями завдана моральна, фізична чи майнова шкода. Незалежно від того, за яким епізодом масових

заворушень особа визнана потерпілою, вона є учасником кримінального процесу у всьому кримінальному провадженні і вправі оскаржувати вирок у частині, що її стосується безпосередньо, або в цілому.

Потерпілих від масових заворушень можна угрупувати наступним чином:

- працівники правоохоронних органів, військовослужбовці, які були задіяні для охорони правопорядку під час проведення масових заходів до початку масових заворушень та (або) приймали участь у стриманні натовпу;
- особи, на яких направлена основна агресія натовпу: керівники чи власники установ, підприємств та організацій, представники національних меншин, інших віросповідань у разі виникнення масових заворушень на міжнаціональному, міжетнічному, релігійному ґрунті в місцях їх компактного проживання чи перебування, вболівальники команди-суперника тощо;
- особи, які перебували на території вчинення масових заворушень: працівники, керівники та власники підприємств, організацій, установ, комерційних структур, які знаходилися на шляху натовпу і були піддані погромам; мешканці будівель, розташованих на шляху натовпу, який вчинює підпали, знищення або пошкодження майна – наприклад, побиття скла у вікнах та ін.; особи, які випадково потрапили до натовпу, не переслідуючи мету участі у масових заворушеннях (пенсіонери, особи похилого віку, жінки, малолітні), а також власники автомобілів, що знаходилися на території, де проходили масові заворушення.

Аналіз інформації про потерпілих осіб дозволяє висунути версії про мотиви заворушень та про особу злочинця. Зокрема, приналежність потерпілих до якоїсь однієї національності (наприклад, роми, татари, росіяни) або до групи осіб, що об'єднані регіональною приналежністю (вихідці з країн Азії, «особи кавказької національності» та ін.) дає підстави висунути версії про наявність в основі масових заворушень міжнаціонального, міжетнічного конфлікту та про особу злочинців – організаторів та активних учасників заворушень, наприклад, молодь, об'єднана у молодіжні націоналістичні екстремістські (в тому числі профашистські) організації, що дозволяє шукати винуватих у певному середовищі.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування масових заворушень

На початковому етапі розслідування масових заворушень виникають такі ***типові слідчі ситуації:***

Надійшло повідомлення про групові дії натовпу, які вже закінчилися, але не відомо чи це групове хуліганство, чи масові заворушення. Є інформація про пошкодження або знищення майна, погроми, є постраждалі – випадкові особи та працівники органів внутрішніх справ. Мотиви вчиненого невідомі. Відсутні дані щодо конкретних організаторів та активних учасників подій (затриманих за вчинення адміністративних правопорушень, або за підозрою в участі у заворушеннях немає).

Зазначена ситуація характерна для масових заворушень – хуліганських дій молоді, які виникають ситуативно і продовжуються недовгий час, після чого натовп розпадається без особливого силового впливу на нього з боку правоохоронних органів.

Завданнями правоохоронних органів у такій слідчій ситуації є: встановлення події, пов'язаної зі скупченням людей (концерт, спортивні змагання, демонстрація, масова бійка на ринках та ін.); встановлення організаторів та активних учасників групових подій, які можуть бути масовими заворушеннями; свідків-очевидців, потерпілих; огляд місць погромів, пожеж; виявлення, фіксація та вилучення речових доказів; підготовка матеріалів та призначення судових експертиз, проведення інших відповідних слідчих (розшукових) дій.

Після виявлення обставин, що можуть свідчити про вчинення масових заворушень слідчий, прокурор вносить відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочинає розслідування. У разі виявлення даних, що свідчать про вчинення, наприклад, адміністративного правопорушення кримінальне провадження закривається у порядку, передбаченому ст. 284 КПК України.

- Надійшло повідомлення про групові злочинні дії натовпу, які ще продовжуються. Є дані про погроми, пожежі, є постраждалі в результаті дій безчинствуючого натовпу (повідомлення із лікарень). Недостатня інформація щодо масштабів групових дій, їх наслідків, а також про мотиви вчиненого. Дані щодо ак-

тивних учасників та організаторів подій неповні. Неможливо почати проведення оглядів, інших слідчих (розшукових) дій у зв'язку із небезпекою з боку активних учасників групових подій або є підстави вважати, що ці дії можуть ініціювати ескалацію заворушень (у першу чергу – у разі затримання підозрюваних).

Завданням слідства після закінчення заворушень (проведення, наприклад, огляду місця події у той час, коли масові заворушення ще продовжуються, може призвести до того, що слідчий буде визнаний свідком, потерпілим і в подальшому не може провадити розслідування), або після створення умов для безпечної роботи слідчих, є отримання доказової інформації (зокрема, під час огляду місця події), встановлення організаторів та активних учасників масових заворушень (в тому числі під час проведення оперативно-розшукових заходів); свідків, потерпілих. І в обов'язковому порядку – ініціювання заходів, спрямованих на зупинення або локалізацію заворушень, які продовжуються.

Різновидом цієї ситуації може бути переміщення безчинствуючого натовпу до іншого населеного пункту, іншого району, де заворушення продовжуються. У цьому разі у подальшому потрібно вирішувати питання щодо об'єднання кримінальних проваджень про вчинення масових заворушень за організацією одних і тих же осіб в різних населених пунктах.

- Проводиться досудове розслідування за фактом спричинення тілесних ушкоджень, вбивства, згвалтування, деяких інших злочинів, але розслідування проводиться не оперативно, винні не притягуються до відповідальності, очевидними є зловживання посадовим становищем працівниками правоохоронних органів. Це призводить до групових злочинних дій, спрямованих проти представників влади, групи населення (причетні до злочинної діяльності, об'єднані на етнічній або національній основі та ін.): захоплення заручників, погроми у родичів осіб – підозрюваних у вчинені злочинів або правоохоронців, які нібито допомагають злочинцям. Відомі мотиви вчиненого (вимога негайного покарання винних, помста). Відомі організатори та окремі активні учасники подій, але їх місце знаходження невідоме.

Завданнями правоохоронних органів у такій слідчій ситуації є: встановлення свідків-очевидців, потерпілих, проведення оглядів

місць погромів, проведення переговорів щодо звільнення заручників, проведення заходів для затримання підозрюваних в організації та активній участі у заворушеннях та ін. При цьому треба враховувати, що активні дії правоохоронних органів, наприклад, затримання, арешт учасників масових заворушень, можуть спровокувати нові заворушення (наприклад, захоплення місць тимчасового утримання затриманих, райвідділів міліції тощо).

- Вчинені масові заворушення. Відомі організатори і активні учасники заворушень. Частина з них затримана за вчинення суспільно-небезпечних дій, частина знаходиться у розшуці.

Завданням слідства є: отримання фактичних даних, що підтверджують участь в масових заворушеннях затриманих за підозрою у вчиненні зазначених злочинів: огляд місць подій, впізнання, освідування затриманих. Направлення доручень про проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, спрямованих на встановлення місця знаходження організаторів та активних учасників заворушень та наступне їх затримання за підозрою у вчиненні злочинів.

Вирішується питання щодо підслідності, створення слідчо-оперативної групи, етапування арештованих за межі району, міста або області.

- Масові заворушення в установах Державної пенітенціарної служби України. Є постраждалі, знищене або пошкоджене майно, вчинені погроми.

Після відновлення порядку, проводиться огляд місця події і допитуються активні учасники заворушень (ці дії мають бути невідкладними, оскільки всіх, хто був у виправній установі, як правило, направляють в інші установи). Вирішується питання щодо відповідальності службових осіб установи.

- Отримане повідомлення про заворушення та застосування зброї працівниками органів внутрішніх справ під час зупинення безчинств кримінального натовпу.

Проводиться огляд місця події, вилучається зброя, що була застосована працівниками органів внутрішніх справ, призначається перевірка щодо законності застосування зброї. Допитуються працівники міліції, потерпілі (частіше за все вони звертаються за медичною допомогою змінюючи прізвища або використовують допомогу приватних лікарів). Проводиться робота з розшуку таких осіб. Вирішується питання щодо наявності в діях учасників групових дій ознак масових заворушень.

Цей перелік не є вичерпним, але він включає найбільш поширені слідчі ситуації, що виникають на початковому етапі розслідування масових заворушень на сьогодні. Типові слідчі версії, висунуті на початковому етапі, повинні передбачати розслідування як масових заворушень, так і інших злочинів, про які говорилося вище.

§ 3. Організація й тактика провадження окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування масових заворушень

Огляд місця події. Місцем події у провадженнях даної категорії часто є великі ділянки місцевості площею від декількох квадратних кілометрів до десятків, і навіть сотень квадратних кілометрів у населених пунктах та інших територіях, кількість жителів у яких обчислюється числом від десятків тисяч до мільйонів чоловік. За статистикою 85,1% масових заворушень виникали в міській місцевості, найчастіше в місцях з високою концентрацією населення, де зростає кількість стресових ситуацій, збільшується нервово-психічне навантаження людей, підсилюється емоційна напруга, розрядка якої нерідко відбувається в конфліктній формі.

Вся адміністративна територія, де проходили масові заворушення, номінально є місцем події, що фактично складається з десятків, сотень або тисяч локальних місць події, які відносяться до конкретних епізодів вчинених злочинів.

Місцем події у провадженнях про масові заворушення може бути: ділянка місцевості, що належить як до державної чи колективної власності, так і будь-кому на праві особистої власності (вулиця, площа, пустир, двір, берег водойми); приміщення (будь-якої форми власності: багатоповерховий багатоквартирний будинок, індивідуальна будівля, підсобна будівля, окремі приміщення в них), де: було вчинено злочин; настали шкідливі наслідки; є інші сліди розслідуваної події.

Завдання слідчого огляду полягають у тому, щоб: 1) розібратися в обстановці й обставинах події, зафіксувати їх; 2) знайти, зафіксувати й вилучити сліди та речі, що можуть мати значення для розслідування, у тому числі стати речовими доказами; 3) одержати відомості, необхідні для висунення слідчих версій; 4) виявити вихідні дані для наступного проведення інших слідчих (розшукових) дій; 5) встанови-

ти джерела можливого одержання інших доказів, що вказують на наявність (відсутність) у розслідуваній події ознак злочину.

Огляд місця події здійснюється частиною сил, які угруповуються у відповідну кількість СОГ. До складу кожної СОГ повинен входити слідчий, який є керівником СОГ, оперативний працівник, працівник криміналістичного підрозділу, який виконує функції спеціаліста, співробітник ОВС (працівник карного розшуку, дільничий інспектор), що обслуговує територію, яка є місцем огляду (інколи за масштабних масових заворушень укомплектувати кожну СОГ таким працівником не представиться можливим) та працівники інших підрозділів, виходячи із обстановки місця події та наявності відповідної кількості спеціалістів (судові медики, кіно-, фотодокументалісти, працівники пожежної, вибухотехнічної, кінологічної та інших служб).

Підготовчий етап огляду місця події включає вирішення наступних завдань:

1. Отримання максимальної кількості інформації про оперативну обстановку на місці події, про яке надійшла інформація, визначення найбільш оптимальних і безпечних маршрутів проходження до місця події і назад з урахуванням мінливої оперативної обстановки. Коли масові заворушення вчиняються на великих територіях, доцільно використовувати аерофото- чи відеозйомку. Це дасть можливість отримати загальне уявлення про наслідки заворушень, визначити місця подій, що вже можна оглядати та черговість їх оглядів, попередньо ознайомити всіх учасників СОГ із місцем огляду, визначитися із кількістю слідчих, оперативних працівників, відповідних спеціалістів, необхідних для проведення огляду.

2. Вжиття заходів до забезпечення охорони місця події до прибуття СОГ, недопущення на місце події сторонніх осіб, за необхідності мають бути викликані пожежна служба для тушіння підпалених об’єктів, служби медичної допомоги для надання допомоги потерпілим тощо.

3. Вжиття заходів до забезпечення СОГ необхідними: транспортними засобами, а за необхідності й бойовою технікою й паливно-мастильними матеріалами, засобами зв’язку членів СОГ зі штабом; криміналістичних і інших технічних засобів, що можуть знадобитися при огляді місця події, про яке надійшла первинна інформація; спеціальною технікою для роботи зі слідами (у широкому розумінні) на місці події (фото-, відеотехніка, звукозаписуюча техніка, додаткові

засоби освітлення, криміналістична техніка для роботи із різними видами слідів і т.д.). Сюди ж належать пакувальні матеріали та засоби. З урахуванням багатопредметності обстановки місця події важливо передбачити і взяти із собою велику кількість різноманітних видів упакування (мішки і пакети поліетиленові, паперові, коробки, пробірки, шпагат, нитки, паперові і сургучеві печатки, клей, номерні і пакувальні бирки й т. ін.)

4. Забезпечення присутності при огляді трупа (трупів) на місці події необхідної кількості понятих. Поняті мають відповідати вимозі ч. 7 ст. 223 КПК України про незаінтересованість у результатах кримінального провадження. Потрібно при цьому пам'ятати, що щодо масових заворушень, які виникли на ґрунті релігійного екстремізму, місцеві жителі, які сповідають ту чи іншу віру чи приналежні до тієї чи іншої національності, можуть не завжди відповідати зазначеній процесуальній вимозі. Масові заворушення не виникають випадково. Випадковим, і лише іноді, може виявитися привід до їх початку. Фактично майже завжди населення готується до них морально, ідеологічно, організаційно протягом досить тривалого часу. Така підготовка здатна призвести до того, що громадяни, які належать до тієї категорії населення, що виступала як організатори й активні учасники масових заворушень, можуть досить категорично відмовитися від надання допомоги слідству в якості понятих. Мотивами такої поведінки може бути солідарність зі злочинцями, але найчастіше – страх перед злочинцями і (чи) їх зв'язками.

Одночасно поняті, які сповідають віру тієї категорії населення, що, в основному, постраждала в ході масових заворушень також можуть боятися брати участь у слідчій (розшуковій) дії. Крім того, у період досудового, а особливо судового слідства вони можуть бути визнані за клопотанням сторони захисту, необ'єктивними, зацікавленими особами.

У такій ситуації необхідно спробувати переконати громадян у необґрунтованості їх побоювань (якщо для таких побоювань, дійсно не існує реального підґрунтя), у тому числі роз'яснити положення вищевказаних нормативних актів та здійснити відповідні заходи безпеки. Доцільно також залучати до участі в слідчих (розшукових) діях понятих із числа осіб, що перебувають у місці вчинення масових заворушень тимчасово (проїздом: у відрядженні (у готелях), на відпочинку (у будинках відпочинку, санаторіях, турбазах), у гостях і т.п.).

Після прибуття на місце події слідчий, як керівник СОГ і особа, відповідальна за проведення огляду, повинен: провести всі підготовчі заходи, перелічені вище, якщо цього не було зроблено раніше; роз'яснити права й обов'язки понятим, спеціалістам, іншим учасникам слідчої (розшукової) дії. Крім роз'яснення процесуальних прав і обов'язків необхідно чітко й однозначно проінструктувати цих осіб про загальні правила й особливості поведінки безпосередньо при огляді (як поводитися під час виявлення предметів, слідів, які заходи власної безпеки вживати й ін.); визначити межі місця події, що буде оглядатися; вислухати коротку думку запрошених спеціалістів про найбільш доцільну послідовність дій, застосування технічних засобів. Повідомити учасників слідчої (розшукової) дії про технічні засоби, що будуть застосовані; прийняти остаточне рішення і довести до відповідальних осіб план (послідовність роботи, основні вузли огляду) і методи проведення огляду, застосування конкретних технічних засобів.

При прибутті на місце події частина оперативних працівників СОГ може надати допомогу керівнику огляду:

- у визначенні і позначенні загороджувальними стрічками меж місця події, організації охорони, у тому числі збройної: самого місця і його оточення; потерпілих, очевидців і членів СОГ;
- у встановленні (з'ясуванні анкетних даних (прізвищ, імен, адрес проживання, фактичного та планованого в найближчому майбутньому місця знаходження (перебування): очевидців (потерпілих, свідків), наданні їм екстреної допомоги, вживанні заходів з їх евакуації в безпечне місце для кваліфікованої медичної допомоги, розміщення і т.п.; сторонніх осіб і видаленні їх з місця події;
- у запрошенні понятих, якщо вони не були запрошені заздалегідь;
- у проведенні допитів свідків, що були очевидцями вчинення кримінальних правопорушень з документальним оформленням отриманої інформації шляхом складання протоколів допитів, а також із застосуванням технічних засобів (диктофонів, відеомагнітофонів) з метою одержання і фіксації максимально повних даних щодо організаторів і активних учасників масових заворушень, їх конкретних злочинних дій, обстановки місця події;
- у розшуці (переслідуванні) можливих організаторів і активних учасників масових заворушень «за гарячими слідами»;

- у вжитті заходів із забезпечення участі виявлених осіб в інших невідкладних слідчих (розшукових) діях із збереженням таємниці слідства (допитах, упізнаннях, оглядах, судово-медичних експертизах). Для цього за узгодженням зі слідчим можна оформити виклики на конкретні дні й час у встановлене місце, відібрати підписки про нерозголошення даних досудового слідства.

Робочий етап починається із статичного огляду місця події, коли проводиться загальний огляд, описання, вимірювання місця події та об'єктів на ньому, складаються загальні плани, схеми. Учасники огляду рухаються не хаотично, а по так званій «доріжці», визначеній спеціалістом-криміналістом, який забезпечує збереження слідів злочину, що знаходяться на землі чи асфальті, запобігає їх знищенню учасниками СОГ. Слідчий за допомогою спеціаліста виявляє та визначає за допомогою криміналістичних табличок місця розташування слідів злочину, убезпечуючи цим їх випадкове знищення.

Під час статичного огляду проводиться відеозапис, фотографування обстановки місця події із використанням орієнтуючого, оглядового, вузлового прийомів фотозйомки та відеозапису, використовуючи при цьому методи кругової та лінійної панорами, вимірювальний метод (із використанням криміналістичної лінійки, рулетки, масштабного квадрату тощо), стереофотографічний метод та інші.

Під час динамічного огляду слідчий за допомогою спеціаліста детально оглядає, інколи досліджує окремі сліди, предмети. Здійснюється пошук і вилучення речей, які використовували під час погромів в якості зброї для руйнування, пошкодження об'єктів нападу, травмування потерпілих: металеві прути та інші металеві предмети у тому числі і промислового виробництва (болти і гайки великих розмірів, шестерінки та ін. – на них можуть залишитися відбитки пальців рук підозрюваних, біологічні речовини та ін.), що використовують для метання; бейсбольні бити, фрагменти пошкоджених меблів (ніжки від стільців або столів), каміння, ємності або їх фрагменти з запалювальною сумішшю.

Інколи на місцях погромів знаходять предмети, якими учасники заворушень заволоділи під час вчинення попереднього погрому і які надалі були використані як знаряддя злочину – більярдні шари, фрагменти меблів та ін. Фіксація таких фактів дає слідству можливість у подальшому підтвердити участь конкретної групи осіб у погромах на кількох об'єктах.

У місцях погромів, де руйнуванню піддавалися споруди або приміщення (державні установи, банки, кафе, казино, ресторани тощо) звертається увага на наявність слідів крові на ґрунті, метальних снарядах, уламках скла, які вилучаються. Дані сліди можуть залишитися в результаті отримання травм учасниками масових заворушень внаслідок дій охорони, власників або працівників, які захищали майно, застосування зброї правоохоронними органами, а також внаслідок падіння стін, фрагментів даху, скла вітрин та ін.

Огляд будинків, які були піддані погрому, бажано проводити за участю їх власників, що дає можливість більш точно виявити, яке майно було знищено, пошкоджено або було піддано розкраданню натовпом, тобто отримати дані щодо характеру та розміру шкоди, спричиненої діями погромників, точніше відтворити обставини вчинення злочину, а також виявити сліди, залишені учасниками заворушень під час погрому. Інколи до участі у таких оглядах рекомендується залучати спеціалістів-товарознавців, коли потрібно визначити вартість пошкоджених чи знищених об'єктів. Це дозволяє уникнути необхідності повторного огляду у разі виникнення потреби встановити розмір шкоди, заподіяної потерпілим погромами.

В ході огляду місця пожежі внаслідок підпалу в обов'язковому порядку проводиться відбір зразків кіптяви, речей або їх фрагментів, на яких ймовірно зберігаються сліди запалювальної суміші (як правило, це суміш нафтопродуктів, інколи з доданням до неї лугу). Це можуть бути пляшки або їх фрагменти із слідами рук, нафтопродуктів, фрагменти тканини або паперу, які використовувалися як гніти тощо. Для якісного огляду місця пожежі обов'язкова участь в ньому спеціаліста-пожежника, який надає допомогу слідчому у визначенні осередку загоряння, речовини (суміші), яка використовувалася для підпалу (що свідчить про умисні дії винуватих осіб).

При застосуванні в процесі погромів, вчинення збройного опору представникам влади та інших дій вогнепальної зброї на місці події вилучаються стріляні гільзи, кулі та безпосередньо зброя. У випадках виявлення слідів застосування вогнепальної зброї під час оглядів декількох місць, спеціаліст може зробити попередній висновок про застосування в різних місцях одного і того ж зразка зброї. Крім того, за місцем виявлення гільз, куль, пижів, а також методом візування спеціаліст може надати допомогу у встановленні місця знаходження

стріляючої особи, де також можуть бути виявлені сліди людини (рук, рук у рукавичках, взуття, слини, крові, волосся тощо).

При огляді місцевості, по якій рухався натовп (проїзна частина дороги, площі, вулиці та ін.) виявленню, фіксації та вилученню підлягають знайдені транспаранти, листівки, прапори; речі, які належали учасникам заворушень: недопалки, пакунки з-під продуктів (соки, шоколад, спиртні напої); цигарки, які, як правило, привласнюються під час попередніх погромів. Фіксуються також різного роду надписи (у тому числі заклики провокаційного змісту) на стінах, парканах, які могли бути зроблені учасниками заворушень.

Огляду підлягають також автомобілі, які знаходячись на шляху руху натовпу, були пошкоджені чи знищені (наприклад, шляхом підпалу). Зокрема, оглядаються та фіксуються пошкодження скла, конкретних деталей корпусу, відсутність деталей, фрагментів корпусу, стан салону: відсутність автомагнітоли, інших предметів та обладнання і таке інше.

Фіксується відсутність на тротуарах плитки, яку натовп розібрав для подальшого використання в якості метальних снарядів. На шляху руху учасників масових заворушень можна виявити предмети, одяг або частини одягу, що можуть належати випадковим перехожим, які потрапили до натовпу. У подальшому таких осіб можна встановити та використовувати їх показання як очевидців масових заворушень.

Велику кількість слідів виявляють під час огляду місця розсіювання натовпу. У переважній більшості випадків розсіюванню натовпу передують зіткнення учасників заворушень з представниками правоохоронних органів, з чиненням останнім збройного опору. На місці розсіювання виявляють: фрагменти одягу працівників міліції, гумові кийки, захисні каски та ін.; стріляні гільзи, кулі як результат застосування зброї працівниками міліції; сліди застосування спеціальних засобів: гумові кулі, аерозольні балончики з-під сльозогінного газу та ін. Окрім того, може бути виявлена вогнепальна та холодна зброя, біти, кийки, металеві прути, головні убори, пов'язки, фрагменти одягу учасників заворушень, їх взуття, транспаранти з різного роду закликами; предмети, які були викрадені під час погромів (і залишені під час розсіювання натовпу), пляшки із спиртними напоями; невикористані пляшки із запалювальною сумішшю та інші речі.

Точна фіксація місця виявлення кожного предмету важлива у зв'язку із необхідністю під час подальшого розслідування відтворення подій, пов'язаних із зупиненням протиправних дій натовпу,

надання оцінки щодо правомірності дій правоохоронних органів (зокрема, застосування вогнепальної зброї, спеціальних засобів).

Речі, вилучені з кожного місця події зберігаються окремо, що пов'язано із значною кількістю однорідних предметів, які вилучаються під час огляду. У подальшому, у разі пред'явлення таких предметів для впізнання, інколи однорідні предмети зберігаються разом і при цьому їх сортують за видами (наприклад – предмети одягу, головні убори, взуття, металеві прути, пляшки та ін.).

Трупи, які підлягають огляду слідчим та судовим медиком у провадженнях аналізованої категорії можуть бути наслідком: умисних вбивств, вчинених активними учасниками заворушень з різних мотивів (хуліганських, корисливих, з метою приховати інший злочин та ін.); вбивств, вчинених з необережності: удушення натовпом випадкової особи, яка потрапила до натовпу, настання смерті сторонньої особи в результаті підпалів, знищення майна, будівель та ін.; загибель активних учасників заворушень в результаті застосування зброї правоохоронними органами; загибель учасників безпорядків в результаті нещасних випадків (під час пожеж, руйнування споруд та ін.); загибель в результаті необережного поводження зі зброєю (в тому числі і працівниками правоохоронних органів).

Статичний огляд трупа починають з фіксації його місцерозташування щодо нерухомих орієнтирів та пози. Найчастіше поза трупа на момент огляду вже змінена, як правило, внаслідок спроб надання медичної допомоги, оскільки масові заворушення проходять в населених пунктах, людних місцях (досить поширені огляди трупа в моргзі, прийомному відділенні лікарень або у кареті швидкої допомоги у зв'язку з тим, що смерть настає при транспортуванні до лікарень). Зафіксувавши позу трупа, описують загальний вигляд трупа згідно загальних правил описання зовнішності за методом «словесного портрету»: стать, приблизні вік, зріст, статуру, волосся на голові, овал обличчя, очі, ніс, вуха, рот, зуби, відмічаючи їх особливості.

На динамічній стадії здійснюють ретельний огляд одягу, звертаючи увагу на: наявність, стан елементів одягу; наявність слідів крові й інших виділень людини, сторонніх плям та їх локалізацію; пошкодження одягу (зокрема, вказують наявність характерних ознак вхідних і вихідних отворів: останнє – при наскрізних вогнепальних пораненнях); оглядається вміст кишень (звертається увага на документи, записи, які можуть надати інформацію про особу потерпілого).

Після цього проводиться безпосередньо огляд тіла й пошкоджень, спочатку відкритих частин тіла, а надалі тих, що знаходяться під одягом, із вказівкою кількості пошкоджень, їх локалізації, форми, розміру, зовнішнього вигляду шкіри навколо кожного з пошкоджень.

Необхідно звертати увагу на ознаки (негативні обставини), які свідчать про те, що місце виявлення трупу не є місцем вчинення вбивства чи іншого злочину, внаслідок якого настала смерть потерпілого. Під час масових заворушень, особливо на ґрунті міжнаціональних конфліктів, часто вчиняються дії по приховуванню трупів: їх вивозять до водойм, де затоплюють; знищують шляхом підпалу та ін.

Фіксуються дані, які сприяють вирішенню питання про час настання смерті (температура тіла, наявність, локалізація, колір трупних плям, наявність та ступінь трупного заклякання і т.д.)

По закінченню огляду трупа оглядається його ложе. Якщо під трупом виявлені сліди крові, вони також фіксуються, вимірюються розміри плям чи калюж крові, за необхідності (на ґрунті, траві) вимірюється глибина просочування.

Труп відразу ж направляється до Бюро судово-медичних експертиз для проведення судово-медичних досліджень. Непоодинокі випадки, коли під час заворушень їх організатори та активні учасники використовували тіла загиблих для збудження населення з метою спровокувати інших на злочинні дії.

Освідування затриманих і потерпілих. При розслідуванні масових заворушень проводиться освідування (ст. 241 КПК України), що є різновидом огляду і являє собою самостійну слідчу (розшукову) дію з обстеження тіла живої людини з метою відшукання слідів злочину чи встановлення наявності особливих прикмет за умови їх очевидності. Одяг, взуття, інші речі не можуть бути об'єктом освідування, у разі необхідності вони вилучаються шляхом проведення тимчасового вилучення майна у підозрюваного (п. 1 ч. 2 ст. 167 КПК України) і оглядаються слідчим в загальному порядку (ст. 237 КПК України).

Освідування здійснює слідчий, прокурор (слідче освідування, передбачене ч. 1 ст. 241 КПК України), а за необхідністю за участю судово-медичного експерта або лікаря (судово-медичне освідування, передбачене ч. 2 ст. 241 КПК України). Ця слідча (розшукова) дія може провадитися як за місцем проведення слідства, так і в медичній установі. Вибір варіантів належить слідчому. У першому випадку можли-

ва участь у слідчій (розшуковій) дії лікаря як спеціаліста на підставі ст. 71 КПК України.

Специфіка якостей соматичних слідів, а саме їх змінюваність у результаті надання медичної допомоги чи в результаті процесів загоєння, можливість самоушкоджень підозрюваного з метою інсценування необхідної оборони обґрунтовують необхідність проведення освідування на початковому етапі розслідування.

Метою освідування є виявлення на тілі освідуваного тілесних пошкоджень, отриманих внаслідок участі у масових заворушеннях: переломів, саден, синців, опіків; плям крові, слідів запальних речовин, мікросубстанцій пострілу, слідів вибухових речовин; металізації на руках та інших відкритих ділянках тіла як наслідок контакту зі зброєю і т. п. у залежності від особливостей масових заворушень.

Огляд тіла рекомендується здійснювати послідовно – у динаміці зверху вниз, оглядаючи частини тіла спереду, позаду і з боків. При описанні тілесних ушкоджень завжди необхідно вказувати їх вид, кількість і локалізацію (місце розташування на частині тіла), розміри (довжину, ширину, діагональ), конфігурацію (форму), стан (наприклад, рана кровоточить, садно має скоринку і т. п.), колір (особливо синців і саден), характер країв ран і периферійної поверхні, взаємне розташування ушкоджень і розташування щодо інших орієнтирів. При освідуванні доцільне складання додатку – схеми, що відбиває характер і локалізацію тілесних ушкоджень чи інших слідів на тілі.

Фактичні дані, встановлені освідуванням, фіксуються в протоколі, що містить тільки ті факти, які безпосередньо сприйняті слідчим чи лікарем, що проводить дану слідчу (розшукову) дію. При проведенні огляду судово-медичним експертом – складається акт (акт судово-медичного обстеження особи є документом, в якому викладаються і засвідчуються відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження, тому відповідно до ч. 2 ст. 84 КПК України можуть бути процесуальними джерелами доказів).

За необхідності в порядку ст. 245 КПК України відбираються зразки для експертних (порівняльних) досліджень (мова йде про випадки, коли слідчий не виявляє візуально, але передбачає наявність яких-небудь мікросубстанцій, наприклад, пострілу на певних ділянках тіла).

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування масових заворушень

У провадженнях про масові заворушення найчастіше виникає необхідність у проведенні судово-медичної, судово-психологічної, біологічної, пожежно-технічної, хімічної, балістичної, інженерно-будівельної, судово-економічної, трасеологічної, товарознавчої та інших видів експертиз.

Призначення ***судово-медичної експертизи*** у провадженнях про масові заворушення, що супроводжувалися загибеллю людей в результаті дій натовпу (навмисно або за необережністю), діями правоохоронних органів, які зупиняли натовп, є однією із першочергових дій слідчого. Для якісного її проведення експертам надають копії протоколів огляду місця події, а у випадку настання смерті потерпілого в лікарні – історію хвороби. Іноді потрібно надання показань осіб, що проводили потерпілому операцію або надавали першу медичну допомогу.

Для оперативного вирішення питань, що стоять перед слідством, обґрунтована необхідність присутності слідчого при проведенні судово-медичного дослідження трупа. Він може поставити експерту додаткові або уточнюючі питання (зокрема, розширити обсяг завдання експерту), що дозволяє йому оперативно отримати повну інформацію про причину смерті. Тоді ж, переважно слідчим, вилучається одяг потерпілого; кулі, витягнуті з тіла; за участю фахівців проводяться інші дослідження (зокрема, дактилоскопіюється труп, проводяться змиви з метою виявлення згодом у рамках інших експертиз мікросубстанцій слідів пострілу й інших хімічних речовин, фотографування, можуть бути відібрані зразки волосся, крові та ін.).

На початковому етапі розслідування проваджень зазначеної категорії, можуть бути піддані судово-медичному дослідженню трупи невпізнаних осіб. В такому разі слідство ставить перед експертами питання щодо наявності на тілі трупу ознак, які могли допомогти у встановленні особи загиблого. Експерти ретельно описують одяг трупу, його індивідуальні особливості, тілесні ушкодження, стан зубів (їх формулу або отримують зліпки), фіксують сліди перенесених захворювань, вилучаються зразки крові, піднігтьовий зміст, а також об'єкти для гістологічних досліджень. Обов'язково проводиться фотографування трупу (фас, лівий та правий профіль).

Проводиться також судово-медична експертиза живих осіб потерпілих або підозрюваних на предмет встановлення наявності тілесних ушкоджень (в тому числі, наприклад, факту згвалтування), їх тяжкості, обставин одержання й таке інше.

У рамках судово-медичної експертизи речових доказів (із наданням одягу потерпілих, а інколи і шкіряних лозкутів) вирішуються такі питання: який вхідний отвір відповідає вихідному отвору; чи відповідає кількість ушкоджень на тілі кількості ушкоджень на одязі потерпілого; з якої відстані провадилися постріли; які ушкодження утворилися в результаті пострілів із пістолета, а які – з автомата чи іншого виду зброї; у якому положенні потерпілі перебували в момент одержання поранень (питання це зокрема, з'ясовується і за слідами крові на одязі)?

Поширеною у провадженнях даної категорії є ***судово-балістична експертиза***. Вона проводиться для розв'язання широкого кола завдань ідентифікаційного і не ідентифікаційного характеру, пов'язаних із дослідженням вогнепальної зброї і боєприпасів, слідів пострілу в самій зброї, на ураженій перепоні, на одязі або тілі особи, що стріляла.

Об'єктами судово-балістичної експертизи є вогнепальна зброя, боєприпаси та їхні частини (патрони, гільзи, кулі і т. ін.), предмети зі слідами пострілу.

Оскільки вчинення кримінальних правопорушень у досліджуваній категорії проваджень пов'язане з виконанням різних дій, що призводять до тих або інших змін речової обстановки місця події, до утворення різноманітних слідів-відображень, у провадженнях часто проводять ***судово-трасологічні експертизи***. Її об'єктами є сліди рук (пальців, долонь), ніг і взуття людини, автомобільних і мотоциклетних коліс, частини розділених предметів і ін.

Під час проведення ***фотопортретної (портретно-криміналістичної) експертизи*** у провадженнях зазначеної категорії проводиться аналіз й порівняння зовнішніх прикмет особи та їх відображення на фотографічних знімках та інших об'єктах, у першу чергу на відеокадрах. Метою цих досліджень є визначення тотожності конкретної особи, зображеної на представлених досліджуваних об'єктах (наприклад, відеозапис масових заворушень з участю конкретної особи, яка вчиняє протиправні дії).

До проведення таких досліджень проводиться ***судова експертиза матеріалів та засобів відеозапису.*** Експерт надає відповідь на пи-

тання, чи не проводився механічний або електронний монтаж наданих на дослідження відеофонограм.

Проводяться, але в цілому не є типовими для проваджень цієї категорії й інші судові експертизи: почеркознавчі (для з'ясовування питання: чи не виконані тексти, наприклад, листівок, виявлених під час огляду місця події, конкретними особами); авторознавчі експертизи (ким могли бути виконані тексти листівок екстремістського змісту); експертиза матеріалів, речовин і виробів – мікронакладень (пошук волокон-накладень на зброї, одязі та інших предметах, що можуть надати слідству інформацію про одяг правопорушників); експертиза з метою ідентифікації особи за ознаками зовнішності; психіатричні і деякі інші види експертиз. Цікаві висновки, наприклад, можна отримати під час судової психологічної експертизи. Зокрема, в ході дослідження психологічного стану угруповання експерт може дійти висновку про те, що у конкретній групі лідером (у тому числі неформальним) є конкретна особа.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики масових заворушень.*
2. *Охарактеризуйте спосіб вчинення масових заворушень як елемент криміналістичної характеристики цього виду злочинів.*
3. *Назвіть типові слідчі ситуації, що виникають на першочерговому етапі розслідування масових заворушень.*
4. *Що являє собою місце події у злочинах даної категорії?*
5. *У чому полягає підготовчий етап огляду місця події при розслідуванні масових заворушень?*
6. *Назвіть учасників огляду місця події при розслідуванні масових заворушень.*
7. *Чим обґрунтовується необхідність проведення освідування на першочерговому етапі розслідування масових заворушень?*
8. *Які обставини, що мають значення для розслідування масових заворушень, можуть бути встановлені шляхом проведення освідування?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Бояров В. І.* Деякі питання організації і тактики огляду місця події під час розслідування масових заворушень / В. І. Бояров, Н. В. Глінська-Тарасова // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – № 1. – С. 6–12.
2. *Бояров В. И.* Некоторые особенности первоначального этапа расследования массовых беспорядков / В. И. Бояров, П. В. Шалдырван // Криминалистика и судебная экспертиза: Межведомственный научно-методический сборник. – К.: Министерство юстиции Украины, 2001. – Вып. № 50. – С. 85–93.
3. *Кузнєцов В. А.* Особливості вибору та застосування методів виявлення слідів рук у «польових» умовах: метод. рек-ції / В. А. Кузнєцов // МВС України. Держ. наук.-дослідн. експ. – криміналіст. центр. – Київ, 2006. – 19 с.
4. Особенности расследования массовых беспорядков: методическое пособие / В. Н. Григорьев, Л. В. Капица, В. Н. Махов, Г. И. Пичкалева. – М.: НИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1995. – 100 с.
5. *Пабат О. В.* Тактичні і практичні особливості проведення слідчого огляду у справах про масові заворушення під час проведення спортивних заходів / О. В. Пабат // Право і безпека. – 2009. – № 4 (31). – С. 127–130
6. *Погорецький М. А.* Розслідування масових заворушень: навч. посібник / М. А. Погорецький, О. Ю. Татаров, Д. Б. Сергєєва, М. С. Цуцкірідзе; за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Дакор, 2014. – 140 с.
7. *Скригонюк М.* Розслідування масових заворушень. Значення слідчих ситуацій і тактичних операцій / М. Скригонюк // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 4. – С. 88–99.
8. *Скригонюк М. І.* Слідчі ситуації й тактичні операції при розслідуванні масових заворушень / М. І. Скригонюк // Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. Вип. 67–69. – 2005. – С. 120–123.
9. *Тищенко Е. Ф.* Основные элементы методики расследования массовых беспорядков в случаях, когда их причиной стали экстремистские религиозные проявления: лекция (для потока повышения квалификации) / Е. Ф. Тищенко. – Киев: НА СБУ, 2001. – 46 с.
10. *Чуглазов Г.* Как расследовать массовые беспорядки / Г. Чуглазов // Социалистическая законность. – 1991. – № 12. – С. 27–29.
11. *Шалдирван П. В.* Методика розслідування масових заворушень: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. В. Шалдирван; Запорізький національний ун-т. – К., 2005. – 19 с.
12. *Шаталов А. С.* Структура криминалистической характеристики преступлений, совершенных в условиях массовых беспорядков / А. С. Шаталов // Совершенствование деятельности органов внутренних дел в условиях правовой реформы. – М., 1992. – Вып. 2. – С. 129–133.

ТЕМА 2. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ХУЛІГАНСТВ

§ 1. Криміналістична характеристика хуліганств

Хуліганство, тобто грубе порушення громадського порядку з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом, відповідальність за вчинення якого передбачена ст. 296 КК України, є найбільш поширеним злочином проти громадського порядку і моральності. Цей злочин характеризується множинністю форм свого прояву: від нецензурної лайки та чіпляння до громадян на вулиці до знищення і пошкодження майна та спричинення тяжких тілесних ушкоджень.

Залежно від змісту хуліганські дії можна об'єднати у дві групи. До першої групи належать ті, що грубо порушують громадський порядок, але не пов'язані із заподіянням шкоди здоров'ю чи життю громадян і пошкодженням чи знищенням майна, зокрема: нецензурна лайка, співання непристойних пісень або декламація вульгарних віршів чи анекдотів в громадських місцях, завідомо помилковий виклик пожежної бригади чи карети швидкої допомоги тощо. Друга група хуліганських дій включає в себе посягання на честь, гідність і недоторканість громадян та майно, зокрема вчинення бійок, бешкетів, пошкодження чи знищення майна громадян, руйнування об'єктів інфраструктури тощо.

Криміналістична характеристика хуліганств включає в себе такі елементи: предмет безпосереднього злочинного посягання; спосіб вчинення злочину (у широкому розумінні); типова «слідова картина»; особа потерпілого; особа злочинця.

Предметом безпосереднього злочинного посягання при вчиненні хуліганства є спокійні та сприятливі умови для суспільно корисної діяльності (нормальна робота органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій будь-якої форми власності, їх посадових осіб і співробітників), побуту і відпочинку людей та реалізації ними гарантованих Конституцією прав і свобод, а також здоров'я громадян, яке зазнає шкоди або ставиться в небезпеку заподіяння шкоди в усіх випадках застосування хуліганом зброї чи

іншого предмета, спеціально пристосованого або заздалегідь заготовленого для нанесення тілесних ушкоджень. Визначення предмету злочинного посягання при розслідуванні хуліганств, характеру і розміру заподіяної шкоди має важливе значення, оскільки він знаходиться в кореляційному зв'язку з іншими елементами криміналістичної характеристики цього злочину, зокрема зі способом його вчинення, особою злочинця та слідами, що залишаються на місці події.

В ході досудового розслідування відомості про предмет злочинного посягання встановлюють під час проведення огляду місця події, допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, їх освідування, обшуків, допитів рятувальників, лікарів, проведення відповідних видів судових експертиз тощо. На основі отриманої інформації про предмет злочинного посягання висувають версії про особу злочинця, причинно-наслідковий зв'язок між його діями та шкодою, що настала, про спосіб вчинення хуліганства, про коло можливих свідків тощо.

Спосіб вчинення хуліганства **–** це основний елемент його криміналістичної характеристики. Відомості про спосіб вчинення хуліганства є ключовими для розкриття цього злочину, оскільки відображають дані про особу злочинця, мотиви його поведінки, час вчинення злочину, пояснюють механізм слідоутворення.

Кримінальна відповідальність за хуліганські дії настає у випадку, якщо вони вчинені способами, що грубо порушують громадський порядок, характеризуються особливою зухвалістю і винятковим цинізмом. З огляду на зазначене, способи вчинення хуліганства об'єднують у такі групи:

- мовні (словами, висловлюваннями): публічні образи, безпідставний виклик рятувальних служб, неправдиве повідомлення про замінування тощо;
- невербальні (жестами чи рухами): непристойні пози, оголення частин тіла, справляння природних потреб або вчинення статевого акту на очах громадян тощо;
- використання фізичної сили і насильства, що може поєднуватися із застосуванням холодної та вогнепальної зброї: нанесення побоїв; нацьковування собак; насильницьке зв'язування; занурення у воду; знущання над хворими, старими, особами, які знаходяться в безпорадному стані тощо;
- застосування хімічних сумішей (пакети з фарбою, запальні суміші), вибухових і запальних (феєрверки, фаєри) пристроїв.

На відміну від кримінально караного, дрібне хуліганство, яке є адміністративним правопорушенням (ст. 173 КУпАП), може виявлятися у нецензурній лайці в громадських місцях, виспівуванні непристойних пісень, образливому чіплянні до громадян на вулиці та в інших подібних діях, що порушують громадський порядок і спокій громадян, однак не відзначаються особливою зухвалістю чи винятковим цинізмом.

Спосіб вчинення хуліганських дій обирається злочинцем з огляду на його індивідуально-психологічні особливості, наявність співучасників, а також визначається місцем, часом та іншими особливостями обстановки його вчинення.

Обстановка вчинення хуліганства, як правило, характеризується наявністю скупчення людей та відсутністю поблизу працівників правоохоронних органів. Хуліганські дії можуть вчинятися також у безлюдних місцях (знищення газонів, зривання афіш, пошкодження біг-бордів тощо), особливо тоді, коли злочинець таким чином бажає приховати свою причетність до злочину і уникнути покарання. Такі дії будуть вважатися хуліганськими незалежно від того, вчинені вони публічно чи за відсутності людей, оскільки вони грубо порушують громадський порядок.

Найбільш типовими місцями вчинення хуліганських дій є наступні:

- місця загального користування – парки, вулиці, сквери, пляжі;
- розважальні заклади – бари, ресторани, клуби, кафе, дискотеки;
- спортивно-масові заклади – стадіони, спортивні комплекси;
- житлові будівлі – квартири багатоповерхівок, гуртожитки, приватні житлові будинки;
- місця культурного відпочинку – театри, кінотеатри;
- громадський транспорт – автобуси, трамваї, тролейбуси, метро тощо;
- заклади торгівлі та побуту – торговельні комплекси, будинки побуту.

Хуліганські дії можуть бути вчинені у будь-який час доби. Хуліганство частіше за все вчиняється у вихідні дні з 18 до 24 години та під час культурно-масових чи спортивних заходів (концерти, футбольні матчі, народні гуляння). Найбільша кількість хуліганств вчиняється влітку та восени, у зв'язку з тим, що ці пори року є найбільш сприятливими для відпочинку, відвідування розважальних закладів, проведення масових культурних заходів.

Хоча час вчинення хуліганських дій не впливає на кримінально-правову кваліфікацію цього злочину, але для криміналістичної характеристики є важливим, оскільки вказує на ступінь його суспільної небезпеки. Так, вечірній та нічний час свідчить про більш високий ступінь суспільної небезпеки хуліганства, адже у вказаний час люди відпочивають після роботи, займаються підготовкою до наступного робочого дня, відвідують культурно-розважальні заклади. В більшості випадків хуліганство вчиняється спонтанно, однак інколи часові проміжки, в яких відбулися хуліганські дії, можуть вказувати на особливості особи злочинця (приналежність до футбольних фанатів чи певних громадських рухів або політичних сил, проживання поблизу місця вчинення хуліганства тощо).

Типова «слідова картина». Хуліганські дії залишають по собі дві групи слідів: матеріально-фіксовані та ідеальні відображення. Перша група слідів утворюється, як правило, в результаті контакту злочинця з оточуючими предметами. До матеріальних слідів, які найчастіше залишаються на місці події, належать сліди взуття, відбитки пальців, недопалки, знаряддя вчинення хуліганських дій (каміння, палиці, бити, обрізи труб тощо), залишки запальних сумішей, пошкодження об'єктів інфраструктури, громадського транспорту, майна громадян, посвідчення чи інші документи, загублені злочинцями. У разі застосування фізичної сили, холодної чи вогнепальної зброї на тілі у потерпілого і у злочинця залишаються тілесні ушкодження. Якщо ж хуліганські дії полягали у безпідставних повідомленнях про замінування станцій метро, торгівельних центрів, вокзалів, аеропортів та інших об'єктів, то їх сліди можуть містити відповідні аудіо записи.

Основним джерелом інформації про хуліганські дії, які полягали у непристойній поведінці, нецензурних висловлюваннях, образах на адресу потерпілого є ідеальні сліди, тобто інформаційні образи минулих подій, які зберігаються у пам'яті потерпілих і свідків.

Характер та види слідів, виявлених на місці події, вказують на спосіб вчинення хуліганства та характеризують особу злочинця. Наприклад, використання під час хуліганства фаєрів, «коктейлів Молотова» та інших запальних сумішей та пристроїв залишає по собі хімічні речовини на місці вчинення злочину; в результаті застосування холодної чи вогнепальної зброї на тілі потерпілого виникають характерні тілесні ушкодження; характер і ступінь пошкодження майна свідчить про рівень фізичного розвитку та спортивної підготовки злочинця, за-

лишені написи на будівлях, парканах, вітринах магазинів тощо вказують на використання певних технічних засобів та пристроїв (балончиків, пакетів з фарбою тощо).

Особа потерпілого. Потерпілими від хуліганства можуть бути будь-які особи, які зазнали моральної, фізичної чи майнової шкоди внаслідок цього злочину. Як правило, потерпілими від хуліганства стають випадкові перехожі, працівники громадських закладів, які виявилися поруч з місцем вчинення хуліганських дій, працівники правоохоронних органів, які забезпечували охорону громадського порядку або брали участь у затриманні злочинця, власники знищеного чи пошкодженого хуліганами майна. Аналіз інформації про особу потерпілого дозволяє висунути версії щодо особи злочинця, мотивів його дій.

Особа злочинця. Термін «хуліган» походить від англійського слова *hooligan,* що в буквальному перекладі означає «буян, порушник порядку». Існує три припущення щодо його походження: 1) від імені ірландця Патрика Хуліхена (*Patrick Houlihan*), який став відомим через те, що систематично порушував громадський порядок в одному з районів Лондона; 2) від слова «hooley», що з ірландської мови перекладається як «гучна алкогольна вечірка»; 3) від англійської назви банди вуличних грабіжників *Hooley gang.* У всесвітній обіг цей термін увійшов на початку XX століття і досі застосовується для позначення особи, яка грубо та цинічно порушує громадський порядок і зневажливо ставиться до норм моралі та суспільного співжиття.

Особливістю хуліганства, що відрізняє його від інших злочинів, є те, що в основі його вчинення лежить мотив явної неповаги до суспільства, який проявляється у вчиненні дій, що грубо порушують громадський порядок, і може характеризуватися такими особистими спонуканнями, як помста, ревнощі, заздрість, неприязнь до окремих категорій громадян, прагнення протиставити себе суспільству, привернути до себе увагу, продемонструвати свою сміливість чи спритність тощо.

Хуліганські дії вчиняються як чоловіками, так і жінками, однак найбільш активними щодо скоєння цього злочину є чоловіки у віці від 16 до 49 років. Такі особи зазвичай мають початкову або незакінчену середню освіту, проживають у містах, зловживають алкогольними напоями, третина з них раніше судимі. З криміналістичної точки зору виділяють такі типи хуліганів як:

- вуличні хулігани (хуліганські дії вчиняються ними спонтанно без будь-якої підготовки по відношенню до неперсоніфікова-

ного кола осіб у парках, скверах, на пляжах, транспорті та в інших громадських місцях і, як правило, пов'язані з бажанням публічно продемонструвати неповагу до існуючих в суспільстві правил поведінки, норм моралі і пристойності);

- хулігани-фанати (хуліганські дії вчиняються ними до або після проведення футбольних матчів, концертів, вистав або інших культурно-масових чи спортивних заходів, в місцях значного скупчення вболівальників чи прихильників співаків, акторів і є виявом їх пристрасті до конкретного артиста чи команди спортсменів);
- телефонні хулігани (як правило, вони телефонують в міські служби екстреної допомоги «101», «102», «103» та інші і з метою розважитись або перешкодити нормальній роботі підприємств, установ, організацій повідомляють про їх замінування).

Кожний із елементів криміналістичної характеристики хуліганства відображає його особливості, що є важливими для висунення версій щодо обставин, причин та умов вчинення даної категорії злочинів.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування хуліганств

На початковому етапі розслідування хуліганств виникають такі ***типові слідчі ситуації***:

- До правоохоронних органів надійшло повідомлення про вчинення хуліганський дій, які вже закінчилися. Злочинець затриманий (випадковими перехожими, потерпілими або співробітниками патрульно-постової служби) на місці події під час або після вчинення злочину.

При виникненні такої слідчої ситуації завдання правоохоронних органів після прибуття на місце події полягають у тому, щоб встановити факт вчинення хуліганських дій та особу затриманого, з'ясувати, що саме затриманий вчиняв такі дії, виявити та зафіксувати їх сліди, встановити коло можливих свідків. Типовими джерелами інформації в даній ситуації є результати огляду місця події, показання потерпілого, свідків-очевидців, рапорти працівників міліції. Після виявлення обставин, що свідчать про вчинення хуліганства, слідчий, прокурор вносить відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань та розпочинає розслідування.

- Злочинець знаходиться на місці події і продовжує вчиняти хуліганські дії. Така слідча ситуація є типовою для квартирного дебошу або ж під час культурно-масових, спортивних чи інших видовищних заходів, коли хуліган не реагує на спроби громадян припинити його дії, а погрожує застосуванням фізичної сили, нанесенням тілесних ушкоджень, побоїв.

Ця слідча ситуація найбільш сприятлива для розслідування, оскільки злочинець знаходиться на місці події, є свідки, що можуть підтвердити факт вчинення ним хуліганських дій та повідомити їх подробиці. Після зупинення хуліганських дій, затримання злочинця та створення умов для безпечної роботи слідства необхідно провести особистий обшук злочинця. Якщо при ньому виявлено зброю чи інші небезпечні предмети (ніж, кастет, металевий прут), то їх слід вилучити і направити для проведення відповідних експертних досліджень. З метою детального з'ясування обставин події, виявлення слідів злочину та речових доказів проводиться огляд місця події, допити свідків, потерпілих, їх освідування.

- Злочинець з місця події втік, але його запам'ятали свідки та потерпілі й зможуть його впізнати.

У цій слідчій ситуації необхідним є організувати переслідування злочинця і затримання його «по гарячих слідах», у зв'язку з чим слід опитати свідків-очевидців та потерпілих про його прикмети і напрямок, в якому він зник. Як правило, потерпілі та свідки-очевидці повідомляють неповні дані про зовнішність, особливості одягу, поведінку злочинця, що ускладнює встановлення його особи і затримання, а тому для пошуку злочинця успішним є залучати службово-розшукову собаку.

З метою з'ясувати прикмети злочинця, а також отримати дані, що дозволять скласти його словесний портрет необхідним є провести такі слідчі (розшукові) дії, як допити свідків-очевидців, потерпілих, пред'явлення для впізнання. Якщо в результаті хуліганських дій потерпілому нанесено тілесні ушкодження, то проводиться освідування потерпілого з метою визначити ступінь їх тяжкості і знаряддя, якими вони могли бути спричинені.

- Виявлено сліди хуліганських дій, але свідків їх вчинення немає, злочинець невідомий. Ця слідча ситуація є найбільш проблемною, оскільки відсутня інформація про особу, яка вчинила злочин, і немає свідків злочину. Головне завдання слідчого

в такому разі полягає у встановленні кола осіб, серед яких треба вести пошук злочинця, у зв'язку з цим висуваються такі версії: а) злочин вчинено особою, раніше засудженою за аналогічні злочини; б) злочин вчинено неповнолітнім; в) злочин вчинено особою, яка зловживає спиртними напоями або наркотичними засобами; г) злочин вчинено особою, яка проживає в даній місцевості чи приїжджим; д) хуліганство вчинено групою осіб.

Діяльність слідчого має бути спрямована на пошук і виявлення джерел доказової інформації, у зв'язку з чим необхідним є встановити коло свідків, потерпілих та провести їх допити.

Типовими слідчими версіями у кримінальних провадженнях про хуліганства є:

- факт вчинення хуліганських дій мав місце;
- в діях злочинця міститься склад іншого злочину, а не хуліганства (наприклад, групового порушення громадського порядку, масових заворушень, наруги над могилою тощо) або ж вчинено дрібне хуліганство, яке є адміністративним правопорушенням;
- хуліганства в дійсності не було, заявник добросовісно помиляється щодо факту хуліганських дій або ж умисно обмовляє певну особу у їх вчиненні.

В ході перевірки версії про те, що вчинення хуліганства дійсно мало місце слідчий проводить допит заявника, свідків, потерпілого з приводу отриманої заяви з метою з'ясування обставин, які їм відомі та їх деталізації. З метою фіксації слідів злочинної діяльності після отримання повідомлення про вчинення хуліганства проводиться огляд місця події, вилучення виявлених слідів та їх направлення у експертні установи для досліджень.

Оскільки хуліганство є подібним до інших злочинів, що підлягають самостійній кримінально-правовій кваліфікації (нанесення умисних легких тілесних ушкоджень (ст. 125) чи побоїв (ч. 1 ст. 126), погроза вбивством (ч.1 ст. 129), погроза знищення майна (ст. 195), наруга над могилою (ст. 297), нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури (ст. 298)), то в ході розслідування слідчий має визначити який саме злочин вчинено. У зв'язку з цим висуваються версії про те, що в діях злочинця є склад іншого злочину, а не хуліганства, або ж вчинено дрібне хуліганство, яке є адміністративним правопорушенням. Для перевірки цієї версії необхідним є встановити такі обста-

вини: які саме дії вчинював підозрюваний, де і коли це відбувалося; яка тривалість злочинних дій; якщо злочин вчинювався групою осіб, то яка в ньому роль кожного з її учасників; чи діяв злочинець демонстративно перед громадянами, що за ним спостерігали і намагалися припинити його дії; в яких стосунках перебуває злочинець і потерпілі; чи провокував потерпілий злочинця на вчинення відповідних дій; чи міг потерпілий протистояти злочинцю; яку шкоду, заподіяної внаслідок злочину, та її розмір тощо.

З'ясування перерахованих обставин здійснюється в ході допитів свідків, потерпілих, підозрюваних, проведення огляду місця події, освідування, обшуків та за результатами відповідних судових експертиз.

Перевірка версії про те, що заявник добросовісно помиляється щодо факту хуліганських дій або ж умисно обмовляє певну особу у їх вчиненні здійснюється шляхом з'ясування таких обставин: яким чином стало відомо про злочин (хто, коли або з чиєї ініціативи звернувся до правоохоронних органів); в яких стосунках заявник перебував з підозрюваним до моменту подання заяви про вчинення хуліганських дій; чи були у заявника підстави та які саме для неправдивого повідомлення про вчинення підозрюваним хуліганства; коли, де та в якій обстановці було вчинено злочин та чи фактично існували умови для його вчинення, про які йдеться в заяві; хто міг бачити підозрюваного на місці події, до чи після вчинення злочину. Перераховані обставини з'ясовують в ході проведення таких слідчих (розшукових) дій як допит, огляд місця події, слідчий експеримент.

Після отримання достатньої інформації про обставини події злочину та особу злочинця слідчий переходить до наступного етапу розслідування, завданням якого є з'ясувати причини і умови, що сприяли вчиненню хуліганських дій.

§ 3. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування хуліганств

Невідкладною слідчою (розшуковою) дією під час розслідування хуліганств є ***огляд місця події.*** Його завдання полягають у вивченні і фіксації обстановки вчинення злочину; виявленні, фіксації і вилученні слідів злочину і злочинця; встановленні причин

і умов, що сприяли його вчиненню; отриманні необхідних даних для здійснення подальших слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних заходів.

Огляд місця події складається з трьох етапів: підготовчого, робочого та заключного (фіксація). Підготовчий етап включає в себе підготовку до виїзду на місце події та безпосередньо на місці події. Зміст заходів з підготовки до проведення огляду місця вчинення хуліганських дій визначається залежно від слідчої ситуації, яка складається на початковому етапі розслідування. Якщо хуліганські дії вже закінчилися, то до виїзду на місце події слідчому необхідно:

- скласти план проведення огляду місця події, розподілити завдання між учасниками огляду, а також визначити, які тактичні прийоми можуть забезпечити успішне його проведення;
- визначити коло осіб, які повинні взяти участь в огляді, у тому числі технічних помічників для допоміжних робіт, працівників органів внутрішніх справ, які будуть охороняти місце події від стороннього втручання тощо;
- визначити техніко-криміналістичні засоби, які будуть використовуватися для пошуку, виявлення та фіксації слідів;
- підготувати пакувальний матеріал, засоби для опечатування, бірки.

Якщо ж хуліганські дії на місці події тривають, то слідчому необхідно залучити відповідні підрозділи органів внутрішніх справ для їх припинення та викликати на місце події працівників служби надзвичайних ситуацій, швидкої медичної допомоги для подолання наслідків злочинних дій.

Підготовка слідчого до огляду безпосередньо на місці події включає забезпечення належної організації його проведення, а саме: визначення меж огляду, розподіл завдань між його учасниками, вибір методу проведення огляду (концентричний, ексцентричний, фронтальний, секторний, вузловий тощо), а також його повноти (суцільний чи вибірковий).

Робочий етап включає дві стадії: статичний огляд (загальний) та динамічний огляд (детальний). На першій стадії слідчий вивчає обстановку місця події, визначає межі огляду, висуває початкові версії щодо події злочину, способу його вчинення, особи злочинця. Допоміжні працівники в цей час здійснюють фотографування чи відеозапис обстановки місця події в статичному стані без будь-яких змін. Під

час детального огляду відбувається всебічне дослідження місця події з метою виявлення якомога більшої кількості слідів злочину, їх фіксації та вилучення. До проведення детального огляду доцільно залучати спеціаліста-криміналіста, який допоможе слідчому максимально точно і повно дослідити виявлені сліди, їх зафіксувати та вилучити. В переважній більшості випадків хуліганські дії залишають по собі велику кількість слідів-відображень (нецензурні написи на стінах будівель, дорожньому полотні чи парканах, понівечене чи зруйноване майно, побите скло у вікнах будинків, відбитки пальців рук, сліди взуття злочинця тощо), слідів предметів (знаряддя, яким вчинювалися хуліганські дії – кастети, пляшки з-під «коктейлів Молотова», обрізи металевих труб тощо) та слідів-речовин (залишки порошків, фарби, кислоти чи інших хімічних сполук, краплі крові тощо).

Аналіз виявлених на місці події слідів дозволяє висунути версії про особу злочинця, спосіб вчинення хуліганських дій, їх характер та тривалість. Особливу увагу слід приділити виявленню запахових слідів злочинця, а також мікрослідів (волокна тканини, волосся, частинки епітелію тощо), що утворюються в результаті контакту злочинця з оточуючими його предметами. Для пошуку мікрослідів під час проведення огляду місця події застосовують спеціальні технічні пристрої: ультрафіолетові освітлювачі, електронно-оптичні перетворювачі, оптичні прилади тощо.

Окрему увагу слід приділити огляду предметів, які були виявлені на місці події і які злочинець використовував як знаряддя злочину – палиці, бити, частини меблів, обрізи труб та ін. Їх дослідження дає можливість висунути версії про прикмети злочинця і про те, чи вчинялися хуліганські дії групою осіб. Для того, щоб в подальшому підтвердити участь конкретної особи чи групи осіб у вчиненні хуліганських дій, необхідно звертати увагу на сліди крові, що залишають в результаті отримання злочинцями травм на місці події чи на знаряддях вчинення злочину. У випадку виявлення плям крові на ґрунті, уламках скла чи на інших предметах їх слід вилучити та направити для проведення відповідних експертних досліджень.

У разі необхідності пересвідчитися, чи є на тілі підозрюваного чи потерпілого сліди злочинних дій (сліди запальних чи вибухових речовин), тілесні ушкодження (садна, синці, подряпини, переломи тощо) або особливі прикмети (шрами, татуювання, родимі плями тощо), проводиться ***освідування.*** Згідно до статті 241 КПК України ця

слідча (розшукова) дія здійснюється на підставі постанови прокурора слідчим та, за необхідності, за участю судово-медичного експерта або лікаря. Огляд тіла людини проводять у послідовності зверху вниз, оглядаючи частини тіла спочатку спереду, потім позаду і з боків. У разі виявлення на тілі освідуваного тілесних ушкоджень чи інших слідів, що можуть свідчити про його причетність до хуліганських дій, у протоколі цієї слідчої (розшукової) дії слід детально описати їх вид і локалізацію, розміри, кількість тощо. Освідування може супроводжуватися фотозйомкою загального вигляду ділянки тіла і виявлених на ньому слідів. Фотографії додаються до протоколу освідування у вигляді фототаблиці. У випадках, якщо необхідно визначити характер тілесних ушкоджень, ступінь їх тяжкості, давність заподіяння тощо, проводиться судово-медична експертиза.

З метою з'ясувати інформацію про обставини вчинення хуліганства проводяться **допити** потерпілого, підозрюваного та свідків.

При допиті потерпілого з'ясовують наступне: в чому полягали хуліганські дії; коли і де вони були вчинені; чи бачив потерпілий злочинця; якщо так, то чи вони знайомі; якщо ні, то чи зможе його упізнати; в яких відносинах і протягом якого часу перебувають потерпілий і підозрюваний; коли і від кого потерпілий дізнався про хуліганські дії, вчинені щодо належного йому майна; яку шкоду заподіяно потерпілому злочинними діями; чи залишилися на тілі потерпілого сліди хуліганських дій тощо.

Як правило, допити потерпілої особи проводяться в безконфліктній ситуації, але інколи трапляється, що потерпілі дають завідомо неправдиві показання або приховують інформацію про обставини хуліганства. Це відбувається в тих випадках, коли потерпілий і злочинець перебувають у шлюбних відносинах чи є членами однієї сім'ї, або ж на потерпілого чиниться вплив знайомими або родичами підозрюваного. З метою подолання протидії з боку потерпілого слід застосовувати такі тактичні прийоми, як непрямий допит, використання суперечностей між показаннями потерпілого та іншими матеріалами кримінального провадження, пред'явлення доказів та інші.

Якщо підозрюваний не перебуває в стані сп'яніння, то його допитують негайно після затримання. Перед допитом слід встановити особу підозрюваного, місце його проживання та інші анкетні дані. Під час допиту у підозрюваного слід з'ясувати такі обставини: чи вчиняв підозрюваний хуліганські дії; якщо так, то за яких обставин (місце,

час); з якою метою; чи знайомий він з потерпілим, в яких стосунках з ним перебуває; чи вчиняв підозрюваний хуліганські дії у стані сп'яніння; де, коли, з ким і з якого приводу вживав спиртні напої; чи мав при собі зброю або інші предмети, спеціально пристосовані для заподіяння шкоди здоров'ю та майну; які саме; де і за яких обставин він їх виготовив або придбав.

Якщо підозрюваний заперечує причетність до вчинення хуліганства і посилається на алібі, слідчий в ході проведення допиту повинен з'ясувати, де він був і чим займався в той час, коли було вчинено злочин. Для того, щоб можна було перевірити алібі й встановити свідків, які можуть це алібі підтвердити, відповідний проміжок часу деталізується підозрюваним по годинах і хвилинах. Під час допиту підозрюваного, який ухиляється від повідомлення правдивої інформації про вчинені ним хуліганські дії, доречним буде застосовувати такі тактичні прийоми, як звернення до позитивних якостей його особистості, спонукання до щирого каяття й роз'яснення його наслідків як обставини, що пом'якшує покарання, непрямий допит, словесна розвідка та інші.

Залежно від ступеня поінформованості про обставини вчиненого хуліганства свідків можна поділити на кілька груп:

- особи, які безпосередньо спостерігали за вчиненням хуліганських дій;
- особи, які виявили факт вчинення хуліганства та повідомили про це правоохоронні органи;
- особи, які брали участь у ліквідації наслідків хуліганства (працівники, що прибирали місця громадського користування чи вулиці після хуліганських дій, водії транспортних засобів, які вивозили уламки об'єктів навколишньої обстановки з місця події, медичні працівники, що надавали допомогу потерпілим та інші особи).

В ході допиту свідків необхідно з'ясувати такі обставини: де, коли, ким, у чиїй присутності вчинювалися хуліганські дії, в чому вони полягали; якщо хуліган зник з місця події, то чи запам'ятав його свідок та чи зможе його впізнати; чи знає свідок підозрюваного, потерпілого; коли і за яких обставин він з ними познайомився; які у нього з ними взаємовідносини; які наслідки хуліганства; чи хтось вживав заходів для припинення хуліганських дій, якщо так, то які саме; як на це реагував хуліган; чи застосовував злочинець зброю або інші предмети,

спеціально пристосовані для вчинення хуліганських дій; якщо хуліган зник, то в якому напрямку; чи перебував хуліган в нетверезому стані; у зв'язку з чим свідок перебував на місці події; чи провокував потерпілий злочинця на вчинення хуліганських дій; хто ще був присутній на місці вчинення хуліганських дій та може підтвердити і доповнити показання допитуваного.

З метою відшукання знарядь вчинення хуліганських дій необхідним є проведення особистого ***обшуку*** підозрюваного та його житла чи іншого належного йому приміщення (гаража, дачного будинку тощо). У більшості випадків проведення обшуку відбувається у конфліктних ситуаціях, у зв'язку з чим завдання слідчого в цьому випадку полягає в тому, щоб врівноважити психоемоційний стан особи, у житлі чи володінні якої проводиться обшук, і налаштувати її на співпрацю зі слідством. Обшук у житлі чи іншому володінні, за місцем роботи підозрюваного проводиться з метою виявити одяг, який був на підозрюваному в момент вчинення злочину, особисті речі потерпілої особи, а також знаряддя, які використовувалися ним при вчиненні злочину.

Особистий обшук злочинця проводять одразу після його затримання, оскільки при ньому може бути зброя чи інші знаряддя (ніж, кастет, металевий прут), якими він вчинював хуліганські дії. У разі їх виявлення, слідчий вилучає ці предмети і направляє їх для проведення відповідних експертних досліджень. Тактика особистого обшуку полягає в тому, що його рекомендується проводити у послідовності «зверху до низу». Спочатку обстежують головний убір, потім верхній одяг (пальто, сукню, піджак, штани тощо), взуття. Особливу увагу при проведенні особистого обшуку слід приділяти кишеням, швам на одязі, підкладці пальто чи піджака, оскільки на них можуть залишатися мікрослідки – плями крові, запальних чи вибухових речовин тощо. З етичних міркувань цей вид обшуку проводиться особами тієї ж статі, що й підозрюваний.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування хуліганств

У кримінальних провадженнях про хуліганства виникає необхідність у залученні експерта для проведення таких видів судових експертиз як судово-медична, судово-біологічна, судово-пси-

хіатрична, судово-наркологічна, судово-психологічна, трасологічна, судово-балістична, експертиза холодної зброї, судово-хімічна та ін.

Судово-медична експертиза проводиться у випадках, якщо хуліганство було поєднане із нанесенням побоїв та тілесних ушкоджень. На вирішення судово-медичної експертизи виносяться питання про характер і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, їх локалізацію, про давність і механізм їх утворення, про рід і вид знарядь, якими вони заподіяні, напрямок каналів ран, їх глибину тощо.

З метою встановлення групової та видової належності об'єктів людського походження (крові, слини, волосся, сечі тощо), які були виявлені на місці події, тілі чи одязі як потерпілої, так і підозрюваної особи, призначається ***судово-біологічна експертиза.*** На її вирішення можуть бути поставлені такі питання: чи є кров на об'єкті, наданому на дослідження?; кому належить кров – людині чи тварині?; чи належить кров конкретній особі?; яка давність утворення плям крові?

Якщо у слідчого виникають сумніви щодо психічної повноцінності підозрюваного, то проводиться ***судово-психіатрична експертиза***. На її вирішення можуть бути поставлені такі питання: чи страждав підозрюваний під час вчинення хуліганства психічним розладом, внаслідок якого він не міг у той момент усвідомлювати свої дії або керувати ними?; до якої категорії хворобливих станів належить психічний розлад, на який страждав підозрюваний під час вчинення хуліганства: хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства, іншого хворобливого стану психіки?; чи страждає підозрюваний у даний час психічною хворобою, що позбавляє його можливості усвідомлювати свої дії або керувати ними? Якщо так, то коли почалася ця хвороба?; чи потребує підозрюваний застосування до нього примусових заходів медичного характеру, якщо так, то яких саме?

Оскільки в більшості випадків хуліганські дії вчиняються в стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, то у ході розслідування цих злочинів також проводиться ***судово-наркологічна експертиза***, яка вирішує такі питання: чи страждає підозрюваний на алкоголізм чи наркоманію?; які наркотичні засоби і яким способом вживає підозрюваний?; чи потребує підозрюваний застосування до нього примусових заходів медичного характеру, якщо так, то яких саме?

У випадках, коли є необхідним встановити індивідуально-психологічні особливості особистості підозрюваного у вчиненні хуліганства або потерпілої особи, призначається ***судово-психологічна експерти-***

за. На вирішення цього виду експертизи можуть бути поставлені такі питання: якою є загальна психологічна характеристика підекспертної особи (темперамент, характер, нахили, мотиваційна сфера тощо)?; які індивідуально-психологічні властивості особи мають яскраво виражений характер і можуть істотно впливати на її поведінку (імпульсивність, агресивність, врівноваженість, замкненість, обережність тощо)?; якими є домінуючі мотиви поведінки даної особи?; чи є у конкретної особи вікові та індивідуальні особливості, що можуть вплинути на об'єктивність її показань?; чи є у даної особи ознаки не пов'язаного з душевним захворюванням розумового відставання, і у чому вони полягають?; чи здатний підозрюваний, враховуючи рівень і особливості його розумового розвитку, правильно розуміти значення своїх дій та їх наслідків?

Трасологічна експертиза проводиться з метою ототожнення особи підозрюваного за слідами рук, ніг (взуття), нігтів, зубів та інших частин його тіла. Підвидами трасологічної експертизи є дактилоскопічна, експертиза слідів босих та одягнених у шкарпетки (панчохи, колготки) ніг і слідів взуття, експертиза слідів рукавичок, одягу. На вирішення трасологічної експертизи можуть бути поставлені такі питання: чи є на предметах, вилучених на місці події, сліди рук, ніг, взуття тощо?; чи придатні ці сліди для ідентифікації людини, яка їх залишила?; який приблизний вік, зріст особи, котра залишила сліди рук, ніг? чи залишені сліди рук, ніг, вилучені в різних місцях, однією особою?; взуттям якого типу (чоловіче, жіноче, модель) залишено сліди?; скільки осіб, судячи зі слідів взуття, знаходилися на місці події?; чи відобразилися в доріжці слідів ніг (взуття) особливості опорно-рухового апарату особи, яка їх залишила, і які саме (особливості постановки стопи, кульгавість тощо)?; у якому напрямку рухалися особи, сліди ніг (взуття) яких виявлені на місці події?; чи залишені виявлені на місці події сліди босих ніг особами, підозрюваними у здійсненні злочину?; чи залишені виявлені на місці події сліди взуттям, яке вилучене у підозрюваного, чи його ногами, одягненими в шкарпетки (панчохи)? тощо.

В усіх випадках застосування або спроби застосування під час хуліганських дій зброї чи спеціально пристосованих або заздалегідь підготовлених для нанесення тілесних ушкоджень предметів, необхідним є проведення ***судово-балістичної експертизи*** або ***експертизи холодної зброї***. Судово-балістична експертиза вирішує такі питання: чи є вогнепальною зброєю предмет, вилучений у підозрюваного?; якщо так, то до вогнепальної зброї якої системи, моделі, зразка, калі-

бру він належить?; чи справний і придатний він для здійснення пострілу та ураження цілі?; чи відстріляно гільзи, виявлені на місці події, з конкретного пістолета, який вилучено у підозрюваного? та інші.

Експертиза холодної зброї, як правило, призначається у тих випадках, коли вилучені предмети виготовлені саморобним способом і не мають чітко визначених ознак холодної зброї, а також з метою вирішення питання про належність до холодної зброї предметів, виготовлених заводським способом (кортиків, мисливських ножів тощо). Ця експертиза вирішує такі питання: чи є предмет, вилучений у підозрюваного, холодною зброєю?; до якого виду холодної зброї належить вилучений у підозрюваного ніж (кинджал, кастет, булава тощо)?; яким способом (заводським чи саморобним) виготовлено цей предмет?; чи піддавався він переробці? та інші.

Судово-хімічна експертиза призначається, якщо виникає необхідність досліджувати склад речовини, що використовувалася хуліганами для вчинення злочину, наприклад порошків, фарб, кислот. Під час її проведення можуть бути досліджені такі питання, як встановлення складу речовини, якою було зроблено напис, визначення групової належності балончика з фарбою (якщо він був знайдений на місці події), встановлення групової належності речовини та балончика з фарбою (якщо він був вилучений у підозрюваної особи) та інші.

Наведений перелік експертних досліджень не є вичерпним, оскільки залежно від обставин вчинення хуліганства в ході його розслідування можуть призначатися і інші види експертиз, наприклад судово-почеркознавча, фоноскопічна, експертиза матеріалів, речовин та виробів з них.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики хуліганств.*
2. *Охарактеризуйте спосіб вчинення хуліганства як елемент його криміналістичної характеристики.*
3. *Назвіть типові слідчі ситуації на початковому етапі розслідування хуліганств.*
4. *Охарактеризуйте особливості проведення огляду місця події під час розслідування хуліганств.*
5. *Які види судових експертиз проводяться в ході розслідування хуліганств? Назвіть питання, які виносяться на їх вирішення.*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Бодня І.О.* Способи вчинення хуліганств групою неповнолітніх / І.О. Бодня // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. – № 3. – С. 199–201: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pupch_2012_3_74.pdf.
2. *Єфімов М.М.* Криміналістична характеристика та особливості розслідування хуліганства: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.М. Єфімов; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2012. – 20 с.
3. *Єфімов М.М.* Організація і тактика розслідування хуліганства: навч. – практ. посібник / М.М. Єфімов. – Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 158 с.
4. *Калашнік В.О.* Психолого-юридична характеристика хуліганства // дис. …канд. юр.наук: спец. 19.00.06 / В.О. Калашнік. – Київ, 2009. – 220 с.
5. *Кононенко Н.О.* Особливості проведення допиту підозрюваних під час розслідування хуліганства, що вчинене при проведенні спортивно-масового заходу / Н.О. Кононенко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 1. – С. 331–337.
6. *Кононенко Н.О.* Організація і тактика проведення пред'явлення для впізнання при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масового заходу / Н.О. Кононенко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 381–387.
7. *Овчаренко Е.И.* Доказывание по уголовным делам о хулиганстве (досудебное производство): науч. – практ. пособие / Е.И. Овчаренко / Под ред. А.В. Гриненко. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 128 с.
8. *Ростомян Л.С.* Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінально-правових виявів вандалізму / Л.С. Ростомян // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 179–184.

РОЗДІЛ 12.
ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ ТА ІНШІ ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН, ЇХ АНАЛОГІВ АБО ПРЕКУРСОРІВ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних з незаконним обігом психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів

Незаконний попит на наркотичні засоби і психотропні речовини, збільшення їх протиправного виробництва й обігу є глобальною проблемою сучасності, що становить серйозну загрозу для соціальної, економічної та політичної систем і стабіль-

ності, національної безпеки і суверенітету всіх держав. В Україні, особливо за останні роки, організована злочинна діяльність у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів поширюється загрозливими темпами. Наприклад, при «операціях» з наркотичними засобами прибуток становить від двохсот до декількох тисяч відсотків. Органами внутрішніх справ в Україні щорічно реєструється у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, понад 60 тис. злочинів.

Незаконна торгівля та інші бізнесові відносини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів є серйозним фактором, який загострює оперативну обстановку в Україні. В окремих регіонах злочинцями-наркоманами вчиняється 70–80% корисливих і корисливо-насильницьких злочинів з метою отримання можливостей для придбання наркотичних засобів. Однією з основних причин розповсюдження незаконного бізнесу у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів є наростаюча експансія з-за кордону, особливо із держав Закавказзя, Середньої Азії та інших.

Законодавець у КК України визначив 16 видів злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, зокрема:

1) контрабанда наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 305);

2) використання коштів, одержаних від незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів, прекурсорів (ст. 306);

3) незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збут наркотичних засобів, психотропних речовин, або їх аналогів (ст. 307);

4) викрадення, привласнення, вимагання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем (ст. 308);

5) незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання наркотичних засобів, психотропних речовин, або їх аналогів без мети збуту (ст. 309);

6) посів або вирощування снотворного маку чи конопель (ст. 310);

7) незаконне виробництво, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення чи пересилання прекурсорів (ст. 311);

8) викрадення, привласнення, вимагання прекурсорів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем (ст. 312);

9) викрадення, привласнення, вимагання обладнання, призначеного для виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, чи заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем та інші незаконні дії з таким обладнанням (ст. 313);

10) незаконне введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 314);

11) схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 315);

12) незаконне публічне вживання наркотичних засобів (ст. 316);

13) організація або утримання місць для незаконного вживання виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів (ст. 317);

14) незаконне виготовлення, підроблення, використання чи збут підроблених документів на отримання наркотичних засобів, психотропних речовин або прекурсорів (ст. 318);

15) незаконна видача рецепта на право придбання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 319);

16) порушення встановлених правил обігу наркотичних наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів (ст. 320).

Для кожного з названих 16 видів злочинів є властивими наступні елементи їх криміналістичної характеристики: 1) предмет злочинного посягання; 2) спосіб вчинення злочину (у широкому розумінні); 3) особа злочинця; 4) типова слідова картина.

Предметом злочинного посягання при вчиненні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів є здоров'я і життя людини. Так, щорічно біля 120 тис. українців гинуть від впливу наркотичних засобів, а в переважній більшості випадків наркотично залежними є молодь віком від 15 до 30 років. З названої вікової групи в Україні кожного року 150 тис. осіб набувають наркотичної залежності.

Спосіб вчинення злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, включає дії злочинців з готування до їх вчинення, виготовлення наркотичних засобів, їх транспортування, придбання та приховання (маскування) злочинних дій.

Найбільш поширеними способами готування до вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, їх аналогів та прекурсорів є:

- підшуковування співучасників та попередня змова на вчинення злочину (розподіл ролей);
- планування вчинення злочину;
- вибір місця і способу вчинення злочину;
- підшуковування або пристосування засобів чи знарядь, відповідної сировини для виготовлення наркотичних засобів;
- підшуковування місця для зберігання наркотичних засобів;
- інше умисне створення умов для вчинення злочину.

У криміналістичному розумінні дії особи злочинця з виготовлення наркотичних засобів передбачають можливість виділити такі чотири групи способів та інших обставин вчинення даної категорії злочинів:

- незаконне виготовлення наркотичних засобів шляхом їх отримання з медичних препаратів;
- виготовлення наркотичних засобів з незаконно вирощених наркомісних рослинних культур;
- виготовлення наркотичних засобів з сортів маку і коноплі, що є дикорослими;
- виготовлення синтетичних наркотичних засобів хімічним способом.

Визначення поняття наркотичних засобів та їх переліку законодавець сформулював у Законі України «Про обіг в Україні наркотичних засобів психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів» від 8 липня 1999 р. Перелік наркотичних засобів, психотропних речовин (далі – Перелік) також затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 з відповідними змінами. До відповідного переліку наркотичних засобів аналоги не віднесені.

Наркотичними засобами (ст.ст. 305–309, 313–320 КК України) є речовини природного (рослини) або синтетичного (препарату) походження, які у разі зловживання ними становлять небезпеку для здоров'я населення. Як наркотичні засоби в Україні широке розповсюдження отримали: декстраморамід, декстрапроксіфен, діаморфін (героїн), метадон, морфін, пентазоцин, петідін та ін. Особливу небезпеку становить поява нових синтетичних наркотичних засобів.

Психотропні речовини (ст.ст. 305–309, 313–315, 317–320 КК України) – це матеріальні об'єкти, що виникли в результаті хімічних процесів та введені до спеціального реєстру, оскільки зловживання ними

становлять небезпеку для здоров'я населення. Психотропні речовини мають здатність викликати залежність, стимулювати або спустошливо впливати на центральну нервову систему чи викликати порушення діяльності психічних функцій особистості або її поведінки (амінептін, амфетамін, аміфензол, ефедрин, кокаїн, кофеїн, мезокарб, метаметамін, сальбутамол та ін.).

Прекурсори (ст.ст. 305, 306, 311, 312, 318, 320 КК України) не є наркотичними препаратами, це речовини та їх солі, що внесені до спеціального реєстру, оскільки використовуються в процесі виробництва та виготовлення наркотичних засобів, а також психотропних речовин. До Переліку як прекурсори, зокрема, внесені: ацетон, етиловий ефір, сірчана кислота, соляна кислота, толуол та інші.

Аналоги наркотичних засобів і психотропних речовин (ст.ст. 305–309, 313–315, 317, 320 КК України) – це заборонені до обігу в Україні, але не введені до Переліку матеріальні об'єкти, що мають природне або синтетичне походження та наділені властивістю відтворювати психоактивну дію наркотичних засобів і психотропних речовин та за цими властивостями є подібними до них.

Найпоширенішими місцями приховування під час перевезення наркотичних засобів є: транспортні засоби, багаж, тіло людини, особисті речі, поштові відправлення, ручний багаж тощо. Для перевезення наркотичних засобів застосовуються всі види транспорту.

Криміналістичний аналіз інформації про незаконний бізнес у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів дозволяє виділити такі його найбільш важливі, суттєві ознаки:

- латентність незаконної торгівлі та інших бізнесових відносин у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів;
- поєднання окремих видів загальнокримінальних і економічних злочинів на різних рівнях;
- відмивання незаконних доходів;
- зв'язок групової й професійної злочинності;
- високий рівень організованості кримінальних формувань та їх чітка функціональна диференціація (організатори, викрадачі, особи, які збувають, чи скуповують, або перевозять наркотичні засоби та ін.); 6) транснаціональність.

У структурі криміналістичної характеристики зазначеної категорії злочинів важливе місце посідають відомості про ***особу злочинця***. Для

кожної з 16 визначених у КК України видів злочинів, що вчиняються у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів є притаманними типові соціально-демографічні ознаки, що характеризують особу, яка їх вчиняє.

Вітчизняна наркомафія за своєю структурою складається з трьох груп, до яких входять такі особи (табл. 1).

Таблиця 1

Структура вітчизняної наркоманії

1 група	2 група	3 група
Наркоділок, організатор незаконного бізнесу. Верхній ешелон, що «відмиває» гроші, особи, які забезпечують реалізацію планів злочинного товариства	Контрабандисти, особи, які заготовляють, виробляють та збувають наркотичні засоби	Перевізники, групи охорони, роздрібні торгівці, особи, які утримують злочинне кубло

Не менш важливими у криміналістичній характеристиці даної категорії злочинів є ***типова «слідова картина»***. Як правило, в результаті вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів залишаються такі матеріальні сліди, як сировина для одержання наркотичних засобів; наркотичні засоби та психотропні речовини, їх аналоги, прекурсори; спеціальні пристрої та матеріали як сліди збирання соку з головок маку; сліди виготовлення наркотичних засобів; сліди зберігання наркотичних засобів; сліди споживання наркотичних засобів; сліди крадіжок наркотичних засобів та ін.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів

На початковому етапі розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів виникають ***типові слідчі ситуації***, у тому числі прості й складні. Ступінь складності слідчих ситуацій при розслідуванні даної категорії злочинів суттєво впливає на формулювання слідчих версій. Окрім того, на початковому етапі досудового розслідування зазна-

ченої групи злочинів між слідчим і підозрюваною особою можуть виникати конфліктні ситуації. Водночас, процесуальній діяльності слідчого, а також співробітникам оперативних підрозділів з боку зацікавлених та інших осіб може чинитися активна протидія.

Є доцільним на початковому етапі розслідування даної категорії злочинів виділити три види конкретних простих слідчих ситуацій, яким можуть відповідати три групи типових слідчих версій:

- має місце затримання особи в момент перевезення наркотичних засобів. За таких умов слідчий може висунути версії, відповідно до яких затриманий: а) член злочинного угрупування, що здійснює незаконні операції з наркотичними засобами у певній місцевості, районі, регіоні; б) перевізник, що виконує окремі завдання за вказівкою організатора, посередника, скупника чи іншої особи, члена злочинної групи; в) постачальник наркотичних засобів, які скуповує у сільській місцевості.
- затримання особи в момент виявлення наркотичних засобів у її помешканні (схованці). У даній слідчій ситуації варто висунути версію про те, що затримана особа: а) з власної ініціативи епізодично задіяна до сфери незаконного обігу наркотичних засобів; б) разово задіяна до зберігання наркотичних засобів; в) придбала, викрала, виготовила наркотичний засіб для збуту вроздріб чи оптом; г) є членом злочинної групи, тобто є тим, хто розповсюджує і зберігає наркотичні засоби (виробник, перекупщик, посередник та ін.).
- затримання особи в момент збуту наркотичних засобів, психотропних речовин. У зазначеній ситуації слідчий може висунути версії, що: а) продавець – купує, викрадає або виробляє наркотичні засоби; б) покупець – скуповує наркотичні засоби оптом і згодом з залученням групи «реалізаторів» великими і малими партіями збуває їх, у тому числі в окремих місцях, де у вечірній час скупчується молодь, а також в інших місцях; в) продавець і покупець – члени однієї чи різних злочинних груп.

Специфіка досудового розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів спричиняє інколи виникнення складних слідчих ситуацій навіть на завершальному етапі розслідування. Це, наприклад, щойно отримані оперативні дані про нові виявлені епізоди й осіб, що брали участь у вчиненні зазначених злочинів.

При висуненні типових слідчих версій під час досудового розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів необхідно використовувати інформацію, отриману оперативним шляхом, про: 1) спосіб життя підозрюваного; 2) його зв'язки з іншими особами; 3) місця проведення вільного часу, зустрічей; 4) маршрути пересування; 5) способи та інші обставини вчинення злочину; 6) звички особи, її схильності до виконання певної діяльності, здібності та ін.

§ 3. Тактика провадження окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів

Розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів передбачає виконання слідчим на першому етапі певного переліку планово-організаційних та процесуальних дій. Йдеться, зокрема, про: 1) прийняття слідчим заяви про вчинене кримінальне правопорушення, тобто злочин у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; 2) самостійного виявлення слідчим з будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення відповідного злочину.

Початок досудового розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у процесуальному розумінні ініціюється, відповідно до вимог ст. 214 КПК України, в основному за результатами оперативно-розшукових дій (понад 90%). Зазначені причини зумовлені обставинами, які суттєво утруднюють виявлення, досудове розслідування і судовий розгляд даної категорії злочинів. Такими обставинами, зокрема, є:

- відсутність джерела інформації в особі потерпілого від злочину (особи до правоохоронних органів не звертаються);
- глибока конспіративність дій злочинців і каналів надходження наркотичних засобів та їх збуту;

- розмежування ролей у злочинній групі, використання схованок, паролів, наймання охорони, наявність злочинної контррозвідки;
- відносна доступність і різноманітність джерел сировини для виготовлення наркотичних засобів;
- необхідність роботи з виявлення всіх добре законспірованих ланок злочинного ланцюга, який має яскраво виражений, організований і міжрегіональний (міжнародний) характер.

Ефективне досудове розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів можливе за умов якісного проведення тактичних операцій, тобто комплексу слідчих (розшукових) дій. Проведення тактичних операцій під час досудового розслідування даної категорії злочинів, по-перше, зумовлене потребами слідчих ситуацій, по-друге, єдиним тактичним планом. Відповідні тактичні операції повинні мати таку структуру:

- затримання підозрюваних;
- допит підозрюваних;
- освідування;
- обшук за місцем проживання і роботи підозрюваних (їх співучасників) чи в іншому місці можливого зберігання наркотичних засобів, сировини, документів;
- огляд вилучених предметів і документів;
- допит свідків;
- проведення судових експертиз.

Важливе значення для розслідування зазначеної категорії злочинів має особисте ознайомлення слідчих і співробітників оперативних підрозділів з технологічним процесом виробництва наркотичних засобів. При затриманні за незаконне виготовлення, вживання чи збут наркотичних засобів пропонується така типова послідовність дій слідчого і співробітників оперативних підрозділів:

- огляд місця затримання;
- особистий обшук затриманих, огляд вилучених речей;
- обшук за місцем можливого зберігання, виготовлення наркотичних засобів;
- огляд вилучених наркотичних засобів, предметів і документів, а також пристроїв для їх виготовлення і вживання;
- освідування і допит підозрюваного.

Якщо є достатні підстави вважати, що затримана особа переховує при собі предмети, у тому числі наркотичні засоби, психотропні речовини, їх аналоги або прекурсори, чи документи, які мають значення для кримінального провадження, слідчий має негайно прийняти рішення здійснити її особистий обшук. Обшук особи повинен бути проведений особами тієї ж статі, що і підозрюваний.

Особливо важливим для першого етапу досудового розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів є своєчасне та якісне проведення типових слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій.

Освідування підозрюваного у вчиненні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, здійснюється для виявлення на її тілі та одязі слідів кримінального правопорушення або особливих прикмет. Перед початком освідування, відповідно до вимог ст. 241 КПК України особі, яка підлягає освідуванню, слід пред'явити відповідну постанову прокурора. Під час проведення освідування бажана присутність не менше двох понятих. Потрібно запропонувати особі добровільно пройти освідування. Якщо ж затримана особа відмовилася це зробити добровільно, освідування проводиться у примусовому порядку. Традиційно пошук слідів уживання наркотичних засобів під час освідування – це пошук слідів уколів голок шприців на венах. В анатомічному розумінні вени як кровоносні судини, по яких кров тече до серця, розгалужуються по усьому тілі людини і розташовані ближче до його поверхні, тобто їх видно ззовні (верхні, нижні кінцівки, язик та ін.). При виявленні на венах тіла освідуваного слідів від голок шприців, про це зазначається в протоколі. Бажано також здійснити фіксування наявності (чи відсутності) зазначених слідів шляхом фотографування, відеозапису. Виявлення на венах тіла затриманої особи слідів голок шприців дозволить слідчому висунути версію про наявність в особи наркотичної залежності. Слідчий, прокурор не мають права бути присутніми при освідуванні особи іншої статі, коли це пов'язано з необхідністю оголювати її тіло. При освідуванні не допускаються дії, що є небезпечними для здоров'я затриманої особи, та є такими, що принижують її честь та гідність.

Огляд місця затримання підозрюваної особи (місцевості, приміщення, інколи автотранспортного засобу) може сприяти виявленню, фіксації та вилученню предметів, що могли належати затриманому, у тому числі наркотичних засобів та ін. В ході огляду названих

об'єктів – місцевості, приміщень, автотранспортних засобів тощо, слідчий може виявити місця таємного зберігання наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Під час проведення огляду місця затримання особи підозрюваної у вчиненні даної категорії злочинів доцільно застосовувати засоби криміналістичної техніки, а саме: спеціальні лупи, фотоапарати, відеозаписуючі пристрої ін., а також залучити спеціалістів.

Оглядаючи виявлені під час процесуальної дії упаковки з можливими наркотичними засобами тощо, слідчий має перевірити наявність на них слідів пальців рук підозрюваної особи. Виявлені та вилучені невідомі речовини, належність яких до певного виду наркотичних засобів може бути з'ясована шляхом проведення криміналістичної експертизи, мають бути упаковані слідчим у паперовий або поліетиленовий конверт. Про хід та результати огляду слідчий складає протокол, у якому послідовно та детально описує місце і спосіб виявлення того чи іншого об'єкта, особливості його вилучення й упакування.

Обшук під час розслідування даної категорії злочинів проводиться з метою виявлення та вилучення у житлових приміщеннях чи іншому володінні особи:

- знарядь, що використовуються для виготовлення наркотичних засобів, а також відповідної сировини;
- додаткових предметів, що можуть використовуватися для виготовлення наркотичних засобів (різні електромеханізовані прилади, що призначені для подріблення овочів, м'яса, а також ножі, ножиці та ін.);
- виготовлених чи придбаних наркотичних засобів та ін.;
- документів, записів, які підтверджують чи спростовують дії підозрюваної особи;
- встановлення місця знаходження розшукуваних осіб.

Обшук має бути належно спланованим та добре організованим і, що найголовніше, своєчасно та ретельно проведеним. Під час обшуку доцільно звертати увагу на виявлення та вилучення мікрослідів, що можуть залишатися на місці виготовлення наркотичних засобів. До проведення обшуків під час розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів з метою виявлення наркотичної сировини, окремих наркотичних засобів можуть залучатися спеціально навчені собаки.

Допити. Під час розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у якості свідків допитуються:

- очевидці затримання особи;
- родичі, а також знайомі підозрюваних осіб;
- свідки, які є хворими на наркоманію;
- співробітники оперативних підрозділів, що здійснювали ОРД, на підставі матеріалів якої розпочате досудове розслідування.

Під час допиту свідка слідчий отримує безпосередньо від допитуваного показання про відомі йому обставини та інші дані, що мають значення для досудового розслідування відповідного злочину. Під час допиту свідка слідчий має застосовувати найбільш ефективні й раціональні засоби слідчої тактики, які б відповідали науковим рекомендаціям вирішення певного завдання допиту.

За наявності декількох свідків спочатку необхідно допитати тих із них, хто найбільш ймовірно буде надавати правдиві показання, а також не є заінтересованими у вирішенні кримінального провадження. Свідків, які бачили факт затримання особи з наркотичними засобами, варто в деталях допитати про обставини затримання. Особливу увагу під час допиту слід звернути на момент затримання (затримана особа добровільно підкорилася наказу чи щодо неї була застосована сила). Бажано також звернути увагу на обставини особистого обшуку затриманого та ін.

Свідкам з числа попутників перевізника наркотичних засобів – провідникам потягів, водіям таксі, маршрутних таксі, автобусів, контролерам-кондукторам громадського транспорту необхідно поставити запитання: 1) про місце, де сів підозрюваний у транспортний засіб; 2) у який одяг він був одягнений; 3) чи мав головний убір і якщо так, то який саме; 4) яке мав взуття тощо. Наприклад, варто з'ясувати, з якого матеріалу виготовлені речі, яких вони розмірів та ін. Доцільно звернути увагу під час допиту зазначених осіб, хто супроводжував перевізника наркотичних засобів, які речі були при ньому. Під час допиту вказаних свідків доцільно ставити питання про поведінку підозрюваного, чи вступав він у розмову з іншими особами тощо.

Допит підозрюваної особи дозволяє отримати показання, що мають значення для визначення подальшої тактики провадження окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування відповідного злочину. Як правило, допитувані підозрювані заперечують свою при-

четність у будь-якій формі до сфери незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.

Якщо допитувана особа підозрюється у вчиненні інших злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, наприклад: незаконного введення в організм наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; схиляння до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів; незаконного публічного вживання наркотичних засобів та ін., вона також у більшості випадків заперечує причетність до відповідних дій і навіть відмовляється від вилучених у неї наркотичних засобів. У такій ситуації слідчому доцільно під час допиту пред'являти підозрюваній особі докази (показання, речові докази, документи, висновки експертиз), які дозволяють спростувати її заперечення, про що має бути обов'язково зазначено у протоколі допиту.

Застосування слідчим вказаних тактичних прийомів має бути спланованим, своєчасним та дієвим. Обрання тактики допиту підозрюваного залежить від того, до якої групи (1–3) у «структурі наркоманії» належить допитуваний, а також від способу вчинення злочину, у якому підозрюється допитуваний. Слідчий має з'ясовувати обставини, що стосуються: часу, місця, способу вчинення злочину, тобто його події, а також винуватості особи в його вчиненні, мотивів вчинення злочину та інші обставин, у тому числі тих, що характеризують допитувану особу.

Якщо особа, підозрювана у вчиненні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів, затримана під час купівлі наркотичних засобів, то під час її допиту необхідно встановити: 1) час, місце й особу, у якої затриманий придбав чи іншим способом одержав наркотичні засоби; 2) з якою метою і при яких обставинах підозрювана особа придбала наркотичні засоби; 3) вживає чи не вживає затримана особа наркотичні засоби, і якщо так, то які саме, у яких дозах, яким способом і з якого часу; 4) звідки саме підозрювана особа довідалася про місце, час та способи виготовлення та продаж наркотичних засобів; 5) чи причетні інші особи, якщо так, то хто конкретно, до залучення затриманої особи до споживання та придбання наркотичних засобів; 6) у який спосіб підозрювана особа була залучена до злочинного угрупування, з якого часу та яку роль виконувала; 7) хто входить у злочинну групу осіб, яка займається: а) контрабандою наркотичних засобів, психо-

тропних речовин, їх аналогів або прекурсорів; б) незаконним їх виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, у тому числі шляхом шахрайства або зловживанням службовим становищем; 8) чи лікувалася підозрювана особа від наркотичної залежності і якщо так, то коли і де, і чи не перебуває вона на відповідному обліку.

Під час досудового розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів в залежності від слідчих ситуацій можуть проводитись й інші слідчі (розшукові) та процесуальні дії.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів

Використання спеціальних знань в ході розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів здійснюється у двох основних формах: процесуальній та не процесуальній.

Криміналістична експертиза наркотичного засобу дозволяє встановити: чи є виявлена та вилучена речовина наркотичним засобом; до якого виду наркотичних засобів вона відноситься; чи наявні на одязі, інших предметах, наданих для дослідження, сліди наркотичних засобів; чи є в сумішах або речовинах, наданих для дослідження, наркотичні засоби і якщо так, то який їх вміст; який спосіб їх виготовлення.

Судово-медична експертиза підозрюваної особи дозволяє визначити: чи перебуває особа в стані наркотичного сп'яніння; чи наявні в особи ознаки наркоманії і якщо так, то які саме; чи потребує особа примусового лікування від наркотичної залежності і чи не має вона за станом здоров'я медичних протипоказань; з якого часу особа є наркотично залежною.

Судово-психіатрична експертиза підозрюваної особи дає можливість встановити: чи страждає особа яким-небудь психічним захворюванням на теперішній час, чи здатна вона усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними; чи страждала особа на момент вчинення кримінального правопорушення, у якому вона підозрюється, якою-небудь психічною хворобою, чи була вона здатна за своїм психічним

станом усвідомлювати свої дії та керувати ними; якщо особа страждає психічною хворобою, то чи потребує вона застосування щодо неї примусових заходів медичного характеру; чи страждає особа якою-небудь наркологічною хворобою (хронічний алкоголізм, наркоманія); чи потребує особа застосування щодо неї лікування з приводу наркологічної хвороби; чи може особа за своїм психічним станом самостійно захищати свої права на досудовому слідстві та під час судового розгляду матеріалів відповідного кримінального провадження.

Судово-психологічна експертиза підозрюваної особи дозволяє визначити: чи не має особа яких-небудь особливостей характеру, які б могли впливати на її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними; чи не перебувала особа на період кримінального правопорушення, у якому вона підозрюється, в якому-небудь значному емоціональному стані, який суттєво впливав на її здатність усвідомлювати свої дії та керувати ними; чи притаманні особі такі особливості характеру, як навіювання, фантазування; чи відповідає інтелектуальний розвиток особи її віковим нормам.

Трасологічна експертиза проводиться для вирішення наступних запитань: чи є на предметах, вилучених з місця події, сліди пальців рук і якщо так, то чи придатні вони для ототожнення особи, яка їх залишила; в результаті яких дій залишені сліди рук (дотику, затиснення); чи не залишені сліди рук, що були вилучені у різних місцях, однією і тією ж особою; чи не залишені сліди рук, що вилучені з місця події, особою, дактилокарта якої надана на дослідження.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть та охарактеризуйте елементи криміналістичної характеристики злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.*
2. *Сформулюйте типові слідчі ситуації і слідчі версії початкового етапу розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.*
3. *Назвіть типову послідовність дій слідчого і співробітників оперативних підрозділів після затримання особи за незаконне виготовлення, вживання чи збут наркотичних засобів.*
4. *Поясніть від чого залежить обрання тактики допиту особи, підозрюваної у вчиненні злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів.*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 із змінами та допов. від 12 грудня 2002 р. № 890; від 4 червня 2008 р. 3518); Лист Міністерства юстиції України від 2 листопада 2006 р. № 34–48/186: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon. rada.gov.ua/
2. *Косміна Н. М.* Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н. М. Косміна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 19 с.
3. *Одерій О. В.* Розслідування злочинів, щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів: наук. – практ. посіб. / О. В. Одерій, В. М. Лисенко; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків: Золоті сторінки, 2004. – 164 с.
4. Участие специалиста и эксперта в раскрытии и расследовании преступлений о незаконном обороте наркотиков: учеб. – метод. пособ. / М. Г. Щербаковский, В. И. Гаенко, В. М. Лысенко, Н. Н. Космина. – Харьков: Харьк. нац. ун-т внутр. дел, 2002. – 68 с.
5. *Запорощенко Н. А.* Розслідування організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н. А. Запорощенко; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2012. – 20 с.
6. *Сулейманова З. Р.* Тактичні операції при розслідуванні незаконного збуту наркотичних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / З. Р. Сулейманова; Акад. адвокатури України. – К., 2011. – 20 с.
7. *Сакаль А. П.* Розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупуваннями: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. П. Сакаль; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
8. *Вовчанська О. А.* Розслідування незаконного перевезення наркотичних засобів залізничним транспортом: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. А. Вовчанська; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2014. – 20 с.

РОЗДІЛ 13.
ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ МАШИН (КОМП'ЮТЕРІВ), СИСТЕМ ТА КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ І МЕРЕЖ ЕЛЕКТРОЗВ'ЯЗКУ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій

До злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій відносяться: несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку (ст. 361), створення з метою використання, розповсюдження або збуту шкідливих програмних чи технічних засобів, а також їх розповсюдження або збут (ст. 361–1), несанкціоновані збут або розповсюдження інформації з об-

меженим доступом, яка зберігається в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах чи мережах електрозв'язку (ст. 361–2), несанкціоновані дії з інформацією, яка обробляється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах чи мережах електрозв'язку (ст. 362), порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку або порядку чи правил захисту інформації, яка в них обробляється (ст. 363), перешкоджання роботі електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку шляхом масового розповсюдження повідомлень електрозв'язку (ст. 363–1).

Криміналістична характеристика зазначених злочинів включає такі елементи: спосіб вчинення злочину; предмет безпосереднього злочинного посягання; типову «слідову картину» злочину, особу злочинця та потерпілого.

Всі ***способи вчинення*** злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій можна об'єднати в чотири основних групи:

- несанкціонований доступ до комп'ютерної інформації;
- несанкціоноване перехоплення комп'ютерної інформації;
- маніпуляції з комп'ютерною інформацією;
- використання шкідливих програм.

Специфіка цих способів така, що пересічні користувачі не зможуть їх застосувати, оскільки вона пов'язана з професійними знаннями логічної структури, притаманної як для апаратної, так і для програмної частини комп'ютера. Тим більше пересічним користувачам недоступні такі способи, як внесення в комп'ютер так званих «троянських коней» – програмних закладок, які несуть деструктивні функції тощо.

До першої групи способів відносяться дії злочинця, спрямовані на одержання доступу до комп'ютерної інформації. Найчастіше злочинці використовують методику «злому». Якщо «злом» здійснений зсередини – злочинець має фізичний доступ до терміналу; «злом» зовні – злочинець не має безпосереднього доступу до комп'ютерних систем.

Ще одним способом вчинення комп'ютерних злочинів із використанням методики «злому» є «перехоплення сигналу на себе». Цей спосіб зчитування комп'ютерної інформації полягає в тому, що злочинець підключається до лінії зв'язку санкціонованого користувача (із за-

стосуванням засобів комп'ютерного зв'язку) і терпляче дочікується сигналу, який свідчить про закінчення роботи, перехоплює цей сигнал «на себе» і після того, як законний користувач закінчує активний режим, здійснює доступ до системи. Іншим способом, який можна віднести до першої групи є «випадковий підбір». Цей спосіб вчинення комп'ютерних злочинів здійснюється шляхом випадкового підбору абонентського номера комп'ютерної системи потерпілої особи. Злочинцем підбирається код доступу (якщо такий є) до комп'ютерної системи «жертви» або використовується завчасно підібраний код. Злочинець проникає в комп'ютерну систему, використовуючи чужий пароль, і видає при цьому себе за законного користувача.

Необхідно звернути увагу на те, що існує безліч програм «зламувачів», які професійною мовою називаються *HACKTOOLS* (інструменти злому). Ці програми працюють за принципом простого повторного набору символів. Але вони стають малоефективними в комп'ютерних системах, які мають програми під назвою «охоронці» комп'ютерних портів і ведуть автоматичний протокол звернень до комп'ютера та відповідають абоненту, що введений невірний пароль. Тому в останній час злочинці стали активно використовувати метод «інтелектуального перенабирання», який базується на підборі можливого пароля, виходячи із належності його до певних, раніше визначених тематичних груп.

Наступним способом, який відноситься до першої групи є «пошук слабких місць у захисті». Відмінною особливістю цього способу вчинення злочинів є те, що злочинець здійснює несанкціоноване втручання в комп'ютерну систему шляхом виявлення слабких місць у захисті зазначеної системи.

Ще одним способом, який можна віднести до першої групи, є «спуферство». Суть цього способу полягає в тому, що злочинець проникає в комп'ютерну систему, видаючи себе за законного користувача. Системи захисту засобів комп'ютерної техніки, які не мають функцій автентичної ідентифікації користувача (наприклад, за біометричними параметрами: відбитками пальців, візерунками сітчатки ока, голосу та ін.) виявляються не захищеними від цього способу злому.

До другої групи відносяться способи, засновані на діях злочинця, що спрямовані на одержання даних та комп'ютерної інформації шляхом використання аудіовізуального та електромагнітного перехоплення. До них належать: безпосереднє перехоплення; електромагнітне перехоплення; відеоперехоплення.

Безпосереднє перехоплення здійснюється безпосередньо через зовнішні комунікаційні канали системи або шляхом прямого підключення до ліній периферійних пристроїв та підключення до комп'ютерних мереж. Внаслідок реалізації способу безпосереднього перехоплення, інформація перекручується або знищується, а іноді порушується робота комп'ютерів, автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку, якщо було введено відповідні команди з комп'ютера, на якому знаходиться інформація.

Розповсюдженим видом електромагнітного перехоплення розмов обслуговуючого персоналу є аудіоперехоплення**.** Суть цього способу полягає у встановленні в комп'ютерному обладнанні «жучків» – чуттєвих мікрофонів – з метою перехоплення розмов обслуговуючого персоналу. Цей простий спосіб часто використовується як допоміжний для одержання інформації про роботу комп'ютерної системи, персоналу, засобів безпеки тощо.

Відеоперехоплення інформації. Суть цього методу полягає в діях злочинця, які спрямовані на незаконне отримання даних шляхом використання різної відео-, оптичної техніки (наприклад, бінокля, мисливського пристрою нічного бачення та ін.). За допомогою цих пристроїв злочинці здійснюють з певної відстані спостереження за об'єктом з метою одержання необхідної інформації, яка в окремих випадках фіксується на фізичні носії.

Ще одним способом є «комп'ютерний абордаж». У цьому випадку зловмисник аналізує можливі телефонні номери, через які він буде мати можливість підключитися до чужого комп'ютера. Потім він підбирає можливий пароль і входить в чужу комп'ютерну мережу або систему.

До третьої групи відноситься заміна даних – це найбільш простий спосіб, який найчастіше застосовується для вчинення злочинів. Дії злочинців у цьому випадку спрямовані на зміну і введення нових даних, що здійснюються, як правило, при введенні/виведенні інформації. Ще одним способом, який відноситься до третьої групи є заміна коду. Він полягає у зміні коду даних (наприклад, бухгалтерського обліку).

Наступна, четверта група способів вчинення злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій, також має деякі особливості. Найбільш поширеними є вірусні модифікації, за допомогою яких злочинці знищують комп'ютерні бази даних або проникають до них. Серед шкідливих програм виділяють такі:

- віруси-«супутники» (companion) – це віруси, які не змінюють програмні файли;
- віруси-«черв'яки» (worm) – це віруси, які розповсюджуються в комп'ютерній мережі і не змінюють програм, файлів або секторів на дисках;
- віруси-«примари» (мутанти) – самокодуючі віруси, які дуже важко виявити. У більшості випадків два зразки одного і того ж вірусу-«примари» не будуть мати жодного збігу;
- вірус *BRAIN* – особливий вірус, який починає діяти в момент завантаження комп'ютера, блокуючи при цьому запускаючі файли autoexec.bat і config.sys. Вірус записує в завантажуючий сектор диска код і таким чином проникає в саму систему та інфікує її;
- вірус *nVIR,* який проявляється у вигляді звукових сигналів, що подаються системою при запуску програми і після випадкового вибору файлу знищує його;
- найбільш небезпечними є *«Stealth»-віруси (віруси-невидимки),* які є найбільш досконалими програмами, що при виправленні вражених програм підставляють на своє місце «здорові» програми або їх частини та інші.

Серед способів приховування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій доцільно виділити такі: приховування інформації і /або її носіїв; знищення інформації і /або її носіїв; маскування інформації і /або її носіїв; фальсифікація інформації і /або її носіїв шляхом свідомо неправдивих показань, повідомлень, доносів; дублювання об'єкта; часткового знищення об'єкта з метою зміни його зовнішнього вигляду; фальсифікація призначення тощо.

Своєрідність комп'ютерної інформації, а також засобів комп'ютерної техніки, дозволяють виділити декілька місць вчинення одного злочину, а саме:

- місце безпосереднього опрацювання і постійного зберігання інформації, що стала предметом злочинного посягання;
- місце безпосереднього використання технічних засобів для неправомірного доступу до комп'ютерної інформації, що знаходиться в іншому віддаленому місці;
- місце зберігання інформації на машинних носіях, яка була одержана в результаті неправомірного доступу до комп'ютерної системи, що знаходиться в інших місцях;

- місце безпосереднього використання результатів неправомірного доступу до комп'ютерної інформації.

До місць, де виявляють наслідки злочинної діяльності, належать підприємства, установи, організації різних форм власності, які зберігають інформацію на машинному носії, в комп'ютері, автоматизованій системі, комп'ютерній мережі або мережі електрозв'язку; а також органи статистики, податкової інспекції і міліції, митниці, соціального забезпечення, внутрішніх справ, військкомати, адміністрації різних рівнів, комерційні фірми, підприємства різних профілів, переважно ті, у яких використовуються високі технології тощо.

Предметом безпосереднього злочинного посягання у сфері використання комп'ютерних технологій є комп'ютерна інформація, яка знаходиться безпосередньо в комп'ютері, автоматизованій системі, комп'ютерній мережі або мережі електрозв'язку, а також інформація у вигляді програмних засобів, які забезпечують правильну роботу комп'ютерної техніки.

Типова «слідова картина» злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій складається із: матеріальних слідів (сліди-відображення, які розглянуті у трасології, а також сліди-речовини і сліди-предмети) та ідеальних слідів.

До першої групи належать:

- сліди, що залишаються на засобах комп'ютерної техніки (сліди пальців рук, мікрочастинки на клавіатурі, дисководах, принтері та ін.);
- сліди, що залишаються на робочому місці злочинця (рукописні записи – списки паролів, коди, таблиці шифрування, роздруківки тощо);
- сліди, що залишаться на засобах захисту інформації (спеціальних електронних картках, ключах доступу до комп'ютера, пристроях упізнавання користувача за геометричними ознаками руки, почерку, голосу, тощо).

Доцільно виділити інформаційні сліди, що утворюються внаслідок впливу на комп'ютерну інформацію (шляхом спотворення процесу обробки інформації, блокування, перекручення). Насамперед вони залишаються на магнітних носіях інформації і пов'язані зі змінами, які відбулися в самій інформації порівняно з початковим станом. До інформаційних слідів належать також наслідки роботи антивірусних і тестових програм, які можуть бути виявлені під час вивчення

комп'ютерного обладнання, робочих записів програмістів, протоколів роботи антивірусних програм та програмного забезпечення.

Характеризуючи ***особу злочинця*** у сфері використання комп'ютерних технологій, необхідно зазначити, що у цю злочинну діяльність втягнуто широке коло осіб, від професіоналів до дилетантів. Правопорушники мають різний соціальний статус та різний рівень освіти. Злочини у сфері використання комп'ютерних технологій залежно від потенційної загрози автоматизованим системам, можуть вчинятися:

- особами, здатними здійснювати «операційну атаку» на комп'ютерну систему і ними можуть бути: оператори певної організації, периферійних пристроїв; оператори, які здійснюють введення даних в комп'ютер, як в межах організації, так і ті, що займаються обслуговуванням комп'ютерної техніки;
- програмістами-системниками; програмістами, які розробляють прикладні програми використовуючи програмне забезпечення в злочинних цілях;
- інженерами-системниками; інженерами, які обслуговують функціонування термінальних пристроїв;
- особами, у підпорядкуванні яких знаходяться організаційні питання, а саме: управління комп'ютерною мережею; керівництво операторами; управління базою даних;
- особами, які не мають прямого відношення до комп'ютерної системи з професійної точки зору, але мають право доступу до периферійних пристроїв, з яких здійснюється введення і виведення інформації: обслуговуючий персонал, служба безпеки, представники сервісних служб та ін.

Залежно від рівня професійної підготовки і соціального стану комп'ютерних злочинців поділяють на такі групи:

- «хакери» – особи, які розглядають захист комп'ютерних систем як особистий виклик і зламують їх для одержання повного доступу до системи і задоволення власних амбіцій;
- «шпигуни» – особи, що зламують комп'ютери для одержання інформації, яку можна використовувати в політичних, військових, економічних та інших цілях. «Шпигун» полює за конфіденційною інформацією, що зберігається чи обробляється в автоматизованих системах або комп'ютерних мережах;

- «терористи» – особи, що розглядають злом інформаційних систем як створення ефекту небезпеки з метою політичного та іншого впливу;
- «корисливі злочинці» – особи, які проникають в інформаційні системи для одержання особистої майнової або немайнової вигоди;
- «вандали» – особи, які зламують інформаційні системи для подальшого руйнування;
- психічно хворі особи, які страждають від нового психічного захворювання – інформаційної хвороби або комп'ютерної фобії.

Потерпілих від злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій можна поділити на три групи: власники автоматизованих систем; клієнти, що користуються їх послугами; інші особи. При цьому необхідно зазначити, що власники комп'ютерних систем досить часто не повідомляють правоохоронним органам про вчинені злочини з таких причин: остраху розкриття в ході досудового розслідування системи безпеки фірми; небезпеки виявлення власних незаконних дій тощо. Подібні обставини часто створюють високий рівень латентності цього виду злочинів та істотно ускладнюють процес їх розкриття та розслідування.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій

Визначення основних напрямків розслідування та особливості організації і проведення першочергових слідчих (розшукових) дій залежать від характеру вихідних даних.

Залежно від джерела і змісту відомостей про несанкціоноване втручання до комп'ютерної інформації можуть виникати такі ***типові слідчі ситуації***:

- власник інформаційної системи власними силами виявив порушення цілісності/конфіденційності інформації в системі, встановив винувату особу і повідомив про це правоохоронні органи;
- власник самостійно виявив зазначені порушення в системі, однак не зміг встановити винувату особу і повідомив правоохоронні органи;

- відомості про порушення цілісності (конфіденційності) інформації в автоматизованій системі і винувата особа стали загальновідомими.

Залежно від обсягу та характеру первинної інформації, наявної в розпорядженні слідчого можуть виникати такі слідчі ситуації:

- несанкціоноване втручання до комп'ютерної інформації виявлено під час реалізації комп'ютерної інформації незаконним користувачем (наприклад, у момент поширення відомостей, що мають конфіденційний характер);
- факт несанкціонованого втручання до комп'ютерної інформації виявлено законним користувачем, але особу, яка здійснила втручання, не встановлено;
- несанкціоноване втручання здійснено законним користувачем із фіксацією даних про особу на власному комп'ютері, яка здійснює «перекачування» інформації через мережу;
- факт несанкціонованого втручання виявлено оператором, програмістом чи іншою особою і злочинець був затриманий на місці злочину;
- факт несанкціонованого втручання мав місце, але особи, яка вчинила цей злочин, не встановлено.

Очевидно, вищезазначене не вичерпує всього розмаїття можливих слідчих ситуацій вже через те, що факт незаконного втручання може виявити не власник інформації, а, наприклад, оператор (що найчастіше й буває), однак це ще не свідчить, що факт незаконного втручання став загальновідомим.

При висуненні ***типових слідчих версій*** в ході розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій необхідно враховувати, що вони вчинюються, як правило, групою із двох і більше осіб, хоча не виключена можливість дій злочинця-одинака. У цьому випадку він сам або, один із членів групи, є співробітником певного підприємства, організації, установи, або має вільний доступ до комп'ютерів (представник служби технічної чи програмної підтримки, програміст, який працює за контрактом та ін.), вміє працювати з обчислювальною технікою, достатньо орієнтується в тому, яка інформація і де знаходиться в комп'ютері. Найбільшу зацікавленість, як правило, викликає інформація, що містить державну або комерційну таємницю.

Враховуючи конкретні обставини, слідчий може висунути та перевірити такі загальні ***типові версії***:

- злочин вчинено співробітником певного підприємства, установи і організації або особою, яка має вільний доступ до комп'ютерної техніки;
- злочин вчинено сторонньою особою, яка входить у коло родичів, друзів, знайомих співробітників підприємства, установи і організації;
- злочин вчинено групою осіб за попередньою домовленістю або організованою групою за участю співробітника підприємства, установи і організації або особи, яка має вільний доступ до комп'ютерної техніки і досконало володіє навичками роботи з нею;
- злочин вчинено особою або групою осіб, які не пов'язані з діяльністю певного підприємства, установи і організації і які не усвідомлюють цінності цієї інформації та ін.

Приведений перелік слідчих версій є загальним і залежно від конкретної ситуації може бути розширеним.

Для перевірки слідчих версій, що висуваються на початковому етапі розслідування, проводяться такі слідчі (розшукові) дії як: огляд місця події (огляд комп'ютерної техніки, документів, носіїв інформації), допит свідків, підозрюваного, потерпілого, обшук, проводяться експертизи.

§ 3. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій

Однією з першочергових слідчих (розшукових) дій при розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій є *огляд*.

При розслідуванні зазначених злочинів огляд може проводитися на місці:

- збереження й обробки комп'ютерної інформації, яка зазнала злочинного впливу (наприклад, у випадку несанкціонованого втручання в роботу ЕОМ (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку);
- знаходження комп'ютерного обладнання, яке використовувалося при вчиненні злочину (наприклад, у випадку розповсю-

дження комп'ютерного вірусу після несанкціонованого проникнення в комп'ютерну мережу);

- збереження інформації, отриманої злочинним шляхом (наприклад, у випадку заволодіння комп'ютерною інформацією шляхом викрадення, привласнення, вимагання, шахрайства чи зловживання службовим становищем);
- порушення правил експлуатації комп'ютера, автоматизованої системи, комп'ютерної мережі або мережі електрозв'язку;
- настання шкідливих наслідків (втрати, підробки, блокування інформації, спотворення процесу обробки інформації, порушення роботи комп'ютера, автоматизованої системи, комп'ютерної мережі чи мережі електрозв'язку тощо).

При огляді місця події докази злочинної діяльності (сліди і відповідну інформацію) можливо відшукати в комп'ютері (зокрема у його системному блоці на жорсткому диску), машинних носіях інформації тощо.

Зокрема, на стадії підготовки до огляду місця події ще до виїзду на місце насамперед необхідно вирішити організаційні питання, зокрема вжити заходів (через правоохоронні органи або адміністрацію установи) для забезпечення охорони місця проведення огляду. Нерідко огляд необхідно проводити відразу в декількох приміщеннях, де знаходиться комп'ютерна техніка. До початку проведення слідчої (розшукової) дії необхідно отримати інформацію такого змісту: марка та модель комп'ютера; тип операційної системи; наявність периферійних пристроїв; засобів зв'язку; інші відомості про систему, яка є об'єктом дослідження. Цю попередню інформацію необхідно терміново надати фахівцеві для своєчасного здійснення ним відповідних заходів, зокрема таких: отримання консультації інших фахівців (якщо в цьому виникла потреба); складання плану отримання комп'ютерної інформації; визначення й підготовки відповідного обладнання, інструментів, програмного забезпечення, магнітних носіїв інформації тощо.

Для проведення огляду доцільно залучити спеціалістів з комп'ютерних систем (за освітою програмістів-математиків, інженерів-програмістів тощо). Ними можуть бути системні програмісти (фахівці з експлуатації програмних засобів), програмісти (фахівці зі створення програм для комп'ютерів), інженери з технічної експлуатації і ремонту комп'ютерів. Їх слід залучати з числа співробітників сторонніх організацій – науково-дослідних і навчальних закладів, компаній, які займаються розробкою й експлуатацією програмного

та технічного забезпечення. Більшість програмістів вважають, що на сучасному рівні розвитку обчислювальної техніки без участі професіонала знайти «заховану» у комп'ютері інформацію без ризику знищення складно.

До огляду місця події спеціаліст залучається для виконання таких операцій: виявлення засобів комп'ютерної техніки, її окремих компонентів, документації та інших об'єктів, що можуть містити сліди неправомірних дій; коректного завершення роботи програм; подальшого коректного відключення засобів комп'ютерної техніки від джерел енергопостачання; допомоги слідчому в описанні засобів комп'ютерної техніки, її окремих компонентів та документації, що вилучається; допомоги слідчому у визначенні переліку комп'ютерної техніки або окремих її компонентів, які підлягають вилученню або ізолюванню від вільного доступу; допомоги слідчому в підготовці засобів комп'ютерної техніки до транспортування.

Слідчому після прибуття на місце події необхідно:

- перевірити, як організована охорона приміщення;
- зафіксувати обстановку, яка склалася. Для цього доцільно сфотографувати місце події згідно правил проведення криміналістичної фотозйомки, за можливості – здійснити відеозапис;
- забезпечити неможливість втручання до комп'ютерного обладнання, яке підлягає огляду, за допомогою телефонних ліній, зокрема модемів;
- з'ясувати кількість приміщень, в яких знаходиться комп'ютерна техніка;
- з'ясувати, чи об'єднані комп'ютери, які знаходяться в приміщенні, в локальну мережу;
- з'ясувати, як працює комп'ютер: автономно чи в мережі тощо.

При огляді головними об'єктами є комп'ютерне обладнання, носії інформації, документи. Разом із тим необхідно враховувати, яким чином була використана при вчиненні злочину комп'ютерна техніка. Комп'ютери та їх пристрої можуть бути:

а) безпосереднім об'єктом злочинного посягання (практиці відомі випадки крадіжки комп'ютерів і машинних носіїв інформації з метою копіювання, знищення інформації і внесення до неї змін);

б) знаряддям (засобом) вчинення злочину (наприклад, при вчиненні злочинів проти власності за допомогою комп'ютерних операцій у кредитно-фінансовій сфері, при безпосередньому втручанні в конфі-

денційні бази даних за допомогою телекомунікаційних мереж, у тому числі Інтернету), а також можуть містити докази вчиненого злочину, його сліди та інформацію про фактичні обставини вчиненого.

На стадії фіксації ходу та результатів огляду необхідно визначити за допомогою спеціаліста, з урахуванням використання комп'ютера як знаряддя злочину чи об'єкта посягання, які носії криміналістично значущої інформації необхідно вилучити. Необхідно мати на увазі, що в протоколі проведення огляду місця події вказуються тільки конкретні носії інформації, які підлягають вилученню. До протоколу додаються плани і схеми приміщень, що оглядаються і розташування в них комп'ютерного обладнання.

Важливою слідчою (розшуковою) дією під час розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій є *обшук*. Тактика пошуку інформації в комп'ютері полягає в правильному застосуванні криміналістичних прийомів її виявлення. Знання цих прийомів дасть змогу слідчому:

- уникнути знищення або пошкодження розшукуваної інформації;
- правильно зорієнтуватися в складному інформаційному масиві і знайти необхідне;
- правильно зафіксувати в криміналістичному та процесуальному аспектах вилучену інформацію.

Перед початком обшуку потрібно вжити заходи для запобігання можливого пошкодження або знищення інформації. Для цього необхідно:

- здійснити контроль за безперебійним електропостачанням ЕОМ для попередження випадкового вимкнення машини в момент обшуку;
- заборонити торкатися до засобів обчислювальної техніки або до джерел її енергопостачання присутніх при проведенні обшуку осіб, у яких проводиться обшук, або повнолітніх членів їх сім'ї, чи представників організації (якщо обшук проводиться в приміщенні, яке вона займає);
- вилучити всіх сторонніх осіб із території, на якій проводиться обшук і припинити на неї доступ в подальшому;
- перевірити, чи знаходяться на об'єкті вибухові, легкозаймисті, їдкі речовини, сторонні джерела електромагнітного випромінювання та інші речовини і апаратура, які здатні призвести до пошкодження електронно-обчислювальної техніки; якщо так – евакуювати їх.

На стадії підготовки до обшуку ще до виїзду на місце проведення, потрібно вирішити низку організаційних питань. До початку проведення

обшуку слід одержати достовірні дані такого змісту: марка та конфігурація комп'ютера; наявність локальної мережі або підключення комп'ютера до глобальної мережі Internet; яка кваліфікація користувачів у сфері програмування та користування обчислювальною технікою; з'ясувати, чи використовується пристрій автономного та безперебійного живлення і до яких наслідків може призвести вимкнення електроенергії; одержати характеристику колективу співробітників, які обслуговують обчислювальну техніку. Володіння такою інформацією дозволить слідчому вирішити основні завдання для збору доказової інформації в процесі розслідування.

Ще до виїзду на місце проведення обшуку потрібно підготувати відповідну комп'ютерну техніку, яка буде використовуватися для зчитування та вилучення комп'ютерної інформації. Доцільно залучити спеціаліста з комп'ютерних систем, знання якого будуть необхідні під час підготовки до обшуку, а також для оперативного аналізу інформації і її кваліфікованого вилучення.

Після входу в приміщення на початковому етапі обшуку необхідно організувати охорону комп'ютерів, які мають важливе значення для розслідування. Доступ до комп'ютерів для присутніх у приміщенні має бути обмеженим. Необхідно пам'ятати, що не лише робота за клавіатурою, але й вимкнення-ввімкнення комп'ютера може призвести до зміни і знищення інформації. Тому, якщо в момент проникнення до приміщення комп'ютер був ввімкнений, він має перебувати в цьому стані до того часу, доки його не обстежить спеціаліст. Власника приміщення або оператора не варто допускати до комп'ютера навіть у випадках згоди особи, яка обшукується, добровільно видати інформацію. Усю роботу на комп'ютері повинен виконувати спеціаліст. Спроби особи, яка обшукується, здійснити будь-які маніпуляції з комп'ютером або клавіатурою, зокрема ввімкнення або вимкнення комп'ютера, потрібно розглядати як спробу знищення інформації в ЕОМ, про що зазначається у протоколі обшуку.

На оглядовому етапі обшуку необхідно встановити: чи підключені комп'ютери, які знаходяться в приміщенні, до локальної мережі; чи є вихід до глобальної або регіональної мережі; чи сполучено комп'ютер з обладнанням або обчислювальною технікою поза межами обшукуваного приміщення; чи підключено комп'ютер до телефонної лінії; яке зображення на екрані монітора; чи працюють у цей момент програми на комп'ютері і які саме та ін.

Детальний етап обшуку найбільш трудомісткий і вимагає високої кваліфікації як спеціаліста з комп'ютерних систем, так і всієї слідчої

групи. Крім спеціальних операцій із комп'ютером, на цьому етапі передбачено чітку організацію пошукових заходів, спрямованих на пошук схованок, де можуть бути приховані документи і предмети. Такою схованкою може бути і сам комп'ютер, зокрема системний блок.

Не варто обмежуватися пошуком інформації тільки в комп'ютері. Необхідно уважно оглянути наявну в приміщенні документацію, записи, навіть на клаптиках паперу, можуть мати значення для вдалого досягнення мети обшуку, оскільки програмісти часто не розраховують на свою пам'ять і залишають записи про паролі, електронні ключі, зміни конфігурації системи, особливості побудови інформаційної бази комп'ютера. Багато користувачів зберігають копії своїх файлів на дисках для запобігання їх втрати при виході комп'ютера із ладу. Тому виявлення будь-яких носіїв інформації повинно спонукати слідчого до їх вилучення та дослідження.

На заключному етапі обшуку потрібно скласти протокол, плани та схеми приміщень, а також провести фотографування та відеозапис виявлених в ході обшуку об'єктів.

Важливою слідчою (розшуковою) дією у розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій є *допит*. В ході допиту підозрюваного необхідно з'ясувати: 1) місце проживання, роботи або навчання, професія; 2) сферу інтересів, звички, схильності, коло знайомих; 3) який рівень його професійної підготовки у сфері комп'ютерних технологій; 4) до якої комп'ютерної інформації має доступ, які операції з інформацією він має право проводити; 5) які має взаємостосунки із співробітниками; 6) який спосіб життя веде підозрюваний; 7) хто його навчив працювати з конкретним програмним забезпеченням; 8) досвід роботи у створенні комп'ютерних програм певного класу конкретною мовою програмування та які мови програмування знає підозрюваний; 9) що відомо йому про вірусні комп'ютерні програми та інші шкідливі програми; 10) які ідентифікаційні коди і паролі закріплені за підозрюваним, включаючи комп'ютерну мережу; 11) до яких видів програмного забезпечення має доступ підозрюваний; яке джерело походження цих видів програмного забезпечення; 12) яким чином підозрюваному вдалося проникнути до автоматизованої системи та комп'ютерної мережі; 13) яким чином підозрюваний дізнався про пароль (код) доступу до інформації; 14) чи відомі підозрюваному випадки незаконного втручання в роботу комп'ютера, системи та незаконного підключення до комп'ютерної мережі; 15) чи був обмежений доступ підозрюваного

в приміщення, де встановлена комп'ютерна техніка і яка саме; 16) чи був він ознайомлений з умовами роботи з інформацією та інструкціями про порядок проведення регламентних робіт; 17) чи були випадки порушення підозрюваним правил внутрішнього розпорядку, а також порядку виконання робіт та доступу до комп'ютерної інформації; 18) чи надходили до підозрюваного пропозиції про передачу комп'ютерної інформації, програмного забезпечення від інших осіб; 19) чи відомі підозрюваному особи, які виявляли зацікавленість до отримання ідентифікаційних кодів, паролів; 20) чи вдавалося підозрюваному підбирати електронні ключі доступу до автоматизованої системи; 21) чи відомі йому спеціальні апаратні та програмні засоби, які дають можливість відключити технічні і програмні засоби захисту автоматизованої системи; 22) чи використовувався комп'ютер та програмне забезпечення лише за призначенням; 23) чи регулярно застосовувалися ефективні антивірусні комп'ютерні засоби; 24) чи користувалися нелегальними (не ліцензійними) копіями комп'ютерних програм; 25) чи відомий підозрюваному алгоритм функціонування вірусної комп'ютерної програми; 26) на яку інформацію та яким чином впливає шкідлива комп'ютерна програма чи технічний засіб та ін.

Свідками вчинених злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій можуть бути особи, які спостерігали подію злочину (особливо при безпосередньому доступі) або його окремі етапи, а також бачили злочинців в момент вчинення злочину або після того. На допиті свідків перелік питань може бути змінено залежно від особи допитуваного і способу вчинення злочину. Разом із тим, під час допиту свідків необхідно обов'язково з'ясувати: 1) як здійснювався законний доступ до ресурсів комп'ютера, автоматизованих систем, комп'ютерних мереж та мереж електрозв'язку; 2) як міг бути здійснений незаконний доступ до комп'ютерних систем; 3) як організовано інженерно-технічний (апаратний) захист автоматизованих систем; 4) чи має автоматизована система технологічний зв'язок із іншими мережами; 5) якщо так, то яким чином (система кодів, паролів тощо); 6) чи перебували в приміщенні, де знаходиться комп'ютерна техніка, сторонні особи; 7) чи зафіксовано випадки роботи співробітників з інформацією, яка не належить до їх компетенції; 8) чи були збої в роботі програми, крадіжки носіїв інформації або окремих комп'ютерних пристроїв; 9) чи зафіксовано збої в роботі комп'ютерного обладнання, електронних мереж, засобів захисту комп'ютерної інформації; 10) хто

із співробітників працював у позаурочний час; 11) хто цікавився інформацією, яка не стосується його безпосередньої діяльності; 12) чи були зафіксовані останнім часом випадки спрацьовування засобів захисту комп'ютерної інформації; 13) як здійснювався доступ до кодів, паролів; 14) як організовано антивірусний захист; 15) у який спосіб міг бути здійснений незаконний доступ до інформації; 16) хто є абонентом комп'ютерної мережі, до якої підключені комп'ютери цього підприємства, установи, організації; 17) як здійснюється доступ до мережі; 18) хто із користувачів має право на роботу в мережі та ін.

У процесі розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій доцільно проводити таку слідчу (розшукову) дію, як ***пред'явлення для впізнання***. Об'єктом пред'явлення для впізнання є комп'ютерна інформація у вигляді програм, баз даних, текстових і графічних файлів, її носіїв, комп'ютерної техніки, а також програмні продукти. Стосовно моменту пред'явлення для впізнання комп'ютерної інформації, існує низка проблем тактичного і процесуального характеру. Законодавством не визнано об'єктом пред'явлення для впізнання інформацію, це пов'язано з тим, що інформація не має таких ідентифікаційних ознак, які властиві її носіям.

Під час підготовки до проведення слідчої (розшукової) дії здійснюється підбір візуально схожих програмних продуктів кількістю не менше трьох на основі ознак, які були визначені особою при проведенні допиту. Якщо особа під час проведення цієї слідчої (розшукової) дії, впізнала програмний продукт, вона повинна визначити ті ознаки, за якими його ідентифікувала.

Приймаючи рішення про проведення ***слідчого експерименту***, слідчий зобов'язаний забезпечити збереження програмного забезпечення та іншої комп'ютерної інформації, яку можна буде використати як доказ у кримінальному судочинстві.

Види слідчого експерименту, що проводиться під час розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій, можуть змінюватися залежно від способів вчинення злочину. Розслідування зазначених злочинів передбачає проведення слідчого експерименту із перевірки можливості: проникнення в приміщення, підключення комп'ютерної техніки і здійснення безпосереднього доступу до комп'ютерної інформації; підключення до комп'ютерної мережі; електромагнітного перехоплення, а також щодо встановлення часу, який необхідний для підключення до комп'ютерної мережі тощо.

Наведений перелік слідчих (розшукових) дій не є вичерпним. Наведені специфічні особливості тактики проведення їх при розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій дають можливість підвищити рівень, якість, ефективність розслідування, а також одержати значний обсяг доказової інформації.

§ 4. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій

У процесі розслідування злочинів в сфері використання комп'ютерних технологій часто виникають питання, які вимагають спеціальних, не юридичних знань. На сучасному етапі розвитку засобів комп'ютерних та інформаційних технологій актуальною є проблема пошуку та залучення спеціалістів для надання допомоги слідчому. Зрозуміло, що при такому інтенсивному розвитку вказаних технологій слідчий не має можливості стежити за всіма технологічними змінами в цій сфері. Інформаційні технології досить різноманітні, і тому вибір спеціалістів для розв'язання певних завдань складний. Зокрема, до вилучення технічних засобів може залучатися спеціаліст, який знає елементи та пристрої обчислювальної техніки і систем управління, обізнаний із принципами функціонування автоматизованих систем управління. Для встановлення фактів проникнення в автоматизовані системи спеціаліст повинен володіти необхідними знаннями у сфері математичного забезпечення обчислювальних систем та організації обчислювальних процесів. Під час дослідження автоматизованих систем та комп'ютерних мереж спеціаліст має орієнтуватися в питаннях, що стосуються математичного і програмного забезпечення обчислювальних комплексів, автоматизованих систем та комп'ютерних мереж, а також знати про мережі, вузли зв'язку, розподіл інформації та системи захисту інформації. Пошук таких спеціалістів доцільно проводити завчасно у підприємствах та організаціях, які здійснюють обслуговування й експлуатацію комп'ютерної техніки з навчальною та науково-дослідною метою. В окремих випадках до співпраці можуть бути залучені співробітники тієї організації, до комп'ютерів якої відбулося проникнення.

Значну допомогу може надати спеціаліст при підготовці, організації та проведенні слідчих (розшукових) дій, наприклад, під час допитів

спеціаліст допоможе слідчому зрозуміти професійну «комп'ютерну» термінологію, правильно сформулювати запитання до осіб, що допитуються. Спеціаліст, з дозволу слідчого, може сам ставити запитання, чим допоможе більш кваліфіковано провести допит і зрозуміти суть обставин вчинення злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій.

Застосування спеціальних знань у розслідуванні злочинів в сфері використання комп'ютерних технологій необхідне для того, щоб: визначити статус об'єкта як машинного носія інформації, його стан, призначення та особливості; дослідити комп'ютерну інформацію, враховуючи її пошук; виявити ознаки та сліди впливу на машинні носії інформації, а також на саму інформацію; вжити допоміжних заходів щодо виявлення, фіксації та вилучення доказів.

При розслідуванні злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій призначаються такі види експертиз: трасологічна, почеркознавча, експертиза, пов'язана з охороною прав на об'єкти інтелектуальної власності, судово-бухгалтерська, економічна, експертиза комп'ютерної техніки та програмних продуктів. Стосовно почеркознавчої та дактилоскопічної експертизи необхідно зазначити, що вони є розповсюдженими не мають суттєвих особливостей проведення під час розслідування злочинів у сфері комп'ютерних технологій.

Розглядаючи *експертизу комп'ютерної техніки та програмних продуктів* як вид інженерно-технічної, доцільно виділити два її підвиди: експертиза комп'ютерів і периферійних пристроїв та експертиза машинних даних і програмного забезпечення комп'ютера. Експертиза комп'ютерів та їх периферійних пристроїв проводиться з метою вивчення конструкційних особливостей і стану комп'ютера, його периферійних пристроїв, магнітних носіїв, комп'ютерних мереж, а також причин виникнення збоїв у роботі зазначеного обладнання. Експертиза машинних даних і програмного забезпечення необхідна для вивчення інформації, яку збережено в комп'ютері та на машинних носіях.

Об'єктом експертного дослідження, в першу чергу, є носії інформації. Перелік питань, які повинні вирішуватися при дослідженні носіїв машинної інформації такий: який тип носія, його технічні характеристики; вид інформації, яка записана на цей носій; яка інформація розміщена логічно на носієві; чи має місце пошкодження інформації; чи є можливість відновити пошкоджену інформацію на відповідних машинних носіях; чи є можливість копіювання інформації з цього носія, і чи можливе фізичне копіювання носія в цілому; чи є можли-

вість відновлення інформації при пошкодженні її носія; який об'єм займає вся інформація на носії, її окремі частини і скільки є вільного місця на ньому; чи немає на носієві спеціальних програм, які знищують інформацію у випадку незаконного втручання, відсутності ключів і паролів або використання на іншому комп'ютері, тощо.

Програмне забезпечення також може бути об'єктом експертного дослідження. Уся інформація, яка відноситься до програмного забезпечення, незалежно від форми носія, є об'єктом експертизи і повинна бути надана експерту.

Проведення експертизи мережного програмного забезпечення і даних вимагає відповіді на такі питання: яке програмне забезпечення використано для функціонування комп'ютерної мережі; чи є воно ліцензованим; яка модель взаємодії відкритих систем; яким чином здійснено сполучення комп'ютерів мережі; чи є вихід у регіональні та глобальні комп'ютерні мережі; які комп'ютери є серверами мережі; у який спосіб здійснено передачу інформації на цьому підприємстві, в установі, організації на вузли комп'ютерної мережі; чи застосовано комп'ютерні паролі, ідентифікаційні коди для обмеження доступу до інформації; в якому вигляді їх використано; чи трапляються збої в роботі окремих програм і комп'ютерів під час функціонування їх у мережі; які причини цих збоїв; яку інформацію передають, зберігають, обробляють і модифікують із застосуванням комп'ютерної мережі; у який спосіб організовано захист даних від спотворення та несанкціонованого доступу до них, тощо.

Проведення експертизи комп'ютерної техніки та програмних продуктів дає можливість вирішити питання діагностичного та ідентифікаційного характеру, що стосується комп'ютерної інформації, а саме:

а) виявлення, оцінка і визначення властивостей та ознак стану і статусу комп'ютерної інформації (наприклад, чи являється ця інформація програмою і чи не являється ця програма вірусною), а також встановлення індивідуальних ознак інформації, які дали б змогу визначити її автора або механізми виготовлення;

б) пошук конкретної інформації, визначення слідів та ознак неправомірного впливу на неї та визначення ознак способу і механізму такого впливу.

Дані на машинних носіях зберігаються у вигляді файлів, які мають набір індивідуальних властивостей і можуть бути використані для вирішення задач діагностичного та ідентифікаційного характеру.

Для вирішення цих задач при виведенні інформації з машинних носіїв на паперові можуть бути використані традиційні методи криміналістичних досліджень. Необхідно звернути увагу на те, що комп'ютерна інформація на машинних носіях може бути файлом, що містить звуковий ряд – живу мову або інші суттєві для розслідування звуки. У таких випадках можуть бути застосовані спеціальні знання в області фоноскопічних експертиз. Важливим способом встановлення механізму дії програм (наприклад, вірусних) є їх декомпіляція для подальшого вивчення поетапної дії включених в програму команд.

Серед діагностичних питань цієї категорії виділяються такі: який тип операційної системи комп'ютерів; яка його версія; які програмні засоби застосовувалися в цьому комп'ютері; чи є вони ліцензованими, «піратськими» копіями або власними оригінальними розробками; коли проводилася інсталяція (установка програм); яке призначення програмних продуктів; для вирішення яких прикладних завдань їх використано; які способи введення-виведення інформації; чи відповідають результати виконання програм вимогам, що ставляться до них; які програмні методи захисту інформації застосовано (пароль, ідентифікаційні коди, програми захисту); чи були спроби підбору паролів або інших способів незаконного втручання в роботу ЕОМ (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж; яка інформація зберігається в прихованих файлах; чи є на виявленому магнітному носії стерті (вилучені) файли; якщо так, то які їх імена, розміри та дати створення і вилучення; чи можливе поновлення раніше вилучених файлів; який їх зміст; чи були зміни у змісті файлів (позначити, які саме); якщо так, то яке відображення ці зміни знайшли; який механізм витоку інформації з локальної мережі; в якому вигляді збережено інформацію про результати дій антивірусних програм тощо.

Апаратне забезпечення також може бути об'єктом експертного дослідження, а саме: центральні пристрої комп'ютера; периферійні пристрої та допоміжні пристрої.

Перелік питань, які виносяться на вирішення експертизи щодо дослідження апаратного забезпечення комп'ютера: який тип пристрою і які його технічні характеристики; знаходиться даний пристрій у робочому стані чи ні, тип поломки (відмова або збій), як він впливає на роботу системи в цілому; чи повністю сумісні між собою компоненти певного пристрою; якщо ні, то яким чином це впливає на їх роботу; чи є на пристрої сліди ремонту, пошкоджень, демонтажу

мікросхем, заміни блоків; чи відповідає комплектація пристрою технічній документації; якщо ні, то які компоненти були змінені, демонтовані; чи є у пристрої додаткові блоки (жучки) з вірусними програмами; якщо є, то яке їх призначення; чи можливо на цьому обладнанні вирішувати будь-які конкретні завдання; чи дотримувались правила експлуатації; чи могла дана проблема виникнути в результаті недотримання правил технічної експлуатації та ін.

Вся інформація, яка стосується баз даних, незалежно від форми носія є об'єктом експертизи і повинна бути надана експерту. Перелік питань, які виносяться щодо дослідження баз даних: яким чином організована база даних і яка її структура; у якому форматі записана інформація і які системи управління базами можуть її обробляти; яка інформація записана в базі; інформація в базі записана у звичайному вигляді чи закодована; коли останній раз обновлялась інформація; яка кількість записів у базі тощо.

Проведення експертизи мережного програмного забезпечення і даних вимагає відповіді на такі питання: яке програмне забезпечення використано для функціонування комп'ютерної мережі; чи ліцензоване воно; яка модель взаємодії відкритих систем; яким чином здійснено сполучення комп'ютерів мережі; чи є вихід у регіональні та глобальні комп'ютерні мережі; які комп'ютери є серверами мережі; у який спосіб здійснено передачу інформації на цьому підприємстві, в установі, організації на вузли комп'ютерної мережі; чи застосовано комп'ютерні паролі, ідентифікаційні коди для обмеження доступу до інформації; в якому вигляді їх використано; чи трапляються збої в роботі окремих програм і комп'ютерів під час функціонування їх у мережі; які причини цих збоїв; яку інформацію передають, зберігають, обробляють і модифікують із застосуванням комп'ютерної мережі тощо.

Питання для самоконтролю:

1. *Назвіть елементи криміналістичної характеристики злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій.*
2. *Розкрийте способи вчинення злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій.*
3. *Охарактеризуйте особу комп'ютерного злочинця.*
4. *Дайте характеристику типовій «слідовій картині» злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій.*

5. *Назвіть типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій.*
6. *Розкрийте особливості проведення огляду машинних носіїв, документів, приміщення при розслідуванні даного виду злочинів.*
7. *Назвіть перелік питань, які можуть ставитися на вирішення комп'ютерно-технічної експертизи.*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Біленчук П.Д.* Комп'ютерна злочинність: навчальний посібник / П.Д. Біленчук, Б.В. Романюк, В.С. Цимбалюк та ін. – К.: Атіка, 2002. – 240 с.
2. *Бірюков В.В.* Використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації у процесі розслідування: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.В. Бірюков; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2001. – 20 с.
3. Виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються у сфері інформаційних технологій: наук. – практ. посіб. / Б.В. Романюк та ін. – К.: Видавець Паливода А.В., 2004. – 144 с.
4. *Голубєв В.О.* Розслідування комп'ютерних злочинів / В.О. Голубєв. – Запоріжжя: ЗІДМУ, 2003. – 296 с.
5. *Горбаньов І.М.* Особливості методики розслідування порушень авторського права щодо незаконного відтворення та розповсюдження комп'ютерних програм: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І.М. Горбаньов; Академія адвокатури України. – К., 2007. – 20 с.
6. *Карчевський М.В.* Злочини у сфері використання комп'ютерної техніки: навчальний посібник / М.В. Карчевський. – К.: Атіка, 2010. – 168 с.
7. *Козак Н.С.* Криміналістичні прийоми, способи і засоби виявлення, розкриття та розслідування комп'ютерних злочинів: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н.С. Козак; Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2011. – 18 с.
8. Комп'ютерний тероризм: практика запобігання, протидії, розслідування: кримінолого-криміналістичний аналіз та правові, управлінські і тактико-технологічні засади запобігання, протидії, розслідування комп'ютерних терористичних актів: навч. посібник / П.Д. Біленчук і ін.; заг. ред. П.Д. Біленчук; Хмельниц. держ. центр наук. – техн. і екон. інформації, Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Хмельницький: Хм. ЦНТЕІ, 2008. – 258 с.
9. *Мотлях О.І.* Методика розслідування комп'ютерних злочинів: монографія / О.І. Мотлях. К.: Освіта України, 2010. – 236 с.
10. Особливості розкриття та розслідування кіберзлочинів: методичні рекомендації / В.І. Фаринник, О.І. Зачек, О.В. Захарова та ін.; за ред.

В. І. Фаринника. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 92 с.
11. *Паламарчук Л. П.* Розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій / Л. П. Паламарчук. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. – 144 с.
12. *Паламарчук Л. П.* Використання спеціальних знань при розслідуванні порушень авторського права щодо незаконного відтворення та розповсюдження комп'ютерних програм / Л. П. Паламарчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 84. – С. 73–77.
13. *Паламарчук Л. П.* Комп'ютерна програма як предмет злочинного посягання / Л. П. Паламарчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 91. – С. 31–33.
14. *Пашнєв Д. В.* Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д. В. Пашнєв; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Харків, 2007. – 18 с.
15. *Погорецький М. А.* Комп'ютерна система як знаряддя вчинення злочину / Погорецький М. А., Шеломенцев В. П. // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. М. Каразіна. Серія «Право». – 2009. – № 872. – Вип. 6. – С. 117–121.
16. *Погорецький М. А.* Міжнародне співробітництво у сфері протидії комп'ютерній злочинності / М. Погорецький, В. Шеломенцев // Юрид. радник. – 2008. – № 6 (26). – С. 6–9.
17. Проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій: навч. посібник / За заг. ред. Р. А. Калюжного. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2002. – 235 с.
18. *Салтевський М. В.* Основи методики розслідування злочинів, скоєних з використанням ЕОМ: навч. посіб. / М. В. Салтевський. – Харків, 2000. – 135 с.
19. *Самойленко О. А.* Особливості розслідування викрадень майна, вчинених із використанням комп'ютерних технологій: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. А. Самойленко; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Харків, 2007. – 20 с.
20. *Тарасюк А. В.* Доказування у справах про несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку у стадії досудового розслідування: монографія / А. В. Тарасюк; Нац. акад. Служби безпеки України. – Х.: ФІНН, 2011. – 191 с.
21. *Щербаковський М. Г.* Розслідування комп'ютерних злочинів: навч. посіб. / М. Г. Щербаковський, Д. В. Пашнєв. – Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 112 с.

РОЗДІЛ 14.
ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ СЛУЖБОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНОЇ З НАДАННЯМ ПУБЛІЧНИХ ПОСЛУГ

ТЕМА 1. ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ СЛУЖБОВИХ ЗЛОЧИНІВ

§ 1. Криміналістична характеристика службових злочинів

Методика розслідування службових злочинів є груповою криміналістичною методикою, що включає в себе видові та особливі (окремі) методики, об'єднані в єдину за таким елементом криміналістичної характеристики злочину, як особа злочинця. Так, службові злочини можуть бути вчинені лише певною категорією осіб – службовими особами, посадовими особами, особами, які надають публічні послуги тощо. Перелік таких осіб визначений чинним законодавством. Лише невелика частка цих злочинів може вчинятися будь-якою особою.

У 2011 та 2014 роках розділ XVII Кримінального кодексу України, який передбачає відповідальність за службові злочини, значно розширено. Якщо до 2011 р. розділ містив назву «Злочини у сфері службової

діяльності», то на сьогодні його назву доповнено також словами: «та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг».

Тому, під назвою групової «методики розслідування службових злочинів» слід розуміти, зокрема, методику розслідування корупційних злочинів (у тому числі хабарництва), методику розслідування зловживання (перевищення) владою чи повноваженнями та методику розслідування службової недбалості.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» корупція – використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей.

До корупційних правопорушень, відповідальність за які передбачена КК України, відносяться діяння, передбачені такими статтями КК України: ст. 368 (Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою), ст. 368–2 (Незаконне збагачення), ст. 368–3 (Підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), ст. 368–4 (Підкуп особи, яка надає публічні послуги), ст. 369 (Пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі), ст. 369–2 (Зловживання впливом) та ст. 370 (Провокація підкупу).

Видова методика розслідування зловживання (перевищення) владою чи повноваженнями включає в себе методики розслідування таких діянь: ст. 364 (Зловживання владою або службовим становищем), ст. 364–1 (Зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми), ст. 365 (Перевищення влади або службових повноважень працівником правоохоронного органу), ст. 365–2 (Зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги).

Методика розслідування службової недбалості є окремою методикою, яка власне і передбачає розслідування службової недбалості, злочину, відповідальність за вчинення якого передбачено ст. 367 КК України.

Крім того, будь-який із зазначених вище злочинів може супроводжуватися службовим підробленням, відповідальність за яке передбачена ст. 366 КК України.

Криміналістична характеристика службових злочинів складається з таких структурних елементів: предмет безпосереднього злочинного посягання, спосіб вчинення злочину, типова «слідова картина», особа злочинця, особа потерпілого.

Предмет безпосереднього злочинного посягання цієї групи злочинів є дуже широким і в цілому характеризується як предмет неправомірної вигоди, яку злочинець бажає отримати для себе, родичів чи третіх осіб.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» неправомірна вигода – це грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи не грошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав.

Найчастіше предметом безпосереднього злочинного посягання цих злочинів є грошові кошти (отримання чи вимагання хабара, пропозиція хабара) або нерухоме та рухоме майно (будинки, квартири, офіси, документи, промислове обладнання, транспортні засоби, побутова техніка тощо).

Переваги – це додаткові матеріальні чи інші вигоди або можливості, які суб'єкт має порівняно з іншими, і які ставлять його в нерівне становище з іншими особами. Переваги можуть полягати, зокрема, у праві на позачергове або першочергове одержання матеріальних благ чи послуг або пільг, наприклад, отримання особою квартири поза чергою.

Під пільгами слід розуміти соціальні та інші пільги, встановлені законодавством для різних категорій осіб, що полягають у звільненні їх від певних обов'язків, або у наданні додаткових можливостей майнового чи немайнового характеру. До майнових пільг можна віднести надбавку до пенсії, зарплати, звільнення від сплати комунальних послуг тощо. До немайнових пільг відносяться додаткові відпуски, безкоштовне санаторно-курортне лікування, скорочення робочого часу тощо. Отримання таких пільг можливе, наприклад, при оформленні суб'єктом документів учасника бойових дій, учасника ліквідації на ЧАЕС тощо.

Послуги також є широким поняттям і можуть включати в себе, наприклад, транспортні послуги, житлово-комунальні послуги, послуги зв'язку, туристичні послуги тощо. Неправомірне отримання таких

послуг відбувається, наприклад, у випадку використання службового автомобіля (чи літака) у приватних цілях.

Нематеріальні активи – це будь-які блага нематеріального характеру (позитивна характеристика, позитивна публікація у пресі, надання престижної роботи, звання, права інтелектуальної власності, права на користування природними ресурсами тощо). Неправомірне отримання таких активів може бути у випадку присвоєння собі твору чи наукових розробок іншої людини, наприклад, отримання патенту на винахід, який насправді зробила інша людина.

Додатковим предметом безпосереднього злочинного посягання службових злочинів може бути визнано особу (її честь, гідність, ділову репутацію), якій пропонується неправомірна вигода іншою службовою особою. Наприклад, у випадку пропозиції неправомірної вигоди службовою особою своєму керівництву за просування по службі чи необґрунтоване надання надбавок до заробітної плати, премій тощо.

Спосіб вчинення злочину як елемент криміналістичної характеристики характеризується сукупністю дій з підготовки, вчинення та приховання злочину, а також обстановкою його вчинення.

Інформація про спосіб вчинення службових злочинів є основою для висунення версій, організації та планування розслідування, обрання напрямків розслідування та визначення першочергових слідчих (розшукових) дій, які необхідно провести при розслідуванні.

Службові злочини характеризуються високим ступенем латентності. Службові особи, які їх вчиняють, роблять усі можливі дії для приховання факту вчинення ними злочину. У зв'язку з цим підготовка до вчинення злочину, як правило, вже включає планування злочинцем способу його приховання. Так, готуючись до вчинення службового злочину, наприклад отримання неправомірної вигоди, особа заздалегідь вчиняє дії щодо його приховування, а саме: підшукує посередника; відкриває банківський рахунок на ім'я одного з родичів або близької особи; складає фіктивні документи про наявність боргу, виграш, сплату послуг тощо; готує неправдиве алібі та ін.

Способи вчинення службових злочинів дуже різноманітні і залежать насамперед від виду злочину, який вчиняється. Найчастіше службові злочини вчиняються для отримання неправомірної вигоди шляхом:

- документальної фальсифікації (створення неофіційної звітності, ведення обліку неіснуючих втрат, створення докумен-

тально неіснуючих зобов'язань, використання підроблених документів, умисне знищення документації). Тобто у цьому випадку отримання неправомірної вигоди пов'язане зі службовим підробленням;

- підкупу (державних посадових осіб, посадових осіб іноземних організацій чи приватних організацій) за для певного сприяння ними в отриманні неправомірної вигоди;
- розкрадання майна (державного чи приватної юридичної особи) шляхом використання свого службового становища;
- зловживання службовим становищем чи впливом;
- перевищення влади чи службового становища;
- невиконання чи неналежного виконання своїх службових обов'язків;
- легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом;
- невиконання судових рішень чи перешкоджання здійсненню правосуддя тощо.

В останні роки безпосереднє вчинення службових злочинів полягає у активних завідомо протиправних діях, що порушують обов'язкові до виконання норми законодавства, правила, інструкції. Зокрема, це: підкуп посадових осіб; інтелектуальна та матеріальна підробка документів; вчинення правочинів за відсутності економічної необхідності, відсутності можливості повернення отриманих матеріальних цінностей, на завідомо невигідних умовах; зняття грошей з банківських рахунків підприємства, організації під звіт без надання звітної документації, з використанням їх на власні потреби; надання грошових кредитів в порушення існуючого порядку; незаконне використання службового становища у процесі приватизації державних підприємств з метою придбання їх у приватну власність або заволодіння значним числом акцій самим чиновником, близькими йому особами; перепродаж земельних ділянок, які знаходились в розпорядженні їх власників; незаконне і явно невигідне відчуження основних засобів виробництва; потурання, сприяння правопорушникам, неприйняття до них заходів; фіктивне прийняття на високооплачувану роботу і незаконне нарахування заробітної плати; сприяння у створенні при державних підприємствах комерційних структур з метою «перекачування» коштів цих підприємств на рахунки окремих фірм; тимчасове запозичення державних або громадських коштів або використання їх не за призначенням, у тому числі нецільове використання

бюджетних коштів; сприяння методам недобросовісної конкуренції на споживчому ринку.

Способи приховання службових злочинів також різноманітні. Вони полягають у прихованні злочину в цілому, прихованні факту участі посадової чи службової особи в злочині (зловживання владою або службовим становищем, перевищення влади або службових повноважень, видавання завідомо неправдивого документа, одержання та провокація неправомірної вигоди), приховання слідів злочину (службове підроблення).

Головними способами приховання службових злочинів є: фальсифікація обліку й звітності; внесення змін до документів; заміна або виготовлення фіктивних документів; знищення документів; штатні переміщення; знищення матеріальних слідів злочину; підписання актів здачі-прийняття замовлених послуг без їх існування, використання посередників; організація неправдивого алібі; оформлення фіктивних договорів; оформлення предмета хабара як офіційну виплату, виграш, благодійний внесок тощо.

Крім того, службове підроблення (як окремий злочин) є способом приховання інших злочинів у сфері службової діяльності, наприклад, зловживання владою і службовим становищем, перевищення влади і службових повноважень, хабарництва тощо.

Обстановка вчинення службових злочинів також завчасно підбирається злочинцем. Зокрема місце та час отримання неправомірної вигоди обирається злочинцем, щоб уникнути можливості бути поміченим. Зазвичай місце вчинення злочину співпадає з місцем перебування особи злочинця (місце роботи чи проживання) або з місцем знаходження предмета посягання. При цьому, службовий кабінет завчасно замикається, чи гроші отримуються через посередників, або ж в іншому місці (не в робочому кабінеті) тощо.

Типова «слідова картина» характеризується наявністю матеріальних та ідеальних слідів.

Матеріальні сліди службових злочинів можна поділити на такі групи:

- документи (адміністративні, відомчі, бухгалтерські, особисті тощо);
- предмети, пов'язані зі злочинною діяльністю;
- приміщення (службові, житлові, складські тощо);
- товарно-матеріальні цінності та грошові кошти;
- електронні носії інформації (комп'ютери, диски, дискети тощо).

Матеріальні сліди наявні насамперед в різноманітних документах (договорах, даних бухгалтерського обліку, рішеннях суду тощо). Матеріальними слідами також є сліди підробки документів (травлення, підчистка, виправлення, дописки тощо). При цьому, документи є основними матеріальними слідами, які залишаються при вчиненні службових злочинів у зв'язку з тим, що реалізація владних повноважень або виконання службових обов'язків є майже неможливими без їх документування. У документах завжди залишається різного роду інформація (сліди), яка має значення при розкритті та розслідуванні злочину. Документи можна поділити на такі групи: адміністративного характеру; бухгалтерської звітності; різноманітні неофіційні документи (чернетки, записки, розрахунки тощо); аналітичні (довідки, звіти); технологічні; плануючі; товарознавчі; статистичні.

Важливе значення мають також ідеальні сліди злочину, які збереглися в пам'яті свідків (працівників підприємств чи органів влади, де особа працює; працівників органів та установ, в яких злочинець отримував пільги чи переваги; осіб, які випадково спостерігали вчинення злочину тощо).

Особа злочинця є одним із найбільш важливих елементів криміналістичної характеристики службових злочинів, оскільки спосіб злочину та сліди злочинної діяльності чи бездіяльності зумовлені особистими якостями злочинця.

Службові злочини вчиняються лише певною категорією осіб (спеціальними суб'єктами) – особами, які мають певну посаду (владу) чи виконують певні службові повноваження. Так, ці злочини вчиняють:

- службова особа (ст.ст. 364, 365, 366, 367, 368, 368–2, 369, 370 КК України);
- службова особа юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми (ст.ст. 364–1, 365–1, ч.ч. 3 і 4 ст. 368–3 КК України);
- особа, яка надає публічні послуги (ст. 365–2, ч.ч. 3 і 4 ст. 368–4 КК України);
- особа, уповноважена на виконання функцій держави (ч.ч. 2 і 3 ст. 369–2 КК України);
- загальний суб'єкт (ч.ч. 1 і 2 ст. 368–3, ч.ч. 1 і 2 ст. 368–4, 369, ч. 1 ст. 369–2 КК України).

У ч. 3 ст. 18 КК розкривається загальне поняття службових осіб, ними є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноважен-

ням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також постійно чи тимчасово обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною службовою особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Корупційні правопорушення вчиняються особами, визначеними в ч. 1 ст. 3 Закону України «Про запобігання корупції». До них відносяться:

- особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування:

а) Президент України, Голова Верховної Ради України, його Перший заступник та заступник, Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр України, віце-прем'єр-міністри України, міністри, інші керівники центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України, та їх заступники, Голова Служби безпеки України, Генеральний прокурор України, Голова Національного банку України, Голова Рахункової палати, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Голова Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

б) народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати місцевих рад, сільські, селищні, міські голови;

в) державні службовці, посадові особи місцевого самоврядування;

г) військові посадові особи Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів військових формувань, крім військовослужбовців строкової військової служби;

ґ) судді Конституційного Суду України, інші професійні судді, члени, дисциплінарні інспектори Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, службові особи секретаріату цієї Комісії, Голова, заступник Голови, секретарі секцій Вищої ради юстиції, а також інші члени Вищої ради юстиції, народні засідателі і присяжні (під час виконання ними цих функцій);

д) особи рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ, державної кримінально-виконавчої служби, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, податкової міліції, особи начальницького складу органів та підрозділів цивільного захисту;

е) посадові та службові особи органів прокуратури, Служби безпеки України, дипломатичної служби, державної лісової охорони, державної охорони природно-заповідного фонду, центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної податкової політики та державної політики у сфері державної митної справи;

є) члени Національного агентства з питань запобігання корупції;

ж) члени Центральної виборчої комісії;

з) посадові та службові особи інших державних органів, органів влади Автономної Республіки Крим;

- особи, що прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування:

а) посадові особи юридичних осіб публічного права, які не зазначені у пункті;

б) особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги (аудитори, нотаріуси, оцінювачі, а також експерти, арбітражні керуючі, незалежні посередники, члени трудового арбітражу, третейські судді під час виконання ними цих функцій, інші особи, визначені законом);

- особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми.

Більше половини таких злочинів вчиняють чоловіки. Найчастіше такі злочини вчиняють керівники органів державної влади, місцевого самоврядування, керівники підприємств, установ, організацій. У більшості це керівники, які мають досить високі статусні позиції і рівень матеріального достатку, середнього віку (30–45 років), характеризуються високим інтелектуальним рівнем і досвідом роботи.

Зазначені особи мають повну вищу освіту (іноді науковий ступінь). У суспільстві займають високе становище, мають певний вплив на повагу. Мають повноцінні сім'ї. За місцем роботи працюють певний час, на роботі характеризуються позитивно. Головним мотивом їх дій є бажання отримання неправомірної вигоди для себе чи для своїх близьких або родичів.

Особа потерпілого залежить від виду злочину, який вчиняється. Так, зокрема, при вчиненні злочинів, передбачених.ч. 1 і 2 ст. 368–3, ч.ч. 1 і 2 ст. 368–4, 369, ч. 1 ст. 369–2 КК України потерпілим є службова особа юридичної особи приватного права; особа, яка надає пу-

блічні послуги (нотаріус, аудитор, оцінювач тощо), службова особа, якій пропонують чи обіцяють надати неправомірну вигоду. У цьому випадку шкода завдається честі, гідності та діловій репутації такої особи. Потерпілою така особа визнається у випадку повідомлення нею про факт вчинення щодо неї злочину. У разі ж прийняття такої пропозиції особа є співучасником злочину.

Зазначена вище службова особа, яка є потерпілим, має таку ж позитивну характеристику, як і особа злочинця. Особа має сім'ю, постійну роботу, вищу освіту. Характеризується позитивно у суспільстві і за місцем роботи. Має вплив і повагу у суспільстві.

Потерпілими у разі вчинення службовими особами злочинів (наприклад, зловживання чи перевищення влади чи службових повноважень) є фізична особа, якій такими діями завдано шкоду майнову, моральну чи фізичну шкоду – окремі громадяни, або ж юридичні особи, державні органи, державні чи комунальні підприємства, установи, організації, яким завдано майнової шкоди.

§ 2. Типові слідчі ситуації та версії початкового етапу розслідування службових злочинів

Слідча ситуація, яка складається на початковому етапі розслідування службових злочинів, визначає зміст початкового етапу розслідування. Так, слідчий на цьому етапі володіє певною інформацією про обставини вчиненого злочину та про осіб, які його вчинили. Оцінюючи цю інформацію, слідчий може перевірити висунуті версії та спланувати розслідування.

На початковому етапі можуть бути виділені такі ***типові слідчі ситуації***:

- отримана інформація про підготовку до вчинення службового злочину (наприклад, отримання чи передачі неправомірної вигоди), особа того, хто передаватиме/отримуватиме відома;
- отримана інформація про те, що злочин вже було вчинено (неправомірна вигода була передана/одержана в минулому), особа злочинця відома. При цьому, злочинець може визнавати або заперечувати свою винуватість у вчиненні злочину.

Інформація може бути отримана: в результаті проведення контролюючими органами документальної перевірки діяльності підприємства, уста-

нови, організації; із заяви (повідомленням) громадянина про підготовку чи вчинення службового злочину; з матеріалів оперативно-розшукової діяльності (найчастіше інформація отримується від підрозділів по боротьбі з економічною злочинністю); в результаті розслідування інших злочинів (наприклад ухилення від сплати податків, злочинів проти власності).

Оскільки у двох слідчих ситуаціях особа відома, ***слідчі версії*** висуваються щодо цієї особи, а саме:

- має місце вчинення / підготовка до вчинення службового злочину цією особою;
- має місце добросовісна помилка;
- має місце обмова з метою компрометації службової особи.

У разі підготовки до вчинення злочину (наприклад щодо підготовки для отримання неправомірної вигоди) завданням слідчого є забезпечення фіксації факту підготовки чи отримання неправомірної вигоди: планування комплексу слідчих (розшукових) дій (у тому числі і негласних) для фіксації факту вчинення злочину, затримання та обшук особи на місці вчинення злочину, допит затриманого, огляд вилучених у нього предметів та документів, які можуть мати відношення до факту отримання неправомірної вигоди.

Проте, у разі затримання особи під час отримання нею неправомірної вигоди, слідчий повинен також перевірити версію про непричетність особи до вчинення злочину (зокрема, якщо особа мала намір повідомити про факт передачі їй неправомірної вигоди, але не встигла це зробити або ж особа не помітила того, що їй залишили предмети (гроші), які є неправомірною вигодою. Зокрема у випадку, коли гроші знайдені на столі серед паперів або у відкритій чи загальнодоступній шухляді і були непомітними.

Ознаками, які можуть свідчити про підкуп особи є дані про вчинення інших службових кримінальних правопорушень, які пов'язані з отриманням неправомірної вигоди (зловживання владою чи службовим становищем, перевищення влади чи службового становища, службове підроблення, службова недбалість, отримання неправомірної вигоди третьою особою тощо).

У разі вчинення злочину, перевіряється насамперед спосіб його вчинення (підкупу чи передачі/отримання неправомірної вигоди): пряма передача (безпосередньо службовій особі, шляхом перерахування на рахунок особи чи передачі третій особі, яка не є посередником); маскування під законні дії (дарування, отримання премії, виграшу, спадщини, гонорару, повернення боргу тощо).

Версії щодо службової особи, яка отримує неправомірну вигоду перевіряються щодо того, чи є ця особа дійсно службовою особою, чи наділена вона певними повноваженнями, чи має місце зловживання чи перевищення нею повноваженнями. Чи це саме ця службова особа, щодо якої отримано інформацію про факт отримання нею неправомірної вигоди. Чи існують якісь зв'язки між нею і особою, яка пропонує неправомірну вигоду (тобто чи уповноважена особа на прийняття якогось рішення чи вирішення якогось питання особи, яка пропонує/надає неправомірну вигоду). Якщо ж такого немає, тоді необхідно перевіряти версії про помилку чи обмову особи з метою її дискредитації.

У разі підкупу особи (пропозиції чи обіцянки надання неправомірної вигоди) перевіряється особа, яка здійснює такий підкуп, при цьому, крім з'ясування даних щодо її характеристики, перевіряються також джерела походження матеріальних коштів (їх отримання на законних підставах чи здобуття злочинним шляхом (як хабар, в результаті розкрадань, інших економічних злочинів, вимагання тощо); або ж отримання з джерел, що належать злочинній групі чи організованій злочинній організації.

Водночас, залежно від конкретного виду службового злочину, який розслідується, можуть існувати інші типові слідчі ситуації та версії, характерні саме для цього виду злочину.

§ 3. Організація й тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій в ході розслідування службових злочинів

Під час розслідування службових злочинів організація й тактика провадження слідчих (розшукових) дій має свої особливості, які обумовлюються видом службового злочину та обставинами, які підлягають встановленню.

При розслідуванні прийняття *пропозиції чи одержання неправомірної вигоди або ж підкупу (хабарництва)* особи найчастіше проводяться огляд місця події, обшук, слідчий огляд предметів та документів, допити свідків та підозрюваних, а також призначаються судові експертизи.

Огляд місця події зазвичай проводиться відразу після затримання учасників злочину безпосередньо в момент або відразу після його вчинення. Місцем події зазвичай є місце передачі неправомірної ви-

години (службовий кабінет, автомобіль, кафе, зупинка тощо) чи місце зустрічі учасників злочину.

Огляд місця події є складною слідчою (розшуковою) дією, яка складається зі слідчого огляду місцевості (приміщення) та слідчого огляду речей (які залишилися на місці вчинення злочину, які зберегли на собі сліди злочину тощо). Його специфіка полягає в необхідності належної організації охорони місця події з метою недопущення знищення слідів злочину, особливо грошей чи іншого майна, яке було предметом передачі. При цьому ретельному огляду підлягає вся обстановка місця події, оскільки часто учасники злочину в момент їх затримання намагаються заховати якісь предмети чи документи або знищити їх. Доцільно для участі в огляді залучати особу, яка повідомила про вчинення цього злочину.

Огляд місця події, як слідча (розшукова) дія складається з трьох етапів: підготовчого, робочого та заключного (фіксації).

Підготовка до проведення огляду місця події проводиться в два етапи: до виїзду на місце події та безпосередньо на місці події. Підготовчий етап до проведення огляду зазвичай, незалежно від виду вчиненого злочину, включає сталий набір підготовчих дій.

При безпосередній підготовці до проведення огляду місця події до виїзду на місце слідчому необхідно, зокрема:

- визначити коло осіб, які повинні взяти участь в огляді, у тому числі співробітників органів внутрішніх справ, технічних помічників для допоміжних робіт, спеціалістів тощо;
- визначити техніко-криміналістичні засоби, які бажано було б використати для пошуку, виявлення й фіксації слідів, обстановки місця події;
- підготувати пакувальний матеріал, засоби для опечатування, пояснювальні бирки;
- вирішити питання з транспортним засобом, на якому потрібно буде дістатися до місця події і назад;
- по можливості заздалегідь скласти план проведення слідчої (розшукової) дії, визначити завдання кожному з її учасників, попередити про заходи безпеки, вибрати правила й тактичні прийоми огляду.

На місці події слідчий також проводить підготовку до проведення огляду, суть якої полягає у організації огляду: визначення меж огляду, методів огляду, формування завдань та їх розподіл між всіма учасниками огляду. При цьому важливо забезпечити охорону місця події, щоб предмети та документи, які мають відношення до службового

злочину, не було знищено. На цьому етапі слідчий визначається з методом огляду, який може бути концентричним, ексцентричним, фронтальним, секторним, вузловим тощо, а також його повнотою (огляд може бути суцільним чи вибірковим).

Після цього слідчий переходить до етапу безпосереднього огляду, який складається зі стадій статичного огляду та динамічного огляду.

Під час статичного огляду слідчий знайомиться з обстановкою місця події, визначає межі огляду, висуває початкові версії щодо події злочину, способу вчинення злочину. Допоміжні працівники в цей час здійснюють фотографування обстановки місця події.

В ході детального огляду слідчий досліджує окремі предмети та документи обстановки місця події, особливу увагу приділяючи предмету неправомірної вигоди (хабару) та документам, які підтверджують факти отримання неправомірної вигоди чи вчинення інших службових злочинів, пов'язаних з цим. Детальний огляд місця події передбачає також дослідження слідів на упаковці хабара, слідів на предметах, де він лежав (стіл, шухляда, сейф). Детальний огляд цих об'єктів дозволяє підтвердити чи спростувати версію про непричетність особи до вчинення злочину, коли пакет з хабарем було просто залишено в приміщенні.

Огляд місця події може здійснюватися у присутності особи, яка заявила про вчинення злочину і свідків-очевидців. Вони можуть дати пояснення, показати, де відбувалася подія, а також допомогти слідчому відшукати предмети і документи, які можуть мати відношення до кримінального провадження.

Заключний етап – фіксація результатів огляду місця події – полягає в аналізі зібраної інформації та визначенні того, чи досягнута мета огляду. На цій стадії слідчий визначається, які об'єкти обстановки доцільно оглянути додатково, які об'єкти необхідно вилучити.

Результати огляду місця події фіксуються в протоколі огляду. Протокол повинен містити всі обов'язкові реквізити, передбачені ст. 104 КПК України для протоколів слідчих (розшукових) дій.

За необхідності примусового відшукання предмета неправомірної вигоди (хабара) та інших предметів і документів, що мають значення для справи, необхідно проводити ***обшуки*** місця передавання хабара, службових кабінетів, транспортних засобів, житла та інших володінь підозрюваного. Ця слідча (розшукова) дія відноситься до числа невідкладних і проводиться, як правило, в умовах дефіциту часу на підготовку, що вимагає від слідчого уміння швидко приймати правильні рішення.

Гроші, документи щодо службового статусу підозрюваного, бухгалтерські, звітні, розпорядчі та інші документи, що складались у зв'язку із корупційною злочинною та іншою діяльністю, у тому числі, спрямованою на вимагання отримання неправомірної вигоди, вжиття заходів в інтересах особи, яка її пропонувала/передавала, а також технічні засоби, за допомогою яких здійснювалась фіксація обставин злочинної діяльності, підлягають ***тимчасовому вилученню*** під час огляду чи обшуку та подальшому ***арешту майна***.

Предмет неправомірної вигоди (хабар), документи, що пов'язані з отриманням неправомірної вигоди для особи чи третіх осіб, документи, пов'язані з домовленостями між учасниками злочину, а також технічні засоби, що застосовувались для фіксації обставин вчинення злочину, і відповідні носії відео- або аудіо інформації підлягають огляду, а в подальшому, у залежності від завдань слідства, експертному дослідженню.

Допиту в якості свідків підлягають особи, які добровільно повідомили про факти їх підкупу чи інші зловживання, працівники оперативних підрозділів, які викривали факти злочинної діяльності, інші очевидці події злочину, працівники установи, де працює особа злочинця, які можуть повідомити необхідні для справи дані (наприклад факти зловживання службовим становищем, службового підроблення тощо). Зазвичай їх допит проводиться у безконфліктній ситуації, а тому не викликає особливих труднощів.

Будь-який допит як слідча (розшукова) дія поділяється на такі стадії: вступна, вільна розповідь допитуваного, запитання слідчого, заключна.

Призначення вступної стадії допиту полягає у виконанні вимог кримінального процесуального закону, отриманні від допитуваного необхідних відомостей про його особу, створення умов для вільного висловлення ним своїх показань, більш повного вивчення особистості допитуваного і створення найбільш сприятливих умов для застосування обраної тактики допиту.

Безпосередньо допит складається з двох етапів: вільної розповіді допитуваного та поставки запитань. Спочатку особі пропонують у вигляді вільної розповіді розповісти все, що їй відомо про подію, свідком якої вона стала. Після цього, слідчий задає необхідні запитання для уточнення обставин події.

Якщо свідок має певну заінтересованість у результатах розслідування (родичі, колеги по роботі чи близькі підозрюваному особи) і небажання викриття підозрюваного, тактика їх допиту повинна бути спрямована

на викриття неправдивих показань (застосування деталізації показань, роз'яснення ситуації і наслідків неправдивих показань, пред'явлення речових доказів, звернення до позитивних якостей особи тощо).

Якщо свідок не має зацікавленості у результатах розслідування (випадкові свідки – відвідувачі підприємства, рядові працівники інших установ тощо), то тактика їх допиту зводиться до встановлення важливих для справи обставин та відновлення у пам'яті забутих фактів.

Проведення допиту оформлюється протоколом допиту, який складається слідчим з дотриманням вимог, передбачених ст. 104 КПК України. Після проведення допиту особа має право ознайомитися зі складеним протоколом. Вона може заявляти клопотання про внесення до нього змін, доповнень і зауважень, а також власноручно робити такі доповнення і зауваження.

Тактика ***допиту підозрюваних*** залежить від слідчої ситуації (конфліктна чи безконфліктна). Допит підозрюваного у безконфліктній ситуації проводиться за правилами допиту свідків. У підозрюваного з'ясовують, коли і за яких обставин ним було прийнято рішення про вчинення злочину, яким чином вчинявся злочин, чи застосовувалися сліди маскування злочину, як було отримано неправомірну вигоду, чи були інші учасники злочину (посередники) тощо.

Конфліктна ситуація допиту підозрюваного як правило виникає у випадку заперечення особою факту вчинення злочину або ж заперечення своєї причетності до вчинення злочину.

У випадку конфліктної ситуації тактика допиту повинна бути спрямована на деталізацію усіх обставин отримання неправомірної вигоди з метою усунення неправдивості показань.

Якщо допит проводиться у конфліктній ситуації слідчим застосовуються такі тактичні прийоми допиту: деталізація показань, пред'явлення допитуваному документів та інших доказів, звернення до позитивних якостей допитуваного, застосування відеозапису допиту, критичний аналіз показань.

Допит особи, яка вчиняла підкуп службової особи, зазвичай також проводиться у конфліктній ситуації. Тому тактика її допиту також спрямована на усунення суперечностей у показаннях, оскільки така особа може давати неправдиві показання з метою пом'якшення чи уникнення відповідальності.

У цьому випадку з метою схилити особу давати правдиві показання слідчим також застосовується такий тактичний прийом як роз'яснення

допитуваному ситуації, а також можливості звільнення її від кримінальної відповідальності у випадках, передбачених КК України.

При допиті посередника з'ясовують детально всі обставини кримінального правопорушення: хто і за яких обставин залучив його як посередника, хто був ініціатором цього, яку винагороду він отримав за посередництво, коли зустрічався з особами тощо.

Якщо в показаннях раніше допитаних осіб є суперечності, доцільно провести одночасний допит двох раніше допитаних осіб в порядку ч. 9 ст. 224 КПК України.

При розслідуванні фактів неправомірної вигоди (хабарництва) може проводитися ***пред'явлення особи для впізнання*** з метою встановлення особи, якій було передано хабар (якщо він передавався через посередника) чи якщо допитуваний (хабародавець, свідок, посередник) не може назвати прізвище, адресу, посаду підозрюваного.

Пред'явлення для впізнання особи також може проводитися у випадку, коли підозрюваний визнав свою вину, проте не може назвати прізвище особи, яка передавала йому хабар. Пред'явлення для впізнання особи, яка передавала неправомірну вигоду, може проводитися також у випадку спростування причетності особи до отримання неправомірної вигоди (хабара), якщо гроші, інші речі було знайдено у підозрюваного, але він заперечує свою причетність до вчинення злочину, посилаючись на те, що його підставляють.

Пред'явлення для впізнання особи проводиться згідно загальних процесуальних вимог, передбачених ст. ст. 228, 229, 230 КПК України. Ця слідча (розшукова) дія складається з трьох етапів: підготовчого, робочого (безпосереднього) та заключного.

Підготовчий етап передбачає виконання слідчим комплексу дій, спрямованих власне на організацію пред'явлення для впізнання, зокрема: пошук приміщення, в якому буде проводитися впізнання; пошук осіб, серед яких буде проводитися впізнання особи; пошук понятих; організація участі технічних помічників (працівників ОВС, спеціалістів) тощо.

Безпосередньо перед пред'явленням особи для впізнання слідчий також виконує комплекс підготовчих дій, передбачених КПК України: роз'яснює учасникам слідчої (розшукової) дії їх права, пропонує особі, яку впізнають, зайняти будь-яке місце, просить одягти відповідний одяг чи зняти його тощо. Також перед пред'явлення особи для впізнання слідчий допитує особу щодо того, чи зможе він упізнати особу і за якими ознаками.

Власне пред'явлення для впізнання полягає в тому, що особі пропонують впізнати серед пред'явлених осіб злочинця та вказати, за якими ознаками він упізнав його.

На заключній стадії слідчим складається протокол пред'явлення для впізнання, в якому фіксується хід упізнання, його результати (чи було упізнано особу) та описується, за якими ознаками її упізнали.

Під час розслідування *зловживання вдалою, службовим становищем чи повноваженнями, а також перевищення влади чи службових повноважень* найбільш типовими першочерговими слідчими (розшуковими) діями є огляд предметів документів, допит свідків, обшук і допит підозрюваних.

Огляд документів і допит свідків спрямовані на одержання первинних даних про зловживання службовим становищем. Первинні документи зіставляються з даними статистичної звітності, наказами про штатні переведення, заохочення, офіційні обов'язки посадових осіб і фактично виконувану ними роботу, використання майна, транспортних засобів тощо.

При розслідуванні фактів *службової недбалості* слід починати з огляду матеріальних цінностей, продукції неналежної якості, результатів неякісних послуг тощо, які були результатом службової недбалості особи з метою встановлення їхньої кількості, характеру, ступеня ушкодження, умов збереження тощо – характеру та розміру заподіяної шкоди.

При розслідуванні цього злочину перевіряється також версія про те, чи не була використана ситуація, що виникла внаслідок допущеної службової недбалості, для вчинення іншого злочину або його приховування.

Насамперед при розслідуванні необхідно допитати свідків для з'ясування ставлення службової особи до своїх обов'язків, її особистих якостей, поведінки, що впливали на виконання службових обов'язків, реагування її на недоліки в діяльності установи, організації, на факти систематичного недбалого, несумлінного виконання нею службових обов'язків.

Допит підозрюваного повинен бути спрямований на ретельну фіксацію показань службової особи з приводу кожного факту службової недбалості, а також усіх обставин із посиланнями на документи та інші джерела доказів. Необхідно перевірити його посилання на необережність потерпілих, невідворотність шкідливих наслідків, нена-

лежні з об'єктивних причин умови збереження матеріальних цінностей тощо, а також чи мали місце факти попереднього повідомлення ним про це керівництва.

§ 4. Використання спеціальних знань в ході розслідування службових злочинів

Під час розслідування службових злочинів, як і під час розслідування будь-яких інших злочинів, слідчим можуть бути застосовані всі передбачені КПК України процесуальні форми використання спеціальних знань, зокрема: залучення спеціаліста до участі в проведенні слідчих (розшукових) дій; залучення експерта для проведення судової експертизи; допит експерта, а також не процесуальні – отримання усних консультацій чи письмових роз'яснень спеціаліста.

Спеціаліст залучається до участі в проведенні слідчої (розшукової) дії для надання технічної допомоги слідчому: у проведенні фотографування, відеозапису, складення схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи. Спеціаліст також звертає увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням та фіксацією доказової інформації під час проведення слідчої (розшукової) дії: на місця можливого виявлення слідів; на окремі сліди; на основі своїх знань пояснює причиново-наслідковий зв'язок між певними подіями та залишеними слідами.

Консультативна допомога фахівця полягає в усних консультаціях чи письмових роз'ясненнях спеціаліста щодо певних обставин, які цікавлять слідчого. Такими спеціалістами можуть бути економісти, які пояснять слідчому, у яких документах може бути інформація, що свідчить про вчинення службового злочину, яка це інформація, якого змісту повинна бути ця інформація тощо. Ними можуть бути також технічні спеціалісти (фахівці з роботи певного обладнання чи механізмів), які нададуть консультації щодо правильної роботи обладнання чи можливих помилках в його роботі. Вказана інформація важлива для слідчого при розслідуванні службової недбалості.

Залежно від слідчої ситуації та за необхідності встановити конкретні обставини і з'ясувати окремі питання, для встановлення яких необхідні спеціальні знання, можуть бути проведені судові експертизи.

При розслідуванні службової недбалості можуть призначатися такі види судових експертиз: ***судово-товарознавча*** (для визначен-

ня приналежності товару до певного класу, визначення якісних змін товарної продукції (переробка, підробка, недотримання технології виготовлення товару тощо), встановлення правильності нанесення маркування серійних номерів тощо), ***судово-технологічна*** – для встановлення правильності збереження товарів та їхнього транспортування; ***судово-технічна*** – для вирішення питань щодо причин псування устаткування, ***судово-економічна*** – для встановлення розмірів заподіяних збитків, ***криміналістичні експертизи*** (трасологічна, техніко-криміналістична експертиза документів, почеркознавча) – для дослідження слідів, документів, підписів тощо.

У кримінальних провадженнях про отримання неправомірної вигоди найчастіше проводяться криміналістичні експертизи: дактилоскопічна (для визначення наявності слідів пальців рук підозрюваного на предметі неправомірної вигоди); почеркознавча (для встановлення особи, яка виконала рукописний текст, встановлення факту підробки підпису тощо), техніко-криміналістична експертиза документів (для встановлення фактів підробки документів).

Також проводять ***судово-економічні експертизи*** для визначення розміру завданих збитків. Зокрема, суттєве значення має встановлення експертом характеру і розміру економічних збитків, заподіяних державі внаслідок таких діянь службових осіб.

Важливе значення для розслідування фактів неправомірної вигоди також мають експертизи спеціальних хімічних речовин, судово-фоноскопічні, судово-авторознавчі, судово-біологічні експертизи.

Експертиза спеціальних хімічних речовин призначається з метою вирішення завдань, пов'язаних із виявленням на предметі хабара та інших предметах і документах хімічних речовин, що були використані в ході тактичної операції з викриття хабарників (при використанні мічених грошей); визначення родової і спільної групової належності цих речовин.

Експертиза відеозвукозапису може призначатись для вирішення двох різновидів завдань: а) встановлення технічних умов і технології отримання відеозвукозапису; б) ототожнення особи за фізичними параметрами голосу. Зокрема, у справах цієї категорії частіше за все експертному дослідженню піддаються технічні пристрої, за допомогою яких здійснювалась фіксація переговорів між учасниками злочину, і відповідні фонограми або відеофонограми. Головними завданнями при цьому є встановлення безперервності запису.

Допит експерта є похідною від експертизи процесуальною формою використання спеціальних знань.

Пояснення експерта можуть стосуватися таких положень висновку: обраної методики дослідження; використання в експертизі науково-технічних засобів та їх можливостей; критеріїв оцінки, яких дотримувався експерт при дослідженні; окремих термінів і формулювань, що були використані тощо.

Допит може проводитися не тільки щодо наданого експертом висновку, але і повідомлення про неможливість вирішення поставлених питань. В останньому разі предмет допиту можуть становити обставини, що перешкоджають одержанню позитивного результату дослідження та умови його досягнення. Тоді результати допиту експерта можуть бути підставою для призначення додаткової чи повторної експертизи того ж виду або зовсім іншої експертизи, а також для проведення слідчих (розшукових) дій для збору додаткових матеріалів для цього.

Питання для самоконтролю:

1. *Дайте криміналістичну характеристику службових злочинів та назвіть її елементи. Які особливості особи злочинця цієї категорії злочинів?*
2. *Які типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування службових злочинів?*
3. *Які типові слідчі версії початкового етапу розслідування службових злочинів?*
4. *Назвіть особливості тактики проведення окремих слідчих (розшукових) дій при розслідуванні певних видів службових злочинів.*
5. *Яким чином використовуються спеціальні знання при розслідуванні службових злочинів?*
6. *Які види експертиз призначаються при розслідуванні службових злочинів?*

Список використаних та рекомендованих джерел:

1. *Балонь А. Б.* Методика розслідування злочинів, вчинених з використанням службовою особою своїх повноважень: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. Б. Балонь; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2015. – 22 с.

2. *Бантишев О. Ф.* Поняття злочинів у сфері службової діяльності та їх розслідування: навч. посіб. / О. Ф. Бантишев, П. Т. Дорошенко, О. О. Климчук, В. В. Шмигельський. – Трускавець: МПНВКП фірма «Плеяда», 2006. – 141 с.
3. *Бондаренко Д. А.* Розслідування зловживань владою або службовим становищем та перевищень влади або службових повноважень (криміналістична характеристика та початковий етап розслідування): автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д. А. Бондаренко; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2009. – 16 с.
4. *Жупіна О. С.* Розслідування насильницьких злочинів, вчинених працівниками органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. С. Жупіна; Акад. адвокатури України. – Київ, 2014. – 19 с.
5. *Науменко Ю. О.* Поняття службових та посадових злочинів / Ю. О. Науменко // Вісник Академії митної служби України. Серія: «Право». – 2011. – № 2. – С. 136–140.
6. Поняття злочинів у сфері службової діяльності та їх розслідування: навч. посібник / О. Ф. Бантишев и др. – Трускавець: МПНВКП фірма «Плеяда», 2006. – 142 с.
7. *Пчеліна О. В.* Використання спеціальних знань у галузі економіки під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності / О. В. Пчеліна // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) – С. 1–14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14povssd.pdf.
8. *Пчеліна О. В.* Службова діяльність як об'єкт криміналістичного дослідження / О. В. Пчеліна // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки». Том 26. – 2013. – № 1. – С. 272–277.
9. *Степанюк Р. Л.* Основи комплексної методики розслідування службових злочинів корупційної спрямованості, вчинених у бюджетній сфері України Р. Л. Степанюк // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 659–664. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_2_105.pdf.
10. *Шмаль Л.* Особливості проведення обшуку при розслідуванні злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг / Л. Шмаль // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 1. – С. 71–77.

ЗАГАЛЬНИЙ СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ТА РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Автотранспортна експертиза: підруч. / В.К. Доля, Ю.О. Давідіч, А.І. Лозовий та ін. – Х.: ХНАМГ, 2011. – 422 с.
2. *Агапов П.* Бандитизм и организация преступного сообщества (преступной организации): проблемы соотношения / П. Агапов // Законность. – 2002. – № 4. – С. 46–49.
3. *Аксьонов Г.О.* Попередження, розкриття та ліквідація наслідків терористичних актів на території підрозділу ОВС (управлінський та цивільно-правовий аспекти): навчальний посібник / Г.О. Аксьонов, М.В. Возник, О.О. Лов'як та ін. – К.: КНТ, 2005. – 88 с.
4. *Анапольська А.І.* Розслідування шахрайств і пов'язаних із ними злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних розрахунків: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.І. Анапольська; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 18 с.
5. *Андрєєв О.О.* Розслідування вбивств, вчинених неповнолітніми: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.О. Андрєєв; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 20 с.
6. *Анохін А.М.* Предмет доказування у кримінальних провадженнях про дорожньо-транспортні пригоди: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.М. Анохін; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2013. – 16 с.
7. *Антипенко В.Ф.* Борьба с современным терроризмом. Международно-правовые подходы / В.Ф. Антипенко. – М.: ЮНОНА-М, 2002. – 723 с.
8. *Антонян Ю.М.* Преступность и психические аномалии / Ю.М. Антонян, С.В. Бородин; отв. ред. В.Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1987. – 298 с.
9. *Антощук А.О.* Початковий етап розслідування вбивства матір'ю своєї новонародженої дитини: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.О. Антощук; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 18 с.
10. *Арешонков В.В.* Озброєність банди: кримінально-правові та криміналістичні питання / В.В. Арешонков, А.А. Вознюк // Криміналістичний вісник. – 2013. – № 1 (19). – С. 15–22.
11. *Аркуша Л.І.* Легалізація (відмивання) доходів, одержаних у результаті організованої злочинної діяльності: характеристика, виявлення, розслідування: монографія / Л.І. Аркуша; Одес. нац. юрид. акад. – О.: Юридична література, 2010. – 375 с.
12. *Архипов О.М.* Загально-теоретичні проблеми системи екологічних злочинів / О.М. Архипов // Правова держава. – 2005. – № 8. – С. 109–118.
13. *Балабко В.В.* Кримінальна відповідальність медичних працівників за злочини проти життя та здоров'я особи: автореф. дис. … канд. юрид.

наук: 12.00.08 / В. В. Балабко; Ген. прокуратура України, Нац. акад. прокуратури України. – К., 2013. – 20 с.
14. *Балакин В. Д.* Экспертиза дорожно-транспортных происшествий учебное пособие / В. Д. Балакин. – Омск: Изд-во СибАДИ, 2005. – 136 с.
15. *Балонь А. Б.* Методика розслідування злочинів, вчинених з використанням службовою особою своїх повноважень: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. Б. Балонь; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2015. – 22 с.
16. Бандитизм. Расследование и прокурорский надзор: Учеб. пособие / Никитин Л. Н., Рохлин В. И., Серова Е. Б., Степанов А. А. – СПб, 1998. – 56 с.
17. *Бантишев О. Ф.* Поняття злочинів у сфері службової діяльності та їх розслідування: навч. посіб. / О. Ф. Бантишев, П. Т. Дорошенко, О. О. Климчук, В. В. Шмигельський. – Трускавець: МПНВКП фірма «Плеяда», 2006. – 141 с.
18. *Бахин В. П.* Тактика – профессионализм и мастерство в общении / В. П. Бахин: Учебное пособие. – К.: Изд–во Семенко Сергея, 2006. – 108 с.
19. *Белкин Р. С.* Принципы формирования частных криминалистических методик / Р. С. Белкин; под ред. Т. В. Аверьяновой, Р. С. Белкина // Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования. – М.: Новый юрист, 1997. – 400 с.
20. *Берназ В. Д.* Стратегическоее планирование при расследовании преступлений. Современное состояние и развитие криминалистики. Сборник научных трудов / Под ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. – Х.: Апостиль, 2012. – С. 123–136.
21. *Берназ В. Д.* Тактичні, стратегічні криміналістичні та оперативно розшукові операції: порівняльний аналіз / В. Д. Берназа // «Процесуальні, тактичні та психологічні проблеми, тенденції і перспективи вдосконалення досудового слідства». – ОДУВС 30 травня 2008р. – Одеса: Одеський державний університет. – 2008. – С. 120–126.
22. *Берназ В. Д.* Формирование направлений расследования – важнейшая функция стратегии в следственной деятельности / В. Д. Берназа // Південноукраїнський правничий часопис. – 2011. – № 3. – С. 87–92.
23. *Бишевець О. В.* Психологічний вплив у кримінальному провадженні: теорія і практика: монографія / О. В. Бишевець – К.: Істина, 2013. – 152 с.
24. *Бишевець О. В.* Тактико-психологічне забезпечення проведення окремих слідчих (розшукових) дій: навч посібник / О. В. Бишевець / За ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Алерта, 2015. – 140 с.
25. *Біленчук П. Д.* Комп'ютерна злочинність: навчальний посібник / П. Д. Біленчук, Б. В. Романюк, В. С. Цимбалюк та ін. – К.: Атіка, 2002. – 240 с.
26. *Білоус В. В.* Проблеми методики розслідування фіктивного підприємництва: Автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. В. Білоус; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.

27. *Бірюков В. В.* Використання комп'ютерних технологій для фіксації криміналістично значимої інформації у процесі розслідування: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. В. Бірюков; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2001. – 20 с.
28. *Бодня І. О.* Способи вчинення хуліганств групою неповнолітніх / І. О. Бодня // Південноукраїнський правничий часопис. – 2012. – № 3. – С. 199–201: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pupch_2012_3_74.pdf.
29. *Бондар В. С.* Проблеми теорії і практики використання спеціальних криміналістичних знань в розслідуванні крадіжок з проникненням у житло: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. С. Бондар; Академія адвокатури України. – К., 2008. – 20 с.
30. *Бондар В. С.* Проблеми теорії та практики застосування спеціальних криміналістичних знань у розслідуванні квартирних крадіжок: монографія / В. С. Бондар, М. Я. Сегай; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. – 311 с.
31. *Бондаренко Д. А.* Розслідування зловживань владою або службовим становищем та перевищень влади або службових повноважень (криміналістична характеристика та початковий етап розслідування): автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д. А. Бондаренко; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2009. – 16 с.
32. *Бордюгов Л. Г.* Судово-екологічна експертиза основна форма використання спеціальних знань під час розслідування злочинів проти довкілля / Л. Г. Бордюгов // Криміналістичний вісник: наук. – практ. зб. – К.: Ін Юре, 2008. – № 2 (10). – С. 67–72.
33. *Бояров В. І.* Деякі питання організації і тактики огляду місця події під час розслідування масових заворушень / В. І. Бояров, Н. В. Глінська-Тарасова // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – № 1. – С. 6–12.
34. *Бояров В. І.* Деякі питання організації і тактики огляду місця події під час розслідування масових заворушень / В. І. Бояров, Н. В. Глінська-Тарасова // Часопис Академії адвокатури України. – 2014. – № 1. – С. 6–12.
35. *Бояров В. И.* Некоторые особенности первоначального этапа расследования массовых беспорядков / В. И. Бояров, П. В. Шалдырван // Криминалистика и судебная экспертиза: Межведомственный научно-методический сборник. – К.: Министерство юстиции Украины, 2001. – Вып. № 50. – С. 85–93.
36. *Бояров В. И.* Некоторые особенности первоначального этапа расследования массовых беспорядков / В. И. Бояров, П. В. Шалдырван // Криминалистика и судебная экспертиза: Межведомственный научно-методический сборник. – К.: Министерство юстиции Украины, 2001. – Вып. № 50. – С. 85–93.

37. *Бояров В.І.* Особливості методики розслідування вбивств, скоєних в умовах протистояння злочинних угруповань: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.І. Бояров; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 16 с.
38. *Бущан О.П.* Використання спеціальних знань при розслідуванні економічних злочинів / О.П. Бущан // Проблеми законності. – 2000. – Вип. 42. – С. 195–200.
39. В'юнник Д.Ю. Методика розслідування крадіжок автотранспортних засобів: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д.Ю. В'юнник; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». – Х., 2012. – 19 с.
40. *Вакуленко О.Ф.* Виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з наданням послуг у сфері грального бізнесу: метод. рек. / О.Ф. Вакуленко, А.А. Вознюк, О.О. Волков та ін. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 72 с.
41. *Васильев А.Н.* Проблемы методики расследования отдельных видов преступлений / А.Н. Васильев. – М.: ЛексЭст, 2002. – 76 с.
42. Вбивства на замовлення: попередження та розкриття: курс лекцій / Д.Й. Никифорчук та ін. – К.: КНТ, 2009. – 160 с.
43. *Весельський В.К.* Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. для студ ВНЗ / О.О. Алєксєєв, В.К. Весельський, В.В. Пясковський // МВС України. НАВС. – Київ: ЦУЛ, 2013. – 277 с.
44. *Весельський В.К.* Сучасні можливості використання даних про спосіб вчинення злочину в боротьбі зі злочинністю / В.К. Весельський, С.М. Зав'ялов, В.В. Пясковський. – К.: КНТ, 2009. – 160 с.
45. *Весельський В.К.* Торгівля людьми в Україні (проблеми розслідування): навчальний посібник / В.К. Весельський, В.В. Пясковський. – К.: КНТ, 2007. – 268 с.
46. Взаємодія при розслідування економічних злочинів: монографія / Кол. авт. А.Ф. Волобуєв, І.М. Осика, Р.Л. Степанюк та ін.; За заг. ред. д–ра юрид. наук, професора А.Ф. Волобуєва. – Х.: «Курсор», 2009. – 320 с.
47. *Виноградова А.І.* Розслідування порушень законодавства про захист рослин: навч. посібник / А.І. Виноградова; за ред. проф. М.А. Погорецького. – К.: Алерта, 2015. – 180 с.
48. *Виноградова А.І.* Розслідування порушень законодавства про захист рослин: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.І. Виноградова; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 19 с.
49. Виявлення та розслідування злочинів, що вчиняються у сфері інформаційних технологій: наук. – практ. посіб. / Б.В. Романюк та ін. – К.: Видавець Паливода А.В., 2004. – 144 с.
50. *Вовчанська О.А.* Розслідування незаконного перевезення наркотичних засобів залізничним транспортом: автореф. дис. … канд. юрид.

наук: спец. 12.00.09 / О. А. Вовчанська; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2014. – 20 с.

51. *Вознюк А. А.* Характеристика осіб, які вчиняють злочини, пов'язані із зайняттям гральним бізнесом / А. А. Вознюк, Р. О. Пиняга // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 4 (59). – Ч. 1. – С. 96–102.
52. *Волженкин Б. В.* Преступления в сфере экономической деятельности (экономические преступления) / Б. В. Волженкин. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. – 208 с.
53. *Волженкин Б. В.* Экономические преступления / Б. В. Волженкин. – СПб.: Юрид. центр пресс, 1999. – 312 с.
54. *Волобуєв А. Ф.* Наукові основи комплексної методики розслідування корисливих злочинів у сфері підприємництва: Автореф. дис… д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. Ф. Волобуєв; Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2002. – 42 с.
55. *Волобуєв А. Ф.* Протидія легалізації майна, здобутого злочинним шляхом. Проблеми та шляхи їх вирішення / А. Ф. Волобуєв // Вісник прокуратури. – 2003. – № 1. – С. 54–58.
56. *Гавриш С. Б.* Экологические преступления: квалификация и методика расследования / С. Б. Гавриш, В. Г. Грузкова. – Харків, 1994. – 224 с.
57. *Галаган В. І.* Процесуальний порядок і тактика одержання зразків для експертного дослідження у кримінальному судочинстві України: монографія / В. І. Галаган, О. В. Козак. – Донецьк: ТОВ «ВПП «ПРОМІНЬ», 2012. – 240 с.
58. *Галаган В. І.* Особливості методики розслідування нерозкритих грабежів та розбоїв минулих років: монографія / В. І. Галаган, М. О. Яковенко / МВС України, Луган. держ. ун–т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 256 с.
59. *Галаган В. І.* Проведення ексгумації трупа у кримінальному судочинстві України: монографія / В. І. Галаган, М. Й. Кузик. – Луганськ: СПД Рєзніков В. С., 2012. – 196 с.
60. *Гетманцев Д. О.* Азартна гра в Україні та за кордоном. Нарис сучасної теорії правового регулювання ігор на гроші: монографія / Д. О. Гетманцев. – К.: ТОВ «СЕЕМ Принт», 2008. – 209 с.
61. *Глонти Г.* Торговля людьми с целью сексуальной эксплуатации: Реалии и Перспективы (криминологический анализ проституции, порнобизнеса и трефикинга): монография / Г. Глонти: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.traccc.cdn.ge.
62. *Головіна В. П.* Основи методики розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів, здобутих злочинним шляхом, з використанням кредитно-банківської системи: Автореф. дис… канд. юрид. наук: спец.

12.00.09 / В. П. Головіна; Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – 22 с.

63. *Головкін С. В.* Криміналістична характеристика шахрайства відносно власності особи та її використання на початковому етапі розслідування: монографія / С. В. Головкін, А. В. Іщенко; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 159 с.
64. *Голубєв В. О.* Розслідування комп'ютерних злочинів / В. О. Голубєв. – Запоріжжя: ЗІДМУ, 2003. – 296 с.
65. *Гончарова Т. А.* Первоначальный этап расследования терроризма: Дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09. / Т. А. Гончарова. – М., 2006. – 199 с.
66. *Горбаньов І. М.* Особливості методики розслідування порушень авторського права щодо незаконного відтворення та розповсюдження комп'ютерних програм: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. М. Горбаньов; Академія адвокатури України. – К., 2007. – 20 с.
67. *Горбасенко П. В.* Загальні положення методики розслідування торгівлі людьми: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. С. Горбасенко; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – К., 2013. – 22 с.
68. Гральний бізнес: історія та правове регулювання / М. А. Погорецький, З. М. Топорецька. – К.: ВД «Дакор», 2014. – 104 с.
69. *Гульман Б. Л.* Сексуальные преступления / Б. Л. Гульман. – Харьков, 1994. – 158 с.
70. *Гурочкин Ю. Д.* Проблемные вопросы производства судебно-медицинских экспертиз по поводу профессиональных правонарушений медицинских работников / Ю. Д. Гурочкин, В. В. Кокутин, Ю. И. Соседко // Вестник криминалистики – М.: Спарк, 2003. – Вып. 2 (6). – С. 67–69.
71. *Даньшин М. В.* Слідчі стуації початкового етапу розслідування терористичного акту / М. В. Даньшин // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Х., 2007. – Вип. 7 – С. 51–56.
72. *Дехтярьов Є. В.* Особливості розслідування шахрайств, вчинених у сфері виконання господарсько-договірних зобов'язань: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Є. В. Дехтярьов; Акад. адвокатури України. – К., 2011. – 19 с.
73. *Диканова Т. А.* Борьба с таможенными преступлениями и отмыванием «грязных» денег: метод. пособ. / Т. А. Диканова, В. Е. Осипов. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 310 с.
74. *Диканова Т. А.* Расследование контрабанды: практическое пособие. / Т. А. Диканова. – М.: Юристъ, 1999. – 208 с.
75. Діяльність органів внутрішніх справ по запобіганню торгівлі людьми: навч. посібник / ред. О. М. Бандурка. – Х.: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2001. – 244 с.

76. *Дорогих В. М.* Адміністративно-правове регулювання грального бізнесу в Україні: дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 / В. М. Дорогих. – К., 2003. – 197 с.
77. Дорожньо-транспортні пригоди. Особливості розслідування / А. М. Шабадей, С. О. Шевцов, К. В. Дубонос. – Харків: Факт, 2003. – 119 с.
78. *Дубонос К. В.* Розслідування обставин дорожньо-транспортних пригод / К. В. Дубонос, С. О. Шевцов. – Харків: Факт, 2003. – 191 с.
79. *Дудоров О.* Злочини у сфері господарської діяльності: кримінально-правова характеристика: монографія / О. Дудоров. – К.: Юридична практика, 2003. – 924 с.
80. *Дунаєвська Л. Г.* Особливості початкового етапу розслідування злочинів, скоєних при наданні медичної допомоги: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л. Г. Дунаєвська; Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2006. – 18 с.
81. *Дунаєвська Л. Г.* Проведення огляду в кримінальних провадженнях щодо неналежного виконання професійних обов'язків медичними або фармацевтичними працівниками / Л. Г. Дунаєвська // Вісник Вищої кваліфікаційної комісії суддів України. – 2014. – № 2. – С. 31–36.
82. *Дунаєвська Л. Г.* Розслідування злочинів, вчинених під час надання медичної допомоги: монографія / Л. Г. Дунаєвська. – К.: АДС УМКЦентр, 2012. – 168 с.
83. *Дунаєвська Л. Г.* Тактика проведення окремих слідчих дій на початковому етапі розслідування злочинів, вчинених під час надання медичної допомоги / Л. Г. Дунаєвська // Сучасне українське медичне право: монографія / За заг. ред. С. Г. Стеценка. – К.: Атіка, 2010. – С. 153–178.
84. *Дячук В. І.* Використання спеціальних знань при розслідуванні дорожньо-транспортних подій: навч. посіб. / В. І. Дячук, М. П. Климчук, О.А Губська. – К.: Вид-во ТОВ «НВП Інтерсервіс», 2012. – 220 с.
85. Експертизи в судовій практиці / Т. М. Арсенюк та ін.; за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.
86. *Ємельянов В. П.* Терористичні злочини: кримінально-правові характеристика та питання вдосконалення антитерористичного законодавства: монографія / В. П. Ємельянов, Л. В. Новікова, М. В. Семикін; За заг. ред. докт. юрид. наук, проф. В. П. Ємельянова. – Харків: вид-во «Кроссроуд», 2007. – 216 с.
87. *Єфімов М. М.* Криміналістична характеристика та особливості розслідування хуліганства: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М. М. Єфімов; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2012. – 20 с.
88. *Єфімов М. М.* Організація і тактика розслідування хуліганства: навч. – практ. посібник / М. М. Єфімов. – Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2013. – 158 с.

89. *Жвалюк В.* Борьба с отмыванием денег: Украина в контексте международных усилий / В. Жвалюк // Вестник налоговой службы Украины. – 2001. – № 38. – С. 3–5.
90. *Жупіна О. С.* Розслідування насильницьких злочинів, вчинених працівниками органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. С. Жупіна; Акад. адвокатури України. – Київ, 2014. – 19 с.
91. *Журавель В.* Принципи формування окремих криміналістичних методик розслідування злочинів / В. Журавель // Вісник Національної академії правових наук України зб. наук. пр. – Харків, 2011. – № 1 (64). – С. 173–183.
92. *Журавель В. А.* Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції: монографія / В. А. Журавель. – Х.: Апостіль. – 2012. – 304 с.
93. *Журавлев С. Ю.* Торговля людьми: механизм преступной деятельности, методика расследования: научно-практическое пособие / С. Ю. Журавлев, А. М. Пигаев. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 216 с.
94. *Завадський О. М.* Методика розслідування розбійного нападу, вчиненого організованою групою: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. М. Завадський; Акад. адвокатури України. – Київ, 2014. – 23 с.
95. Запобігання, розкриття, викриття та розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті України: метод. посібник / уклад. С. В. Продайко, О. О. Юхно; Одеський юридичний ін-т Харківського національного ун-ту внутрішніх справ. – О.: ОЮІ ХНУВС, 2007. – 173 с.
96. *Запорощенко Н. А.* Розслідування організації або утримання місць для незаконного вживання, виробництва чи виготовлення наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н. А. Запорощенко; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2012. – 20 с.
97. *Здоровко С. Ф.* Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції): монографія / С. Ф. Здоровко. – Харків: «Гриф», 2004. – 176 с.
98. *Зеленецький В. С., Файєр Д. А.* Економіко-правова характеристика процесів тінізації і криміналізації кредитно-фінансової і банківської системи України / В. С. Зеленецький, Д. А. Файєр // Весы Фемиды. – 2000. – № 3 (15). – С. 7–20.
99. *Зелинский А. Ф.* Криминальная психология: научно-практическое издание / А. Ф. Зелинский. – К.: Юринком Интер, 1999. – 240 с.
100. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.01.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98/page2.

101. Інструкція про проведення судово-медичної експертизи: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0254–95.
102. *Іщенко А. В.* Засоби і методи виявлення вибухових речовин та пристроїв у боротьбі з тероризмом: навч. посіб / А. В. Іщенко, М. В. Кобець. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 2005. – 144 с.
103. *Іщук І. В.* Початковий етап розслідування шахрайств у сфері страхування автотранспортних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. В. Іщук; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2010. – 18 с.
104. *Казначеєв Д. Г.* Правові й організаційні основи попередження та розкриття оперативними підрозділами ОВС торгівлі людьми: автореф. дис….канд. юрид. наук: спец. 27.00.04 / Д. Г. Казначеєв. – Дніпропетровськ, 2007. – 19 с.
105. *Калашнік В. О.* Психолого-юридична характеристика хуліганства // дис. …канд. юр.наук: спец. 19.00.06 / В. О. Калашнік. – Київ, 2009. – 220 с.
106. *Калугін В. О.* Виявлення та особливості розслідування контрабанди, що вчинена на морському кордоні: монографія / В. О. Калугін. – Одеса: ОДУВС, 2007. – 203 с.
107. *Капустіна М. В.* Криміналістична класифікація злочинів, що вчиняються медичними працівниками / М. В. Капустіна // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць / ХНДІ судових експертиз ім. М. С. Бокаріуса, Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х.: Право, 2010. – Вип. 10. – С. 93–100.
108. *Капустіна М. В.* Розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті: монографія / М. В. Капустіна. – Х. Право, 2008. – 192 с.
109. *Карпов Н. С.* Криміналістична характристика торгівлі людьми / Н. С. Карпов // Університетські наукові записки. – 2005. – № 3 (15). – С. 268–273.
110. *Карчевський М. В.* Злочини у сфері використання комп'ютерної техніки: навчальний посібник / М. В. Карчевський. – К.: Атіка, 2010. – 168 с.
111. *Кириленко Н. Ю.* Методика розслідування шахрайства у сфері побутових відносин: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н. Ю. Кириленко; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – О., 2013. – 20 с.
112. *Климчук М. П.* Розслідування злочинів про порушення правил безпеки дорожнього руху та експлуатації транспортних засобів (криміналістичні та процесуальні аспекти): монографія. / М. П. Климчук. – Л.: ЛьвДУВС: Видавництво «Край», 2008. – 216 с.
113. *Клинчук І. В.* Особливості розслідування легалізації (відмивання) грошових коштів та іншого майна, здобутих приватними підприємствами України при здійсненні фіктивних експортних операцій: автореф. дис.

… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. В. Клинчук; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2013. – 18 с.
114. *Книженко С. О.* Криміналістична характеристика та основні положення розслідування екологічних злочинів: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. О. Книженко; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Харків, 2006. – 19 с.
115. *Кобець М. В.* Боротьба з проявами тероризму, що пов'язані з використанням вибухових речовин: навч. – метод. посібник / М. В. Кобець, В. Г. Хахановський. – К: НАВСУ, 2000. – 72 с.
116. *Коваленко В. В.* Розслідування шахрайств і пов'язаних із ними злочинів, вчинених у сфері функціонування електронних розрахунків: монографія / В. В. Коваленко, А. І. Анапольська; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 222 с.
117. *Когутич І. І.* Використання знань та засобів криміналістичної тактики і методики під час розгляду кримінальних справ у суді: моногр. / І. І. Когутич; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. – Л.: Тріада плюс, 2009. – 446 с.
118. *Когутич І. І.* Теорія і практика використання в розслідуванні злочинів фікцій: моногр. / І. І. Когутич. – Тернопіль: Підруч. і посіб., 2014. – 394 с.
119. *Козак Н. С.* Криміналістичні прийоми, способи і засоби виявлення, розкриття та розслідування комп'ютерних злочинів: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н. С. Козак; Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2011. – 18 с.
120. *Козаченко А. В.* Незаконная миграция и торговля людьми на юге Украины: уровень распространенности и способы противодействия / А. В. Козаченко: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: www. inter.criminology.org.ua.
121. *Колесниченко А. Н.* Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений: текст лекции / А. Н. Колесниченко. – Харьков: Юрид. ин-т, 1976. – 28 с.
122. *Колмаков В. П.* Неотложные следственные действия при расследовании разбоев / В. П. Колмаков // Криминалистика и судебная экспертиза: сб. науч. работ. –1950. – Вып. 3. – С. 27–41.
123. *Комаринська Ю. Б.* Методика розслідування навмисних вбивств, замаскованих під нещасний випадок або самогубство на залізничному транспорті: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Ю. Б. Комаринська; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 16 с.
124. *Комиссаров В. С.* Терроризм, бандитизм, захват заложника и другие преступления против безопасности общества. По новому УК РФ / В. С. Комиссаров. – М.: Красна-Лекс, 1997. – 187 с.
125. Комп'ютерний тероризм: практика запобігання, протидії, розслідування: кримінолого-криміналістичний аналіз та правові, управлінські і тактико-

технологічні засади запобігання, протидії, розслідування комп'ютерних терористичних актів: навч. посібник / П. Д. Біленчук і ін.; заг. ред. П. Д. Біленчук; Хмельниц. держ. центр наук. – техн. і екон. інформації, Київ. нац. ун-т внутр. справ. – Хмельницький: Хм. ЦНТЕІ, 2008. – 258 с.

126. Конвенція про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод: від 04.05.1971 р., м. Гаага; ратифікована Законом України «Про приєднання України до Конвенції про право, що застосовується до дорожньо-транспортних пригод» від 15.06.2011 р. № 3513-VI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973_003.
127. *Коновалова В.* Тероризм: проблеми методики розслідування злочинів / В. Коновалова // Вісник Академії правових наук України: збірник наукових праць / Президія Академії правових наук України. – Харків, 2003. – № 2/3. – С. 721–732.
128. *Коновалова В. О.* Вбивство: мистецтво розслідування: монографія / В. О. Коновалова. – Х.: Факт, 2001. – 311 с.
129. *Кононенко Н. О.* Особливості проведення допиту підозрюваних під час розслідування хуліганства, що вчинене при проведенні спортивно-масового заходу / Н. О. Кононенко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2014. – № 1. – С. 331–337.
130. *Кононенко Н. О.* Організація і тактика проведення пред'явлення для впізнання при розслідуванні хуліганства, вчиненого під час проведення спортивно-масового заходу / Н. О. Кононенко // Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. – 2013. – № 4. – С. 381–387.
131. *Корж В. П.* Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: монография / В. П. Корж. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 412 с.
132. *Корж В. П.* Теоретические основы методики расследования преступлений, совершаемых организованными преступными образованиями в сфере экономической деятельности: монография / В. П. Корж. – Харьков: Изд-во Нац. ун-та внутр. дел, 2002. – 412 с.
133. *Корж В. П.* Окремі проблеми розслідування злочинів про торгівлю жінками, вчинених організованими транснаціональними групами / В. П. Корж // Право України. – 2001. – № 4. – С. 78–80.
134. *Корж В. П.* Розслідування окремих видів злочинів: навч. – метод. посіб. / В. П. Корж; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. – 507 с.
135. *Користін О. Є.* Відмивання коштів: теоретико–правові засади протидії та запобігання в Україні. Монографія. Київ нац. ун–т внутр. справ. – К., 2007. – 448 с.

136. *Косміна Н. М.* Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотиків: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н. М. Косміна; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х., 2011. – 19 с.
137. *Костира А. М.* Організація і тактика розслідування розбійних нападів на інкасаторів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. М. Костира; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
138. *Костін М. І.* Контрабанда. Доказування обставин вчинення злочину на досудовому слідстві: монографія / М. І. Костін. – К.: ДІЯ, 2003. – 185 с.
139. *Кривенко Т.* Квалификация посягательств на целевые бюджетные средства / Т. Кривенко, Э. Куранова // Законность. – 1996. – № 7. – С. 7–12.
140. Криміналістика: навч. посіб. / В. Д. Берназ, М. В. Салтевський / За заг. ред. В. Д. Берназа. – Вид-во ОДУВС. – Одеса. – 2009. – 460 с.
141. Криміналістична тактика і методика розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / В. П. Бахін, В. К. Весельський, В. С. Кузьмічов, Д. Б. Сергєєва та ін.; за ред. О. М. Джужі. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2010. – 524 с.
142. Криміналістичне дослідження об'єктів грунтово-мінерального походження: Метод. рек. / МВС України. ДНДЕКЦ; Упоряд. О. О. Хлесткова, Т. В. Лінючев, Н. М. Косміна. – К., 2007. – 120 с.
143. Криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів: курс лекцій / В. К. Весельський та ін.; Нац. акад. внутр. справ, каф. криміналістики та суд. медицини. – К.: ХмЦНІІ, 2011. – 177 с.
144. *Круль С. М.* Інформаційно-довідкове забезпечення розслідування розбоїв: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. М. Круль; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2013. – 18 с.
145. *Кубарєв І. В.* Проблеми організації розслідування вбивств, що вчиняються групою осіб в умовах неочевидності: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. В. Кубарєв; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 19 с.
146. *Кудінов А. С.* Особливості початкового етапу розслідування крадіжок нафти та нафтопродуктів із магістральних трубопроводів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. С. Кудінов; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2013. – 20 с.
147. *Кудлай П. О.* Криміналістична характеристика та особливості розслідування крадіжок вантажів, скоєних неповнолітніми з рухомого складу залізничного транспорту: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. О. Кудлай; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2010. – 15 с.
148. *Кузнєцов В. А.* Особливості вибору та застосування методів виявлення слідів рук у «польових» умовах: метод. рек-ції / В. А. Кузнєцов // МВС України. Держ. наук. – дослідн. експ. – криміналіст. центр. – Київ, 2006. – 19 с.

149. *Кузнєцов В. А.* Особливості вибору та застосування методів виявлення слідів рук у «польових» умовах: метод. рек-ції / В. А. Кузнєцов // МВС України. Держ. наук. – дослідн. експ. – криміналіст. центр. – Київ, 2006. – 19 с.
150. *Кунтій А. І.* Методика розслідування умисного вбивства, вчиненого в стані сильного душевного хвилювання: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. І. Кунтій; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2015. – 18 с.
151. *Кутафин В. Н.* Расследование дорожно-транспортных происшествий: практ. руководство / Кутафин В. Н. – Ростов-н/Д: «Феникс», 2007. – 255 с.
152. *Ленко М. О.* Особливості початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М. О. Ленко; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2014. – 20 с.
153. *Лисенко В. В.* Проблеми криміналістичного забезпечення розслідування податкових злочинів: Автореф. дис… д-ра юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. В. Лисенко; Київ. нац. ун-т внутр. справ. – К., 2006. – 32 с.
154. *Лисиченко В. К.* Негативні обставини та їх значення в розслідуванні злочинів: монографія. / В. К. Лисиченко, І. І. Когутич. – К.: «ДІА», 2002. – 182 с.
155. *Лисиченко В. К.* Проблеми теорії і практики подолання протидії розслідуванню окремих різновидів злочинів, вчених організованими групами, злочинними організаціями: монограф / Лисиченко В. К., Шехавцов Р. М. – 2. – е вид., вид. переробл. та доповн.; МВС України, Луган. держ. ун–т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренко, 2012. – 320 с.
156. *Ліпкан В.* Тероризм і національна безпека України / В. Ліпкан. – К.: Знання, 2000. – 184 с.
157. *Лісова А. Ю.* Основи методики розслідування зґвалтування: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. Ю. Лісова; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
158. Лук'янчиков Є. Д. Методологічні засади інформаційного забезпечення розслідування злочинів: монографія / Є. Д. Лук'янчиков. – К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 360 с.
159. *Луцюк П. П.* Розслідування порушень правил безпеки дорожнього руху або експлуатації автотранспортних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 / П. П. Луцюк; Київський національний університет внутрішніх справ – К., 2007. – 16с.
160. *Луцюк П. С.* Особливості процесуального доказування в ході дослідження дорожньо-транспортних пригод, вчинених в несприятливих умовах: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. С. Луцюк; Академія адвокатури України – К., 2009. – 20 с.

161. *Макаренко Н.К.* Криміналістичне забезпечення доказування у справах про контрабанду наркотичних засобів на стадіях досудового провадження: монографія / Н.К. Макаренко. – Х.: ТОВ «Оберіг», 2011. – 152 с.
162. *Матвійчук В.* Способи вчинення злочинів, що стосуються навколишнього природного середовища (проблеми теорії і практики) / В. Матвійчук // Вісник прокуратури, 2006. – № 8 (62). – С. 46–52.
163. *Матусовский Г.А.* Экономические преступления: криминалистический анализ / Г.А. Матусовский. – Харьков: Консум, 1999. – 480 с.
164. Методика розслідування квартирних крадіжок: навч. – метод. посіб. / В.С. Бондар, С.В. Головкін, О.А. Єршов та ін. // МВС України, Луганськ. ДУВС. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2011. – 399 с.
165. Методика розслідування окремих видів злочинів, підслідних органам внутрішніх справ: навчальний посібник / О.В. Батюк, Р.І. Благута, О.М. Гумін та ін.; за заг. ред. Є.В. Пряхіна. – Львів: ЛьвДУВС, 2011. – 324 с.
166. Методичні рекомендації щодо кваліфікації та розслідування злочинів проти життя та здоров'я (умисне вбивство та заподіяння тяжких тілесних ушкоджень) для працівників дізнання та досудового слідства / О.В. Авраменко та ін. – Львів: Львівський держ. ун-т внутр. справ, 2009. – 80 с.
167. *Моїсєєв О.М.* Уточнене визначення документів та експертна технологія їх дослідження / О.М. Моїсєєв // Вісн. нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 17. – Х., 2002. – С. 24–29.
168. *Мотлях О.І.* Методика розслідування комп'ютерних злочинів: монографія / О.І. Мотлях. К.: Освіта України, 2010. – 236 с.
169. *Мудрецька Г.В.* Методика розслідування викрадень бюджетних коштів вчинених шляхом зловживання службовим становищем: монографія / Г.В. Мудрецька; Донец. держ. ун-т упр. – Донецьк: Ноулідж, Донец. від-ня, 2013. – 218 с.
170. *Мусієнко О.Л.* Теоретичні засади розслідування шахрайства в сучасних умовах: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.Л. Мусієнко; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 19 с.
171. *Набруско М.С.* Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі розслідування торгівлі людьми: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.С. Набруско; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 20 с.
172. *Назаров В.* Особливості розслідування терористичних актів / В. Назаров // Українське право. – К., 2003. – № 1 (16). – С. 196–200.
173. Настільна книга слідчого // М.І. Панов, В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова. – К., 2003. – 720 с.

174. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України 08.10.1998 № 53/5 (у редакції наказу Міністерства юстиції України 26.12.2012 № 1950/5). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98/page2.
175. *Науменко Ю. О.* Поняття службових та посадових злочинів / Ю. О. Науменко // Вісник Академії митної служби України. Серія: «Право». – 2011. – № 2. – С. 136–140.
176. Нелегальна міграція та торгівля жінками у міжнародно-правовому контексті: у 2-х кн. / ред. Ю. Шемшученко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Київський ун-т права, Нац. акад. внутр. справ України, 2001. – Кн. 1. – Ч. 2. – 1012 с.
177. *Нечитайло В. А.* Розслідування нецільового використання бюджетних коштів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. А. Нечитайло; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
178. *Овчаренко Е. И.* Доказывание по уголовным делам о хулиганстве (досудебное производство): науч. – практ. пособие / Е. И. Овчаренко / Под ред. А. В. Гриненко. – М.: Юрлитинформ, 2006. – 128 с.
179. Огляд місця події при розслідуванні окремих видів злочинів: наук. – практ. посібник / В. П. Бахін та ін.; за ред. Н. І. Клименко. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 216 с.
180. *Одерій О. В.* Основи методики розслідування вбивств на замовлення та вбивств, учинених під час здійснення релігійних ритуалів: монографія / О. В. Одерій, А. О. Шульга; Донец. юрид. ін-т Луган. держ. ун-ту внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Донецьк: ДЮІ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2011. – 326 с.
181. *Одерій О. В.* Розслідування злочинів, щодо незаконного обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів: наук. – практ. посіб. / О. В. Одерій, В. М. Лисенко; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Харків: Золоті сторінки, 2004. – 164 с.
182. *Ольховенко С. І.* Методика розслідування залишення в небезпеці потерпілого внаслідок дорожньо-транспортної пригоди: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. І. Ольховенко; Національна академія внутрішніх справ. – К., 2011. – 20 с.
183. *Ольшанский Д.* Психология терроризма / Д. Ольшанський. – СПб.: Питер, 2002. – 228 с.
184. *Омельчук Л. В.* Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л. В. Омельчук; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2013. – 18 с.

185. *Оперук В.І.* Методика розслідування розбійних нападів на банківські установи: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.І. Оперук; Київ. нац. ун-т внутр. справ України. – К., 2010. – 16 с.
186. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон України від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2801–12/page3.
187. Особенности расследования массовых беспорядков: методическое пособие / В.Н. Григорьев, Л.В. Капица, В.Н. Махов, Г.И. Пичкалева. – М.: НИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1995. – 100 с.
188. Особенности расследования массовых беспорядков: методическое пособие / В.Н. Григорьев, Л.В. Капица, В.Н. Махов, Г.И. Пичкалева. – М.: НИИ проблем укрепления законности и правопорядка, 1995. – 100 с.
189. Особливості розкриття та розслідування кіберзлочинів: методичні рекомендації / В.І. Фаринник, О.І. Зачек, О.В. Захарова та ін.; за ред. В.І. Фаринника. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2010. – 92 с.
190. Особливості розслідування шахрайств, учинених у сфері функціонування електронних розрахунків: метод. рек. / А.І. Анапольська, В.В. Коваленко, Р.В. Корякін, О.І. Сумцов; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е.О. Дідоренка, Наук. – дослід. лаб. криміналіст. дослідж. ф-ту підготов. слідчих. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2010. – 54 с.
191. *Пабат О.В.* Тактичні і практичні особливості проведення слідчого огляду у справах про масові заворушення під час проведення спортивних заходів / О.В. Пабат // Право і безпека. – 2009. – № 4 (31). – С. 127–130
192. *Пабат О.В.* Тактичні і практичні особливості проведення слідчого огляду у справах про масові заворушення під час проведення спортивних заходів / О.В. Пабат // Право і безпека. – 2009. – № 4 (31). – С. 127–130
193. *Павлова Н.В.* Особливості розслідування шахрайства, пов'язаного з відчуженням приватного житла: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Н.В. Павлова; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 21 с.
194. *Пазинич Т.А.* Криміналістична характеристика шахрайств та основні положення їх розслідування: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Т.А. Пазинич; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2007. – 20 с.
195. *Паламарчук Л.П.* Розслідування злочинів у сфері використання комп'ютерних технологій / Л.П. Паламарчук. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2007. – 144 с.

196. *Паламарчук Л. П.* Використання спеціальних знань при розслідуванні порушень авторського права щодо незаконного відтворення та розповсюдження комп'ютерних програм / Л. П. Паламарчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2010. – № 84. – С. 73–77.
197. *Паламарчук Л. П.* Комп'ютерна програма як предмет злочинного посягання / Л. П. Паламарчук // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 91. – С. 31–33.
198. *Паляничко Д. Г.* Методика розслідування злочинів, пов'язаних із дитячою порнографією: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д. Г. Паляничко; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.» . – Одеса, 2013. – 20 с.
199. *Пашинян Г. А.* Профессиональные преступления медицинских работников против жизни и здоровья / Г. А. Пашинян, И. В. Ившин. – М.: Медицинская книга, 2006. – 196 с.
200. *Пашнєв Д. В.* Використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, вчинених із застосуванням комп'ютерних технологій: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д. В. Пашнєв; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Харків, 2007. – 18 с.
201. *Петричко Н. О.* Незаконні азартні ігри: кримінально-правове та кримінологічне дослідження: дис. канд. юрид. наук: спе. 12.00.08 / Н. О. Петричко. – Київ, 2010. – 258 с.
202. *Пиняга Р. О.* Розслідування злочинів, пов'язаних із зайняттям гральним бізнесом: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р. О. Пиняга; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2015. – 20 с.
203. *Погорецкий Н. А.* Борьба с терроризмом – одно из приоритетных направлений защиты прав граждан / Н. А. Погорецкий, Ю. А. Сошенко // Проблеми законності: Респ. міжвідомч. наук. зб. / Відп. ред. В. Я. Тацій. – Харків: Нац. юрид. акад. України, 2001. – Вип. 46. – С. 174–179.
204. *Погорецький М. А.* Боротьба з сучасним тероризмом: міжнародні та внутрішньодержавні проблеми правового регулювання / М. А. Погорецький // Честь і закон: Науково-практичний журнал внутрішніх військ МВС України. – Харків, 2003. – № 1. – С. 24–27.
205. *Погорецький М. А.* Виявлення зайняття гральним бізнесом оперативно-розшуковими підрозділами / М. А. Погорецький, З. М. Топорецька // Юрист України. – 2014. – № 1. – С. 34–38.
206. *Погорецький М. А.* Кіберзлочини: до визначення поняття / М. А. Погорецький, В. П. Шеломенцев // Вісник прокуратури, 2012. – № 8. – С. 89–92.
207. *Погорецький М. А.* Комп'ютерна система як знаряддя вчинення злочину / Погорецький М. А., Шеломенцев В. П. // Вісник Харківського нац. ун-ту ім. В. М. Каразіна. Серія «Право». – 2009. – № 872. – Вип. 6. – С. 117–121.

208. *Погорецький М.А.* Криміналістична тактика: щодо визначення поняття / М.А. Погорецький, Д.Б Сергєєва // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 1(5): [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf.
209. *Погорецький М.А.* Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія / М.А. Погорецький. – Х.: Арсіс, ЛТД, 2007. – 576 с.
210. *Погорецький М.А.* Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності для порушення провадження у кримінальній справі про торгівлю людьми / М.А. Погорецький // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук. – практ. журнал.; Міжвід. наук. – досл. центр з проблем б-би з орг. злоч. при РНБО України. – 2011. – № 24. – С. 175–185.
211. *Погорецький М.А.* Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності на початковому етапі досудового розслідування зайняття гральним бізнесом / М.А. Погорецький, З.М Топорецька // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика): наук. – практ. журн. – 2013. – № 3 (31). – С. 215–225.
212. *Погорецький М.А.* Міжнародне співробітництво у сфері протидії комп'ютерній злочинності / М. Погорецький, В. Шеломенцев // Юрид. радник. – 2008. – № 6 (26). – С. 6–9.
213. *Погорецький М.А.* Процесуальні та криміналістичні засади початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою: монографія / за ред. проф. М.А. Погорецького. – К.: Алерта, 2014. – 300 с.
214. *Погорецький М.А.* Розслідування масових заворушень: навч. посібник / М.А. Погорецький, О.Ю. Татаров, Д.Б. Сергєєва, М.С. Цуцкіридзе; за ред. проф. М.А. Погорецького. – К.: Дакор, 2014. – 140 с.
215. *Погорецький Н.* Криминалистические аспекты изучения личности преступника, совершившего террористический акт с помощью самодельного взрывного устройства / Н. Погорецкий, М. Ленко // Закон и жизнь. – 2013. – № 12. – С. 8–11.
216. *Польщиков В.В.* Особливості криміналістичної характеристики нерозкритих вбивств та їх розслідування: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.В. Польщиков; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – К., 2011. – 18 с.
217. *Полях А.М.* Криміналістична характеристика та основи розслідування контрабанди наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів: монографія / А.М. Полях; ред. В.Ю. Шепітько; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х.: Право, 2010. – 160 с.

218. *Пономарева Л. В.* Методика расследования изнасилований / Л. В. Пономарева. – СПб.: Юрлитининформ, 2002. – 152 с.
219. *Пономаренко Г. О.* Особливості кваліфікації, розслідування та запобігання злочинам проти довкілля: навч. – метод. посіб. / Г. О. Пономаренко, О. І. Нікітенко, Г. С. Поліщук, К. Г. Костенко, С. В. Крючек; Херсон. нац. ун-т внутр. справ, Херсон. юрид. ін-т. – Херсон, 2007. – 68 с.
220. Поняття злочинів у сфері службової діяльності та їх розслідування: навч. посібник / О. Ф. Бантишев и др. – Трускавець: МПНВКП фірма «Плеяда», 2006. – 142 с.
221. *Попова І. М.* Розслідування шахрайств, пов'язаних із залученням коштів громадян на будівництво житла: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І. М. Попова; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 16 с.
222. Порядок взаємодії між органами внутрішніх справ, закладами охорони здоров'я та прокуратури України при встановленні факту смерті людини: затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства охорони здоров'я України, Генеральної прокуратури України від 28.11.2012 № 1095/955/119. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/TM046056.html.
223. Порядок надання домедичної допомоги постраждалим при дорожньо-транспортних пригодах: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 16.06.2014 р. № 398. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0774–14.
224. Порядок обліку дорожньо-транспортних пригод: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 30.06.2005 р. № 538. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/538–2005-%D0%BF.
225. Посібник для співробітників правоохоронних органів з питань виявлення, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми / авт. Пол Холмс; ред. рада: Л. Б. Ільковець (голова) та ін. – К.: Тютюкін, 2009. – 512 с.
226. Правила дорожнього руху: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 10.10.2001 р. № 1306. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1306–2001-%D0%BF/print1422866938732237.
227. Правила проведення комісійних судово-медичних експертиз в бюро судово-медичної експертизи: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0256–95.
228. Правила проведення судово-медичної експертизи (досліджень) трупів у бюро судово-медичної експертизи: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0257–95.

229. Правила судово-медичного встановлення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень: затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 р. № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0255–95.
230. Про дорожній рух: Закон України від 30.06.1993 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/%D0%BF.
231. Про затвердження переліку наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів: постанова Кабінету Міністрів України від 6 травня 2000 р. № 770 із змінами та допов. від 12 грудня 2002 р. № 890; від 4 червня 2008 р. 3518); Лист Міністерства юстиції України від 2 листопада 2006 р. № 34–48/186. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon. rada.gov.ua/
232. Про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: інструкція, затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.01.1998 № 53/5. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98/page2.
233. Про проведення судово-медичної експертизи: Інструкція, затв. наказом Міністерства охорони здоров'я України від 17.01.1995 № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0254–95.
234. Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 5 // Вісник Верховного Суду України. – № 7(95). – С. 1–8.
235. Про судову практику у справах про контрабанду і порушення митних правил: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 03 червня 2008 року № 8: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/v0008700–05
236. Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині: Закон України від 16 липня 1999 року № 1007-XIV. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1007–14.
237. Проблеми боротьби зі злочинами у сфері використання комп'ютерних технологій: навч. посібник / За заг. ред. Р. А. Калюжного. – Запоріжжя: ГУ «ЗІДМУ», 2002. – 235 с.
238. *Продайко С. В.* Запобігання, розкриття, викриття та розслідування крадіжок вантажів на залізничному транспорті України: методичний посібник / Укл. С. В. Продайко, О. О. Юхно. – Одеса: ОЮІ ХНУВС, 2007. – 174 с.
239. Противодействие торговле людьми: учебное пособие / А. М. Бандурка, В. М. Куц (рук. авт. кол-ва), Е. Б. Левченко и др.; под ред. А. М. Бандурки. – Х.: Консум, 2003. – 312 с.

240. Психологічні засади розслідування злочинів, пов'язаних з дорожньо-транспортними пригодами: наук. – практ. посіб. / В. В. Юсупов та ін.; Нац. акад. внутр. справ. – К., Вижниця: Черемош, 2012. – 54 с.
241. *Пчеліна О. В.* Службова діяльність як об'єкт криміналістичного дослідження / О. В. Пчеліна // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского Серия «Юридические науки». Том 26. – 2013. – № 1. – С. 272–277.
242. *Пчеліна О. В.* Використання спеціальних знань у галузі економіки під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності / О. В. Пчеліна // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2014. – № 2(10) – С. 1–14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lj.oa.edu.ua/articles/2014/n2/14povssd.pdf.
243. *Пясковський В. В.* Методика розслідування торгівлі людьми: дис. … канд. юр.наук: спец. 12.00.09 / В. В. Пясковський. – К., 2004. – 225 с.
244. *Разумов Э. А.* Осмотр места происшествия. Методика и тактика / Э. А. Разумов, Н. П. Молибога. – К.: РИО МВД Украины, 1994. – 672 с.
245. Расследование бандитизма: метод. пособ. / под ред. А. И. Дворкина, Т. А. Боголюбовой. – М.: Приоритет, 2000. – 176 с.
246. Расследование вооруженных разбоев и бандитизма / А. Ю. Головин, В. Д. Рожков, Н. В. Тишутина, А. Я. Эрекаев. – М.: Издательство «Юрлитинформ», 2004. – 288 с.
247. Расследование дорожно-транспортного происшествия / под общ. ред. В. А. Федорова, Б. Я. Гарилова. – 2-е узд., перераб. и доп. – М.: Издательсвто «Екзамен», 2003. – 464 с.
248. *Редько Ю. А.* Напрямки використання спеціальних знань при розслідуванні злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними та фармацевтичними працівниками / Ю. А. Редько // Форум права. – 2012. – № 3. – С. 603–606: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_3_105.pdf.
249. *Ринкова О.* Використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів проти довкілля / О. Ринкова // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний, господарсько-правовий журнал / Ін-т приватного права і підпр-ва АПрН України та інш. – К., 2011. – № 4 (184). – С. 22–25.
250. Розслідування економічних злочинів: навч. посібник. – 2-ге вид., перероб. та доп. / М. А. Погорецький, О. О. Вакулик, Д. Б. Сергєєва; за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: ВД «Дакор», 2015. – 184 с.
251. Розслідування зайняття гральним бізнесом: навч. посібник / За ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Алерта, 2015. – 176 с.
252. Розслідування зайняття гральним бізнесом: процесуальні й криміналістичні засади: монографія / М. А. Погорецький, З. М. Топорецька. – К.: Алерта, 2014. – 226 с.

253. Розслідування масових заворушень: навч. посібник / М. А. Погорецький, О. Ю. Татаров, Д. Б. Сергєєва, М. С. Цуцкіридзе; за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Дакор, 2014. – 140 с.
254. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посіб. / О. О. Алєксєєв, В. К. Весельський, В. В. Пясковський. – К.: «Центр учбової літератури», 2013. – 278 с.
255. Розслідування терористичних актів: навч. посібник / за ред. проф. М. А. Погорецького. – К.: Дакор, 2014. – 160 с.
256. Розслідування торгівлі дітьми: навч. – практ. посіб. / О. В. Бардацька та ін.; за ред. І. М. Осики; Нац. акад. прокуратури України. – К.: б. в., 2011. – 236 с.
257. Розслідування торгівлі людьми: навч. посіб. / М. І. Андрієнко та ін.; за ред. П. В. Коляди. – К.: Конус-Ю, 2009. – 190 с.
258. *Ростомян Л. С.* Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування кримінально-правових виявів вандалізму / Л. С. Ростомян // Науковий вісник Київського національного університету внутрішніх справ. – 2008. – № 2. – С. 179–184.
259. *Сабиров К. А.* Допрос потерпевших при расследовании грабежей и разбойных нападений, совершенных на водителей автотранспорта / К. А. Сабиров // Проблемы первоначального этапа расследования: сб. науч. трудов. – Ташкент: Ташк. ВШ МВД СССР, 1986. – 147 с.
260. *Саінчин О. С.* Розкриття і розслідування умисних убивств: концептуальні і практичні основи: монографія / О. С. Саінчин. – Одеса: Юрид. літ., 2004. – 408 с.
261. *Сакаль А. П.* Розслідування злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупуваннями: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. П. Сакаль; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
262. *Салтевський М. В.* Основи методики розслідування злочинів, скоєних з використанням ЕОМ: навч. посіб. / М. В. Салтевський. – Харків, 2000. – 135 с.
263. *Самойленко О. А.* Особливості розслідування викрадень майна, вчинених із використанням комп'ютерних технологій: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. А. Самойленко; Харківський національний ун-т внутрішніх справ. – Харків, 2007. – 20 с.
264. *Самойлов С. В.* Розслідування шахрайств, учинених із використанням мережі «Інтернет»: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. В. Самойлов; Донец. юрид. ін-т. – Донецьк, 2014. –18 с.
265. *Санакоєв Д. Б.* Розслідування торгівлі людьми, вчиненої організованими групами: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д. Б. Санакоєв; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Дніпропетровськ, 2009. – 20 с.

266. *Сафонов И.И.* Организация раскрытия и расследования терроризма: монография / И.И. Сафонов; Под ред. проф. А.С. Подшибякина. – М.: Изд-ль Шумилова И.И., 2004. – 155 с.
267. *Севостьянов Р.А.* Проблемы уголовной ответственности за организацию и ведение незаконного игорного бизнеса: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Р.А. Севостьянов. – Саратов, 2009. – 255 с.
268. *Семеногов В.В.* Методика розслідування вбивств, прихованих інсценуванням: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.В. Семеногов; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.
269. *Сергєєва Д.Б.* Використання матеріалів зняття інформації з каналів зв'язку як оперативно-розшукового заходу для організаційно-тактичного забезпечення слідчих дій / Д.Б. Сергєєва // Юридична Україна. – 2011. – № 8. – С. 118–123.
270. *Сергєєва Д.Б.* Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності для визначення тактики проведення слідчих дій / Д.Б. Сергєєва // Кримський юридичний вісник. – Сімферополь, 2011. – Вип. 1 (11), Ч. II. – С. 196–202.
271. *Сергєєва Д.Б.* Використання результатів зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж як доказів у кримінальному провадженні / Д.Б. Сергєєва // Право України: юридичний журнал. – 2014. – № 11. – С. 209–218.
272. *Сергєєва Д.Б.* Процесуальні і криміналістичні заходи сприяння дотримання прав особи при знятті інформації з каналів зв'язку / Д.Б. Сергєєва // Юридична Україна. – 2009. – № 5. – С. 111–115.
273. *Сергєєва Д.Б.* Щодо визначення поняття «організація» в криміналістичній науці / Д.Б. Сергєєва // Боротьба зорганізованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2012. – № 2 (28). – С. 232–240.
274. *Сергєєва Д.Б.* Співвідношення організації розслідування злочину та криміналістичної методики / Д.Б. Сергєєва // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право». – 2012. – № 1000. – С. 216–220.
275. *Синчук В.Л.* Кореляційні залежності між елементами криміналістичної характеристики та їх використання у методиці розслідування вбивств: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В.Л. Синчук; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 20 с.
276. *Січковська І.В.* Початковий етап розслідування сексуальних вбивств: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І.В. Січковська; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – 20 с.
277. *Січковська І.В.* Початковий етап розслідування сексуальних вбивств: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І.В. Січковська; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2013. – 20 с.

278. *Скригонюк М.* Розслідування масових заворушень. Значення слідчих ситуацій і тактичних операцій / М. Скригонюк // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 4. – С. 88–99.
279. *Скригонюк М.* Розслідування масових заворушень. Значення слідчих ситуацій і тактичних операцій / М. Скригонюк // Прокуратура. Людина. Держава. – 2005. – № 4. – С. 88–99.
280. *Скригонюк М.І.* Слідчі ситуації й тактичні операції при розслідуванні масових заворушень / М.І. Скригонюк // Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. Юридичні науки. Вип. 67–69. – 2005. – С. 120–123.
281. Справочная книга криминалиста / Под. ред. Н.А. Селиванова. – М., 2000. – 234 с.
282. *Старушкевич А.В.* Криміналістична характеристика злочинів: навч. посібник / А.В. Старушкевич. – К., 1997. – 44 с.
283. *Стасюк Л.Л.* Можливості судових експертиз при розслідуванні злочинів проти довкілля, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря / Л.Л. Стасюк // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 281–287: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pis_2012_1_62.pdf.
284. *Стасюк Л.Л.* Організація та проведення огляду місця події при розслідуванні злочинів проти довкілля, вчинених шляхом забруднення атмосферного повітря/ Л.Л. Стасюк // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 711–715: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2011_4_119.pdf.
285. *Степанюк Р.Л.* Основи комплексної методики розслідування службових злочинів корупційної спрямованості, вчинених у бюджетній сфері України Р.Л. Степанюк // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 659–664. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_2_105.pdf.
286. *Степанюк Р.Л.* Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: монографія / Р.Л. Степанюк; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А.Ф. Волобуєва; Харк. нац. ун-т внутр. справ. – Х.: НікаНова, 2012. – 382 с.
287. *Степанюк Р.Л.* Методика розслідування злочинів, пов'язаних з порушеннями бюджетного законодавства: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Р.Л. Степанюк; Національний ун-т внутрішніх справ. – Х., 2004. – 19 с.
288. *Столітній А.* Розслідування злочинів проти довкілля / А. Столітній // Вісник прокуратури: загальнодержавне фахове юридичне видання / Генеральна прокуратура України; Нац. юр. ак. України ім. Ярослава Мудрого; КНУ ім.Тараса Шевченка. – Київ, 2013. – № 7 (145). – С. 94–99.

289. *Стригун Д. С.* Техніко-криміналістичне забезпечення розкриття та розслідування контрабанди наркотичних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д. С. Стригун; Нац. акад. внутр. справ. – К., 2011. – 19 с.
290. *Суворов Ю. Б.* Судебная дорожно-транспортная експертиза: учебное пособие для вузов / Ю. Б. Суворов. – М.: Изд-во «Екзамен», 2004. – 208 с.
291. Судово–експертна діяльність. Довідник для суддів. – 2–ге вид., перероб. та доп. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 908 с.
292. *Сулейманова З. Р.* Тактичні операції при розслідуванні незаконного збуту наркотичних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / З. Р. Сулейманова; Акад. адвокатури України. – К., 2011. – 20 с.
293. *Сухарникова Л. В.* Особенности расследования неосторожного причинения вреда жизни и здоровью граждан медицинскими работниками в процессе профессиональной деятельности: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Л. В. Сухарникова; Санкт-Петербургский юридический институт генеральной прокуратуры Российской Федерации. – Санкт-Петербург, 2006. – 20 с.
294. *Тарасевич Т. Ю.* Медичний працівник як спеціальний суб'єкт злочину: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / Т. Ю. Тарасевич; Нац. акад. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2011. – 18 с.
295. *Тарасенко О. І.* Типові слідчі ситуації та програми розслідування бандитизму / О. І. Тарасенко // Вісник Національного університету внутрішніх справ. – 2005. – Вип. 31. – С. 20–26.
296. *Тарасюк А. В.* Доказування у справах про несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку у стадії досудового розслідування: монографія / А. В. Тарасюк; Нац. акад. Служби безпеки України. – Х.: ФІНН, 2011. – 191 с.
297. *Татаров О. Ю.* Виявлення, документування та розслідування злочинів, пов'язаних з наданням послуг грального бізнесу: метод. рек. / В.В. Топчій, А. В. Савченко, О. Ю. Татаров та ін. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2011. – 36 с.
298. *Татаров О. Ю.* Особливості розкриття та розслідування таємного викрадення майна у пасажирів залізничного транспорту: метод. рек. / О. Ю. Татаров та ін. – Л., 2011. – 56 с.
299. *Татаров О. Ю.* Проблеми досудового розслідування зайняття гральним бізнесом / О. Ю. Татаров // Актуальні проблеми розслідування злочинів за новим Кримінальним процесуальним кодексом України: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. – практ. конф. (Київ, 5 лип. 2013 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – С. 13–16.

300. *Твердохліб І.М.* Методика розслідування крадіжок, учинених в умовах надзвичайних ситуацій: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / І.М. Твердохліб; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К.: б.в., 2008. – 16 с.
301. *Терещук О.Д.* Розслідування розбійних нападів, вчинених на водіїв автотранспортних засобів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О.Д. Терещук; Відкр. міжнар. ун-т розв. людини «Україна». – К., 2011. – 18 с.
302. *Тимчишин Д.М.* Використання науково-технічних засобів у розслідуванні вбивств: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Д.М. Тимчишин; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
303. *Тищенко Е.Ф.* Основные элементы методики расследования массовых беспорядков в случаях, когда их причиной стали экстремистские религиозные проявления: Лекция (для потока повышения квалификации) / Е.Ф. Тищенко. – Киев: НА СБУ, 2001. – 46 с.
304. *Тищенко Е.Ф.* Основные элементы методики расследования массовых беспорядков в случаях, когда их причиной стали экстремистские религиозные проявления: Лекция (для потока повышения квалификации) / Е.Ф. Тищенко. – Киев: НА СБУ, 2001. – 46 с.
305. *Тіщенко В.В.* Теоретичні і практичні основи методики розслідування злочинів: монографія / В.В. Тіщенко. – Одеса: Фенікс, 2007–260 с.
306. *Томилин В.В.* Судебно-медицинская экспертиза по делам о нарушении медицинским персоналом своих профессиональных и должностных обязанностей // Судебная медицина: Учебник для вузов / Под. общ. ред. В.В. Томилина. – 2-е изд., стереотип. – М.: Изд. НОРМА, 2001. – С. 313–328.
307. *Топорецька З.М.* Запровадження експертизи спеціального обладнання як механізм боротьби з грального бізнесом / З.М Топорецька // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 2. – С. 322–325
308. *Топорецька З.М.* Значення негласних слідчих (розшукових) дій для розслідування зайняття грального бізнесом / З.М. Топорецька // Новітні наукові дослідження держави і права: збірник наукових праць / за ред. П.М. Шапірка, О.В. Козаченка. – Миколаїв: Іліон, 2013. – С. 79–81.
309. *Топорецька З.М.* Особливості розслідування зайняття грального бізнесом: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / З.М. Топорецька. – Київ, 2012. – 19 с.
310. *Топорецька З.М.* Прийняття законодавства у сфері грального бізнесу як ефективний механізм боротьби з незаконними азартними іграми / З.М. Топорецька // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО. Випуск 22. Частина І. Том 3. – 2013. – № 22. – С. 115–118.

311. *Топчій В. В.* Протидія злочинам, пов'язаним із незаконним зайняттям гральним бізнесом: проблеми теорії та практики / В. В. Топчій // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2011. – № 6. – С. 58–67.
312. Трудова міграція та протидія торгівлі людьми: законодавчі та нормативні акти: інформ. – аналіт. довідник / уклад. М. В. Губко, М. В. Євсюкова; ред. О. М. Бандурка, К. Б. Левченко; М-во праці та соц. політики України, М-во закорд. справ України, Орг. з безпеки та співробітництва в Європі, Міжнар. орг. праці. – 2-е вид., доп. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 350 с.
313. *Туровець Ю. М.* Початковий етап розслідування злочинів проти довкілля: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Ю. М. Туровець; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2012. – 17 с.
314. *Усатий Г. О.* Проблеми кримінальної відповідальності за легалізацію (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом / Г. О. Усатий // Збірник наукових праць Харківського Центру по вивченню організованої злочинності спільно з Американським Університетом у Вашингтоні. Вип. 8. – Х.: Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2004. – С. 312–342.
315. Участие специалиста и эксперта в раскрытии и расследовании преступлений о незаконном обороте наркотиков: учеб. – метод. пособ. / М. Г. Щербаковский, В. И. Гаенко, В. М. Лысенко, Н. Н. Космина. – Харьков: Харьк. нац. ун-т внутр. дел, 2002. – 68 с.
316. *Філашкін В. С.* Криміналістичне забезпечення розслідування торгівлі людьми (міжнародне співробітництво): автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / В. С. Філашкін; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2012. – 16 с.
317. *Філоненко Г. Г.* Особливості розслідування ухилення від сплати податку на прибуток підприємств: монографія / Г. Г. Філоненко. – Київ: Юстініан, 2014. – 259 с.
318. *Фурман Я. В.* Основи методики розслідування контрабанди культурних цінностей: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Я. В. Фурман; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2009. – 20 с.
319. *Хижняк Є. С.* Особливості розслідування статевих злочинів щодо малолітніх: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / Є. С. Хижняк; Міжнар. гуманіт. ун-т. – О., 2013. – 20 с.
320. *Хірсін А. В.* Криміналістичне забезпечення розслідування корисливо-насильницької організованої злочинної діяльності: дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / Хірсін Андрій Васильович; КНУВС. – К., 2006. – 291 с.
321. *Ховпун О. С.* Розслідування дорожньо-транспортних подій в умовах зникнення водія транспортного засобу з місця події: автореф. дис. …

канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. С. Ховпун. – К.: Академія адвокатури України, 2012. – 20 с.

322. *Холмс П.* Найкращі зразки міжнародної практики боротьби з торгівлею людьми: методичні рекомендації для співробітників правоохоронних органів України з питань виявлення, розкриття та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми / П. Холмс. – К.: МОМ, 2003. – 210 с.
323. *Целищев А. Я.* Расследование грабежей и разбоев в условиях крупного города: лекц. / А. Я. Целищев. – М.: МВШМ МВД СССР, 1986. – 40 с.
324. *Цимбал П.* Взаємодія слідчого та спеціаліста при розслідуванні злочинів, пов'язаних із неналежним виконанням професійних обов'язків медичними працівниками / П. Цимбал, В. Бондик, Л. Омельчук // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний, господарсько-правовий журнал / Наук. – дослід. ін-т приватного права і підприємництва НАПрН України; ТОВ «Гарантія». – Київ, 2012. – № 11 (203). – С. 134–137.
325. *Чаплинський К. О.* Тактика проведення окремих слідчих дій: Монографія / К. О. Чаплинський. – Д.: Дніпроп. держ. ун–т внутр. справ, 2006. – 308 с.
326. *Чеботарьова Г. В.* «Поважні причини» як ознака, що виключає злочинність ненадання допомоги хворому медичним працівником / Г. В. Чеботарьова // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки / Інститут держави і права ім. Корецького В. М. НАН України. – Київ, 2010. – Вип. 50. – С. 530–536.
327. *Черечукіна Л. В.* Виявлення та розслідування злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми: метод. рек. для практ. працівників / Л. В. Черечукіна, М. О. Яковенко; Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Е. О. Дідоренка, 2013. – 135 с.
328. *Чернявський С. С.* Легалізація (відмивання) доходів у механізмі економічного шахрайства / С. С. Чернявський // Науковий вісник КНУВС. – 2008. – Вип.3. – С. 113–123.
329. *Чернявський С. С.* Протидія відмиванню коштів в Україні: правові та організаційні засади правоохоронної діяльності: навч. посіб. / О. Є. Користін, С. С. Чернявський // КНУВС. МОН України. Проект Ради Європи з питань б-би з відмиванням коштів та фінансуванням тероризму в Україні MOLI-UA-2. / За ред. О. М. Джужі. – Київ: КНТ, 2009. – 601 с.
330. Чернявський С. С. Виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних з наданням послуг у сфері грального бізнесу: метод. рек. / С. С. Чернявський, О. Ю. Татаров, М. М. Алексійчук та ін. – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2013. – 45 с.
331. *Чернявський С. С.* Документально-фінансова ревізія та її використання в досудовому слідстві / С. С. Чернявський // Науковий вісник НАВСУ. – 2003. – Вип. 4. – С. 145–154.

332. *Чернявський С. С.* Розслідування шахрайств у сфері фінансування будівництва житла: навч. – практ. посіб. для студ. ВНЗ / С. С. Чернявський, А. В. Микитчик; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К.: Хай-Тек Прес, 2009. – 167 с.
333. *Чорний А. М.* Особливості розслідування вбивств з корисливих мотивів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А. М. Чорний; Акад. адвокатури України. – К., 2010. – 20 с.
334. *Чорний Г. О.* Методика розслідування розбоїв з проникненням у житло: Дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / Чорний Геннадій Олексійович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 168 с.
335. *Чорний Г. О.* Методика розслідування розбоїв з проникненням у житло: Дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / Чорний Геннадій Олексійович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 168 с.
336. *Чорноус Ю. М.* Розслідування злочинів: міжнародне і національне законодавство. Теорія і практика. / В. С. Кузьмічов, Ю. М. Чорноус: Навчальний посібник. – К.: КНТ, 2008. – 448 с.
337. *Чуглазов Г.* Как расследовать массовые беспорядки / Г. Чуглазов // Социалистическая законность. – 1991. – № 12. – С. 27–29.
338. *Шайтуро О. П.* Криміналістична характеристика неналежного виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником: автореф. дис…. канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. П. Шайтуро; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Харків, 2013. – 20 с.
339. *Шалдирван П. В.* Методика розслідування масових заворушень: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. В. Шалдирван; Запорізький національний ун-т. – К., 2005. – 19 с.
340. *Шалдирван П. В.* Методика розслідування масових заворушень: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / П. В. Шалдирван; Запорізький національний ун-т. – К., 2005. – 19 с.
341. *Шаталов А. С.* Структура криминалистической характеристики преступлений, совершенных в условиях массовых беспорядков / А. С. Шаталов // Совершенствование деятельности органов внутренних дел в условиях правовой реформы. – М., 1992. – Вып. 2. – С. 129–133.
342. *Шваб І.* Питання розслідування та розгляду в судах справ з торгівлі людьми: аналіз вибр. справ / І. Шваб. – К.: Видавництво ФОП Купріянова О. О., 2007. – 157 с.
343. *Швидкий О. Г.* Планування та організація початкових слідчих дій при розслідуванні квартирних крадіжок: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / О. Г. Швидкий; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2000. – 18 с.

344. *Шевчук В.М.* Методика розслідування контрабанди: проблеми теорії та практики: монографія. / В.М. Шевчук. – Х.: Гриф, 2003. – 280 с.
345. *Шепитько В.Ю.* Теория криминалистической тактики: монография / В.Ю. Шепитько. – Харьков: «Гриф», 2002. – 349 с.
346. *Шепитько В.Ю.* Проблемные лекции по криминалистике: учеб. пособие / В.Ю. Шепитько. – Х.: Видавнича агенція «Апостіль», 2012. – 152 с.
347. *Шепітько В.Ю.* Легалізація грошових коштів, отриманих незаконним шляхом: криміналістичний аспект / В.Ю. Шепітько // Матеріали міжнар. наук. – практ. конф. «Злочини у сфері кредитно-фінансової та банківської діяльності – Харків», 2000. – С. 75–78.
348. *Шеремет А.П.* Злочини проти статевої свободи: монографія / А.П. Шеремет. – Чернівці: Наші кн., 2008. – 216 с.
349. *Шеремет А.П.* Розслідування та запобігання вбивствам: навчальний посібник / А.П. Шеремет. – Чернівці: ТОВ «Вид-во «Наші книги», 2007. – 248 с.
350. *Шмаль Л.* Особливості проведення обшуку при розслідуванні злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг / Л. Шмаль // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2014. – № 1. – С. 71–77.
351. *Шульга А.О.* Основи методики розслідування вбивств на замовлення: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / А.О. Шульга; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 20 с.
352. *Щербакова Г.В.* Початковий етап розслідування розбоїв, вчинених з метою заволодіння приватним майном громадян: Дис… канд. юрид. наук: 12.00.09 / Щербакова Ганна Володимирівна; КНУВС. – К., 2006. – 200 с.
353. *Щербаковська К.О.* Криміналістична характеристика та основні положення розслідування торгівлі дітьми: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / К.О. Щербаковська; Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2013. – 20 с.
354. *Щербаковський М.Г.* Розслідування комп'ютерних злочинів: навч. посіб. / М.Г. Щербаковський, Д.В. Пашнєв. – Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 112 с.
355. *Щур Б.В.* Структурні елементи у методиці розслідування окремих видів злочинів / Б.В. Щур // Вісник Харківського Національного університету внутрішніх справ. – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2010. – № 4 (51). – Ч. 1. – С. 168–175.
356. *Щур Б.В.* Теоретичні основи формування та застосування криміналістичних методик: монографія / Б.В. Щур. – Х.: Харків юридичний, 2010. – 320 с.
357. *Яковенко М.О.* Розслідування нерозкритих грабежів та розбоїв минулих років: автореф. дис… канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / М.О. Яко-

венко; Держ. податк. служба України, Нац. ун-т держ. податк. служби України. – Ірпінь, 2011. – 19 с.

358. *Яковлев Я. М.* Судебная експертиза при расследовании половых преступлений / Я. М. Яковлев. – Душанбе: Инфон, 1966. – 152 с.
359. *Яковчук С. В.* Взаємодія слідчого з оперативними підрозділами під час розслідування серійних вбивств: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.09 / С. В. Яковчук; Нац. акад. внутр. справ. – Київ, 2014. – 20 с.
360. *Якубенко Н. В.* Дорожно-транспортные преступления: сущность, квалификация, расследование / Н. В. Якубенко. – Тюмень: Изд-во Вектор Бук, 2001–178 с.

Навчальне видання

Бишевець *Олена Володимирівна,* ***Дунаєвська*** *Людмила Григорівна*
Клименко *Ніна Іванівна,* ***Набруско*** *Марія Степанівна*
Паламарчук *Людмила Петрівна,* ***Погорецький*** *Микола Анатолійович*
Сергєєва *Діана Борисівна,* ***Скригонюк*** *Микола Іванович*
Топорецька *Зоряна Миколаївна*

РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ

Навчальний посібник

За ред. д-ра юрид. наук, проф. М. А. Погорецького,
д-ра юрид. наук, с. н.с. Д. Б. Сергєєвої

Відповідальний за випуск О. В. Діордійчук
Комп'ютерна верстка Д. М. Алексєєв
Обкладинка В.С. Жиборовський

Підписано до друку 16.06.2015. Формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний.
Обл.-видав. арк. 29,32 Умовн. друк. арк. 31,16

Видавництво «Алерта»
04210, м. Київ, а/с 112.
Тел.: (044) 223–15–25, 223–15–30.
E-mail: alerta@ukr.net, веб-сайт: www.alerta.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 788 від 29.01.2002